

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК I

Державний архів Кіровоградської області
у міжнародних та всеукраїнських
наукових конференціях

Збірник статей та матеріалів

Державний архів Кіровоградської області

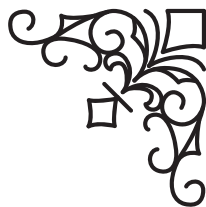
*Центральноукраїнський національний технічний університет
Кафедра суспільних наук, інформаційної та архівної справи*

*Комунальна установа
«Кіровоградське обласне відділення
пошуково-видавничого агентства
«Книга Пам'яті України»*

*Кіровоградська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України*

*Благодійна організація
«Центрально-Українська Православна
Духовно-соціальна Академія»*

***З нагоди 95-річчя утворення
Державного архіву
Кіровоградської області***

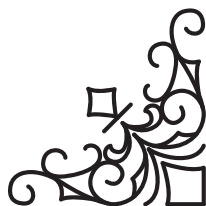

Бібліотека видання, що продовжується,
**«Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник
Центральної України»**

Серія «Студії з історії Центральної України»

Редколегія серії:

О.О. Бабенко (голова),
О.А. Бабенко,
к.і.н. В.Г. Берковський,
к.філол.н. В.Б. Білоус,
Т.В. Гончарова,
к.філол.н., доц. В.Т. Гребньова,
к.і.н. В.П. Колечкін,
д.і.н. проф. В.М. Орлик,
засл. працівник культури України І.Д. Петренко
к. політичн. н. В.В. Рєзнік.

**СТУДІЇ З ІСТОРІЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ**

Випуск I

**ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ
У МІЖНАРОДНИХ ТА ВСЕУКРАЇНСЬКИХ
НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ
(2013 – 2019)**

Збірник статей та матеріалів

Державний архів
Кіровоградської області
м. Кропивницький
2020

УДК 930.253(477.65)"2013/2019"(08)

Д 36

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Державного архіву Кіровоградської області
(протокол 10.10.2019 від №15)*

Рецензенти:

Роман Колісніченко, директор Центральноукраїнського інституту
ПрАТ «ВНЗ «МАУП», доктор політичних наук, доцент, професор Міжна-
родної кадрової академії;

Ігор Кривошея, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчан-
ня Уманського державного педагогічного інституту імені Павла Тичини,
кандидат історичних наук, професор;

Відповідальний за випуск:

Олег Бабенко, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова
Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Упорядники:

**Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Тетяна Гончарова,
Вадим Колєчкін, Василь Орлик**

Авторський колектив:

**Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Роман Базака, Віктор Білоус,
Марина Грач, Вадим Колєчкін, Лілія Маренець, Людмила Михида,
Іван Петренко**

Д 36 Студії з історії Центральної України. Випуск І: Державний архів
Кіровоградської області у міжнародних та всеукраїнських наукових
конференціях (2013–2019): Збірник статей та матеріалів. [Кол. авт.:
Оксана Бабенко, Олег Бабенко, Роман Базака та ін.] / Упоряд.: Оксана
Бабенко, Олег Бабенко, Тетяна Гончарова, Вадим Колєчкін, Василь
Орлик / – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво,
2020. – 374 с.

ISBN: 978-966-130-166-4 (серія)

ISBN: 978-966-130-167-1

**ISBN: 978-966-130-166-4 (серія)
ISBN: 978-966-130-167-1**

УДК 930.253(477.65)"2013/2019"(08)

© Центрально-Українське видавництво,
оригінал-макет, 2020

© Державний архів Кіровоградської
області, 2020

ЗМІСТ

Передмова (Олег Бабенко).	12
I Міжнародний симпозіум «Гуманітарні та соціальні науки в Європі: досягнення та перспективи». Відень, 18 грудня 2013 р.	
Віктор Білоус, Оксана Бабенко. «Револьвер революції», або Ейдети́зм зброї у драмі В. Винниченка «Між двох сил»	15
XXII Міжнародна заочна науково-практична конференція «Наукова дискусія: Питання філології, мистецтвознавства й культурології» (Березень, 2014)	
Оксана Бабенко, Віктор Белоус. Глаголы бездействия (неко- торы́е лексические особенности текстов руководящих доку- ментов)	22
Всеукраїнська наукова військово-історична заочна конфе- ренція «Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття» м. Ужгород, 5-6 червня 2014 року	
Олег Бабенко. Осау́л кубанського козацького війська князь Ерістов Олександр Костянтинович на фронтах Першої світової війни (За матеріалами Державного архіву Кірово- градської області)	27
Всеукраїнська (з міжнародною участю) Науково-практич- на конференція «Архіви – наука – суспільство: шляхи взає- модії», м. Київ, 21-22 травня 2015 р.	
Oksana Babenko, Viktor Bilous. Archive criminal files as a source of investigating a certain epoch	34
Oleg Babenko. Study of the construction of Kremenchug hydro- electric station by the sources of state archives of Kirovograd region	38
Вадим Колєчкін. Фонди державного архіву Кіровоградської області як джерело дослідження поховання періоду Другої світової війни в Ульяновці Кіровоградської області	42
Лілія Маренець. Успадкованість технічної освіти на Єлисавет- градщині на початку XX ст. (За документами Державного архіву Кіровоградської області)	46
Міжнародна науково-практична конференція «Історико- культурна спадщина: збереження, доступ, використання», м. Київ, 7-9 квітня 2015 р.	

<i>Олег Бабенко, Вадим Колечкін. Висвітлення діяльності Єлисаветградського повітового комітету допомоги біженцям 1915 р. (за фондами ДАКО)</i>	50
X Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920-2015) «Архів. Історія. Сучасність» Одеса, 3-4 вересня 2015 р.	
<i>Олег Бабенко. Документи Державного архіву Кіровоградської області як джерело відомостей про втрати України від індустріальних проектів радянського режиму (На прикладі проекту КремГЕС)</i>	55
<i>Лілія Маренець. Звіт викладачів Єлисаветградського земського реального училища про 2-й з'їзд російських діячів з технічної та професійної освіти у Росії як джерело історичної інформації</i>	66
Шістнадцяті джерелознавчі читання. Всеукраїнська наукова конференція «Архівна наука і освіта в незалежній Україні» 24 листопада 2015 р.	
<i>Олег Бабенко. Документи Державного архіву Кіровоградської області про «дострокове виконання планів» радянського будівництва</i>	71
Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» м. Дніпропетровськ, 29-30 квітня 2016 р.	
<i>Вадим Колечкін. Вивчення історії Другої світової війни у Державному архіві Кіровоградської області</i>	75
<i>Олег Бабенко. Історія будівництва Кременчуцької ГЕС із погляду часу та архівних документів</i>	79
Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» м. Дніпро, 29-30 червня 2016 р.	
<i>Victor Belous. Describing new vistas for history research (treasures of State Archives of Kirovograd Region)</i>	83
<i>Олег Бабенко. Дві індустріалізації на Кіровоградщині</i>	86
<i>Вадим Колечкін. Уродженець Кіровоградщини Герой Радянського Союзу Осатюк Дмитро Іванович</i>	89
<i>Олег Бабенко. Об истоках фамилии Белоус</i>	93
<i>Роман Базака. Колекція періодичних видань Державного архіву Кіровоградської області як джерело вивчення історії краю кінця XIX – початку XX століття</i>	98

XIX Міжнародна науково-практична конференція «Королівські читання: «Бібліотеки, архіви, музеї: інтеграція до світового наукового та історико-культурного простору» м. Харків, 12 жовтня 2016 р.

Олег Бабенко. «Нове село» і будівництво Кременчуцької ГЕС: документована історія однієї утопії у фондах Державного архіву Кіровоградської області 101

II Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації» м. Дніпро, 28-29 жовтня 2016 р.

Oleg Babenko, Victor Belous. Ad fontes: nationality as basis for persecutions 111

Олег Бабенко. Проблеми переселення Новогеоргіївська під час будівництва Кременчуцької ГЕС 114

Oleg Babenko. History of the construction of the Kremenchug hydraulic power station in the documents of the state archives of kirovograd region 118

Proceedings of the International Scientific Conference «International Trends in Science and Technology» Warsaw, Poland, 2017, October 17

Олег Бабенко. Переселення мешканців із зони затоплення Кременчуцького водосховища 131

II Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання» м. Київ, 23-24 листопада 2017 р.

Олег Бабенко. Фонди Державного архіву Кіровоградської області як джерело вивчення історії будівництва Кременчуцької ГЕС 145

Всеукраїнська наукова конференція «Сімнадцять джерелознавчі читання», присвячена 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського. м. Київ, 16 листопада 2016 р.

Роман Базака. Фонди Державного архіву Кіровоградської області як джерело вивчення історії розвитку офіційної преси краю другої половини XIX – початку XX століття 150

Всеукраїнська наукова конференція «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» м. Дніпро, 24-25 листопада 2017 р.

<i>Олег Бабенко.</i> Людські сльози в штучному Кременчуцькому морі (За матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)	155
<i>Олег Бабенко, Виктор Белоус.</i> Примеры преследования представителей интеллигенции в 30-40-е годы XX столетия (по материалам Государственного архива Кировоградской области)	162
<i>Вадим Колечкін.</i> Прорив оборони на напрямку головного удару Кіровоградської наступальної операції 5 січня 1944 р. .	166
<i>Роман Базака.</i> Типологічна система преси Кіровоградщини кінця XIX – початку XX ст.	169

III Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» м. Дніпро, 30-31 березня 2018 р.

<i>Олег Бабенко.</i> Доля людей похилого віку та непрацездатних громадян, що підпадали під переселення із зони затоплення КремГЕС	173
<i>Вадим Колечкін.</i> Бойові дії частин 7-ї гвардійської армії на території Компаніївського району Кіровоградської області у січні-березні 1944 року	179
<i>Роман Базака.</i> Ідейно-політичний дискурс преси Кіровоградщини початку XX століття	182
<i>Віктор Білоус.</i> Політична синонімія розпоряджувальних документів як один із методів маскування репресивних дій влади (На прикладах тестів із документів Держархіву Кіровоградської області)	185

Міжнародна конференція «Штучні голоди в Україні XX століття», м. Київ, 16 травня 2018 року

<i>Олег Бабенко.</i> Голодомор на Зінов'євщині: передумови виникнення, причини та наслідки	190
<i>Вадим Колечкін.</i> Джерела Державного архіву Кіровоградської області з історії голодоморів 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. території Зінов'євщини	201
<i>Іван Петренко.</i> Повоєнний голод на Кіровоградщині – закономірний наслідок політики держави	207

III Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» м. Дніпро, 25-26 травня 2018 р.

<i>Олег Бабенко. Висвітлення будівництва КремГЕС у публіцистичній та історико-технічній літературі</i>	220
<i>Олег Бабенко. Колективізація та голодомор на Зінов'євщині</i>	225
<i>Іван Петренко. Голод 1921-1922 рр. на Єлисаветградщині</i>	232
<i>Вадим Колечкін, Олег Бабенко. Недорід 1928-29 рр. у Зінов'євській окрузі</i>	236
<i>Вадим Колечкін. Особливості створення і діяльності партизанського загону імені Чапаєва у 1941-1943 рр.</i>	242

II Всеукраїнська наукова конференція (присвяченої 100-річчю Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара) «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій», м. Дніпро, 26-27 жовтня 2018 р.

<i>Олег Бабенко. Особливості промислової експлуатації Кременчуцької гідроелектричної станції</i>	246
<i>Олег Бабенко. Хронологія дослідження будівництва Кременчуцької ГЕС</i>	250
<i>Вадим Колечкін. Герой радянського союзу Василь Максимович Галушкін</i>	254
<i>Віктор Білоус. Пусті (діє)слова періоду колективізації</i>	257
<i>Людмила Михида. У пошуках пророка: І. Франко та Є. Маланюк (компаративний аспект)</i>	260

Proceedings of the first International Conference of European Academy of Science, Oktober 30-31, 2018, Bonn, Germany

<i>Oleg Babenko. Research of history of construction of Kremenchug hydropower station</i>	265
<i>Viktor Bilous. Kirovograd regional history of jewish suffering in the discourse of modern ukrainian europeanism</i>	267

I Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання права та соціально-економічних відносин», м. Кропивницький, 8 листопада 2018 р.

<i>Олег Бабенко. Будівництво Кременчуцької ГЕС: примусове виселення населення із зони затоплення (За документами Державного архіву Кіровоградської області)</i>	269
---	-----

Міжнародна наукова конференція «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку». м. Дніпро, 29-30 березня 2019 р.

<i>Олег Бабенко. Захисні споруди Кременчуцького водосховища</i>	278
---	-----

<i>Іван Петренко. Вилучення більшовиками цінностей із храмів Єлисаветграда</i>	283
<i>Вадим Колечкін. Бойові дії часів Другої світової війни у Новоукраїнському районі Кіровоградської області</i>	286
<i>Віктор Белоус. Различные аспекты репрессий</i>	288
Всеукраїнська наукова конференція 3 нагоди 160-річчя від дня народження М.В. Левитського «Микола Васильович Левитський (1859-1936) – державний і громадський діяч, всеукраїнський артільний батько», м. Київ, 18 квітня 2019 р.	
<i>Олег Бабенко. Микола Левитський за документами Державного архіву Кіровоградської області</i>	291
<i>Віктор Білоус. Кооперація Кіровоградщини періоду 1941–1944 років</i>	303
6th International Conference, Holocaust Museums and Memorials in the 21st Century: Challenges and Opportunities, May 21-22, 2019. Riga, Latvia	
<i>Victor Belous. Pogroms in Central Ukraine: Kirovograd Regional History of Jewish Suffering in the Discourse of Modern Ukrainian Europeanism</i>	313
Міжнародна наукова конференція «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність», м. Дніпро, 24-25 травня 2019 р.	
<i>Олег Бабенко. Документи центральних та обласних архівних установ України про будівництво КремГЕС</i>	318
<i>Олег Бабенко, Віктор Белоус. Деятельность органов НКВД на железнодорожном транспорте (На примере работы сержанта госбезопасности Льва Ароновича Минчина)</i>	322
<i>Вадим Колечкін. Проблеми ідентифікації військового поховання бійців Червоної армії часів Другої світової війни (с. Бережинка Кіровоградського району Кіровоградської області)</i>	324
<i>Віктор Белоус. Пример деятельности органов НКВД</i>	327
Міжнародна наукова конференція «Безпека в сучасному світі», м. Дніпро, 27-28 вересня 2019 р.	
Ministry of Education and Science of Ukraine Middle East Technical University (METU), Turkey	
Ca' Foscari University of Venice, Italy	

**Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of
Ukraine M.P.Dragomanov National Pedagogical University
Oles Honchar Dnipro National University**

<i>Олег Бабенко. Рецепція англословного політичного трилера як один із засобів зміцнення безпеки держави в соціаль- но-гуманітарній сфері (роздуми над дослідженнями Вікто- ра Білоуса)</i>	329
<i>Victor Belous. «Security, safety, stability». Who says?</i>	332

**II Міжнародна науково-практична конференція «Акту-
альні питання права та соціально-економічних відносин»,
присвячена 20-річчю Кіровоградського інституту розвит-
ку людини, м. Кропивницький, 8 листопада 2018 р.**

<i>Олег Бабенко. Організація трудових ресурсів на радянських промислових об'єктах (на матеріалі архівних документів, що стосуються будівництва Кременчуцької ГЕС)</i>	334
<i>Віктор Белоус, Марина Грач. Антисоветчик? Коллаборант? Патриот? (рассуждения над делом Малиновского)</i>	345

**IX Історико-краєзнавча конференція «Черкащина в кон-
тексті історії України», присвячена 30-річчю утворен-
ня Черкаської обласної організації Національної спілки
краєзнавців України, м. Черкаси, 21 листопада 2019 р.**

<i>Олег Бабенко. Черкаська складова будівництва Кременчуць- кої ГЕС</i>	358
Анотація. Annotation	372

Передмова

Український народ відсвяткував сторіччя відновлення своєї державності у XX столітті, а Кіровоградська область відзначила 80-річчя свого утворення. Та попри те, що з огляду на ці ювілеї, природно, активізували свою роботу професійні історики й краєзнавці, так чи інакше відповідаючи на евристичні запити суспільства, зумовлені необхідністю осмислення як віддаленої, так і наближеної в часі минувшини, ми можемо констатувати, що реальній історії нашого краю – Центральнотрадянського регіону – фактично досі немає навіть у чорновому варіанті. Наявність же щонайменше двох видань, які претендують на узагальнення доробку істориків та краєзнавців Кіровоградщини, а також декількох видань презентаційного характеру не дають цілісного уявлення про життя області як адміністративно-територіальної одиниці України з її соціально-економічними, культурно-історичними та мистецькими особливостями, здобутками, а значить, і перспективами.

Різноманітних причин такого стану речей – від відсутності необхідного фінансового ресурсу для багаторічної планомірної (а не «передювілейної»), у тому числі інституційно визначеної роботи професіоналів, до особистісних рис окремих постатей «місцевого краєзнавства» – можна наводити багато. Але у будь-якому разі розмова про них видається лише відмовкою, а не поясненням, чому і досі така важлива річ, як узагальнююче видання з історії області, і досі не створене добросовісним колективом однодумців. А приклад створення такого видання є. Йдеться про відповідний том тоді широкомасштабного проекту – «Історія міст і сіл України. Кіровоградська область». Це видання, безумовно, вражає своєю безпрецедентною деталізацією та обсягом, результативністю спільної роботи величезного колективу авторів. Проте комуністична заідеологізованість і породжена нею однобокість, які на момент створення «Історії...» вважалися чимось цілком зрозумілим і навіть необхідним з погляду стандартних комуністичних ритуалів, призвели до значного рівня спотворення історії краю, цілком зрозумілого в умовах комуністичної парадигми, що, зрештою, звело нанівець усю наукову цінність праці в умовах епохи декомунізації та повернення до власних національних витоків.

Спроба ж замінити зазначене видання шкільними навчальними посібниками типу «Кіровоградщина. Історія рідного краю» виявилися відверто невдалими. Сталося це насамперед через те, що і обсяг, і жанр, і цільова аудиторія посібника є занадто вузькими, аби відобразити усю строкатість історичних трендів різних епох, які прокочувалися територією краю не-

стримними хвилями у абсолютно різних напрямках. Саме ці хвилі суспільного поступу створювали абсолютно унікальні, притаманні лише нашому краю рівнодіючі, що виокремили наш регіон в єдине ціле серед інших регіонів часів Запоріжжя, Гетьманщини, Російської імперії, Радянського Союзу і, нарешті, незалежної України.

У той же час усі передумови для підготовки підсумкового фундаментального видання з історії краю існують. Серед них і численні доробки місцевих краєзнавців та науковців з окремих питань історії краю, і численні публікації авторів з-поза меж області з осмисленням певних обставин, що сукупно складають загальний контекст історії Єлисавет(град)а-Зінов'євська-Кірово-Кіровограда-Кропивницького і навколишніх територій. Проте основною передумовою для написання фундаментальної праці з історії території сучасної Кіровоградської області є відповідна джерельна база – близько півтора мільйона одиниць зберігання фондів документів Державного архіву Кіровоградської області.

Ілюстрацією можливостей, які розкриваються для дослідників внаслідок ознайомлення навіть із незначною частиною комплексу документальних джерел, є започаткований цим випуском книжковий серіал «Студії з історії Центральної України» бібліотеки видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України», покликаний із часом створити панорамне бачення історії Кіровоградської області в загальному контексті історії України.

* * *

Першим випуском серії «Студії з історії Центральної України» є збірник статей і матеріалів, присвячених окремим аспектам історії області, опублікованих раніше науковцями-співробітниками Державного архіву Кіровоградської області за підсумками їхньої участі у міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях. Слід зауважити, що здебільшого в них вміщені результати, часом унікальні, дослідження документів Державного архіву Кіровоградської області, які до цього практично перебували поза науковим осмисленням.

Варто наголосити: дані матеріали були представлені на міжнародних та всеукраїнських конференціях, а не просто опубліковані у виданнях «для себе», що, на жаль, є повсюдною практикою серед провінційних і столичних істориків і краєзнавців. Оприлюднення результатів наукових досліджень не лише в місцевій періодиці є необхідним для будь-якого дослідника. Передусім це актуально, коли публікуються не відомі раніше дані про знакові, зокрема для нашого краю, історичні події. Тим більше,

будь-яка установа, що претендує на статус наукової (Архів на такий статус претендує, оскільки в ньому функціонує філія кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи ЦНТУ), не тільки може, але й повинна сприяти тому, щоб її досягнення стали надбанням як певного кола фахівців, так і широкої громадськості. Для наукової діяльності такої установи, як Архів, це особливо важливо, оскільки робота наукового співробітника архіву має як переваги, так і недоліки стосовно неопрацьованих чи мало осмислених історичних тем. З одного боку, дослідник, що безпосередньо щільно працює з архівними матеріалами, має змогу виявити такі документальні джерела, яких не може бачити значна кількість вузівських або навіть академічних науковців; з іншого – введення нових матеріалів завжди викликає певний опір з боку наукової спільноти чи краєзнавців, що інстинктивно передбачають загрозу своєму статусові з боку більш поінформованих колег. Таким чином, публікації архівістів – додатковий стимул для роботи інших науковців і краєзнавців, окриплених духом змагальності, з першоджерелами, ознайомлення з якими дає можливість створення обґрунтованих досліджень, заснованих на багатому й унікальному фактичному матеріалі.

Тож мета цього випуску, щоб розпорошений по різних, як правило, малотиражних, а значить, і маловідомих, що губляться у потоці подібних, збірниках матеріалів наукових конференцій доробок науковців архіву та їхніх співавторів, яким уведено до наукового обігу ті чи інші архівні документи та нові відомості з історії області, стали загальним надбанням професійних істориків і краєзнавців Кіровоградщини – відправною точкою їхніх подальших пошуків і консолідованих результатів досліджень.

У ньому – праці, присвячені проблемам висвітлення: історії освітнього руху у Єлисавет(град)і; Голодомору й голодів на Кіровоградщині, різних аспектів перебігу масових політичних репресій; історії Другої світової війни на наших теренах; істинної картини будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції та викликаних ним трансформаційних процесів у суспільному та соціально-економічному житті області тощо.

Автори та упорядники збірника сподіваються, що їхня праця не залишиться без уваги й широкого кола читачів, залюблених в історію рідного краю.

Олег Бабенко

**І Міжнародний симпозиум
«Гуманітарні та соціальні науки в Європі:
досягнення та перспективи».
Відень, 18 грудня 2013 р.**

**Асоціація прогресивних досліджень
та вищої освіти GmbH «East West»**

**The 1-st International symposium
«Humanities and Social Sciences in Europe:
Achievements and Perspectives»
(Vienna. December 18, 2013)**

**«East West» Association for Advanced Studies
and Higher Education GmbH.**

Віктор Білоус, Оксана Бабенко

«РЕВОЛЬВЕР РЕВОЛЮЦІЇ», або ЕЙДЕТИЗМ ЗБРОЇ У ДРАМІ В. ВИННИЧЕНКА «МІЖ ДВОХ СИЛ»*

Минуло 95 років від початку доленосних подій в Україні 1917–1921 рр.

Повалення самодержав'я та проголошення демократичних засад побудови нового суспільства в результаті Лютневої революції в Росії спричинили посилення національно-визвольного руху в Україні та його переростання в Українську революцію.

Революція як суспільний масовий рух передбачає не тільки загрозу, а й практику застосування насильства як з боку офіційної влади, так і з боку тих, хто прагне цю владу змінити. За відомим афоризмом одного з найпо-

* Віктор Білоус, Оксана Бабенко. «Револьвер революції», або Ейдети́зм зброї у драмі В. Винниченка «Між двох сил». / Віктор Білоус, Оксана Бабенко // «Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives». Proceedings of the 1-st International symposium (December 18, 2013). Volume 2. «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna. 2013. 39. – P. 80–85.

пулярніших політичних лідерів ХХ сторіччя, «гвинтівка породжує владу». Революція неможлива без зброї, але сказано ж: *«Всі, хто візьме меча, – від меча і загинуть»*¹. Молода революціонерка Маруся (п'єса «Базар») гине від вибуху бомби, яку так хотіла кинути власноруч; від револьверного пострілу гине героїня п'єси «Дочка жандарма». Неживий предмет, «залізничка революції» наче отримує якусь невідому силу від енергії революційного насильства і починає вбивати тих, хто бере зброю до рук.

Згідно з визначенням, *«ЗБРОЯ»*,.. Знаряддя для нападу або оборони; // Сукупність засобів для ведення війни, бою; озброєння;.. Обернути зброю проти кого-чого – почати воювати, боротися проти того, з ким-чим до цього були мирні стосунки. 2. Уживається як символ військової справи. 3. перен. Засіб для боротьби з ким – чим-небудь, для досягнення якої-небудь мети. *«Скласти (скласти, зложити) зброю: а) припиняти збройні дії, припиняти воювати»*².

Втім, убиває не зброя, а людина, що тримає її. У деяких драмах Володимира Винниченка (зокрема, «Між двох сил») предмети зброї утворюють чіткі автономні образи (ейдоси), напряду пов'язані з насильством. Подібна метафорика агентивних функцій із людини на неживий об'єкт створює враження самостійного функціонування зброї під час розгортання сценічної дії.

Слова «революція» і «револьвер» – однокореневі. Цікаво, що символами революції та громадянської війни на теренах російської імперії стали саме револьвер «наган» та трилінійна гвинтівка конструкції Нагана-Мосіна. Ці неживі предмети не тільки створюють необхідний антураж та тло сюжету, але й активно конкурують за перші ролі з персонажами живими.

Найефективніша, найстрашніша зброя гроші з'являється на сцені уже на початку першої дії, коли Софія Сліпченко передає київським більшовикам пакет із Петрограду: *«ГРІНБЕРГ. Нічого дивного, товаришко, немає. Ми не маємо вказівок, не маємо грошей* (тут і далі підкреслено нами). *Ми готові кожну хвилину призначити виступ і не рішаємось...*

*СОФІЯ. (Виймає з торбинки пакети і листи.) Тут гроші. Поки що тільки п'ятдесят тисяч. Потім буде більше. (Подає.)»*³.

Гроші, за п'єсою, пізніше було використано для оплати «гармат-

¹ Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – М.: Видання Московського Патріархату, 1988. – 1534 с.; [Мт, 26:52].

² Словник української мови: в 11 томах. – Том 3, 1972. – С. 452.

³ Винниченко В.К.: Твори в двох томах: Том 1. – К.: Дніпро, 2000. – С. 5.

ників-наводчиків» під час виступу більшовиків (АРСЕН...Вони платять по тридцять карбованців у годину наводчикам. Десь взяли масу грошей)⁴.

Невдовзі на сцені зброя меншого калібру: «Входить з сінешніх дверей Марко, років 25-26, рослий, чорнявий, одягнений в салдацьку шинелю, в шапці з червоним висячим верхом. В руці рушниця». За зовнішніми даними Марко – справжній вояк, втім, це показне, тільки про людське око, бо «коли роздягається, під шинелею штатські штани в чоботи й піджак.

МАРКО. Мені треба ще свою винтовку почистити. Щоб сьогодні вночі добре працювала... Ех, та й довженька винтовочка, Тихоне! Подивись. Га? Большевичків, як травичку, коситиме... це я чепурю рушницю в гості до Тихонових приятелів, до большевиків»⁵.

Присутність зброї не сприяє сімейній розмові, створює атмосферу невизначеності, призводить до відкритого конфлікту: ТИХОН. Да с тобой... с тобой... кнутом надо разговаривать...

МАРКО. (Схоплює рушницю й підбігає з нею, замахнувшись до Тихона.) Мовчи, гад, прихвостень кацапський! Мовчи!..

СЛІПЧЕНКО. Убить його мало, паскудника! Тут розривають серце, а свої ще й собі. Марку, Арсене, ходімте! Арсене, бери мою рушницю)⁶.

А тим часом привезені Софією гроші ефективно використано: «Там же. Того ж вечора... Крізь темне вікно видно вогні городських будинків.

Чути приглушену тріскотню кулеметів і рушниць. Поміж цим один за одним чуються вибухи гармат – то ближче, то далі. З кожним вибухом в городі блимав світло, немов од блискавки, потім за цим грохот розриву... Стрілянина знов вибухає, ще з дужчою силою. Гарматні розриви чуються раз поз раз, майже без перерви, утворюючи страшний грохот. На фоні цього гуркоту стають частішими стріли кулеметів і рушниць. В городі займається пожежа. Крізь вікно видно велике саяво, дим і величезні язики полум'я... На вулиці під вікнами внизу вибухають вистріли. Кулі поціляють в вікно, шибки з брязкотом падають додола... Вистріли не перестають... Чути на улиці топотіння багатьох ніг, крики, глухіші вистріли)»⁷.

Чекати втрат доводиться чекати недовго. Першим доводить справедливість прислів'я «Ідеш на війну за чужою головою – неси й свою» наймо-

⁴ Там само. – С. 6.

⁵ Там само. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 8.

⁷ Винниченко Там само. – С. 10.

лодший зі Сліпченків, Арсен: *«З сінешних дверей хутко входить АРСЕН. (З рушницею в руці. Голова обв'язана білим, на білому виступила кров. Він похитується і важко дихає. Помітивши Панаса, скрикує). Хто це? (Наставля рушницю.)»*⁸.

Перебіг подій, поранення змушують Арсена, молоду людину, *«складати (скласти, зложити) зброю»* (див. визначення вище). Тут, на нашу думку, слід зазначити, що ідея необхідності збройної боротьби за долю власного народу має значну силу, її визнають і поділяють: *«ПАНАС. (Раптом зривається з місця і з вибухом люті грозить кулаком у вікно.) О, прокляті поганці! Оттак завжди, завжди, на протязі всієї нашої проклятої нещасної історії. Свої вбивають, свої паршивці! (До Арсена, рішуче.) Давайте сюди вашу винтовку, патрони, все.*

АРСЕН. На що?!

*ПАНАС. Ви зостанетесь вдома, ви ранені, а я піду замість вас... Давайте патрони»*⁹.

Поки Панас лаштується до бою, повертаються з міста обоє старших Сліпченків. Їх бойовий запал значно зменшився: *«ХРИСТЯ. Тато й Марко! Слава Богу!..*

МАРКО. (Хмарно ставить рушницю біля дверей у куток і сідає за столом.)

СЛІПЧЕНКО. (Ставить рушницю там же і п'є просто з карафки...).

«За чужими головами» прийшли переможці. Верх зараз за зброєю, що в їх руках (а «лента» з набоями на деяких з них ще стане одним із символів революції): *«Через який мент чути дужий крик. Топотіння ніг. В кімнату вбігають большевики з револьверами і рушницями в руках. Деякі в салдацькій одежі, деякі в штатській. Деякі обмотані «лентами» з набоями. Збоку в деяких висять шаблі. Всі вони кричать «Руки вверх»! «Руки вверх»! І ціляться на всіх.*

Всі підводять руки догори. Сліпченко зробив був рух до своєї рушниці, але зупинився і також підняв.

*Слідом за юрбою вводять Марка з піднятими догори руками в супроводі трьох большевиків з револьверами і рушницями»*¹⁰.

Ейдос зброї заповнює увесь сценічний простір, створюючи атмосферу неконтрольованого насильства: *«беруть рушниці», «Надворі вибух залпу»,*

⁸ Там само. – С. 11.

⁹ Там само. – С. 13.

¹⁰ Там само. – С. 22.

«побили прикладами», «б'ють винтовками», «красногвардєєць з рушницєю, з бомбою за поясом», «У всіх за поясами револьвери, шаблі, у Сорокіна ще ручна граната, а у Подкопаєва через груди стрічка з набоями, а в руці рушниця»¹¹.

Серед афоризмів американсько-канадського літератора Пітера Лоренса є висловлювання про те, що революція – це братання ідеї з багнетом. Володимир Винниченко за багато років до оприлюднення названої думки у цій формі створив для неї яскраву ілюстрацію: «Входять: Грінберг, Семянников, Сорокін, Подкопаєв...

ПОДКОПАЄВ. (Дивиться на портрет Шевченка.) А почему эта контрреволюционная икона висит здесь до сих пор? Убрать ее к черту оттуда! (Рушницєю сильно б'є по рамі й збиває портрет на землю. Протикає багнетом лице, настромлює, крутить і одкидає в куток.) Эта хохляцкая морда мне надоела, наконец. Везде торчит».

Маятник подій знов хитнувся і ось уже: «Вбігають справа Сорокін, Семянников і ще душ п'ять-шість большевиків. Деякі виймають з кишень револьвери й запихають їх під шафи...». Зброєю ними складено і «вистрілів уже не чути», а тут «Вриваються з рушницями і револьверами в руки українці. Попереду Сліпченко, Панас, Арсен». Начебто достатньо для картини остаточної перемоги, втім, зброя ще не сказала своє останнє слово.

Софія, яка прихильно ставилась до революційних ідей і ніколи не брала до рук зброї, звертається до свого брата Тихона: «СОФІЯ. (Раптом.) У тебе є револьвер? Є?

СОФІЯ. Дай мені. Дай. Давай, давай. Швидче, ради Бога.

ТИХОН. (Виймаючи револьвера.) Та навіщо тобі, коли ми...

СОФІЯ. Ах, револьвера! (ховає собі на груди). Дякую, голубчику. Дякую. Тепер тікай. Тікай, зараз ввійдуть, почують.

ТИХОН. А ти ж?

СОФІЯ. Я инакше втічу. Инакше. Тікай, тікай! Тікай, ідуть!..

СОФІЯ. (Озирається на батька, потім зразу приставляє револьвера до виска, стріляє, впадає...)»¹².

Трагедію сім'ї Сліпченків, яка опинилась між жорнами революції, «між двох сил», автор вирішує подати на зловісно-червоному тлі пожежі, символу катарсису, що очищує (або руйнує?), та народного тріумфу: «За

¹¹ Там само. – С. 34.

¹² Там само. – С. 35.

вікном криваво, ясно пала пожежа, і все ближче чути спів козаків «Як злетілись орли чайку рятувати» та радісні крики народу «Ура! Слава! Слава!» Кінець»¹³.

Політик і революціонер, Володимир Винниченко відобразив у своїй драматургії складну епоху воєн і революцій першої чверті ХХ сторіччя (п'єси «Базар», «Великий Молох», «Між двох сил» та ін.). Практично кожна з них несе у собі відбиток складних політичних, економічних, суспільних зрушень, ареною яких стала тогочасна Україна.

До творчої «*лябораторії*» Володимира Винниченка «заглядали» свого часу дослідники В. Панченко, Т. Свербілова, Л. Мороз, В. Марко, С. Михида та ін. Ми керуємось висловленою ними думкою про те, що автор використовує свою творчість, сюжети та персонажів для моделювання шляхів розвитку ситуацій того періоду, для апробації своїх політичних, соціологічних, особистісних ідей та поглядів.

П'єсу «Між двох сил» присвячено відомим подіям у Києві восени – зимою 1918 р., під час яких протистояли прибічники більшовиків та прихильники самостійної національно-демократичної держави. Для передачі напруженості ситуації, показу людини під час випробувань стійкості її духу автор описує застосування зброї, створюючи в такий спосіб ейдетичні образи неживих предметів, які водночас мають важливе значення для розуміння твору.

«Ейдети́зм» в сучасній психології – характеристика феномена пам'яті, пов'язаного з гранично виразною наочністю зафіксованого предмета. При цьому уявлення про предмет практично не відрізняється за змістовністю деталей та чуттєвою насиченістю від безпосереднього сприйняття цього предмета. Конкретний об'єкт може зникнути з поля зору, що не завадить ейдету відтворити його через певний проміжок часу (хвилини, дні, роки тощо).

Створені Володимиром Винниченком ейдетичні образи предметів зброї досить різні за характеристиками, але їх відтворення (або навіть спонтанне виникнення) здатне викликати цілу палітру таких непростих та неоднозначних емоцій, пов'язаних із концептами «революція», «наси́льство», «жертво́вність» тощо, іманентних для будь-якого періоду соціальних зрушень у суспільстві.

Цією статтею ми хотіли іще раз привернути увагу до невичерпності ресурсів прихованих смислів у творчому доробку нашого видатного земляка.

¹³ Там само. – С. 37–38.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. – М.: Видання Московського Патріархату, 1988. – 1534 с.
2. Білоус В.Б. Мова драматургії В.Винниченка як відображення філософських поглядів митця // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 18. – Ч. 2: Питання менталітету в українській літературі / Редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Акцент, 2004. – С. 472-480.
3. Винниченко В.К.: Твори в 2-х т.: Том перший. – К.: Дніпро, 2000. – 584 с.
4. Словник української мови: в 11 томах. – Том 3, 1972. – Стор. 452.
5. Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значениях слов: Семантические фантазии или «катехизис семантики». – Симферополь: Таврия, 1993. – 231 с.

**XXII Міжнародна заочна науково-практична конференція
«Наукова дискусія: Питання філології, мистецтвознавства
й культурології (Березень, 2014)»**

Міжнародний центр науки і освіти

**XXII international scientific-practical conference
SCHOLARLY DISCUSSION: PROBLEMS OF PHILOLOGY,
ART, CRITICISM AND CULTUROLOGY, March 2014**

International centr of science and education

Оксана Бабенко, Виктор Белоус

ГЛАГОЛЫ БЕЗДЕЙСТВИЯ*

**(некоторые лексические особенности текстов
руководящих документов)**

Язык – идеальный инструмент для создания комфортной информационной среды даже в масштабах целой нации. Не нужно технических свершений, экономических и военных побед – с помощью одного только языкового оформления можно создать собственный идеальный мир с правильными моральными ориентирами и национальной историей побед и свершений, населённый весёлыми, жизнерадостными и богато живущими людьми, полностью соответствующий официальной государственной доктрине развития нации. Поскольку же построение общества и последующее им управление невозможны, в частности, без наличия чётко функционирующей системы документирования, то использование языка в качестве инструмента управления желательно в документе – материаль-

** Оксана Бабенко, Виктор Белоус. Глаголы бездействия (некоторые лексические особенности текстов руководящих документов) / Оксана Бабенко, Виктор Белоус // Научная дискуссия: Вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. № 3 (22): сборник статей. – М., Изд. «Международный центр науки и образования», 2014. – С. 88-92.*

ном носителе информация с реквизитами, которые дают возможность ее идентифицировать.

Любой официальный документ выполняет общие (информационную, социальную, коммуникативную, культурную) и специальные (управленческую, правовую, историческую) функции документа, что и дает ему возможность удовлетворять определенные потребности и общества в целом, и отдельных его граждан. Своевременно и умело составленный документ может быть результативно использован в интересах властей.

Значительный интерес в плане создания в обществе необходимых правящей верхушке настроений, верований и убеждений представляют официальные (служебные) документы, особенно же управленческие, поскольку лишь они обеспечивают порядок управления объектами как в отдельно взятой организации, так и в масштабах всего государства. Тексты именно этих документов и должны содержать в себе необходимые для решения задач власти языковые элементы.

В качестве предмета исследования мы выбрали находящиеся на хранении в Государственном архиве Кировоградской области документы партийных органов (предпочтение было отдано группе документов 1939 года: это год образования Кировоградской области; период, отмеченный важными общественно-политическими событиями в стране и в мире), которые содержат и организационно-правовую документацию, и плановую, и справочно-аналитическую, и кадровую, и документацию по материально-техническому обеспечению, что делает этот фонд достаточно интересным объектом изучения не только для историков, юристов и экономистов, но и для филологов. Отобранные нами документы в большинстве своём не имеют стандартной или обязательной заданной формы, хотя для удобства их использования составлялись по определённому образцу в рамках действующих требований к официально-деловому стилю.

Важнейшие функции этого стиля – сообщение и воздействие – реализуются в таких официальных документах, как резолюции, постановления, решения партийных органов, которые выделяются своей стабильностью, замкнутостью и стандартизованностью. Их язык строго подчиняется требованиям официально-делового изложения: набор обязательных элементов оформления документа, обеспечивающих его юридическую правомочность, стандартизованный характер изложения, устойчивые формы расположения материала в определенной логической последовательности, отсутствие экспрессивных элементов и оценочной лексики, кажущаяся объективность и беспристрастность изложения обстоятельств и фактов и т.д.

Исследователи языка в различных обществах, находившихся в напряжённой социальнo-политической ситуации [2, 3, 4, 5, 6, 7], отмечали характерную перенасыщенность речи этого периода глагольными конструкциями, призывами к действию, к переменам. Украинское название глагола «дієслово» на наш взгляд наиболее полно отражает суть этой части речи – действие. Популярное же выражение из российской классики «глаголом жечь сердца людей» вообще не нуждается в комментариях. Изначально мы предполагали, что сможем найти интересные примеры использования глагольной лексики, характерных для ответственных и даже переломных периодов в жизни общества, каковым, несомненно, и являлся 1939 год.

В стройной системе языка глаголу принадлежит особое место. Для речи очень важны слова, обозначающие действия предметов, поскольку сообщение о действиях характеризует предметы, а глагол – это знаменательная часть речи, объединяющая слова со значением действия или состояния предмета как процесс. А.Н. Толстой писал: *«Глагол является основой языка. Найти верный глагол для фразы – это значит дать движение фразе»*.

В ходе проделанной работы установлено, что морфологические черты официально-деловой речи просмотренных документов определяются в значительной мере ее именным характером: в ней наблюдается абсолютное преобладание имен при незначительном использовании глаголов.

Одной из характерных черт текстов является частое употребление синонимичных глагольным выражениям устойчивых оборотов речи, перегруженных формами родительного и других косвенных падежей (*«не закончено доведение семенной ссуды до колхозов»*; *«обязать... закончить распределение ссуды и обеспечить полностью выборку семян»* [1; с. 3]). Подобные фразы тяжеловесны и малопонятны.

Именной строй официально-деловой речи, замена глагольного сказуемого сочетанием смыслового глагола в функции вспомогательного с существительным, называющим действие, делает её (речь) явлением констатирующим, статичным, нежизненным (*«констатирует неудовлетворительный ход»*, *«обеспечить немедленное погашение»*, *«оказать всемерную помощь»* [1; с.с. 3, 5, 9]). Важная роль отводится предикатам со значением долженствования: «следует», «надлежит», «вменяется», «обязуется», особенно часто встречается глагол «обязать» («обязать секретарей», «обязать провести совещание» [1; с.с. 3, 5, 9, 20]).

Определяющей чертой является использование в официальных документах безличных форм глагола, особенно инфинитива: «обеспечить», «заслушать», «предложить» [1; с.с. 4, 5, 20]. Формы настоящего времени

принимают характер предписания (так называемое «настоящее предписание»): «заслушивать на заседаниях бюро РИК», «привлекать к строгой ответственности» [1; с.с. 6, 16].

Приведенный нами далеко не полный список примеров показывает, что, несмотря на определённую напряжённость ситуации в стране в целом и в области в частности, официально-деловой стиль речи своих основных характеристик не изменил. Используемые в нём конструкции даже с такой, казалось бы, «живой» частью речи, как глагол, мертвы. Более того, они призваны создавать впечатление деятельного руководства всей жизнью страны, формировать у населения уверенность в правильности выбранного партией пути, в незыблемости идеологии и эффективности экономики. Реальная же ситуация в стране резко, вплоть до противоположности, отличалась от той сюрреалистичной картины, которую власти пытались создать с помощью внешне бодрой и показательно беспристрастной, но на деле фальшиво-оптимистичной фразы.

Когда боевой «глагольный» клич красных конников «Даёшь!» стал звучать на стройках первых мирных лет после революций и гражданской войны, это означало, что люди работали не только с энтузиазмом, но и с верой в успех. Правда, постепенно кавалеристы Будённого пересели из кожаных сёдел в кожаные кресла, изменив при этом и свою лексику, и отношение к порученному делу. В «Мёртвых душах» Гоголя манерные дамочки не «сморкались», а «облегчали нос посредством носового платка». Подобная метаморфоза произошла и с лексикой когда-то руководящей партии, но «честный» глагол не просто подменили канцелярским эвфемизмом, из него выхолостили главное, суть: действие подменили аморфной эвфемистической канцелярской конструкцией, похожей на глагол, как кресло чиновника на кавалерийское седло лихого рубаки.

В своей работе мы лишь поверхностно затронули проблему. Дальнейшие исследования планируем в направлении сравнения языка официальных руководящих документов прошлых лет с текстами опубликованных партийных решений и пропагандировавших их газетных статей.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області. ФП 427. – Оп. 1. – Спр. 4. Протоколи об'єдинених засідань оргбюро ЦК КП(б)У по Кіровоградській області (с 27.02.39 – бюро обкома КП(б)У) и оргкомітета Президіума Верховного Совету УРСР по Кіровоградській обл. №№ 1-16.
2. Білоус В.Б. Дієслово у Винниченка (багатогранність дієслівних конструкцій у драматургії Володимира Винниченка як один з маркерів

- мови епохи) // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 16 / Редкол.: А.В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К.: Твім інтер, 2003. – С. 475-484.
3. Будагов Р.А. Развитие французской политической терминологии в XVIII в. – Л., 1940. – 110 с.
 4. Карцевский С.И. Русский язык и революция // Русская речь. – 1999. – № 2. – С. 31 – 34.
 5. Масенко Л.Т. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
 6. Семенюк О.А. Мови періодів соціальних перетворень: деякі загальні риси // Франція та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур. V Міжнародна конференція. – Збірник наукових праць. – Том 1. – Ч.1. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 1998. – С. 164-169.
 7. Шаклеин В.М. Лингвокультурная ситуация и исследование текста. – М.: Общ-во любителей русской словесности, 1997. – 184 с.

Всеукраїнська наукова військово-історична
заочна конференція «Воєнна історія України. Галичина
та Закарпаття», м. Ужгород, 5-6 червня 2014 року

Міністерство оборони України
Національний військово-історичний музей України

Олег Бабенко

ОСАВУЛ КУБАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА КНЯЗЬ ЕРІСТОВ ОЛЕКСАНДР КОСТЯНТИНОВИЧ НА ФРОНТАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

(За матеріалами Державного архіву
Кіровоградської області)

Стаття присвячена військовій кар'єрі колишнього міського нотаріуса м. Єлисаветграда у 1913-1914 рр. князя Ерістова Олександра Костянтиновича, осавула Кубанського козацького війська, офіцера Окремого корпусу прикордонної варту Російської імперії, учасника Першої світової війни. Метою написання статті є ознайомлення спеціалістів із військової історії та широкої громадськості із життям та діяльністю Ерістова Е.О. Князь Ерістов, згідно зі свідченням документів Державного архіву Кіровоградської області, був зразковим виконавцем службових обов'язків, відданим військовослужбовцем, історія життя якого може бути використана для розширення кола історичних досліджень та виховної роботи з молоддю.

Ключові слова: Кубанське козацьке військо, прикордонна варта, Перша світова війна, військова кар'єра, тилове забезпечення військ.

** Олег Бабенко. Осавул Кубанського козацького війська князь Ерістов Олександр Костянтинович на фронтах Першої світової війни (За матеріалами Державного архіву Кіровоградської області). / Олег Бабенко // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття [Текст]: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. – К., 2014. – С. 136–138.*

У воєнній історії будь-якої держави найбільш яскравими сторінками є подвиги героїв, блискучі дії геніальних полководців, масштабні битви, далекі (хоч, часом, і не визвольні) походи. Проте і подвиги героїв, і дії полководців завжди спираються на клопітку, непомітну роботу багатьох, із першого погляду непомітних, звичайних вояків і службовців, які створюють необхідний контекст героїчних подвигів, забезпечують військово-начальникам необхідні умови для творчого і нешаблонного керування військами. Найчастіше такі воїни сприймають бойову роботу як необхідний обов'язок перед Батьківщиною і сенс свого життя, вбачають у сумлінному виконанні свого обов'язку, навіть не сподіваючись на те, що їхній внесок у процвітання Вітчизни буде винагороджений належним чином, залишаючись завдяки цьому в історії непересічними особистостями.

У фондах Державного архіву Кіровоградської області зберігається багато матеріалів, присвячених подібним особистостям. Одним із тих, кого можна цілком справедливо зарахувати до старанних виконавців громадянського обов'язку перед Батьківщиною, був осавул Кубанського козацького війська князь Ерістов Олександр Костянтинович. Народився він 30 липня 1875 р. Походив Олександр Костянтинович із грузинського роду князів Ерістових Кутаїської губернії. Приписаний був до військового стану по станиці Біломечетській. Освіту отримав у Кутаїській класичній гімназії [3, арк 10 зв.].

Олександр Костянтинович розпочав військову кар'єру 30 червня 1892 р. у 1-му Хоперському полку козаком із правами по освіті 2-го розряду. Під час служби був відряджений до Ставропольського козацького юнкерського училища. Проте з першого разу вступити до училища йому не вдалось. Ерістов повернувся до полку 7 вересня 1892 і був зарахований у полкову навчальну команду. Закінчивши навчання у команді, був призначений урядником у липні 1893 р.

29 липня 1893 р. вдруге був відряджений до Ставропольського училища. На цей раз майбутній офіцер успішно склав іспити і був зарахований до молодшого класу училища. У серпні 1895 Ерістов закінчив училище, отримавши звання підхорунжого. Молодий козацький офіцер отримав призначення до свого полку, куди прибув 6 вересня 1895 р., отримавши посаду субалтерн-офіцера 6-ї сотні. Через півтора роки, у квітні 1897 князь був переведений до 3-ї сотні, яка перебувала у розпорядженні спадкоємця російського престолу цесаревича Георгія Олександровича. 23 листопада Ерістов був підвищений до хорунжого і служив у 1-му, а згодом 2-му Кубанському полку молодшим офіцером 6-ї сотні [3, арк. 12].

11 січня 1900 р. Олександр Костянтинович був переведений до кременого

корпусу Прикордонної стражі і отримав звання корнета. У лютому отримав призначення до Бакинської бригади. З травня 1900 р. до серпня 1901 р. займав посади командира Геок-Тапинського загону, виконуючого обов'язки начальника навчальної команди, командуючого Пір-Шах-Вердинським та Диманським загонами бригади [3, арк.12 зв.].

Тут Ерістов отримав першу бойову нагороду і перше поранення. 23 квітня 1901 загін іранських розбійників чисельністю 400-500 осіб напав на пост Диман. Корнет князь Ерістов, взявши з собою якомога більше козаків та патронів, проскакав 32 версти на допомогу козакам у Димані, якими командував старший осавул Майборода. Козаки відбили нападників і відтиснули їх за російсько-персидський кордон. У бою корнет Ерістов отримав поранення у стегно. Командир Бакинської бригади Окремого корпусу прикордонної варті полковник Гольман подав клопотання про нагородження хороброго офіцера орденом святого Станіслава 3-го ступеню з мечами і бантами [1, арк.6,6 зв.].

У листопаді 1901 р. Ерістов був переведений до 6-го округу Окремого корпусу прикордонної варті. У грудні отримав звання поручика. 19 березня 1902 р. Ерістов був призначений виконуючим обов'язки командира Геок-Тапинського летючого загону, але не встиг зайняти посаду, оскільки у квітні був направлений до Карської бригади, а згодом до штабу корпусу Прикордонної варті. 19 липня 1902 р. князь Ерістов був нагороджений орденом святого Володимира 4 ступеня з мечами та бантами, як такий, що особливо відзначився у бою з бандитами за пост Диман. Проте це була не остання нагорода. У квітні 1903 р. поручик Ерістов отримав від імператора грошову нагороду у 150 карбованців, а 20 червня 1903 р. Микола II дозволив Ерістову прийняти і носити Французький кавалерійський хрест чорної зірки [3, арк.12 зв.].

У квітні 1904 р. Ерістов був призначений обер-офіцером для доручень при командирі окремого корпусу Прикордонної варті і виключений зі списків Карської бригади. Паралельно Ерістов був введений до Приймальної комісії Корпусу і виконував ці обов'язки до серпня 1908 р. 17 квітня 1905 р. сумлінне виконання обов'язків князем було винагороджене орденом Св. Анни 3-го ступеня [3, арк.12 зв.-13].

У грудні 1908 р. Олександр Костянтинович отримав звання ротмістра і був призначений до Кримської бригади окремого корпусу Прикордонної варті командиром Левадійського загону. З 23 січня до 3 лютого 1909 р. тимчасово командував Балаклавським загonom. 19 січня 1910 за службу з охорони маєтку «Лівадія» князь Ерістов був нагороджений золотими запонками, оздобленими діамантами. У травні 1910 р. бухарський емір

нагородив офіцера Бухарським орденом Золотої зірки 3-го ступеня, 10 листопада прикордонник отримав від Турецького Султана Турецький орден Меджидіє 4-го ступеня [3, арк.13-13 зв.].

У 1912 р. стаж вартової служби Ерістова досяг 20 років і заслуженого прикордонника звільнили у запас. Крім того, наслідки поранення давалися взнаки: медичний огляд 1906 р. засвідчив скарги на різкий біль по усьому стегну, особливо при натискання на шрами. Ерістов лікувався кавказькими мінеральними водами, але стегно, як і раніше, німіло, невралгічний біль не вщухав [1, арк.31 зв.]. Те саме підтвердив огляд у лютому 1911 р. [1, арк.33 зв.]. 14 листопада 1911 р. Ерістов отримав звання осавула і 10 жовтня 1912 р. найвищим указом по Прикордонній варті був зарахований у запас по Кубанському козацькому війську.

Ерістов влаштувався на службу до Одеської окружної судової палати нотаріусом. На початку листопада 1912 р. його було призначено нотаріусом м. Літин Вінницького окружного суду. 24 червня 1913 р. отримав призначення на посаду нотаріуса м. Єлисаветграда [3, арк 62-62 зв.]. Здавалося, що тепер нічого не може потурбувати колишнього вартового. Але улітку 1914 р. Європу охопило полум'я Першої світової. Ще 23 липня 1914 р. князь був призваний із запаса до Військово-санітарного потягу на ст. Нижньо-Дніпровськ. У жовтні 1914 р. розпорядженням штабу Київського військового округу був відряджений у розпорядження завідуючого пересуванням військ Київського району по Галичині і 4 листопада прибув до Львова [3, арк.13 зв.].

Два дні потому князь отримав перше воєнне призначення – він став помічником залізничної дільниці ст. Заблотце. У цей час російські війська завдали поразки австро-угорським військам у Галиційській битві (серпень-вересень 1914 р.) і розпочали бої за Карпатські перевали [5, с.132-136]. Через стрімкий наступ комунікації розтягнулися і постачання військ ускладнилося. Безперервне функціонування залізниць ставало важливим фактором у боротьбі ворогуючих сторін. Окрім того, на початку жовтня російські війська розпочали Варшавсько-Івангородську операцію, намагаючись перейти р. Вісла і Сан. Німецькі та австрійські війська відступали, руйнуючи залізничні колії і знищуючи продукти [4, с.229-233]. Ерістов став одним із тих, хто намагався безуспішно вирішити проблему постачання російської армії. Вже у грудні 1914 р. його перевели на посаду коменданта ст. Серахов на р. Сян. Але два дні потому Ерістов вже був комендантом ст. Сокіл.

У середині грудня 1914 р. російські армії змушені були відступити і перейшли до позиційних дій [4, с.240]. 27 грудня 1914 Олександр Костянтинович очолив велику станцію Тарнов. Незважаючи на тилловий характер

служби князя, фронтова ситуація постійно нагадувала про себе. 1-го січня 1915 р. під час бомбардування австро-німецькими військами м. Тарнов, коли німці зосередили вогонь важких гармат по вокзалу та інших залізничних будівлях, Ерістов як комендант станції наказав вивести зі станції всіх зайвих осіб, аби уникнути непотрібних втрат. Сам же він залишився там, віддавав потрібні розпорядженні щодо охорони станції і полишив станцію лише після прямого наказу начальства [3, арк.11].

На початку року головним завданням російської армії було взяття потужної австрійської фортеці Перемишль. Супротивники вели локальні наступальні операції. Австро-німецькі війська намагалися деблокувати фортецю, російські – не дати їм цього зробити [6, с.58-59]. 6 березня 1914 р. фортеця здалася. Але німецьке командування вже готувалося перенести головний удар по російській армії за рахунок фактичного припинення бойових дій на західноєвропейському театрі війни. На початку 1915 р. російська армія перебувала у важкому стані через недостатнє постачання продовольства та боєприпасів, серйозний некомплект особового складу [4, с.266].

2 січня 1915 р. ст.Тарнов перейшла до експлуатації 7-м залізничним батальйоном і Ерістова відізвали до станції Дембіце Галицьких залізниць. Проте сидіти без діла князю не доводилося. Калейдоскоп переміщень Олександра Костянтиновича на посадах вражає своєю строкатістю. Його відразу відрядили на організацію продовольчого постачання на ст. Переворзък. 21 січня князь був призначений комендантом Стрийського залізничного вузла, обов'язки якого виконував до 2 березня 1915 р. До 13 квітня він перебував на посаді коменданта ст. Команча Мезолаборського напрямку Галицьких залізниць.

18 квітня розпочався наступ німецької групи генерала Макензена на війська Південно-Західного фронту у районі Горліце. Російські війська не змогли зупинити прорив і почали відходити під тиском ворога, незважаючи на накази тримати фронт і контратакувати [7, с.35]. На тиліві служби лягло ще одне завдання – евакуація військ, військового майна та біженців. Князь Ерістов брав у цьому без посередню участь. 27 квітня 1915 р. командував евакуацією станції Сянок, у цей же день під його командою евакуювали ст. Новий-Загорж. 30 квітня отримав призначення на посаду коменданта ст. Львів-Підзамче, але по дорозі до місця служби був відряджений до станцій Мостиськ та Садова-Вишня [3, арк.13 зв].

У травні розпочинаються бої за Львів та Перемишль. 1 травня 1915 р. Ерістов був відряджений на допомогу коменданту станції Перемишль, яка знаходилася у безпосередній близькості до ворога й постійно піддавалася

артилерійському обстрілу і бомбардуванню з повітря. 3 дня оголошення фортеці у стані облоги Ерістов перебував у фортеці до 10 травня, забезпечуючи організацію російських тилових служб. Під час виконання своїх обов'язків 6 травня 1915 р. князь був контужений вибуховою хвилею бомби, яку скинули з ворожого аероплану. Незважаючи на забиття лівої частини тіла і послаблення слуху на ліве вухо, Олександр Костянтинівич не покинув службових обов'язків і продовжував керувати постачанням російських військ [3, арк.11].

Після евакуації станції Перемишль 9 травня 1915 р. князь Ерістов був призначений комендантом станції Мостиськ, а наступного дня – станції Тарнопіль. 11 червня 1915 р. наказом головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту за відмінну старанність на службі та віддану працю під час воєнних дій Олександр Костянтинівич був нагороджений орденом святого Станіслава 2-го ступеня і у цей же день призначений комендантом станції Чортків, де перебував до 27 червня 1915 р. і був переведений на Варшавський напрямок [3, арк.14].

Після переведення з південно-західного напрямку князь Ерістов займав різноманітні посади. Ерістов встиг послужити помічником коменданта ст. Холм, комендантом станції Влодава, помічником коменданта ст. Брест-Литовськ по району [3, арк.14]. З 31 липня до 11 серпня 1915 р. Ерістов виконував обов'язки коменданта станції Брест-Литовськ Перша. Фортецю постійно атакували німецькі аероплани. Бомби падали як на території фортеці, так і на територію навколо фортеці. З 3 по 12 серпня 1915 р. форти та укріплення Тереспольського відділу були обложіні ворогом і обстрілювалися з гармат та стрілецької зброї. У ніч з 12 на 13 серпня Ерістов командував евакуацією особового складу гарнізону та знищенням оборонних споруд, мостів, казенних будівель. Із боєм гарнізон відійшов на схід похідним порядком. 17 серпня 1915 р. князь став помічником коменданта станції Жлобин [3, арк.11].

Діяльність сумлінного офіцера знову була відзначена високими нагородами. 30 серпня 1915 р. Ерістов став кавалером ордена святої Анни 2-го ступеня, а 4 вересня отримав другий орден Св. Станіслава 2-го ступеня [3, арк.14]. Із переходом станції до Мінського району пересування військ був переведений до списків району і Ерістов. У Мінському районі Ерістов виконував обов'язки коменданта станцій Молодечно (9.05.-9.06.1916), Смоленськ (9.06.-8.08.1916), Синявка (3-17.10.1916), Калинковичі (10-15.08.1916). 21 жовтня 1916 р. Олександр Костянтинівич Ерістов згідно з наказом покинув Мінський напрямок і попрямував до Одеси у розпорядження начальника військових сполучень Одеського воєнного округу, де

отримав призначення на посаду коменданта станції Браїлов Румунської залізниці. 28 жовтня Ерїстов обійняв посаду, але швидка поразка Румунської армії призвела до евакуації станції і князь 17 січня 1917 р. був призначений у 3-ю інспекцію Румунської залізниці комендантом ділянки 1-го розряду з правами помічника завідуючого пересуванням військ. Останнє відоме призначення осавул Кубанського козацького війська князь Ерїстов Олександр Костянтинович отримав 12 квітня 1917 р. У цей день він став комендантом 1-го розряду залізничної ділянки ст. Яси [3, арк.14зв-15]. 22 квітня 1917 р. князь отримав посвідчення про те, що він як комендант станції Бирлад, перебуваючи у безпосередній близькості від лінії фронту, потрапляв під обстріл із ворожого боку [2, арк. 28].

Подальші відомості про Олександра Костянтиновича та його сім'ю губляться у вирі революційних подій, які охопили території колишньої Російської імперії. Чи поїхав він до еміграції після розвалу Румунського фронту, чи повернувся з дроздовцями на Північний Кавказ – невідомо, так само як досі невідомі долі його дружини та дітей. Незважаючи на небойовий характер діяльності Олександра Костянтиновича у Першій світовій війні, його участь у забезпеченні бойових дій свідчить про серйозний особистий внесок офіцера в організацію тилового забезпечення військ. Князь Ерїстов також залишився прикладом вірного імперії офіцера, який в міру своїх сил намагався виконувати службові доручення старанно і ретельно. Сучасні офіцери будь-якої армії можуть вважати осавула Кубанського козацького війська князя Ерїстова О.К. за зразковий взірєць сумлінного виконання обов'язків перед Батьківщиною.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, фонд 308, опис 1, справа 2.
2. Державний архів Кіровоградської області, фонд 308, опис 1, справа 3.
3. Державний архів Кіровоградської області, фонд 308, опис 1, справа 4.
4. Зайончковский А.М. Мировая война 1914-1918 гг. Т.1. Кампании 1914-1915 гг. – М.: Государственное военное издательство наркомата обороны Союза СССР, 1938. – 382 с., ил.
5. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Часть 1. Период от объявления войны до начала сентября 1914 г.// Сост. Цихович Я.К. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – 237 с., ил.
6. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Часть 3. Период с 12 (25) ноября 1914 г. по 15(28) марта 1915 г.// Сост. Незнамов А.. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – 87 с., 13 ил.
7. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Часть 4. // Сост. Незнамов А. – М.: Высший военный редакционный совет, 1922. – 133 с.

Всеукраїнська (з міжнародною участю)
Науково-практична конференція
«Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії»,
м. Київ, 21-22 травня 2015 р.

Державна архівна служба України
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства та спеціальних галузей
історичної науки
Спілка архівістів України

Oksana Babenko, Viktor Bilous

ARCHIVE CRIMINAL FILES AS A SOURCE OF INVESTIGATING A CERTAIN EPOCH*

The first archives as concentrations of religious, state, commercial, private data have originated so long ago that it is very difficult to estimate even the true age of the clay tablets, on which those data were entered. Archives are an integral system of component parts and elements, which are interconnected and have common features. The archival system of modern Ukraine tends to the definition «integral», though there is much to be done as concerns its improvement.

We share the thought of many researchers that the archival system is a

* Oksana Babenko, Viktor Bilous. *Archive criminal files as a source of investigating a certain epoch.* / Oksana Babenko, Viktor Bilous // *Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії: матеріали Всеукр. (з між нар. участю) наук.-практ. конф., 21-22 трав. 2015 р. /Редкол.: Г.І. Калінічева (голова) та ін. – Київ, 2015. – С. 14–16.*

derivative of the social order, political regime, national cultural traditions and is regulated by respective laws of a certain time period. It holds an essential meaning, the understanding, perception and studying of which help conceive the past, without which the present is impossible; to conceive the present to get an opportunity to avoid mistakes in building the future.

An important factor in the context of «reaching national unity and a consolidated society» is «formation of the national memory of the Ukrainian nation» by means of, in particular, «research and popularization of the historic past of the state» [6, p. 7].

Let us stop at the question of using in research of such a comparatively organized section of state archive funds as the bulk of closed criminal files, opened by the former repressive bodies of the USSR, which have been transferred from their departmental archives to the system of state archives of Ukraine in 1990-s. «Archives of special services are not just archive documents. Their study demands a special approach, for behind every yellowed page there stands a human destiny, which is described in the dry language of the law as personal information, personal data» [7, p. 107].

Breathtaking in its sheer physical volume this bulk of sources, a basis for «new studies in national history and... research by archivists», has become «a subject of scientific conferences, theses and research activities, which, naturally, showed the leading role of this kind of sources in researching the repressive politics proper of the Soviet power» [3, p. 1].

One of potentially promising aspects in this direction is research of destinies of representatives of technical intelligentsia in the period of repressions of the end of the 30-s – beginning of the 40-s of the last century and its projection to the dynamics and results of the economic development of the country's regions. Materials of these files will help discover many unknown pages in history and dispose of many a rigid mythologene and stereotype of the period. The criteria of research here must be objective estimation on the background of complex use of other sources (contemporary press, memoirs and even fiction literature); careful investigation of the texts of the documents as an important element of discourse; general critical estimation of facts.

The use of the said files, document research and possible publication must be carried out only under strict conditions of abiding by the norms of the law, which foresees: «art. 16: Access to the documents of the National Archives, which contain confidential information about a person, as well as endanger one's life or inviolability of one's dwelling, is limited at 75 years from the origination of the documents, if not otherwise stated by the law. Access in earlier terms may be executed only by a permission of the citizen, whose rights

and lawful interests might be breached; in case of the death of the citizen – by a permission of his/her heirs», and «art. 21: 4) there may be no distortion or falsification of data used, which are contained in the archival documents» [1].

Research may be simplified due to the unified structure of these files. Practically all of them are compiled of a certain set of documents, foreseen by the acting procedural codes of the period: 1) materials of arrest and search; court injunction for preventive measures, search warrant, search act, receipt for the possessions extracted, estate inventory, questionnaire of the detained, statements of those present at the arrest (if the person resisted the arrest); 2) investigation materials: interrogation transcripts, records of confrontations, personal statements by the accused, injunction on charges, change of preventive measures; 3) investigation documents: minutes of presenting investigation materials, accusation, verdict of the extrajudicial body, court, tribunal etc., materials of the Special sitting as for repressions against family members of the accused.

It should be separately noted, that some of the files contain papers on search activities of the repressive bodies, which may help identify personalities of the informers. Such data demand especially delicate approach to their use and publication in open sources.

The bill of parliament on access to the archives of repressive bodies of the Communist totalitarian regime of 1917–1991 (#2540) is, in our view, a rather controversial document, which may potentially become «a time-bomb» [2] and cause considerable damage to so much wanted peace and concord in our society.

Research of female destinies may be interesting in our times of gender studies. The Communist party issued orders, which in their turn caused hallucinations in the heads of the secret police personnel and made them invent «counterrevolutionary espionage, guerilla, rebel, terrorist organizations», manned only by males, though some of the members were females. It is especially horrific to see female names in the bloodied pages of execution reports.

There have already been certain incursions into female files. The poor women often automatically «became members» of Ukrainian, German, Polish, Bulgarian, Jewish and other nationalist organizations. Without any evidence they were proclaimed foreign spies. The international counterrevolution, as the lackeys of the Stalin regime tried to convince, used its multiple subversion centres (some on the territory of what is nowadays Kirovograd region) to «carry out active struggle» against the Soviet power.

At the same time as the waves of the Great terror were spreading in the

country a picture of general wellbeing was being created with optimistic films, reports on overfulfilment of 5-year plans, with myths of unanimous support for the course of the party and the government, with the «almost-victory» over capitalism. In parallel to this world there existed another, where cargo trains took newly arrested women to severe faraway lands, where children were made to denounce their parents, where the accused were interrogated round the clock, where there were night shootings of women, whose only crime was that they had the stigma of member of family of «enemy of the people» or «traitor of motherland» [4].

Fighting for its problematic right to exist, this very «motherland» has created and cherished a complex governing and repressive establishment, which, in its turn, «consistently and systematically put through the meat-grinder of repressions all the population. Mass terror, based on principles of class segregation, was the largest kind of all, and so – the main. It has consumed all of the country – 1/6 of the Earth's soil.

Beginning with the first days of the Soviets to achieve its aims the powerthat-be have created during several decades an all-consuming and precise information base for government, using audit, questioning, passportization and census. It reflected quantity and quality of population, mostly urban, mainly male. As a result, the state got an almost complete characteristic of the population. One of the main tasks of Bolshevik secret services was gathering and filing information about population. Arrests were made on the basis of this information, compiled by the untiring «warriors of the invisible front» [5].

The subject of our research is, for known reasons, rather narrow, but even then it is aimed at discovering methods, results and consequences of the war of the state against its own people. We sincerely hope, that the results of our research will make yet another contribution to the all-nation treasury of truth, treasury of memory of innocent victims of the Bolshevik experiment.

REFERENCES:

1. Про Національний архівний фонд і архівні установи [Електронний ресурс] : Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3814 – XII. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>. – Назва з екрана.
2. <http://frazua.com/> 17
3. Дерейко І. Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна» [Електронний ресурс] / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. – № 13. – С. 39. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?hist=818>. – Назва з екрана.

4. Пасічник Л. Дружина ворога народу / Л. Пасічник // Народне слово. – 2015. – 5 лют. – С. 13.
5. Білокінь С.І. Голодомор, різні типи й способи терору [Електронний ресурс] / Білокінь Сергій Іванович. – Режим доступу: <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Bilokin1.htm>. – Назва з екрана.
6. Гінзбург О.П. Підсумки роботи Державної архівної служби України, архівних установ та установ СФД у 2013 році та їх завдання на 2014 рік / О.П. Гінзбург // Архіви України. – 2014. – № 2. – С. 7–27.
7. Даневич Л.Г. Галузевому Державному архіву СБ України – 20 років / Л.Г. Даневич // Архіви України. – 2014. – № 2. – С. 106–118.

Олег Бабенко

STUDY OF THE CONSTRUCTION OF KREMENCHUG HYDROELECTRIC STATION BY THE SOURCES OF STATE ARCHIVES OF KIROVOGRAD REGION*

In the times of considerably recent past every citizen of the country of Soviets had to assimilate a simple slogan, put forward by V. Lenin in 1921: «Socialism is Soviet power plus electrification of the whole country». During all the period of existence of the USSR the electrification of the country was considered one of the greatest achievements of socialism. It opened the way to an unseen industrial development, brought cheap light and unheard-of conveniences. The main source of electricity production in the USSR of the second half of the XX-th century were giant hydroelectric power stations, erected in a chain on the Dnieper from Kyiv to Kachovka.

Nevertheless, reporting successes, the then government of the USSR paid little heed to the price, that the ordinary peasants, workers and employees had to pay for the embodiment of those grandiose projects. Quietly went to archival shelves the documents, that bore witness to sufferings of the people, who had to leave their homesteads destined to be submerged by the water storage basins.

* *Oleg Babenko. Study of the construction of Kremenchug hydroelectric station by the sources of State archives of Kirovograd region. / Babenko Oleg // Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії: матеріали Всеукр. (з між нар. участю) наук.-практ. конф., 21-22 трав. 2015 р. / Редкол.: Г.І. Калінічева (голова) та ін. – Київ, 2015. – С. 17–20.*

Those documents could be used for research only, but publishing facts, that shed light on the dark side of building socialism was prohibited.

Builders of the bright future were not to be distracted by the problem of price: on its luminous background the problems of a man-in-the-street were considered minute and short-lived at that. Descendants of the sufferers were promised «heaven on earth» with a hundredfold rise in wellbeing in the «society of the plenty». Though years have gone by but the Communist Utopia remained unrealized, so the question of the exorbitant price of yet another «victory over Nature» has again come forward.

One of those stations, erected in 1954–1959, is Kremenchug hydroelectric station. The years of 2014–2015 mark several «round dates» in its history. 60 years ago, in 1954, preparatory works for its construction have begun. In the distant 1954 the first houses of the «New City», later named Khrustchev, then Kremges, then Svitlovodsk were built. Forced resettling of people of the medium Dnieper region, whose homes were to be submerged by the Kremenchug water basin had begun. In 1959 the Dnieper closure was filled. The same year, 55 years ago, the station produced its first power [1, pp. 19–21].

Thus, the documents of funds of the State Archives of Kirovograd region (SAKR) had to have a chance of being published. The main funds, that revealed valuable information on the history of the construction of Kremenchug station were the funds of the Soviet period 3024, 6713, 6437, Party fund 437. The funds of Svitlovodsk museum, materials of the museum of history of the village of Zacharivka as well as the Central State Archives of cinema, photo and sound named after G. S. Pshenichny proved to be important sources of information.

On the one side, the documents of SAKR confirm enormous effort, spent at the erection of the station. No doubt, Kremenchug HPS was a grandiose structure by the standards of both the past and the present: the housing almost 180 meters long and 76.9 meters wide with 7 turbines; a concrete water dam 287 meters long; a navigation lock; an earthen dam on the left bank 597 meters long; an earthen dam on the right bank 585 meters long; a protective dam between the lock and the HPS 350 meters long; protective dams at Cherkassy, Buishche-Svidiv, Chervona Sloboda, Zolotonosha-Irkliv, Chigyrin, Tsybulnik, Tyasmin. The total bulk of work at the hydrolic hub was estimated at 62 million 344 thousand cubic meters! 23.880 mln cu.m had to be excavated, more then 38 mln cu.m – put in [2, p. 15].

The documents of SAKR also have data on the economic importance of the structure: the station was capable of producing 625 thousand kilowatts of power, created by 12 hydrounits.

The construction of Kremenchug HPS has created an artificial water basin

of a fantastic size. It covered territories of three regions – Cherkassy, Poltava and Kirovograd. The same documents, though, speak about great sacrifices, demanded by the creation of the basin. More than 600 thousands hectares of land were to be submerged. There were 190 settlements and villages in this territory. More than 200 thousand of their dwellers had to be relocated [2, p. 31].

On the other side, the studies of the complex of documents and reminiscences of those relocated lead to somber conclusions. For instance, in the process of creating the water basin the village of Taburishche has been destroyed. The town of Khrustchev, which was to accommodate the village population, was not distinguished for its exceptional comfort. Its streets were designed according to simple architectural patterns. Poor quality work of unqualified construction personnel, everyday shortage of construction materials in the post-war country leave no doubt as to it being a typical town of socialist construction.

The closure of the Dnieper gap in 1959 was received as «festivities on the Dnieper». Now, almost 55 years after that «festive» event, the subordination of the Dnieper in its medium flow is considered as a major ecological criminal act, ordered by the rulers of the then country and committed by its direct perpetrators – builders of Kremenchug HPS.

Damage, produced as a result of building the HPS and its huge water basin on a plain river, has greatly succeeded profits from «cheap» energy. The damage, though, was not seen until much later, with blooming of blue-green algae, washing out of the shores, silting of the medium flow of the Dnieper [3].

Indecent were also the methods, employed by the authorities to make the people of the Dnieper villages move over to lands, that for thousands of years were only used, not lived in. The Soviet power recurred to its tested «effective» methods of deception, blackmail, threats, intimidation, violence, unkept promises and enticing propositions. This pressure resulted in tens of thousands of relocated persons in new places. Some of them were glad, but most of them were leaving their homelands in grief and sorrow [4, p.54].

Not at all surprising that the «New Village», which was intended to become a «sample settlement», has not become such. It now is the village of Podorozhne – one of many Ukrainian villages, which is decaying without having even known its flourishing bloom. Relocated persons got into a town-type settlement, the conditions in which did not suit farmers, used to having a land lot to support their simple needs in case the collective farm were not able to do it. So haphazardly slapped together by government contractors former «sample» houses, to which they had to move, soon were chaotically «decorated» with clapboard henhouses, pig sties etc. Hen scratched on «sample» lawns, their grass plucked out by geese [5].

Ukrainian historical science and archeology have also suffered great losses, for practically all of the Dnieper's right and left banks are covered with archeological artefacts – from the settlements of primeval man to towns of the Kiev Rus' and the Cossack period. Unfortunately, part of these priceless finds were made not by scientists, but by excavators.

Thus, documents of SAKR and other institutions bear witness to another «victory over Nature» quickly turned another defeat for the man, who proved not able to foresee all the results of violating the Dnieper. People, who had to leave their homesteads and graves of ancestors did not get the promised wellbeing. The town of Svitlovodsk and Kremenchug HPS are now a memento of human shortsightedness and arrogance, «Communist conceit» and endless disillusionment in social and economic experiments of the last century, which had their temporary successes, but turned tragedy in the end.

Archival documents conceal many such facts, capable of destroying any stereotypes. These documents are at the same time a warning to those, who time and again try to ruin someone's established ways of life for some conceptual abstract ideas without taking into account nature and society.

REFERENCES:

1. Энергетическое строительство. № 23. – М. ; Л. : Гос. энергет. изд-во, 1961. – 155 с.
2. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-6713, оп. 4, спр. 3, 150 арк.
3. Чигирик Н.В. З історії діяльності Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології Академії Наук УРСР [Рукопис] / Н.В. Чигирик // Національний історико-культурний заповідник «Чигирин».
4. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-6713, оп. 3, спр. 49, 1234 арк.
5. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.

Вадим Колєчкін

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАННЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УЛЬЯНІВЦІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ*

У 1953 р. у районному центрі Ульянівка Кіровоградської області був установлений пам'ятний знак, розташований по пров. Леніна у подвір'ї середньої школи № 1. Як свідчить облікова картка, пам'ятник був установлений на згадку про воїнів-визволителів 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії, 25-ї гв.стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії та 213-ї стрілецької дивізії 5-ї ударної армії 2-го Українського фронту. У картці також вказано, що тут поховані 28 невідомих радянських солдат, які загинули у боях за Ульянівку.

На невеличких стелах, розташованих поряд із пам'ятником, написані 14 прізвищ, що мають належати радянським воїнам: Драчук Григорій Тимофійович, Кучерявий Олег Сергійович, Пшеничний Іван Герасимович, Романенко Сергій Андрійович, Забурана Ніна Іванівна, Яновський Олександр Іванович, Брижатюк Іван Андрійович, Ільницький Володимир Степанович, Ільницький Станіслав Степанович, Зініна Анна Тимофіївна, Зінін Григорій Васильович, Корнієнко Павло Григорович, Луценко Степан Артемович, Шевченко (без імені та по-батькові). Також вказано, що ще 14 прізвищ – невідомі.

Проте, за даними переліку поховань радянських воїнів у Кіровоградській області, що зберігається у Держархіві Кіровоградської області, в Ульянівці розташоване поховання № 470. Єдине прізвище, що згадується у переліку – Драчук Пилип (а не Григорій) Тимофійович, 1912 р. н., партизан, який загинув 06.02.1944 р.

Подальший пошук на сайті російського узагальненого банку даних «Меморіал» уточнив інформацію щодо П. Драчука, який числився комісаром партизанського загону. При цьому як базовий документ використа-

** Вадим Колєчкін. Фонди Державного архіву Кіровоградської області як джерело дослідження поховання періоду Другої світової війни в Ульянівці Кіровоградської області. / Вадим Колєчкін // Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії: матеріали Всеукр. (з між нар. участю) наук.-практ. конф., 21-22 трав. 2015 р. / Редкол.: Г.І. Калінічева (голова) та ін. – Київ, 2015. – С. 103–106.*

на облікова картка на поховання в Ульянівці, яка зберігається у ВМЦ за номером ЗУЗ 80-12-470. У картці чітко вказано, що в Ульянівці поховані тільки партизани – 2 відомих, 26 невідомих. Отже, воїнів Червоної Армії у похованні немає. Іншим партизаном, який згадується у обліковій картці, є Шевченко Михайло Іванович, 1915 р. н. [1, арк. 2].

Таким чином, для того, щоб з'ясувати, принаймні орієнтовно, хто саме похований у могилі № 470, необхідно було звернутись до документів місцевих органів влади та партійних органів Одеської області. Згідно з даними фондів Держархіву Кіровоградської області, на території району на 1946 р. були поховані 4 офіцери та 70 солдатів Радянської Армії, а також 116 партизанів та підпільників. Загиблі партизани були віднесені Українським штабом партизанського руху до складу партизанських загонів «Южный» та «Буревестник», що діяли на території районів Одеської та Вінницької областей. Також на території району діяли до 11 підпільних груп, через район протягом війни постійно пересувалися дрібні партизанські групи та диверсійні групи Червоної армії [2, арк. 9–12].

Крім того, одразу після визволення колишній військовополонений радянської армії Бойко Г. П. подав звіт про діяльність партизанського загону ім. Залізняка. Лише після перевірки органами НКВС та Одеським обкомом партії з'ясувалося, що ніякого загону ім. Залізняка не існувало. Бойко за часів німецької окупації працював референтом Грушківської райзаготконтори і займався заготівлею для німецької окупаційної влади сільськогосподарської продукції. У 1944 р., очевидно прагнучи уникнути військового трибуналу, Бойко використав чутки і дані про діяльність підпільників, партизанів загонів сусідніх областей та боївок УПА для фальсифікації звіту партизанського загону, керівником якого призначив себе. До загону Бойко записав значну кількість патріотично налаштованих громадян, які були знищені протягом німецької окупації, у тому числі й групу П.Т. Драчука [3, арк. 1].

Таким чином, у звіті псевдокомандира загону містилася досить важлива інформація щодо поховання № 470. Слід нагадати, що 1 серпня 1941 р. селище Ульянівка та залізнична станція Грушка були окуповані німецькими військами. Грушківський (нині Ульянівський) район Одеської області (з лютого 1954 р. у складі Кіровоградської області) був розподілений на румунську та німецьку зони окупації. Лінія розмежування проходила по лінії Одеської залізниці. Ульянівка залишилася центром адміністративної одиниці. Тут були розташовані районна комендатура, районна управа та районний відділок української служби охорони (поліція) [4, с. 734].

У жовтні-грудні 1944 р. у районі розпочала роботу грушківська рай-

онна комісія сприяння державній надзвичайній комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів (голова – Кримський Володимир Якович). На основі обліку населення по Ульяновській селищній раді, усних свідчень, матеріалів слідчих органів та розкопок поховань встановили факт цілеспрямованого знищення мешканців району та військовополонених. Матеріали розслідування були зафіксовані відповідним актом від 30 листопада 1944 р.

Згідно з актом районної комісії від 30 листопада 1944 р., складеним на основі опитування свідків-очевидців, мешканців селища Ульяновка, матеріалів органів НКВС та НКДБ, розкопок поховань жертв німецьких репресій, за період німецької окупації з 1 серпня 1941 р. до 12 березня 1944 р. німцями, румунами та їх посібниками з місцевих поліцаїв було знищено до 1500 радянських громадян. Ця цифра може бути завищена, особливо там, де відомості були здобуті через опитування очевидців. Проте немає підстави не довіряти тим даним, які мають в основі перехресне опитування, допити посібників нацистів та актів ексгумації тіл жертв.

При цьому слід брати до уваги саме ті репресії, які стосувалися подій у районному центрі. Безпосередньо у селищі Ульяновка, згідно з даними Держархіву Кіровоградської області німцями та їх посібниками, були здійснені наступні акти знищення радянських патріотів:

- у березні 1942 р., ще до початку активних партизанських дій, була заарештована і знищена група радянських військовополонених під керівництвом майора Юдіна Миколи у складі лейтенантів Коваля Петра, Квашука Корнія, Хромалюка Юрія, Зюзіна Іустина, Коломійця Василя, Бружостовського (ім'я та по батькові невідомі);

- 10 травня 1943 р. поліцейські захопили і розстріляли 8 партизан, особи яких не встановлені;

- 19 червня 1943 р. в Ульяновці були розстріляні 14 радянських військовополонених – офіцерів та політпрацівників, – особи яких також не були встановлені; – 20 червня 1943 р. були розстріляні 5 радянських військовополонених офіцерів [5, арк. 17–17 зв];

- 25 лютого 1944 р. під час поліцейської облави у селищі Гордова були вбиті поліцаями партизани Драчук, Шевченко, Тимофеев, Наумов (поховані в Ульяновці). Один з їхніх товаришів (Соколов) потрапив у полон і, не витримавши тортур, видав підпільників Грушківського району, а також осіб, що надавали допомогу партизанам та підпіллю. У лютому-березні поліція району провела арешти кількох десятків осіб [3, арк. 185–187 зв];

- 28 лютого 1944 р. поліцаями та німцями після тортур та знущань були розстріляні Бойко Петро, Татчук Василь, Татчук Мефодій, Вигнаний

Матвій (за іншими даними Мефодій), його дружина Мотрона та донька Анна, Забурана Ніна, Бойко Логвин;

– 12 березня 1944 р., напередодні визволення Ульянівки радянськими військами, поліцаї району влаштували у селищі масову страту заарештованих. Під час страти було розстріляно та замучено до 43 осіб, імена яких внесені до переліку, що супроводжував акт районної комісії. 27 осіб із числа колишніх військовополонених вважалися невідомими, проте можна висловити припущення, що до цього числа входять всі партизани групи Драчука, а також колишні радянські вояки, знищені поліцаями за період 1942–1944 рр. [6, арк. 25–25 зв].

Таким чином, можна визнати, що вивчення подій минулої війни не втрачають актуальності й досі. Регіональні архіви, безумовно, не мають повної інформації щодо перебігу бойових операцій, кількості загиблих, проте мають у розпорядженні достатню документальну базу, аби виправляти помилки минулих років, повертаючи ім'я і героям, і випадковим жертвам тієї війни.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Учетная карточка о захоронении в городе Ульяновка [Электронный ресурс] // Обобщенный банк данных «Мемориал». – Режим доступа: <http://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=83763505&page=2>. – Загл. с экрана.
2. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-4079, оп. 3, спр. 13.
3. Держархів Кіровоградської обл., ф. П-429, оп. 3, спр. 141б.
4. Історія міст і сіл Кіровоградської області. Т. 11 : Кіровоградська область. – Київ, 1972. – 1008 с.
5. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-4079, оп. 2, спр. 3.
6. Держархів Кіровоградської обл., ф. П-429, оп. 3, спр. 122.

Лілія Маренець

УСПАДКОВАНІСТЬ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.*

(За документами Державного архіву
Кіровоградської області)

Призначення архівних установ – збереження документів та матеріалів, які містять пам'ять про попередні епохи. Проте просте накопичення матеріалів не може вдовольняти історика-дослідника. Однією з важливих проблем історії є виявлення ліній успадкованості народу, суспільних та державних інституцій. Відомо, що важливим критерієм життєздатності історичного явища є тривалість у часі, традиційність як показник закономірного характеру його появи та успішності існування.

Прикладом успадкованості традицій освіти для мешканців Єлисаветграда-Зінов'євська-Кірово-Кіровограда завжди була лінія навчальних закладів, започаткована Єлисаветградським земським реальним училищем, відкритим у 1870 р. за клопотанням повітового земського зібрання перед міністром народної освіти Російської імперії І.Д. Деляновим. Від цього славетного навчального закладу ведуть свій родовід аж два кіровоградські навчальні заклади – Кіровоградський національний технічний університет (у недавньому минулому – Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування) та Кіровоградський машинобудівельний коледж Кіровоградського національного технічного університету (нещодавно – Кіровоградський машинобудівельний технікум).

Між викладачами обох вищих навчальних закладів існує навіть негласне суперництво за те, який із навчальних закладів є прямим спадкоємцем традицій земського училища.

У фондах Держархіву Кіровоградської області зберігається достатньо документів для вивчення історії усіх навчальних закладів Кіровоградщини. У даному випадку документи земського училища зберігаються у фонді Ф. 60, який налічує 321 справу. Серед документів, що зберігаються у фонді:

– листування засновників та адміністрації училища з різноманітними інстанціями Російської імперії;

* Лілія Маренець. Успадкованість технічної освіти на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. (за документами Державного архіву Кіровоградської області). / Лілія Маренець // *Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії: матеріали Всеукр. (з між нар. участю) наук.-практ. конф., 21-22 трав. 2015 р. / Редкол.: Г.І. Калінічева (голова) та ін. – Київ, 2015. – С. 118–121.*

- документи, що стосуються внутрішнього життя навчального закладу, адміністративної, навчально-педагогічної та наукової діяльності колективу;
- фінансові документи;
- листування з поліцією про участь учнів та викладачів у революційній діяльності;
- документи учнів і батьківської ради.

Документи фонду дозволяють відслідкувати більшість аспектів життя і діяльності училища від дати його заснування до моменту його закриття.

Після встановлення більшовицької влади на території України, у тому числі й у м. Єлисаветграді, Єлисаветградське земське реальне училище в 1919 р., відповідно до «Положення про єдину трудову школу РСФРР» від 30 вересня 1918 р., ліквідували. Проте представники педагогічного колективу, які залишилися у місті, невдовзі були знову залучені до справи викладання дисциплін у оновлених навчальних закладах міста.

З 1921 р. у приміщенні колишнього реального училища розміщувалися професійно-технічна школа, вечірні робітничі курси, згодом – індустріальний інститут та технікум сільськогосподарського машинобудування. За документами цих навчальних закладів можна відслідкувати також продовження педагогічної діяльності багатьох колишніх викладачів реального училища.

Головні документи, що стосуються цього періоду, знаходяться у фондах: Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування Міністерства освіти і науки України (Ф.Р-823, 3676 справ), технікуму Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування Міністерства науки та освіти України (Ф.Р-1803, 1206 справ), Зінов'євського вечірнього робітничого університету Наркомату важкої промисловості УСРР (Ф. -1801, 44 справи).

Документи фондів містять докладну інформацію про внутрішнє життя, навчальний процес, склад педагогічного і учнівського колективу, перейменування навчальних закладів у 1920–1930-х та 1940–1990-х роках.

Також у фондах збережені розпорядження міністерства та управління освіти СРСР та УРСР, які можуть слугувати чудовою ілюстрацією політики вищого партійного та радянського керівництва у галузі освіти. Слід зазначити, що відношення до навчання нової технічної еліти у радянського керівництва було досить серйозне.

Для єлисаветградської освіти важким випробуванням стали роки НЕПу. Система освіти фінансувалася недостатньо, і тому місцеве керівництво намагалося всіляко економити на установах, які не можна було безпосередньо перевести на господарчий розрахунок.

Так, Єлисаветградський (згодом – Зінов'євський) вечірній робітничий технікум повністю фінансувався державою, але за це довелося платити скороченим курсом навчання. Крім того, замість звичних 4–5 місячних піврічсемерів навчальний сезон був розподілений на 3 триместри по 80–85 навчальних днів, аби не відривати студентів від виробництва. З 1923 р. технікум отримував державний кредит, а також спромігся взяти в оренду один зі старих Єлисаветградських заводів.

Саме цей навчальний заклад з 1927 р. розташувався у будівлі колишнього реального училища. Крім того, у документах серед колективу технікуму згадуються кілька викладачів колишнього училища, зокрема Павло Ільшєвич, який розпочав педагогічну кар'єру у 1907 р. у Єлисаветградському земському реальному училищі і викладав як у технікумі, так і у Зінов'євському вечірньому робітничому інституті сільськогосподарського машинобудування, який був створений на базі технікуму. Таким чином, вже у 1920-х роках розірваний революцією історичний зв'язок почав відновлюватися революційною ж владою.

Із фондів, що зберігаються у Держархіві Кіровоградської області, постає наступна картина подальшого розвитку лінії успадкованості Єлисаветградського земського реального училища:

– у 1929 р. у м. Зінов'євську був створений вечірній робітничий інститут сільськогосподарського машинобудування. Інститут розташувався у приміщенні колишнього земського реального училища. Інститут готував інженерів-спеціалістів з метало- та деревообробки для сільськогосподарського машинобудування. Загалом інститут встиг підготувати 350 фахівців. Проте 26 лютого 1933 р. Народний комісаріат важкої промисловості СРСР видав наказ про його ліквідацію;

– у 1930 р. наказом Наркомату освіти УСРР у місті було створено Зінов'євський технікум сільськогосподарського машинобудування. Спочатку технікум розміщувався разом із робітничим інститутом сільськогосподарського машинобудування в приміщенні колишнього реального училища. За 1931–1932 рр. було відкрито вечірнє відділення технікуму, також проводилися заняття на курсах підвищення кваліфікації працівників заводу «Червона Зірка». У 1933 р. до технікуму були переведені студенти робітничого інституту, що закривався згідно з наказом Наркомважпрому. Технікум пережив індустріалізацію, війну, повоєнну відбудову;

– у 1956 р. у Кіровограді було відкрито філію Харківського політехнічного інституту ім. Леніна, який із перших днів свого існування розміщувався у приміщенні Кіровоградського технікуму сільськогосподарського машинобудування. Проте у 1967 р. філіал був перетворений у Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування.

Таким чином, можна говорити про те, що продовжувачами традицій Єлисаветградського земського реального училища є декілька кіровоградських начальних закладів. І це тільки підтверджує наявність успадкованості у діяльності освітніх установ нашого краю. Фактично в архівних документах Держархіву Кіровоградської області зафіксовані майже всі аспекти цього 121 процесу – від продовження лінії педагогічної діяльності до використання будівель навчальних установ дореволюційної доби.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-823 Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування Міністерства освіти і науки України.
2. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-1803 Технікум Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування Міністерства науки та освіти України.
3. Держархів Кіровоградської обл., ф. Р-1801 Зінов'євський вечірній робітничий університет Наркомату важкої промисловості УСРР.

Міжнародна науково-практична конференція
«Історико-культурна спадщина:
збереження, доступ, використання»,
м. Київ, 7–9 квітня 2015 р.

Національний авіаційний університет (Україна)
Сучавський «Штефан чел Маре» університет (Румунія)
InterPARES Trust

HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE:
PRESERVATION, ACCESS, USE
Proceedings of the International Scientific Conference
7–9 April, 2015, Kyiv, Ukraine

National Aviation University (NAU, Kyiv, Ukraine)
University «Stefan Cel Mare» of Suceava (Suceava, Romania)
InterPARES Trust

Олег Бабенко, Вадим Колечкін

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ПОВІТОВОГО КОМІТЕТУ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ 1915 Р. *

The article describes the activities of the Elisavetgrad district Aid-to-Refugees Committee – a public charity organization, that coordinated aid to the victims of the war – in the year 1915.

Key words: WWI, refugees, charity.

* Олег Бабенко, Вадим Колечкін. Висвітлення діяльності Єлисаветградського повітового комітету допомоги біженцям 1915 р. (за фондами ДАКО). / Олег Бабенко, Вадим Колечкін // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 7–9 квітня 2015 р., Національний авіаційний університет / редкол. Тюрменко І. І. та ін. - К., 2015. – С. 9–12.

Збереження досвіду діяльності благодійних організацій, що надавали допомогу постраждалим від війни, є важливим для наступних поколінь. Цінним джерелом, що містить документи з цього питання, є фонди Єлисаветградської земської управи періоду Першої світової війни. Проілюструвати особливості змісту фондів можна документами організації, що однією з перших простягла руку допомоги біженцям, а саме, Єлисаветградського повітового комітету допомоги біженцям [1]. Однією з таких особливостей є фрагментарний і досить випадковий набір збережених документів. Але документи комітету добре доповнюються матеріалами місцевої преси відповідного періоду (од. зберігання №1167-1171, міська газет «Голос Юга» за 1915 р.), що дозволяє повністю відтворити етапи діяльності благодійної установи.

Поразки на Південно-Західному фронті у травні 1915 р. призвели до відступу та масового переселення біженців на схід. Згідно з даними документальної бази ДАКО перша звістка про можливе масове переселення біженців була отримана у місті 8 липня 1915 р., з телеграми Херсонського губернатора барона Грєневїца, у якій повідомлялося, що через губернію може пройти велика кількість біженців із Кам'янець-Подільської та Бессарабської губерній. Грєневїц звернувся до дворянського предводителя барона М.П. Медема з проханням негайно створити у Єлисаветграді повітовий комітет. Перед комітетом одразу ж постали завдання розміщення біженців за умови уникнення незручностей для місцевого населення, працевлаштування біженців, облаштування пунктів харчування, надання медичної допомоги, проведення санітарних оглядів.

Гроші на продовольство для переселенців до отримання ними заробітків повинні були надаватися військовим керівництвом через губернський комітет. До отримання коштів від військового міністерства губернатор просив Медема відшукати гроші на місці. Якщо цих грошей не вистачило б, Грєневїц пропонував просити про фінансову допомогу губернський комітет [1, арк. 1].

Наступного дня відбулася перша нарада Єлисаветградського повітового комітету допомоги біженцям. Предметом обговорення стала телеграма херсонського губернатора. Комітет одразу визначив декілька головних проблем: невизначена кількість переселенців, відсутність придатних приміщень під розміщення біженців, пошук роботи для них, необхідність організації санітарного контролю і пунктів харчування на всьому маршруті пересування людей, відсутність коштів для виконання завдань, поставлених перед комітетом. Також комітет звернувся до всіх волосних управ із закликом створити відповідні місцеві комітети [2, арк. 8].

Наступне засідання комітету відбулося 19 липня 1915 р. У засіданні брав участь заступник голови міської думи М.С. Близнюк, який повідомив про дозвіл на позичку у 1000 крб. із міського бюджету на першочергові витрати. Знову обговорювалися питання пошуку житла, організації лікарсько-санітарної допомоги, харчування переселенців. Також було ухвалено розпочати збір коштів на користь біженців.

На засіданні було здійснене подальше організаційне оформлення комітету. Вирішено створити 7 комісій: евакуаційну, господарську, трудову, статистичну, лікарсько-санітарну, фінансову. Крім того, було обрано бюро комітету з 5 осіб, яке очолював безпосередньо М.П. Медем [2, арк. 20].

Наприкінці липня та у першій половині серпня 1915 р. кількість біженців, що прибували до повіту, була відносно невеликою. Так, 16 серпня 1915 р. з Курська та Харкова прибули 94 біженці, 17 серпня з Брест-Литовського до Єлисаветграда прибули зі станції Луцьк декілька вагонів із 32 біженцями, службовцями залізниці та членами їх сімей. 18 серпня 1915 р. до Єлисаветграда прибули з Холмської губернії 10 сімей (43 особи) селян-хліборобів. Такі невеликі партії вимушених переселенців прибували до міста майже щодня і поступово розподілялися по повіту [3, арк. 26-28].

Проте проблема біженства поступово набувала катастрофічних масштабів. 17 серпня в Одесі відбулася нарада, присвячена цій проблемі під головуванням головного уповноваженого з питань облаштування біженців на Півдні Росії князя Урусова. На нараді Херсонська губернія і зокрема Єлисаветградський повіт були оголошені транзитною територією, через яку партії переселенців будуть прямувати до інших губерній. Можлива кількість переміщених осіб нараховувала приблизно 300-500 тис. Головним питанням визначалося створення ефективного санітарного контролю [3, арк. 28 зв.].

Вже 18 серпня херсонський губернатор запросив у барона М.П. Медема дані про кількість біженців, яку можна було б розмістити у містах та населених пунктах повіту. Барон Медем визначив кількість біженців, яку може вмістити повіт разом із Єлисаветградом у 15 тис. осіб [3, арк. 30].

Тим часом діяльність комісій набувала впорядкованого характеру. Евакуаційна комісія займалася перевезенням біженців до місць тимчасового поселення. Статистична комісія намагалася налагодити облік біженців. Трудова комісія підшукувала їм роботу. Господарська комісія розподіляла продуктові пайки та облаштовувала пункти харчування. Лікарсько-санітарна намагалася проводити огляд новоприбулих ще на вокзалі. Фінансова комісія шукала можливості поповнити скарбничку комітету за рахунок до-

бровільних грошових зборів, позик, благодійних аукціонів, продажу речей, зданих благодійниками, різноманітних розважальних заходів на користь біженців.

Проте виникали і нові проблеми. Значна кількість біженців прибували до міста своїм коштом і не ставали на облік. Тому на момент, коли загальна чисельність біженців у місті наблизилася до 1000, у статистичній комісії на обліку стояло близько 100 осіб, які і отримували допомогу від господарської комісії. Необліковані біженці змушені були дорожче знімати житло, самотужки шукати роботу, ускладнювали обрахування необхідної кількості безкоштовних обідів, створювали загрозу неконтрольованого розповсюдження інфекційних хвороб. Тому 20 вересня 1915 р. ЄПКДП створив комісію попечителів, яка мала розподілити місто на 12 ділянок. До кожної з них було призначено окремого попечителя, який мав виявляти необлікованих біженців, наглядати за санітарним та майновим становищем переселенців, розподіляти серед них грошову допомогу. Одночасно комісія виробила форму картки для опитування біженців. Ще одним клопотом стало влаштування дітей прибулих до місцевих навчальних закладів із початком навчального сезону. У багатьох школах та училищах довелося створювати додаткові класи, у тому числі і вечірні [4, арк. 36].

Ще 30 серпня в Російській імперії був ухвалений закон про допомогу біженцям, який передавав питання піклування про переселенців на місцеві земства. Таким чином Херсонський губернатор наказав М.П. Медему готувати справи для передачі у міську управу не пізніше 5 листопада. Незважаючи на це, комітет продовжував свою діяльність [1, арк. 3].

Крім переселенців, що осіли у повіті та місті, комітет опікувався і транзитним пересуванням біженців. Комітет визначив 3 транзитні шляхи через територію повіту для переїзду: через Новомиргород на Сентове (пропуск – до 8000 осіб), через Новоархангельськ до Аджамки та через Ольвіополь на Плетений Ташлик (по 15000). На шляху через кожні 20 верст були створені пункти харчування та санітарного огляду, визначені місця відпочинку та ночівлі для транзитників [4, арк. 47].

На початок жовтня після подолання багатьох труднощів структура і методи діяльності комітету були сформовані остаточно. У складі комітету діяли: бюро комітету (видавало посвідчення біженця, документи на безкоштовний проїзд, направляло до місцевих комітетів), трудова комісія, довідкове бюро, попечительська комісія, господарська комісія, евакуаційна комісія, лікарсько-санітарна комісія. Тільки у місті були визначені 5 місць тимчасового перебування біженців перед остаточним розселенням у місті та повіті, 6 місць безкоштовної медичної допомоги [5, арк. 33].

Значна кількість біженців була працевлаштована або забезпечена грошовою та продуктовою допомогою, паливом по знижених цінах.

Кількість переселенців у місті на цей момент згідно з даними міського голови сягала 8000 осіб, із них комітет зареєстрував більше 2000 біженців-християн та близько 1400 переселенців іудейського віросповідання. Крім цього, ще 3904 особи перебували у повіті на утриманні місцевих комітетів та на роботах у селах та економіях [6, арк. 47]. На цей момент комітет, після перших негараздів, спромігся налагодити роботу з піклування за прибулими, про що свідчить те, що міська дума просила евакуаційну, трудову та попечительську комісії не припиняти свою роботу після ліквідації комітету, а перейти у підпорядкування земській управі. Таку оцінку дій громадського органу можна вважати досить високою. Також продовжували діяльність місцеві комітети: Лисогорський, Вознесенський, Лелеківський, Ольвіопольський, Новоукраїнський, Казанковський та Добровеличківський.

Наприкінці жовтня 1915 р. голова комітету почав готувати звіт, який стосувався переважно фінансів, витрачених повітовим і місцевими комітетами. Звіт був представлений 7 грудня 1915 р., але його перевірка тривала до 30 грудня 1917 р., коли ліквідаційна комісія міської думи загальом затвердила звіт. Згідно з даними комісії, комітетом було отримано від держави та благодійників 20725 крб. 13 коп. Реально витрачено більше 18,6 тис. карбованців. Ця сума складалася з 16,1 тис. крб., отриманих із державної скарбниці, з яких більше 12,5 тис. крб. було витрачено комітетом, 3562 крб. 75 коп. потрібно було повернути тим, хто давав позики комітету, решту складали добровільні пожертви [1, арк. 31].

Таким чином, документи Державного архіву Кіровоградської області засвідчують успішну діяльність комітету. Фонди ДАКО документально підтверджують участь громадян міста у наданні допомоги людям, що потрапили у біду; також засвідчують державну підтримку, зокрема фінансову, діяльності цих громадян та допомогу широкої громадськості членам комітету. Вдале поєднання зусиль широкого кола громадськості, активної її частини з державою і давали позитивний результат.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, фонд 21, опис 1, справа 12.
2. Голос Юга, липень 1915 р. / ДАКО, одиниця зберігання інв. №1167.
3. Голос Юга, серпень 1915 р. / ДАКО, од.зб. інв. №1168.
4. Голос Юга, вересень 1915 р. / ДАКО, од.зб. інв. №1169.
5. Голос Юга, жовтень 1915 р. / ДАКО, од.зб. інв. №1170.
6. Голос Юга, листопад 1915 р. / ДАКО, од.зб. інв. №1171.

Міжнародна науково-практична конференція,
присвячена 95-річчю Державного архіву
Одеської області (1920–2015) «Архів. Історія. Сучасність»,
Одеса, 3–4 вересня 2015 р.

Одеська обласна держадміністрація
Одеська обласна рада
Державний архів Одеської області

Олег Бабенко

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КИРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДОМОСТЕЙ ПРО ВТРАТИ УКРАЇНИ ВІД ІНДУСТРІАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ*

(На прикладі проекту КремГЕС)

В історії України, як і в історії будь-якої країни, були періоди звершень. Проте кожна перемога, а особливо перемога над природою, завжди має свою ціну. У 1950-х рр. побудова Кременчуцької ГЕС вважалася непересічним досягненням радянської економічної системи. Але з часом це

** Олег Бабенко. Документи Державного архіву Кіровоградської області як джерело відомостей про втрати України від індустріальних проектів радянського режиму (на прикладі проекту КремГЕС). / Олег Бабенко // Архів. Історія. Сучасність. Випуск 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920–2015), Одеса, 3–4 вересня 2015 р. / Одеська обласна держадміністрація, Одеська обласна рада, Державний архів Одеської області / Ред. кол.: В. В. Левчук (голова) та ін.; Наук. ред. І. В. Сапожников, Л. Г. Білоусова; Відп. ред. С. Є. Березін; Кол. авторів. (Серія: «Праці Державного архіву Одеської області». – Т. XLV). – Одеса: Бондаренко М. О., 2016. – С. 30–35.*

досягнення обернулося для України численними проблемами. Відображенню у колекції документів Державного архіву Кіровоградської області деяких проблем, пов'язаних із проектуванням та побудовою КемГЕС, присвячена дана стаття.

Дніпро – третя за розмірами річка Європи. Поступається тільки Волзі і Дунаю. Стік води на річці – нерівномірний. Отримуючи найбільшу кількість води від танення снігів – 60-70% від загальної кількості, а в деякі роки і до 80% від річного стоку, в інші пори року Дніпро міліє. Не дивно, що перша велика ГЕС на Дніпрі, збудована біля м. Запоріжжя в 30-х рр. ХХ ст., працювала вкрай неритмічно. Для рівномірного надходження води на її гідротурбіни вирішили вибудувати на Дніпрі каскад ГЕС із водосховищами. Тож М.С. Хрущов, який після смерті деспота став на чолі країни, теж вважав, що електроенергетика повинна випереджувати всі інші галузі господарства за темпами свого зростання.

Чогось нового в теорію економічного розвитку цим твердженням керівник СРСР не вніс, адже таким шляхом йшли всі тогочасні розвинені країни світу. Однак реалізовували вони поставлені перед собою завдання різними методами, як правило – економічно доцільними. А для населення тоталітарної країни, якою, власне, і був СРСР, все, що вилітало з уст керівників, завжди сприймалося як геніальні думки, породжені винятково ними і які необхідно будь-що втілювати в життя, не зважаючи на затрати, час, зусилля.

Взятий в СРСР курс на «суцільну електрифікацію», що, загалом, вірно передбачав створення величезних енергетичних систем включно з тепловидами та гідростанціями, почали втілювати із комуністичним завзяттям. Аргументами на користь повсюдного будівництва ГЕС різної потужності було те, що затрати на виробництво одного кіловата електроенергії будуть надзвичайно дешевими, та, окрім того, комплексно вирішуватимуться й інші народногосподарські завдання, зокрема зрошення засушливих земель на величезних площах, постачання прісної води до великих промислових центрів тощо.

Ціна електроенергії, виробленої на ГЕС, дійсно невисока. Однак про фактичну ціну, що її довелося сплатити за кожен збудовану ГЕС, зокрема на Дніпрі, і, перш за все, Кременчуцьку, та про наслідки появи рукотворних «морів» воліли не говорити. І не дивно – вони виявилися фантастичними у всіх вимірах. Введена «ударними темпами» в дію Кременчуцька ГЕС була прикладом відносно швидкої побудови, завершеної в стислі терміни завдяки використанню передових на той час методів здійснення робіт, інженерних підходів, нових матеріалів та конструкцій.

Тож не дивно, що спланований і з часом збудований на Дніпрі каскад ГЕС у межах України став основою економічної могутності СРСР, підставою кинути виклик наймогутнішій на країні світу – США, підґрунтям для погроз їй своїми ракетами, а європейським країнам – танками, що були головним локомотивом просування комуністичних ідей по всьому світу.

Першим післявоєнним заходом стало збільшення площі водосховища ДніпроГЕСу, від чого збільшилися і кількість виробленої електроенергії. Тепер вона в окремі періоди сягала 650 тис. кВт. Але «дитячі» хвороби цієї ГЕС подолати не вдалося: електростанція і надалі працювала вкрай неритмічно. Для того, щоб компенсувати цей недолік, вище від Запоріжжя необхідно було побудувати нові електростанції з тим, щоби штучно регулювати стік води, зменшуючи її на час повені та збільшуючи у межень. Однією з таких споруд, за твердженнями кількох проектних організацій СРСР, повинна була стати Кременчуцька ГЕС із великим водосховищем. Це водосховище, маючи гігантські розміри, накопичувало б весною чимало води, а влітку та восени її ефективно спрямовувало до ДніпроГЕСу, чим гарантувалася її безперебійна і ритмічна робота впродовж року [1].

Одночасно з будівництвом греблі біля Кременчука та зі створенням водосховища, вирішувалася й інша проблема – судноплавна. Проте, вирішуючи господарські проблеми, держава не звертала уваги на багато інших, таких як долі людей, що споконвіку жили на берегах Дніпра, загибель родючих ґрунтів, знищення прадавніх лісів та пам'яток тисячолітньої історії, що були принесені в жертву індустріальному монстру.

Як свідчать документи Державного архіву Кіровоградської області, вивчення умов, необхідних для спорудження ГЕС поблизу м. Кременчука, розпочалися ще у 1932 році. Відтоді і по 1936 рік, на виконання Постанови Ради Праці й Оборони, проектною організацією «Укргідеп» здійснювалися роботи з обґрунтування робочої гіпотези «Великого Дніпра». Першочергове значення в цій роботі приділяли можливості створення суцільної безперешкодної транспортної магістралі від Смоленська до Чорного моря шляхом створення великих штучних водосховищ на притоках Верхнього, Середнього та Нижнього Дніпра, а також на р. Десна. Було заплановано почергово збудувати там вісім електростанцій. Якби це вдалося реалізувати, то Дніпро перетворився б майже на суцільне водосховище протяжністю близько 2 тис. км – від Чорного моря до м. Смоленська. Про вплив руйнівних процесів і явищ на навколишню природу, пов'язаних із появою такого дивного за формою і розмірами «моря», про загальну кількість знищених міст, сіл та хуторів, а також лісів, озер, пасовищ і родючих ґрунтів, про зникнення під мулом цілих пластів історії й археологічних культур

ми могли б лише здогадуватися, аналізуючи сьогодні можливі наслідки спричинених ними екологічної й гуманітарної катастрофи.

Матеріали досліджень басейнів Дніпра та Десни спочатку обговорили на нараді в Академії наук УРСР, що відбулася в 1933 році. Через рік, у 1934 р., відбулося чергове обговорення, тепер вже на спільній нараді планових організацій РРФСР, УРСР та БРСР.

Радянському уряду під тиском доводів учених від реалізації вказаного плану все ж довелося відмовитися – величезні масиви територій у верхів'ях Дніпра через особливості рельєфу й відповідну характеристику ґрунтів відразу перетворилися б на гігантське рукотворне болото. Зате Міністерство будівництва електростанцій спішно взялося за будівництво ГЕС на Нижньому та Середньому Подніпров'ї, кинувши туди вивільнені фінансові й трудові ресурси.

Вивчення Дніпра продовжилися в наступні два роки. В 1936 році відбулося засідання експертної комісії Держплану СРСР, де розглянули робочу гіпотезу «Великого Дніпра». Там визнали, що найважливішою частиною «Великого Дніпра» є енергетичний потенціал саме Нижнього Дніпра. Першочерговим завданням на Нижньому Дніпрі є спорудження Кременчуцької ГЕС, що дозволить регулювати стік річки і повністю використати проектну потужність ДніпроГЕСу. На нараді констатували, що створення водосховищ у Верхньому Дніпрі є неможливим через величезну природну зволоженість тієї території, що призведе до появи ще більшої кількості боліт. Із цієї ж причини експертна комісія вважала недоцільним спорудження Київського водосховища. Зате цілком реальним вважалося з'єднання Дніпра з Волгою через річки Десна і Ока [2].

Отримавши висновки вчених, Держплан СРСР дав вказівки «Укргідепу» розробити впродовж 1937 року технічні умови «Реконструкції Дніпра» з метою побудови Київської, Переяславської, Канівської та Кременчуцької ГЕС. Роботи з проектування тривали до 1940 року. За цей час «Укргідеп»ом виконані величезні за об'ємом роботи по створенню технічних креслень Дніпровських ГЕС, визначення глибоководного шляху від Києва до Чорного моря, зрошення близько 1 млн. га земель на Півдні України. Також розробили проект ще однієї ГЕС – Дніпродзержинської. З усіх п'яти ГЕС, що планували спорудити на Дніпрі, першочерговою вважали будівництво саме КремГЕС.

Всі гігантські за об'ємами матеріали з «Реконструкції Дніпра» були готові на початок 1941 року. Їх передали на розгляд до Москви, в трест «Гідроенергопроект». Війна, що розпочалася влітку 1941 року, не дозволила ці матеріали розглянути та затвердити (3). Після війни, у зв'язку з

відбудовою ДніпроГЕСу, урядова комісія вже котре дійшла до висновку, що докорінне покращення роботи цієї ГЕС можливе тільки завдяки побудові нової електростанції поблизу Кременчука. В 1945–1948 рр. на Середньому Подніпров'ї знову працювала пошуково-розвідувальна бригада «Укргідепу». Спеціалісти цієї організації розробили технічний проект Кременчуцької ГЕС і передали його до Москви на затвердження. Там проєкт затвердили. Однак будівництво Кременчуцької ГЕС відклали – уряд вирішив будувати Каховську ГЕС.

В 1953 році «Укргідеп»у наказали переробити раніше виконаний проєкт КремГЕСу. Новий проєкт Кременчуцької ГЕС був готовий на червень 1954 року. Відповідно до проєкту місцем розташування нової ГЕС обрали ділянку біля с. Табурище Кіровоградської області, за 12 км вище від м. Кременчука. Вода для ГЕС акумулювалася в Кременчуцькому водосховищі. Вивчення дна та берегів цього гігантського водосховища тривало в 1931–1935 роках, в 1938 році, в 1946 та в 1953–1954 рр. Передбачалося, що новостворене водосховище протяжністю в 185 км. сягатиме на півночі м. Канів. Вже на той час їх називали «морями».

Рельєф долини Дніпра в районі майбутнього водосховища надзвичайно різнився. Правобережжя – високо підняте плато над долиною річки. Лівобережжя – низовина, складена з м'яких лесових порід, колишня тераса Дніпра. Відстань між протилежними берегами теж різнилася: від 4,8 км до 8 км, до 39 км біля Вільшанського мису, біля Мошногірського мису долина звужувалася до 16 км, а потім, до Канева, майже не змінювалася і сягала 18–20 км між протилежними берегами. Серйозні корективи щодо розмірів майбутнього водосховища привносили долини двох приток Дніпра – Тясмину та Сули. Так, при вивченні долини водосховища передбачалося, що його води підуть вверх по Тясмину на 84 км досягнуть окраїн м. Сміли. По річці Сула вода підніметься вверх на відстань 60–64 км [4].

В усіх проєктах «Великого Дніпра», починаючи з 1932 року, пошуковці місцем для греблі майбутньої Кременчуцької ГЕС бачили тільки Табурищанський мис, що далеко виступав у Дніпро. Тож гребля майбутньої ГЕС стояла б на гранітних монолітах товщиною 16–18 метрів, від чого була надзвичайно стійкою. Гідровузол примикав на правому березі до Табурищанського мису, який був природнім продовженням бетонної греблі. На лівому низинному і заболоченому березі планувалося насипати високу дамбу. Під трасою лівобережної дамби хоч і залягали піски, але під ними теж були товщі гранітів.

Навколо майбутнього гідровузла знаходилися величезні поклади будівельного піску та гранітні родовища, вкрай необхідні для споруджен-

ня ГЕС. Здавалося, що умови для побудови Кременчуцької ГЕС склалися вкрай ідеально. Однак довгий час на перешкоді побудови ГЕС були величезні матеріальні затрати на спорудження водосховища. Тоді, в 30–40-х рр. XX ст., до побудови КремГЕС не приступали саме з цих міркувань. В 1940 і в 1952 роках навіть розглядалися інші варіанти побудови ГЕС, а не тільки на Табурищанському мисі.

Альтернативних проектів загалом було три. Так, одним із них планували спорудити ГЕС біля м. Новогеоргіївська, тобто північніше Табурищанського мису. Іншим проектом намагалися взагалі змінити конструкцію самої греблі ГЕС, збудувавши її низьконапірною, від чого різко зменшувалася площа водосховища. Розглядався і третій проект – взагалі відмовитися від Кременчуцької ГЕС, а нову збудувати вище на 15 км від м. Черкаси. У цьому випадку під водосховище відійшли б долини річок Ірдинь та Тясмину. Оскільки на той час р. Ірдинь перетворилася фактично на величезне болото, то втрати від затоплення земель були б мінімальними. Дніпро взагалі не приносився в жертву майбутній новобудові – долина річки від Черкас до Новогеоргіївська виключалася із зони водосховища. Крім того, брався до уваги і той факт, що біля Табурищанського мису знаходилися 248 млн. тонн розвіданих запасів бурого вугілля. Значна частина з них потрапляли до зони затоплення у випадку побудови ГЕС поблизу Кременчука, тож назавжди втрачалися.

На 1953 рік із чотирьох варіантів побудови нової ГЕС на Дніпрі залишилося тільки два: гідростанція постане або біля с. Табурища, або біля м. Новогеоргіївська. Порівняльну характеристику обох проектів із метою остаточного визначення місця побудови ГЕС надіслали до Ради Міністрів СРСР і УРСР. До неї внесли геологічні умови під фундаментом майбутньої ГЕС: біля Табурища він спирався безпосередньо на монолітний граніт, а біля Новогеоргіївська – на піщану подушку товщиною 15 м. Оскільки Табурище знаходилося південніше Новогеоргіївська, то площа водосховища, у випадку побудови ГЕС саме на Табурищанському мисі, збільшувалася, тож добова кількість виробленої електроенергії в цьому випадку була більшою на 12 тис. кВт, ніж на ГЕС біля Новогеоргіївська. Крім того, до уваги бралися й інші обставини, пов'язані, головним чином, із наслідками затоплення великих територій [5].

Отже, побудова КремГЕС на Табурищанському мисі вбачалася вигіднішою з кількох позицій, а саме: менша кількість бетонних робіт, зменшення капітальних затрат, більша кількість води у водосховищі і як наслідок – більший виробіток електроенергії тощо. Єдиним суттєвим недоліком майбутньої ГЕС біля с. Табурища тогочасне керівництво держави вбачало

тільки у втраті покладів бурого вугілля. Однак 100 млн. крб., необхідних для побудови дамби навколо цього родовища з метою його збереження, держава не шукала, тож вугілля, як і багато чого іншого, приносилось в жертву новій гігантській будові. Зваживши всі обставини, керівництво держави затвердило проект побудови ГЕС біля с. Табурища. Офіційно ця електростанція називалася Кременчуцькою.

Керівництву держави були відомі й інші втрати, що виникали при утворенні гігантського водосховища. І мова йшла не тільки про фінансові затрати, які становили фактично половину всіх видатків на будівництво ГЕС, а про безповоротні втрати, що їх підраховали проєктанти «Укргідеп»у. Колосальні кошти держава витратила на переселення жителів на нові території, на облаштування їхнього побуту, на створення нових підприємств тощо [6].

З побудовою Кременчуцької ГЕС виникало фантастичне за розмірами штучне водосховище. Воно розташовувалося на території трьох областей. Територія, що підлягала затопленню, в основному використовувалася в сільському господарстві. 104,4 тис. га земель вважалися продуктивними. За проєктом, розробленим у післявоєнні роки, під затоплення потрапляли чотири міста: Черкаси і Сміла частково, Чигирин і Новогеорґіївськ – повністю.

Для збереження Черкас, Сміли та Чигирини вирішили збудувати водозахисні дамби. Хто виступив на їхній захист, хто їх відстоював – невідомо. Зате «зэкономили» чимало: на 16,1 тис. осіб зменшувалася кількість жителів, які раніше підлягали переселенню, та на 28,1 тис. га скорочувалася площа затоплюваних земель. Також виводилися з зони затоплення Золотоніський та Оболонський масиви, і з ними долина р. Тясмин. Жертвували м. Новогеорґіївськом. На узгодження всіх нових змін до проєкту ГЕС затратили чимало часу. Але ці пертурбації вносилися постійно, тож час початку побудови ГЕС постійно переносився.

Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей обчислювалася майже у 46 млн. крб. Зауважимо, що проєктанти для обчислення втрат взяли надзвичайну низьку врожайність з 1 га орних площ колгоспів, що так і не оговталися від війни: цьому сприяли відсутність техніки та реманенту, достатньої кількості робочих рук, незначна кількість продуктивної та робочої худоби. Тож врожайність у 10 ц/га озимої пшениці чи надоїв від однієї дійної корови у 1000 л молока, взяті за основу під час розрахунків втрат, зовсім не відповідали потенціалу земель у часі водосховища та їхній справжній вартості.

Для компенсації колгоспам втрат земель різного призначення передба-

чалися широкі комплексні меліоративні заходи зі зволоження та осушення земель на нових територіях. У повному обсязі їх не виконали. Проте найбільшу проблему при будівництві КремГЕС вбачали, і справедливо, від затоплення великої кількості населених пунктів. І якщо міста Черкаси, Чигирин та Смілу вдалося, після тривалих дискусій, зберегти від затоплення, то доля інших населених пунктів у кількості 186 була трагічною. Всі вони зникали під товщами дніпровської води. Затрати на «підготовку чаші водосховища» стосовно затоплюваних населених пунктів вбачалися найбільшими в плані матеріальних затрат. Керівники держави також добре розуміли, що їх знищення докорінно змінить побут жителів із затопленої зони, повністю зруйнує усталений спосіб життя, розпорошить сформовані впродовж століть сільські громади, а заодно і родини. Для мешканців із сіл, визначених до затоплення, затія влади була взагалі фантастичною, в яку спочатку ніхто не вірив. Однак їх доля визначалася в столицях, і змінити що-небудь ніхто вже не міг [7].

Готуючи проект побудови водосховища та відселення з його дна жителів сіл, проєктанти вказали, що переважна кількість будинків селян збудовані з дерева, з наступною обмазкою їх глиною, деякі будувалися з саману, дахи вкриті соломною або очеретом, хати не мали фундаментів, тільки деякі стояли на дерев'яних стовпах.

На Правобережжі таких будинків із дерев'яними стінами виявилося 90-95% відсотків. На Лівобережжі теж будувалися подібні хати, але відсоток литих із глини хат був вищим. На думку проєктантів, а всі вони проживали на сході України – у Харкові, знищення таких помешкань не становило якоїсь великої проблеми і будь-якої цінності ці будівлі не становили.

Крім селянських подвір'їв, підлягали знесенню також колгоспні будівлі у такій кількості. В трьох областях, у тих районах, що підлягали затопленню та підтопленню, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств (із 224), 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформовувалися зовсім і доселялися до інших господарств.

Як вже відомо, з міст, що за першими проєктами побудови Кременчуцької ГЕС потрапляли до зони безумовного затоплення та підтоплення, а це Черкаси, Чигирин, Сміла та Новогеоргіївськ, в останньому проєкті залишився тільки Новогеоргіївськ.

В цьому невеликому за розмірами, але багатому на історію місті затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість. Із будівель власності містян затоплювалися чи підтоплювалися 1341 господарств із населенням 7506 осіб. Із них 221 двір належали колгоспникам. У Черкасах, за першими планами, затоплювалися чи підтоплю-

валися два невеликі райони, відомі як «Митниця» або «Поділ», зі значною кількістю приватних будинків та досить великими підприємствами, такими, як завод №182, міськпромкомбінат, судноремонтний та деревообробний заводи, цукрово-рафінадний завод та ін. Всіх їх свого часу збудували безпосередньо на березі Дніпра, тож вони потрапляли на дно водосховища. Затоплювалися також 762 домоволодіння черкашан, у яких проживали 5258 осіб. У Чигирині, місті з унікальною, але мало збереженою видимою історією, переважна більшість всіх будівель та приміщень, а це дві школи, баня, «Заготзерно», «Заготльон», технікум, ТЕС, магазини та 961 двір із населенням, яке налічувало 3751 особу, теж повинні були потрапити на дно водосховища. Води водосховища доходили і до м. Сміла. Тут до зони затоплення потрапляли 5 дворів із населенням 18 осіб та кілька складів райспоживтовариства.

Так і сталося б, якби до проекту побудови ГЕС не внесли змін. Вони і врятували фактично від затоплення увесь Чигирин та окраїни Сміли, та значно Черкаси. Зате Новогеоргіївська ніщо не врятувало. На перенесення промислових підприємств запланували витратити 143216,5 тис. крб. Затопленню, як відомо, також підлягали автомобільні дороги. На їх перенесення запланували витратити 124800 тис. крб.

Водосховищем Кременчуцької ГЕС затоплювався відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на її перенесення запланували в 102,9 млн. крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна з одною, включно з мостом через Дніпро, тож сума затрат зросла на понад 46 млн. крб.

Влада все ніяк не могла виробити чіткого плану переселення жителів із дна майбутнього водосховища, і не тільки через велику кількість потенційних переселенців, а й через пошуки майбутнього місця їхнього поселення та забезпечення всіх працездатних роботою. Проте найголовніша і довгий час не вирішувана проблема – пошуки достатньої кількості прісної води для майбутніх переселенців. Величезні сили й кошти, кинуті на її пошуки, довгий час не давали потрібних результатів, а ті, яких досягали, часто були скороминучими. Як свідчать документи, чимала частка жителів придніпровських сіл чинили пасивний опір переселенню, однак вистояти під тиском міліції, прокуратури та, головне, бульдозерів, що безцеремонно знищували їхні житла, встояти не змогли.

План переселення все ж таки розробили та згодом затвердили у Москві. Спочатку в кожному селі, що потрапляло до дна майбутнього моря, переписали всі будівлі, господарства при них та кількість жителів у кож-

ній оселі. Потім виготовили проекти земельних відведень, як правило – за десятки кілометрів від берегів майбутнього водосховища, на організацію там колгоспів, облаштування нових меж, розташування виробничих приміщень тощо. Це ж стосувалося і промислових підприємств, нових доріг, як шосейних, так і залізничних, мостів, ліній зв'язку та електропередач. Робота взагалі фантастична за обсягами, бо те, що робилося впродовж століть, потрібно було зробити за кілька років. Помилки, і досить значні, були допущені, однак пріоритетом залишалася власне гребля ГЕС, її машинне відділення, та вчасний пуск електростанції в дію, тож все інше вважалося фактично другорядним.

До зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. Ліси, а деякі з них вважалися прадавніми, росли з обох берегів Дніпра в трьох областях майже суцільним масивом на протязі 150 км і шириною подекуди до 20 км. Вони, як і степи та луки, являли собою цінне природне середовище.

Війни та господарська діяльність людини, особливо в 30–40-х р. ХХ ст., значно їх видозмінили, однак окремі масиви лісів і надалі залишалися унікальними. В них переважали такі породи дерев, як сосна, що поширилася на площі до 41% всіх лісів, 14% займали дуби, розповсюдженими були липи, граби, верби тощо. Ці ліси, як і придніпровські села, теж потрапляли до зони затоплення, тому вважалися приреченими на знищення. Загальні запаси деревини в них сягали 1872,8 тис. м. куб. Знищити ліси доручили трьом ліспромгоспам. Кожному з них довели об'єми робіт. На знищення лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витратити 21766,6 тис. крб. [8]

Великі затрати робочого часу та коштів запланували на санітарне очищення дна майбутнього водосховища. Спочатку ця сума сягала понад 60 млн. крб., але з часом, попри всіляку економію та невиконання багатьох передбачених заходів, зросла ледь не вдвічі. Адже води майбутнього водосховища бачили перш за все як джерело прісної води для постачання її до великих промислових центрів України. Насамкінець до проекту спорудження Кременчуцької ГЕС та водосховища біля неї внесли значні зміни, що стосувалися захисту міста Черкас від розмивання берегів; передбачили захист земель і населених пунктів так званого Оболенського масиву в долині річки Сули та Золотоніського масиву на Лівобережжі, а також передбачили захист долини р. Тясмин і міст Чигирин та Сміла.

Завдяки цим захисним роботам шляхом спорудження високих земляних загат зберігалися від знищення великі масиви земель, лісів, сіл та жител у них. Так, при захисті Оболенського та Золотоніського масивів на

лівому березі Дніпра не йшли під воду майбутнього водосховища майже 30 тис. га родючих земель, а разом з ними і 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1276 дворів у 7 селах на Золотоніському масиві. В долині р. Тясмину від затоплення вивільнялися 1494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла [9].

Вивчаючи за документами ДАКО історію Кременчуцької гідроелектростанції, ми нині можемо констатувати, що вже на стадії проектування КремГЕС творці споруди передбачали труднощі, що можуть виникнути у результаті реалізації грандіозного задуму. Проте відсутність комплексного бачення перспектив призвела до того, що керівництво СРСР свідомо проігнорувало майбутні проблеми заради короткострокової однобічної вигоди. В результаті сучасне покоління українців мусить пожинати плоди подібної короткозорості, отримавши у спадок суттєві проблеми господарського та екологічного характеру.

Таким чином, документи, що зберігаються у ДАКО, залишаються для українського суспільства цінним джерелом різних форм історичного досвіду. Вони послідовно, хоча іноді і не у повному обсязі, відображають господарську, суспільну та культурну історію Кіровоградщини. Зважаючи на те, що символом історичного розвитку є спіраль, на звивах якої час від часу перед суспільством постають схожі проблеми, відомості про різні причини виникнення та можливості їх подолання у минулому завжди можна було адаптувати до проблем сьогодення та передбачення подібних проблем у майбутньому.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф. Р-6713. – Оп 4. – Спр. 3. – Арк. 1-2.
2. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 11.
3. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 15.
4. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 19.
5. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 23.
6. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 24-26.
7. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 31.
8. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 44-47.
9. ДАКО. – Ф. Р-6713. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 83.

Лілія Маренець

ЗВІТ ВИКЛАДАЧІВ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА ПРО 2-Й З'ІЗД РОСІЙСЬКИХ ДІЯЧІВ З ТЕХНІЧНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ У РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ*

Архівні джерела дуже часто містять інформацію, яка цінна не тільки для історії, але й для інших теоретичних та практичних дисциплін. Подібна ситуація дозволяє виконувати дослідницькі завдання не тільки з історії, але й із суміжних предметів, наприклад, із педагогіки або з історії освіти. Таким чином, частину важливої інформації загального характеру дослідник може здобути у локальній архівній установі, не виїжджаючи за межі свого регіону.

Прикладом може служити історія реальної освіти у Єлисаветграді. У даному випадку дуже важливими є дані про загальні засади організації реальної освіти у Російській імперії. На жаль, більшість документів зосереджена у центральних архівних установах колишнього УРСР, а також у колишніх губернських центрах колишньої імперії.

Прикладом може служити історія участі делегації Єлисаветградського земського реального училища у 2-му з'їзді російських діячів із технічної та професійної освіти. З'їзд став важливою віхою в історії розвитку реальної та професійної освіти у Російській імперії. Резолюції засідань з'їзду стали важливим поштовхом для подальшого її розвитку. Проте у єлисаветградській пресі робота з'їзду висвітлювалася неповно, а повні матеріали з'їзду не збереглися у бібліотечних установах міста.

Виходом стало вивчення документів фонду ЄЗРУ, що зберігається у Державному архіві Кіровоградської області. Згідно з документами фонду,

* Лілія Маренець. *Звіт викладачів Єлисаветградського земського реального училища про 2-й З'їзд російських діячів з технічної та професійної освіти у Росії як джерело історичної інформації.* / Лілія Маренець // *Архів. Історія. Сучасність. Випуск 2. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 95-річчю Державного архіву Одеської області (1920-2015), Одеса, 3-4 вересня 2015 р.* / *Одеська обласна держадміністрація, Одеська обласна рада, Державний архів Одеської області* / *Ред. кол.: В. В. Левчук (голова) та ін.; Наук. ред. І. В. Сапожников, Л. Г. Білоусова; Відп. ред. С. Є. Березін; Кол. авторів. (Серія: «Праці Державного архіву Одеської області».* – Т. XLV). – Одеса: Бондаренко М. О., 2016. – С. 193–195.

у грудні 1895 р. з дозволу імператора Миколи II у Москві був проведений 2-й з'їзд російських діячів із технічної та професійної освіти у Росії. Метою проведення з'їзду оголошувалося: з'ясування сучасного становища і потреб технічної та професійної освіти, та сприяння успіхам цієї освіти через ознайомлення з існуючими вдосконаленнями у прийомах виховання, облаштування шкіл тощо.

Більш ніж за рік до того, 19 жовтня 1894 р., до Єлисаветградського земського реального училища надійшло запрошення. Програма з'їзду передбачалася досить широка. Тому було засновники з'їзду розподілили роботу на 9 секцій: вищих навчальних закладів, реальних училищ, середніх та нижчих технічних училищ, сільськогосподарської освіти, професійних училищ Міністерства шляхів сполучення, мореплавних шкіл, шкільної статистики, шкільної гігієни та фізичних вправ, графічних мистецтв.

До роботи на з'їзді запрошувалися особи, що брали та беруть участь у діяльності будь-якого професійного, технічного, ремісничого, комерційного і т.п. навчального закладу як засновники, попечителі, начальники, інспектори і викладачі; уповноважені від урядових та громадських установ, які опікуються розповсюдженням технічної та професійної освіти у Росії; також уповноважені від інших установ, що могли б сприяти цілям з'їзду; заводчики та фабриканти, що завідують роботами у майстернях та сторонні особи, які є членами Імператорського Російського технічного товариства, Політехнічного товариства, Товариства з розповсюдженню технічних знань та інших товариств, запрошених до участі у роботі з'їзду, відповідно до заяви; а також особи, що не є членами товариств, могли залучатися до засідань з дозволу Комітету З'їзду. Особи, які хотіли б стати членами з'їзду і мати право голосу, запрошувалися заздалегідь заявити про це у Комітет, при цьому вони повинні були б дати внесок не менший 5 крб. та сповістити свою адресу. Члени з'їзду могли записатися до будь-якої секції, а також працювати у декількох секціях одночасно [1]. Засідання планувалося проводити загальні та спеціальні за секціями, число і порядок засідань планувалося визначити після того.

Учасники заходу мали право отримати усі надруковані праці з'їзду, а також право на безкоштовний вхід до виставки. Комітет також обіцяв вжити всіх засобів для скорочення витрат учасників події від перебування у Москві та проїзду по залізницях.

Доповіді, а також витяги з них мали друкуватися у міру надходження їх від авторів і доставлятися тільки тим особам, які вчасно записалися до участі у з'їзді. Попереднє ознайомлення членів з'їзду з доповідями вважалося особливо необхідним через те, що на кожну доповідь керівники події

могли виділити не більше 40 хвилин на виступ та не більше 10 хвилин на кожне зауваження. Через прагнення якомога ретельніше підготувати захід, його координатори просили учасників надіслати доповіді на протязі 1894/95 навчального року.

Для наочного ознайомлення членів з'їзду з сучасним станом протягом навчальної справи з технічної та професійної освіти на заході влаштувалася виставка робіт учнів технічних та професійних навчальних закладів, статутів, правил, керівних документів тощо, а також предметів виробництва різних промислових установ, необхідних для потреб таких навчальних закладів.

Комітет оголосив також збір пожертв на покриття витрат з організації з'їзду та виставки і на утворення особливого фонду для облаштування періодичних з'їздів із технічної та професійної освіти і виставок при них. Пожертви просили адресувати до Комітету на ім'я його голови, попечителя московського навчального округу графа П.А. Капніста з вказівкою на призначення пожертви. Особи, що пожертвували не менше 100 крб., заносилися до переліку членів-засновників з'їзду. Згідно з §8 положення, затвердженого міністром народної освіти, Комітету делегували право просити осіб, що надали особливе сприяння досягненню цілей та улаштуванню з'їзду, прийняти найменування почесних учредителів та членів з'їзду. Підписано було запрошення безпосередньо графом П. Капністом та секретарем Комітету С. Ісаєнковим [2].

29 листопада 1894 р. директором був отриманий лист №9, також підписаний графом Капністом та секретарем С. Ісаєнковим, із пропозицією відповісти на деякі питання стосовно участі представників ЄЗРУ у з'їзді. Відповіді просили передати у вигляді рефератів або коротких мотивованих думок як від педради училища, так і окремих осіб. Відповісти просили до 1 березня 1895 р. через те, що на обробку повинен був піти певний час, зважаючи на обсяг приготувань. Комітет ввічливо пропонував директорові самому взяти участь, а також залучити до участі зацікавлених осіб. До листа додавався циркуляр та затверджене міністром освіти положення про з'їзди. Відповіді просили адресувати директорові московського реального училища [3].

21 лютого 1895 р. директор училища відправив відповідь директорові Московського реального училища на лист №9, приклавши до нього у як експонати на виставку чотири відомості зі статистичними даними з санітарної гігієни по училищу за 12-річний період і відповіді педагогічної ради на опитувальний лист, що надійшов разом із листом №9. Питання стосувалися шкільної гігієни, а саме: режиму дня навчального закладу,

лікарняно-санітарного нагляду за учнями, харчування в училищі. Окремо була дана відповідь стосовно плати за навчання, а також щодо кількості випускників училища та учнів. Також у відповідь входила розгорнута реферативна відповідь за предметом геометричного та проєкційного креслення, що проходила за секцією графічних мистецтв [4].

Після закінчення з'їзду викладачами училища була представлена директору доповідь про роботу з'їзду. Викладач В. Архіпов написав короткий меморандум про загальний перебіг з'їзду. У доповіді зазначалося, що з'їзд був відкритий 27 грудня 1895 р. за урочистих обставин. Були виголошені декілька промов, тексти яких були прикладені до звіту. З 28 грудня розпочалися засідання за секціями. На секціях читалися приготовані доповіді, потім вони обговорювалися і приймалися простою більшістю голосів постанови засідань. Так на засіданні було постановлено, що збереження комерційних відділень при реальних училищах не бажано [5].

29 грудня відбулися денне (2 г. дня) та вечірне (7 г. вечора) засідання. На денному засіданні були прийняті наступні резолюції: про необхідність покращення гігієнічних умов та шкільної обстановки; про те, що покарання, які призначаються учням, повинні відповідати не тільки проступкам, але й причинам таких, і відзначатися швидше поблажливістю ніж суворістю; бажано, щоб вчителі реальних училищ отримували особливу педагогічну підготовку для своєї діяльності; через тісний зв'язок педагогічної діяльності з матеріальним становищем вчителів необхідне покращення цього становища відповідно до пропозицій з'їзду [6]. На засіданні 2 січня обговорювалися питання про підготовку викладачів та викладання географії та історії. Секція ухвалила постанови: професійна підготовка викладачів не повинна враховувати проходження університетського курсу; необхідно для викладачів додати п'ятий рік як педагогічну семінарію, спільну для двох факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного; після закінчення педагогічної семінарії потрібно зараховувати кандидатів на один або два роки до середніх навчальних закладів, де покласти на них функції вихователів, із обов'язковим відвідування уроків, заміщенням відсутніх вчителів та заняттями з відсталими учнями; дано також було розподіл уроків історії по класах [7].

На засіданні 3 січня обговорювалися питання викладання креслення, арифметики та додаткових статей алгебри. Найбільш важливими були наступні постанови: про клопотання, аби учні, що завершили курс реального училища, приймалися до вищих спеціальних навчальних закладів не за повірочними іспитами, а за конкурсом атестатів; клопотатися про те, щоб випускникам реальних училищ був розширений доступ до вищої освіти,

як до спеціальної, так і до фізико-математичної; клопотання про відміну обов'язковості канікулярних робіт.

На засіданнях 5-6 січня обговорювалися питання про викладання малювання, фізики та хімії. Постановлено було: потурбуватися про вдосконалення фізичних кабінетів, а також відділення хімії від фізики як окремого предмету [8]. Архіпов вказував, що результати діяльності секції реальних училищ повинні будуть передивлятися та редагуватися членами та комітетом з'їзду. Видання результатів з'їзду ще немає, але їх мали вислати пізніше. Одночасно Архіпов привіз кілька доповідей, які були ним законспектовані. Також Архіпов розповідав, що він неодноразово відвідав виставку, яка дала надзвичайно багато матеріалів із малювання та креслення, з питань же загальної освіти та шкільної гігієни була представлена невелика кількість зразків [9].

Таким чином, можна констатувати, що викладач Архіпов впорався зі своїми завданнями, винісши з поїздки до Москви максимально важливу користь. Завдяки його звіту ми можемо мати уявлення про подію, яка стала помітною віхою в історії реальної, технічної та професійної освіти. Використовуючи документи локальних архівних установ, дослідник, безумовно, не зможе висвітлити детальну повноту картини, проте користуватися певною часткою інформації зможе, отримавши її до того ж з аутентичного джерела.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Ф-60. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 38.
2. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 38-зв.
3. Там само. – Арк. 39.
4. Там само. – Арк. 49-60.
5. ДАКО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 15.
6. Там само. – Арк. 15-зв.
7. Там само. – Арк. 16. 8 Там само. – Арк. 16-зв.
8. Там само. – Арк. 17.

**Шістнадцяті джерелознавчі читання
Всеукраїнська наукова конференція
«Архівна наука і освіта в незалежній Україні»,
24 листопада 2015 р.**

**Київський національний університет імені Тараса Шевченка
кафедра архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки,
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства
Спілка архівістів України**

Олег Бабенко

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО
«ДОСТРОКОВЕ ВИКОНАННЯ ПЛАНІВ»
РАДЯНСЬКОГО БУДІВНИЦТВА***

У статті розглядається вплив штучного скорочення строків будівництва на прикладі Кременчуцької ГЕС, так звана «штурмівщина», що відбувалося з ідеологічних та кар'єрних міркувань, а також його вплив на перебіг та результат будівництва.

Ключові слова: індустріалізація СРСР, електрифікація, штурмівщина, Кременчуцька ГЕС.

This paper examines the process of artificial shortening of construction terms and the so-called "rushed work", organized for ideological reasons and career considerations at the construction site of Kremenchuk HPS, and analyzes their influence on the progress and results of the project.

* Олег Бабенко. Документи Державного архіву Кіровоградської області про "Дострокове виконання планів радянського будівництва". / Олег Бабенко // Шістнадцяті джерелознавчі читання "Архівна наука і освіта в незалежній Україні": матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 24 листопада 2015 р. — К., 2015. — 124-126 с.

Key words: *Industrialization in the USSR, electrification, “rushed work”, Kremenchuk HPS.*

Поступове позбавлення радянських ідеологічних стереотипів у наш час стає нагальною потребою. Проте звільнення свідомості української людини від цього тягаря повинно бути засноване на ретельному вивченні радянської минувшини, адже не можна лікувати суспільство від того, чого не знаєш. Однією з традиційних вад радянської системи економічного планування було втручання до сфери управління виробництвом ідеологічного чинника. Одним із проявів подібного втручання була так звана «штурмівщина» – прагнення до постійного, не завжди обґрунтованого, прискорення тих чи інших робіт.

Подібне явище та його наслідки можуть стати цікавим предметом наукового дослідження. Як об’єкт дослідження було обрано будівництво Кременчуцької гідроелектростанції. Незважаючи на те, що загалом подібні процеси були достатньо широко висвітлені в українській історичній літературі, конкретний випадок застосування подібної практики на будівництві саме цієї станції практично не досліджений.

У той же час саме будівництво КремГЕС, яке у радянські часи подавалося виключно як трудову перемогу, дає численні приклади того, як неодноразове скорочення строків побудови об’єктів станції в кінцевому підсумку призвело до катастрофічного руйнування екологічного, економічного та соціального середовища навколо будівлі. [1, Арк. 26].

Станцію спочатку планували побудувати протягом семирічки, проте строки постійно скорочувалися, отже, формально станція стала до роботи у 1961 р. Суто ідеологічні, на перший погляд, чинники призвели до суттєвих змін у проекті станції, який перероблявся протягом практично усього будівництва. Спочатку проектаннти відмовилися від побудови станції так званого «захищеного» типу, згодом коротили строки майже усіх етапів зведення будівлі. Зросла проектна потужність станції. Майже усі зміни рухали проект у бік спрощення та прискорення технологічних процесів.

Так, завдяки рішенням, ухваленому дирекцією у тісному співробітництві з парткомом, бетонні роботи тривали практично безперервно, за винятком великих морозів. Поставлені перед фактом штучного прискорення, інженери та техніки, на чий плечі ліг головний тягар забезпечення керівництву кар’єрного зростання, виявляли дива винахідливості. Так, взимку для підігріву бетонної маси використовували електроди, занурені в розчин. Для зчищення снігу та льоду з поверхні, призначеної для бетонування, використовували спеціальні пристрої, які під великим тиском спрямовували вогняний факел, що випаровував вологу. Також забетоно-

вані поверхні вкривали на кілька діб очеретяними матами для повного просихання. Всі ці заходи дозволили взимку забезпечити такі ж темпи бетонних робіт, що і влітку, за висока якості бетонних робіт. Загалом було закладено понад 1 млн. 16 тис. м. куб. бетону і залізобетону. При цьому інженерам довелося проявити дива винахідливості, аби швидкість бетонування постійно збільшувалася. У 1959 році кількість закладеного бетону досягла рекордної кількості у 423 тис. м. куб. Якби не дефіцит щебеню, то швидкість зростала б і далі.

Документи ДАКО містять згадки про досить нестандартні технологічні рішення. Так, аби позбавитись необхідності довгого і кропіткого збирання-розбирання дерев'яної опалубки для заливання бетону, почали застосовувати спеціальні бетонні блоки багаторазового використання. Інший приклад – застосовувана з 1959 р. «циклопічна кладка з широкими швами», величезні гранітні блоки, порожнини між якими заливалися бетоном. [3, С. 31].

Досить цікаво відслідковувати за архівними джерелами ланцюжки подій, спричинених рішеннями, що, на перший погляд, мали локальний характер. Так, прискорення бетонних робіт призвело до побудови ще трьох бетонних заводів [2, Арк. 1, 2]. Необхідність збільшення виробництва бетону призвело до того, що Дніпровський механічний завод зобов'язали виготовити обладнання безперервної дії. Проте авральні умови роботи заводу призвели до того, що він не вкладався і у планові строки.

При побудові залізнично-автомобільного мосту через Дніпро будівельники відмовилися від побудови тимчасового технічного «переходу», а одразу почали будувати залізобетонний стаціонарний міст із водозливною греблею.

Для того, щоб вкластися у нові терміни, довелося монтажні роботи вести майже паралельно з бетонними. Для їх механізації встановили потужний 500-тонний кран, а також декілька 50-і 20-тонних. Був застосований поточний метод монтажу – одночасно з монтуванням першої гідротурбіни для наступної вже готували камеру. Монтажники працювали у дві зміни, інші робітники – у три. Монтаж першого агрегату Кременчуцької ГЕС тривав 100 днів, останній агрегат №12 змонтували за 23 дні [3, С.37].

Внаслідок цього у грудні 1959 р. партійне та технічне керівництво новобудови змогло бадьоро відрепортувати про дострокове введення Крем. ГЕС у дію. Однак навесні 1960 року водосховище не набрало потрібної кількості води, достатньої для нормальної роботи гідротурбін. Запуск Кременчуцької ГЕС на повну потужність виявився лише «тимчасовою експлуатацією». На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки,

постачання електричного струму споживачам здійснювалося «по тимчасових схемах». Заміна багатьох механізмів та елементів електропостачання призводила іноді до повної зупинки ГЕС. [3, С. 104, 105].

Лише з 1 жовтня 1963 року ГЕС вже «експлуатували промислово». Однак упродовж 1963 – 1967 років колектив робітників і інженерів Кременчуцької ГЕС повинен був ліквідувати попередні недоробленості, які виявила державна комісія [4, Арк. 3, 4] Таким чином, доводиться констатувати очевидний факт того, що спроби прискорення виробничого процесу в кінцевому рахунку знову призвели до протилежного результату, а також породили наслідки, які могли б бути передбачені при більш обережному плануванні подальших дій.

Будівництво Кременчуцької гідроелектростанції є яскравим прикладом того, як людська недбалість та нетерплячість, прагнення до перемоги будь-якою ціною, призвели до подібних наслідків. Деякі з них проявили себе майже одразу, як, наприклад, конструктивні недоробки, які затягнули виведення станції на повну потужність на термін, що перевищував навіть планові строки. Під водами велетенського водосховища назавжди зникли величезні площі орної землі та цінні лісові масиви. Було зруйноване соціокультурне середовище людей, які століттями перетворювали ціліну на осередок цивілізації. Внаслідок переселення громада регіону зазнала матеріальних втрат, які так і не були компенсовані державою, було перервано зв'язок поколінь, що жили на цій землі. Навічно втрачені історичні пам'ятки, які так і не встигли дослідити через те, що квапилися відрепортувати про чергову перемогу.

Деякі з наслідків, насамперед екологічного характеру, проявили себе через роки і десятиліття. Зміна режиму ґрунтових вод, зсуви ґрунту, засмічення водосховища синьо-зеленими водоростями, що час від часу перетворюють водосховище на отруйну яму, у якій гине річкова фауна – найбільш яскраві приклади того, що не змогли передбачити «переможці», які гнали «час уперед». Вивчення історії будівництва КремГЕС має стати попередженням новим поколінням тих, хто знову і знову хоче здобувати «перемоги над природою», які найчастіше обертаються поразками для нащадків одержимих «благими намірами» «прогресорів».

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ДАКО, Ф.Р-6713, оп.1, спр.26
2. ДАКО, Ф.Р-6713, оп.1, спр.63.
3. Энергетическое строительство. 1961 г. №23.
4. ДАКО, Ф.Р-6713, оп.3, спр.57.

**Всеукраїнська наукова конференція
«Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах»,
м. Дніпропетровськ, 29-30 квітня 2016 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Інститут історії України НАН України
Інститут педагогіки НАПН України
Інститут філософії НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Вадим Колєчкін

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ*

Незважаючи на збільшення часової відстані, що відділяє нас від подій Другої світової війни, багато проблем, пов'язаних із тією війною і досі не вирішені. Причиною були численні ідеологічні табу, накладені ще за часів панування комуністичної ідеології. Навіть після падіння СРСР свято Перемоги довго залишалося своєрідним ідеологічним фетишем, який поступово втрачав свій реальний зміст.

Протягом 1990–2010-х рр. війна не раз ставала об'єктом дослідження з боку кіровоградських науковців та краєзнавців. Своєрідним проміжним підсумком переосмислення подій минулої світової війни стала на-

** Вадим Колєчкін. Вивчення історії Другої світової війни У Державному архіві Кіровоградської області. / Вадим Колєчкін // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29-30 квітня 2016 р., м.Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С. 78–80.*

укова конференція, проведена 23 жовтня 2014 р. у Державному архіві Кіровоградської області (далі – ДАКО) до 70-річчя визволення України від нацистської окупації. У конференції взяли участь 39 дослідників з обласного центру та районів області. Серед них слід згадати як знаних кіровоградських краєзнавців: В. Даценка, Ф. Шепеля, Б. Шевченка, І. Петренка, О. Юрченка, В. Маруценка, В. Сергєєва, так і відомих науковців Кіровоградського педагогічного університету імені Володимира Винниченка О. Чорного, С. Проскурову, Л. Філоретову, Н. Біденко, покійного нині С. Шевченка, студентів та аспірантів КДПУ, шкільних вчителів із районів області [1].

Не зважаючи на позитивний результат, свідченням якого можна вважати II випуск видання «Між Бугом і Дніпром: Науково-краєзнавчий вісник Центральної України», де оприлюднено матеріали конференції, слід констатувати, що на даний момент вивчення історії Кіровоградщини періоду Другої світової війни носить дещо фрагментарний характер. Причин цьому декілька. Насамперед, слід вказати, що матеріали, які зберігаються у обласному та районних архівах, не відображають події тієї доби у всій повноті. Ці документи стосуються насамперед діяльності органів радянської влади напередодні війни, під час її та у перші роки після визволення. Внаслідок панування німецьких та румунських окупантів значна частина цих документів була безповоротно втрачена.

Також досить фрагментарними є фонди документів окупаційної влади, що зумовлено насамперед вивезенням та знищенням документів під час відступу німецької армії та втечею колаборантів. Набагато більше про сутність та характер ворожого окупаційного режиму можна дізнатися зі слідчих справ, що зберігаються у фондах ДАКО. Проте трактувати подібні документи спроможна лише дослідник, який володіє і навичками аналізу, і знанням історичного контексту.

Великий фонд присвячений партизанському руху, проте при ретельному ознайомленні виявляється, що значна кількість звітів по суті була фальсифікована партійними чиновниками, які залишилися на ворожій території і нічого не робили для організації партизанського або підпільного руху, а в окремих випадках і працювали на окупанта [2, арк.108-119, 120-122]. Крім того, у післявоєнний час значна частина документів, що стосувалася партизанського руху, була знищена, через що відтворити повну картину підпільного та партизанського руху неможливо.

Також фактично відсутня документальна база, присвячена бойовим діям на території Кіровоградщини, що породжує у висвітленні цього періоду життя області. І досі виникають численні проблеми як теоре-

тичного, так і практичного характеру. Наприклад, 39 радянських вояків, які були поховані у с.Созонівка, вважаються одночасно похованими ще й у с. Підгайці. Разом із цим близько 30 бійців 109-ї окремої армійської штрафної роти та 122-го загороджувального загону, імена яких викарбувані у Созонівці, насправді загинули у Підгайцях під час спроби пробитися до Кіровограда [3].

На жаль, 70 післявоєнних років «не вистачило», аби скопіювати матеріали радянських частин і з'єднань, що визволяли Кіровоградщину, як це зробили, наприклад, працівники Корсунь-Шевченківського музею стосовно документів Корсунь-Шевченківської битви. Серед документів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації багато таких, які могли б допомогти кіровоградським історикам та краєзнавцям стерти з історії тих часів багато темних плям історії бойових дій на території Кіровоградщини.

Наприклад, у своїй статті, присвяченій Кіровоградській наступальній операції 1944 р., краєзнавець Б. Шевченко абсолютно слушно вказав на те, що не тільки у радянській, але й у сучасній літературі з воєнної історії битва за Кіровоград подається як окрема фронтова наступальна операція, у той час як насправді вона була лише частиною великого наступу 1-го і 2-го Українських фронтів до рубежу Західного та Південного Бугу, що мала на меті оточити 1-шу танкову та 8-му польову армію Вермахту і знищити їх. Ця здогадка знаходить своє підтвердження у документах ЦАМО, проте кіровоградський дослідник їх не мав, а тому певний час був змушений задовольнятися здогадками [1, с. 25-31].

Незважаючи на це співробітники ДАКО намагаються висвітлювати принаймні найбільш цікаві та маловідомі сторінки історії Кіровоградщини періоду II Світової війни. Прикладом може служити діяльність головного архівіста ДАКО Івана Даниловича Петренка. Так, за час роботи у ДАКО І.Д.Петренко присвятив питанням, пов'язаним із Другою світовою війною, три монографічних видання: «Кіровоградщина повоєнна (1944–1948)» [4], «Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах)» [5] та «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині (1941–1944)» [6].

Окремі теми, пов'язані з питаннями історії Другої світової війни, були висвітлені співробітниками ДАКО у статтях, надрукованих у офіційних виданнях. Тут можна згадати статтю заступника директора архіву Л. Маренець «Хлібозаготівлі на Кіровоградщині взимку 1943/44 рр.». У статті розкриваються проблеми постачання радянських військ, а також діяльність органів влади, спрямована на виконання планів хлібозаготівель [7, с.63-39].

Традиційно у фокусі краєзнавчої роботи опиняються персоналії героїв війни. У місцевій пресі на газетних шпальтах регулярно з'являються персоналії героїв Другої світової у рубриках «Фронтове фото», «З архівної полиці», планових та позапланових статтях, авторами яких є співробітники архіву Л.Пасічник, В.Ногіна, Т.Аніпченко. Окрім місцевої преси результати дослідження неодноразово оприлюднювали кіровоградське радіо та телебачення. На сайті ДАКО розміщені онлайн-експозиції сканованих документів, присвячені історії II Світової на Кіровоградщині. Постійно поповнюється онлайн-колекція «Пам'ятні та знаменні дати Другої світової війни 1939–1945», яка відображає усі періоди тієї війни [8].

Головний археограф ДАКО В.Колечкін регулярно звертається у своїх публікаціях до теми Другої світової війни. Зокрема ним надруковані статті, присвячені окупаційному режиму на Бобринеччині [7, с.115-124], відновленню поголів'я худоби у області наприкінці війни [9], періодизації Кіровоградської операції 1944 р. [1, с.16-25], життєвому шляху уродженця Кіровоградщини Героя Радянського Союзу І. Фісановича [10, с.7-8].

Таким чином, можна стверджувати, що для науковців ДАКО у наш час немає заборонених тем. Адже дослідження нашого минулого, яке є своєрідним кодом для кращого розуміння сьогодення і планування майбутнього, продовжуються. Нині архів не може похвалитися можливістю забезпечити дослідників вичерпною інформацією абсолютно з усіх питань, проте і наявні фонди далеко не вичерпали свого потенціалу.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України /Випуск II. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 358 с.
2. Державний архів Кіровоградської області, ФП-429, оп.3, спр.141а, арк.108-119, 120-122.
3. Матеріали сайту «Память народа»// Інтернет-ресурс, режим доступу: <https://pamyatnaroda.mil.ru/memorial/>.
4. Петренко, Іван Данилович. Кіровоградщина повоенна (1944–1948 рр.). [Текст] / І. Петренко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – 316 с.
5. Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрівського району (в документах та спогадах). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. – 372 с.
6. Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.

7. Архіви України (науково-практичний журнал). – № 3 (297) 2015 (травень – червень). – 295 с.
8. Пам'ятні та знаменні дати Другої світової війни 1939- 1945 рр. // Інтернет-ресурс, режим доступу: http://dakiro.kr-admin.gov.ua/lang_dok_3V.php.
9. Колечкін Вадим. Заходи з відновлення поголів'я худоби у період визволення Кіровоградської області від німецько-нацистських окупантів (січень–листопад 1944 р.)// Студії з архівної справи та документознавства /держ. архів. служба України, УНДІАСД ;[редкол.: С. Г. Кулешов (го-лов. ред.) та ін.]. – К., 2015. – Т. 22–23. – с. 195-200.
10. Вадим Колечкин. Одиссея капитана Фисановича// Украина-центр. – №22 (27 мая 2014 р.) – С.7-8.

Олег Бабенко

ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС З ПОГЛЯДУ ЧАСУ ТА АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ*

Розбудова модерної української держави в умовах глобалізації й розвитку постіндустріального суспільства неможлива без глибокого переосмислення уроків минулої епохи, зокрема пов'язаних із «вершинними» досягненнями УРСР у складі «єдиного могутнього Союзу» – індустріалізацією країни. Індустріальні гіганти доби становлення «розвиненого соціалізму» завжди були предметом для гордоців радянських істориків, адже й справді «ударні комуністичні новобудови» завжди вражали своїм розмахом і швидкістю, з якою вони зводилися.

Якщо у 1930-х рр. швидкісні темпи «соціалістичного будівництва» були обумовлені, насамперед, підготовкою до майбутньої війни, то післявоєнна «штурмівщина» фактично зумовлювалася лише меркантильними міркуваннями регіонального та республіканського партійного керівництва про забезпечення власних кар'єрних злетів.

Документи, що містяться у фондовому зібранні Державного архіву Кіровоградської області, дають можливість осмислення історії будівниц-

* Олег Бабенко. Історія будівництва Кременчуцької ГЕС з погляду часу та архівних документів. / Олег Бабенко // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29-30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С. 131–133.

тва Кременчуцької ГЕС не лише як унікального предмета досліджень з точки зору історії техніки, інженерної думки чи будівельної індустрії, а оцінку всього спектру проблем, з якими зіткнулися проєктанти й будівельники під час зведення гідровузла, енергетики під час експлуатації станції. Серед комплексу таких проблем – створення величезної зони затоплення, що, в свою чергу, визначило ряд квестів, як торкаються питань збереження господарського потенціалу та екосистеми величезних територій навколо станції, а також втрат духовно-морального плану автохтонного населення та історико-культурної спадщини цієї частини центрально-українського регіону, актуальних донині.

Безперечно, завдяки будівництву КремГЕС Україна отримала джерело електроенергії встановленою потужністю понад 630 МВт та середньорічним виробництвом 1506 млн. кВт/год. найдешевшої енергії. Проте справжня її ціна досі залишалася нез'ясованою, прихованою.

Документи свідчать про постійні численні відхилення від початкових планів і проєктів будівництва «3-го ступеню каскаду гідроелектростанцій на річці Дніпро», до яких вдавалося керівництво «Кременчукгесбуду» заради пришвидшення завершення комплексу будівельних робіт. За рахунок різноманітних технологічних новинок справді вдалося суттєво скоротити строки будівництва. Інженери й техніки віднайшли новаторські способи: бетонування на морозі для збереження темпів будівництва восени та взимку, використання заміників бетонних конструкцій, одночасного проведення бетонних і монтажних робіт для прискорення підготовки місць під гідроагрегати. Як результат – наприкінці 1959 р. обласному та республіканському керівництву вдалося відрепортувати до Москви про введення ГЕС у дію достроково.

Невиправданий поспіх зумовив значні перешкоди для безперебійної роботи ГЕС після початку її експлуатації. Так, навесні 1960 року водосховище ще не набрало потрібної кількості води, достатньої для нормальної роботи змонтованих гідротурбін. Запуск ГЕС на повну потужність виявився лише «тимчасовою експлуатацією». На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки, постачання електричного струму споживачам здійснювалося «за тимчасовими схемами». Заміна багатьох механізмів та елементів електропередач призводила іноді до повної зупинки ГЕС. Серйозною проблемою виявилася велика кількість сміття у воді (наслідок недбалого «зачищення» від вікових лісів, садів, залишків колишніх жител та об'єктів народно-господарського комплексу величезної зони затоплення), що загрожувало турбінам ГЕС [1, С. 104, 105]. Хоч останній, 12-й, агрегат було введено в експлуатацію ще 31 жовтня 1960 року, лише з 1 жовтня 1963 року ГЕС «експлуатували промислово». Однак впродовж 1963 – 1967 років колектив Кременчуцької ГЕС змушений був продовжувати ліквідацію недоробок, виявлених державною комісією [2, арк. 3, 4].

Таким чином, є очевидним: спроби прискорення підготовчих, будівельно-монтажних, технологічних, виробничих, експлуатаційних процесів понад нормальні проектні й планові показники, за кінцевим рахунком, завжди призводили до неочікуваного протилежного результату, а також породжували наслідки (у т. ч. й значні фінансові втрати), які мали б бути передбачені при більш обережному плануванні подальших дій.

Окрім проблем з експлуатацією, штучне пришвидшення комплексу будівельних робіт негативно вплинуло і на процес переселення мешканців майбутньої зони затоплення. Насамперед це стосувалося м. Новогеорґіївська (раніше поглинув літописний Крилів), жителі якого до останнього не знали про власне переселення. Для переселенців і будівельників «Кременчукгесбуду» почали будувати нове місто, яке спочатку так просто і називали: «Нове місто». Потім воно отримало назву «селище Хрущов», «місто Кремгес», а вже згодом, у 1969 році, було остаточно назване містом «Світловодськ».

Із самого початку місто задумувалося як зразкове, проте прискорення будівництва станції призвело до того, що будувати його почали без генерального плану.

На час (і під час) будівництва як слід не були продумані питання електропостачання, водопостачання, каналізаційних мереж. Більш того, зазначені комунікації подекуди починали прокладати вже після того, як були зведені й заселені будинки та замощені вулиці. Згодом з'ясувалося, що вибір місця для міста був невдалий і його частина підтоплюється під час повені навесні або під час сильних дощів. Не була продумана і конструкція будинків, частина яких була спроектована з пічним опаленням і залишалася такими довгий час (двоповерхові 8-квартирні будинки на вул. Івана Конька, зведені ще у 1954 р., – й досі!) після того, як у місті побудували котельні та мережу централізованого опалення. Комунікації виконувалися як тимчасові і допускали серйозні втрати тепла. За спрощеною конструкцією створювалися житлові багатоквартирні будинки, що спричиняло зайві побутові труднощі [3, арк.11-13]. Хронічною через відсутність достатньої кількості джерел на обраному місці стала проблема водопостачання майбутнього міста [4, арк.25]. Хоча місто було взяте на баланс Кіровоградським облвиконкомом у 1963 р., налагодження життя у ньому продовжувалося аж до епохи «Перебудови».

Серйозними були господарські втрати регіону. Загальна вартість втрат у сільському господарстві трьох областей (Кіровоградська, Черкаська, Полтавська), чії території у буквальному сенсі «пішли під воду», обчислювалася майже у 46 млн. крб. Окрім селянських подвір'їв, підлягали знесенню також колгоспні будівлі. Загалом, повністю підлягали руйнуванню 147 господарств з 224, 5 господарств втрачали незначну частину низовинних земель, 39 розформовувалися зовсім і долучалися

до інших господарств. Для компенсації колгоспам втрат земель різного призначення за планами передбачалися широкі комплексні меліоративні заходи зі зволоження та (чи) осушення земель на нових територіях, але у повному обсязі відповідні роботи виконаними не були.

Найбільшою плановою проблемою при будівництві КремГЕС вбачалося, і справедливо, затоплення великої кількості населених пунктів. І якщо міста Черкаси, Чигирин та Смілу таки вдалося, хоч і після тривалих дискусій, зберегти від затоплення, то доля інших 186 (!) населених пунктів була трагічною. Всі вони зникали під товщами дніпровської води [5, арк. 31]. Так, у м. Новогеоргіївськ затоплювалася вся комунальна та приватна власність, а також вся промисловість, автомобільні дороги і відрізок залізниці протяжністю 16,5 км. Загальні затрати на перенесення міста запланували 102, 9 млн. крб. Однак до плану внесли корективи, тож вирішили прокласти через Дніпро автомобільну дорогу та залізницю поруч одна з однією, включно з мостом через Дніпро. Після усіх змін сума затрат у кінцевому рахунку перевищила 46 млн. крб. До зони затоплення Кременчуцьким водосховищем потрапляли 47 тис. га лісів. Загальні запаси деревини в них сягали 1872,8 тис. м куб. На знищення лісів у зоні Кременчуцького водосховища запланували витратити 21766,6 тис. крб. [5, Арк. 44-47].

Суттєво постраждало екологічне середовище внаслідок підтоплення сільськогосподарських угідь навколо водосховища, засмічення його дна залишками лісу та промислового сміття. Виникла проблема синьо-зелених водоростей, які щорічно отруюють води штучного моря. Були назавжди втрачені численні історичні та культурні пам'ятки, передусім археологічні, багато з яких залишилися недослідженими і навіть невідомими. Справжньою гуманітарною катастрофою для майже півмільйона переселенців стала втрата могил предків. Таким чином, можна зробити закономірний висновок про те, що втрати від непередуманої, штучно прискореної всупереч економічній та суспільній необхідності реалізації у цілому корисного проекту призвели до цілого ряду негативних наслідків, що зараз, через понад півстоліття з часу його здійснення, ставлять під сумнів його справжню доцільність.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Энергетическое строительство. 1961 г. №23.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), фонд Р-6713 опис 3, справа 57.
3. ДАКО, ф. Р-6713, оп.3, спр.53.
4. ДАКО, ф. П-437, оп.1, спр.565.
5. ДАКО, ф. Р-6713, оп.4, спр.3.

**Всеукраїнська наукова конференція
«Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики»,
м. Дніпро, 29-30 червня 2016 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Інститут історії України НАН України
Інститут педагогіки НАПН України
Інститут філософії НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Victor Belous

DESCRIBING NEW VISTAS FOR HISTORY RESEARCH*

(treasures of State Archives of Kirovograd Region)

The Kirovograd region, established in January, 1939, encompassed areas, formerly belonging to the regions of Kherson, Odessa, Nikolaev, Kharkov, Kiev, Podolia, Dnepropetrovsk, Poltava. Some territorial reshuffling was done in 1954 due to the organization of the Cherkassy region. So the object of research now is geographically the region in the very centre of Ukraine, the territory between the rivers Southern Bug and Dnieper. These lands have seen prehistoric Slavonic tribes, the riders of Tartar khans, Cossack warriors and

** Victor Belous. Describing new vistas for history research (treasures of State Archives of Kirovograd Region) / Victor Belous // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України). 29-30 червня 2016 р. м. Дніпро. /наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 188-189.*

peasant rebels. Poland, Russia, Lithuania, Turkey – all fought for the control of this territory. Alas, we do not have many sources on the events of those long gone days. What has been preserved in the State Archives of Kirovograd Region (SAKR) are the documents of a more contemporary epoch.

The city of Kirovograd (formerly Kirovo, Zinovievsk) has sprung up around the fortress of St. Elizabeth, which was erected as one of strongholds against raiding Tartar parties. A special status territory by the name of New Serbia has been organized on the left bank of the Dnieper to settle refugees and emigrants from the Balkans. The history of this territory and its further destiny present an interesting venue of research.

People who were born and lived there have entered the history of not only Ukraine, but the world history too. No name but a few: the Tarkovsky family, the Shulgins, poet Malanyuk, flyer Matsievitch, writer and politician Vynnychenko, political figures like Trotsky and Zinoviev – all are connected to our city.

The years of the Civil war (sometimes referred to as the years of Bolshevik occupation) produced valuable information concerning methods and details of establishing the Soviet power in the region. Yellowish pages of old newspapers have preserved to our researches stories of fighting, victories and defeats, robberies and repressions of the first post-revolutionary years. A very interesting direction for research is the history of rebel movement in the region. Stories of conspiracies, political and economic uprisings, selfproclaimed peasant republics are still waiting for scholars to estimate their importance to the history of the country.

The main bulk of this information can be found in the funds of archival criminal cases, transferred to us from the care of the Security Service of Ukraine archivists. The Soviet power is notorious for its repressive policies against its own peoples, but the repressions of the first years of the Soviet power (1920–1923) were not so massive and cruel, as in the years of 1937–38. Literally thousands of men and women have paid with their lives for as much as a wrong word or a wrong look.

Lives and destinies of these people are very much alike in the sense, that all of the cases began with a slanderous « signal» from a « well-wisher» and ended at best at «the southern coast of the Arctic ocean», at worst – in a death chamber of the all-mighty «Che-Ka» and its heirs. Engineers and teachers, workers and peasants, men and women, old and young – each and every of them could have assisted in the progress of his motherland, had the «Rodina» treated them as citizens and not brandished as the « enemies of the people». We must acknowledge the huge amount of work, done by scholars, society activists

and journalists in bringing the names of the victims to the public, but there is much to be done still in unraveling stories of lives, taken wantonly in the name of false ideals.

Once we have mentioned «false ideals» we are to say that questions of collectivization and industrialization of this country still remain a very disputable issue. Documents, kept in the SAKR, may provide some answers to these problems. Contents of reports to local Communist party committees and bodies of Soviet power, newspaper articles, especially viewed on the sinister backdrop of criminal cases, represent a gloomy picture of socialist construction, which differs greatly from the optimistic propaganda images of happy people and prospering land.

Bolsheviks have always been stressing the international character of proletariat. On practice there always existed a strong element of distrust towards representatives of non-Russian nationalities. It led to repressions on national grounds, when many Poles, Bulgarians, Germans etc. have been accused of «terrorist and espionage activities», tried and shot. To keep them company in the dungeons, prison cells were packed tight with members of NKVD-invented «clandestine conspiracies» of different colouring: nationalist, military etc.

A very special feature is prosecutions against Jews. The topic of Shoa (The Holocaust) is a popular one with scientists in Israel, Poland, Germany, the Baltic countries. There are many files in our storage, that can shed additional light on the problem.

A sinister page is devoted to clergy. Priests of practically every religion in this territory have been almost completely eradicated. After their incarcerations or deaths their laity followed them to concentration camps or faced shooting squads.

Lack of space prevents us from expounding on the subject. In the closing lines we would like to invite researchers of all ages and political affiliations to come and work in the State Archives of Kirovograd region. Every scrupule of information you dig up or discover in its files will become a valuable stone in the mosaic of Ukrainian history. Results of your work may be published in «Between the Bug and the Dnieper», our periodical edition (for further details contact us at the provided E-mail addresses and/or mobile phones Nos).

Олег Бабенко

ДВІ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ НА КІРОВОГРАДЩИНІ*

Теза про перетворення України за часів СРСР із країни аграрно-індустріальної на країну індустріально-аграрну завжди подавався як показник значного прогресу країни за 70 років панування Комуністичної партії. Дійсно, досягнення радянської економіки, яка змогла за короткі терміни створити промисловість, яку з певними застереженнями можна було порівнювати з провідними країнами світу, дійсно були вражаючими.

Проте, у той же час, за цей промисловий стрибок було сплачено фактичним пограбуванням радянського селянства, експропріацією його права на індивідуальне землекористування, зниженням життєвого рівня усіх прошарків і класів радянського народу, загальним зниженням культурного рівня радянського населення за рахунок знищення та еміграції значної частини української та імперської інтелігенції.

Причиною таких подій був, насамперед, прискорений характер усіх процесів, що відбувалися у часи «великого стрибка» 1929–1939 рр. Це стосувалося і розбудови промисловості, і примусової колективізації та механізації сільського господарства, і прискореної підготовки нових кадрів для промислового виробництва від кваліфікованих робітників до інженерів-конструкторів.

Але всі ці термінові заходи мали одну мету – підготувати країну до майбутньої війни, яку почали готувати провідні країни світу з кінця 1920-х рр. Відповідно і розбудова промисловості провадилася порівняно з класичними випадками «навіпаки». Підприємці перших країн, що досягли індустріальної стадії розвитку, накопичували стартовий капітал за рахунок торгівельних операцій та розбудови легкої і харчової промисловості. Лише приблизно через 100-150 років безперервного поступового накопичення капіталів відбувся бурхливий розвиток важкої промисловості та машинобудування, перехід до машинної тяги на виробництві, який отримав назву «промислового перевороту».

Тим часом у СРСР у часи першої п'ятирічки були створені насамперед галузі чорної металургії та важкого машинобудування, у часи другої – головним чином середнє та транспортне машинобудування, і лише тре-

* Олег Бабенко. Дві індустріалізації на Кіровоградщині / Олег Бабенко // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України). 29-30 червня 2016 р. м. Дніпро. /наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 191–193.

тя, незакінчена, п'ятирічка мала розпочати різке збільшення виробництва товарів масового попиту та розширити асортимент харчових товарів, хоча і за рахунок світових досягнень у виробництві ерзац-продуктів на зразок маргарину або консервів. Хоча ці плани залишилися нереалізованими, так само як і сталінська ідея доведення виробництва зернових у СРСР до 7 млрд. пудів щорічно, головна мета – створити військову промисловість, здатну забезпечити Червону Армію масовою зброєю нового покоління, – була досягнута.

Зінов'ївщина-Кіровщина-Кіровоградщина не була провідною у процесі прискореної індустріалізації й мілітаризації країни. Проте і її не оминула модернізація промисловості. Явно захоплюючись її розмахом, кіровоградський історик Анатолій Маршанін згадує найбільші досягнення індустріалізації у нашому краї: оновлені заводи «Червона зірка», «Червоний Профінтерн» та «Більшовик»; електростанції у Бобринці, Новомиргороді, Новоукраїнці, Олександрії, Зінов'євську; електромеханічний завод в Олександрії; промислові олійні в Зінов'ївську, Новоукраїнці, Бобринці, Новій Празі, дріжджовий завод у Малій Висці, черепичний – у Новоукраїнці; Другий ім. Петровського цукровий завод в м. Олександрія; Маловисківський, Межиріцький та Кіровоградський лікеро-горілчаний заводи; Балашівське родовище бурого вугілля та багато інших підприємств, які змінили обличчя області [1, с. 212-215].

Радянська промисловість витримала випробування війною. Зброя, яку вона виробляла, була далека від технічної досконалості. Фактично більшість зразків радянської бойової техніки були технологічно відсталими. Проте вони краще за європейські підходили для війни на напіввокультуреній території радянського Союзу, були дешевими порівняно з європейськими зразками і достатньо простими в експлуатації та обслуговуванні, аби їх швидко засвоїли колишні працівники радянських МТС та напівосвічені техніки-інженери.

Післявоєнні часи були ледве не важчими, ніж воєнні. Держава спромоглася за достатньо короткий час сформулювати нову мету для радянської економіки – відбудову промисловості – і драконівськими заходами примусити народ досягти цієї мети.

Тепер перед радянським керівництвом стояло питання – що робити далі? Адже всі цілі, заради яких радянський народ терпів злидні і рабську працю, були досягнуті. Навіть пристаркуватий тиран розумів, що так довго продовжуватися не може. «Тов. Ярошенко грубо перекручує і псує формулу, викладену у «Зауваженнях» т. Сталіна. У нього виробництво з заходу перетворюється у мету, а забезпечення максимального

задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства, що постійно зростають, – виключається. Зростання виробництва заради зростання виробництва, виробництво як самоціль, а людина з її потребами зникає з поля зору тов-ша Ярошенка» [3], писав він, критикуючи новий підручник із політичної економіки соціалізму, який фактично абсолютизував штурмівщину перших п'ятирічок та примусові заходи першої післявоєнної у як універсальні заходи побудови соціалізму.

Чи змінив би головні напрямки розвитку радянської промисловості особисто Сталін, залишилося невідомим. Проте після його смерті «політична економія соціалізму», спрямована на виробництво заради виробництва, по суті почала брати гору над здоровим глуздом.

Як приклад подібного явища можна навести будівництво Кременчуцької ГЕС. З одного боку, ми не можемо відкидати доцільність будівництва такої станції у цілому, проте сама розбудова станції стала прикладом не просто штурмівщини, але штурмівщини постійної, яка переслідувала колектив будівельників протягом усього будівництва станції. Плани на побудову станції у цьому районі розроблялися ще до війни. Після тривалих обговорень будівництво ГЕС розпочали у 1955 р. Закінчити станцію планували упродовж єдиної в історії СРСР семирічки 1955–1962 рр., проте з різноманітних міркувань, які не мали жодного стосунку до промисловості, керівництво республіки постійно вимагало прискорення введення станції у дію.

Регіональне керівництво тиснуло на будівельників, яким доводилося виявляти дива винахідливості, аби прискорити здачу станції в експлуатацію. У результаті такого тиску у грудні 1959 р. Крем. ГЕС формально була введена у дію. Проте через численні недоробки та природні причини до 1967 станція працювала ненормально. Фактично замість прискореного отримання важливого будівельного об'єкту область отримала уповільнення [2, Арк. 3, 4].

Згодом проявилися численні негативні наслідки бездумного і, відверто кажучи, недоцільного насильства над часом. Насамперед, це до таких наслідків відносилось руйнування соціокультурного та середовища та господарського комплексу, які формувалися на протягом століть багатьма поколіннями людей. Також були втрачені численні культурні та історичні пам'ятки регіону, як досліджені, так і такі, що назавжди залишилися невідомими. І нарешті десятиріччя потому проявили себе екологічні проблеми, вирішення яких немає і досі.

Таким чином, ми можемо зробити закономірний висновок про те, що індустріалізація заради індустріалізації не може вважатися абсолютним

досягненням. Будь-які спроби прискорити час повинні мати конкретну мету і повинні бути продумані, виважені, розраховані так, аби мінімізувати можливі негативні наслідки.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Анатолій Маршанін. Процеси індустріалізації у нашому краї // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України / Випуск IV. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015 – с.210-217.
2. Державний архів Кіровоградської області Ф.Р-6713, оп.3, спр.57.
3. Й.В. Сталин. Экономические проблемы социализма в СССР// Интернет-ресурс, режим доступу: http://www.souz.info/library/stalin/ec_prob1.htm

Вадим Колєчкін

УРОДЖЕНЕЦЬ КІРОВОГРАДЩИНИ ГЕРОЙ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ОСАТЮК ДМИТРО ІВАНОВИЧ*

Радянські герої Великої Вітчизняної війни становили у свій час основу її міфології, широко пропагований приклад хоробрості та незламної волі до опору для виховання все нових і нових поколінь радянських людей. Проте дуже часто забували, що героями могли стати звичайні люди, зі звичайними слабкостями та емоціями, які у певний момент змогли перебороти страх смерті і здійснити щось, на що маса інших людей просто не зважилась би.

Одним із таких героїв був уродженець нашого краю Осатюк Дмитро Іванович. Він народився 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. у с. Могильне Єлисаветградського повіту (нині Гайворонський район Кіровоградської області) у сім'ї українського селянина. Після отримання середньої освіти закінчив кооперативний технікум. Працював звичайним бухгалтером у колгоспі.

* Вадим Колєчкін. Уродженець Кіровоградщини Герой Радянського Союзу Осатюк Дмитро Іванович / Вадим Колєчкін // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України). 29-30 червня 2016 р. м. Дніпро /наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 208–210.

У 1939 р., коли у СРСР була встановлена загальна військова повинність, Дмитро Осатюк був мобілізований до лав Червоної Армії Гайворонським районним військовим комісаріатом Одеської області. Збільшення чисельного складу радянських збройних сил та наслідки репресій проти червоних командирів створили попит на нових офіцерів, мабуть, тому рядовий Осатюк вирішив присвятити себе військовій кар'єрі. У 1941 р. Д. Осатюк закінчив Сизранське танкове училище і отримав призначення до Прибалтійського особливого військового округу. З початком радянсько-німецької війни у червні 1941 р. брав участь в обороні Прибалтики та Новгородщини. З вересня 1941 р. стає на захист другої столиці СРСР – міста Ленінград. Бойові дії пришвидшили кар'єру лейтенанта і вже у травні 1942 він був призначений командиром роти 549-го танкового батальйону 61-ї танкової бригади (з 7.02.1943 – 30-та окрема гвардійська танкова бригада) 67-ї армії Ленінградського фронту. [1, с.487]

61-а танкова бригада була озброєна легкими танками Т-60 – найлегшими та найслабшими радянськими танками періоду війни. Легка 20–15 міліметрова броня витримувала лише кулі звичайного калібру, а 20-мм гармата танку могла вражати лише живу силу, а також неброньовану та легко броньовану техніку. Силова установка складалася зі спарених автомобільних двигунів і працювала на бензині, збільшуючи пожежну небезпечність броньованого малюка. З іншого боку, танк був дешевим, а також мав невеликі розміри і екіпаж лише з двох танкістів, що зумовило його широке використання у першій половині війни. Проте на північних ділянках радянсько-німецького фронту такі бойові машини користувалися попитом до вересня 1944 р. через специфічні умови бойових дій у лісисто-болотяній місцевості, а також підчас операцій із форсування повноводних річок.

Під час однієї з таких операцій відзначився і екіпаж старшого лейтенанта Д.І. Осатюка. 12 січня 1943 р. під час прориву блокади Ленінграда (операція «Іскра») 61-а танкова бригада по льоду форсувала р. Нева разом із передовими ешелонами піхоти 67-ї армії. 2-3 дні екіпажам легких танків довелося боротися проти німецьких середніх та важких танків, доки на р. Нева не укріпили лід, що дозволило переправити важкі та середні радянські танки.

18 січня 1943 р. танк з екіпажем у складі командира роти старшого лейтенанта Осатюка Д.І. та механіка-водія старшини І.М. Макаренкова відірвався від головних сил батальйону. Біля Робітничого селища №5 танкісти несподівано наштотувалися на три німецькі середні танки. Оскільки гармата Т-60 не могла пробити броні німецьких танків, екіпаж Т-60 почав

маневрувати, намагаючись затягнути німецькі танки на позиції радянської артилерії. Коли до артилеристів залишалося 200 м, Осатюк наказав різко повернути, чим примусив німецьких танкістів підставити вразливі місця своїх машин під вогонь радянських гармат. Два ворожих танки були підбиті, один залишив поле бою.

Після цього екіпаж Осатюка встановив радіозв'язок зі своєю ротою. Командир наздогнав її біля великого котловану, в який танкісти загнали німецьку піхоту. Німці кидали у танки гранатами, намагаючись відігнати Т-60 від краю котловану. Екіпаж Осатюка, накатавши по снігу колію, зістрибнув на танку у котлован і розпочав нищити німецьку піхоту з автоматичної гармати, кулемета, а також гусеницями. В результаті дій екіпажу 232 німецькі вояки були знищені і радянські війська продовжили наступ. Але 21 січня 1943 р. у бою біля Робітничого селища №6 танк Осатюка був підбитий, а механік-водій Макаренков тяжко поранений [2, с.209-210].

10 лютого 1943 р. Указом Президіума Верховної Ради СРСР за зразкове виконання бойових завдань командування та мужність і героїзм екіпажу Т-60 було присвоєне звання Героїв Радянського Союзу. Командир роти 30-ї окремої гвардійської танкової бригади 67-ї армії Ленінградського фронту старший лейтенант Осатюк Дмитро Іванович був нагороджений медаллю «Золота Зірка» та орденом Леніна [3, арк.10].

13 лютого 1943 р. у бою танк старшого лейтенанта Осатюка Д.І. був підбитий, а сам він отримав смертельне поранення. Завдяки зусиллям військових лікарів герой був врятований лікарями, але залишився інвалідом на все життя. 30 червня 1943 р. гвардії старший лейтенант Осатюк Д.І. був відмічений медаллю «За оборону Ленінграда» [4, арк.43].

Хоча Д.Осатюк не міг більше воювати, він не покинув лав Червоної армії. З листопада 1943 р. до квітня 1944 р. гвардії капітан Осатюк Д.І., незважаючи на обмежену придатність до строювої служби, виконував обов'язки заступника командира 4-го навчального танкового батальйону, а згодом і командира батальйону. За час виконання обов'язків у навчальному підрозділі гвардії капітан Осатюк Д.І. підготував до відправки на фронт 100 маршевих рот поповнення. 23 серпня 1944 р. гв. капітан Осатюк був нагороджений Орденом Вітчизняної війни II ступеню. 16 вересня 1945 р. він також був удостоєний медалі «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945» разом з іншими переможцями [5, арк.214-214зв.].

У 1946 р. гв. капітан Осатюк був призначений командиром танкового батальйону. У 1947 р. закінчив Вищу офіцерську бронетанкову школу

і отримав призначення у Кантемирівську дивізію на посаду командира танкового полку. Проте стан здоров'я не дозволив далі продовжувати активну військову кар'єру, і у 1959 р. полковник Осатюк Д.І. повернувся до м. Кіровограда, де був призначений на посаду міського військового комісара. У 1971 р. звільнився у запас. 6 квітня 1985 р. у період підготовки до святкування 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні був нагороджений «Орденм Вітчизняної війни I ступеню». [1, с.487]

Помер полковник Осатюк Д.І. 15 травня 1999 р. На знак пошани до його бойового подвигу він був похований в індивідуальній могилі на Військово-меморіальному кладовищі на Фортєчних валах у м. Кіровограді. Вивчаючи життєвий та бойовий шлях Д.І. Осатюка, ми не знайдемо жодного натяку на якесь ідеологічне підґрунтя його подвигу. Ми можемо побачити у ньому прояви військового таланту, хоробрості, якщо хочете – здорового честолюбства: рис, які актуальні для будь-яких військових будь-яких часів та народів, але аж ніяк не є винятковою прерогативою комуністів або прихильників якихось інших ідеологічних течій.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Буров А.В. Твои Герои, Ленинград. 2-е изд., доп. Л.: Лениздат, 1970;
2. Герои Советского Союза: краткий биограф. слов. Т.2. – Москва, 1988.
3. ЦАМО РФ, ф. 33, оп.682525, спр.150558002.
4. ЦАМО РФ, ф. 424, оп.10247, спр.54.
5. ЦАМО РФ, ф. 33, оп.686046, спр.195

Олег Бабенко

ОБ ИСТОКАХ ФАМИЛИИ БЕЛОУС*

Славянская, особенно же украинская, антропонимика известна своим разнообразием форм и способов создания личного наименования. Это, в частности, отмечают такие учёные, как Суперанская, Чучка, Бондалетов, Унбегаун и др. Исследователь Лученко полагает, что «Вероятно, немногие знают, что украинская фамилия одна из наиболее старых в Европе. Во всяком случае, в 17 веке едва ли не все украинцы носили фамилии...».

Источником создания фамилий стали, в частности, названия народов. Так старые названия наших ближайших соседей турчин (турок), волошин (румын), лях (поляк), литвин (белорус), москаль (русский), и старое самоназвание украинцев «русин» дали такие фамилии: Турчин, Турчиненко, Турчинив; Волошин, Волощенко, Волощук; Литвин, Литвиненко, Литвинчук, Литовченко; Русин; Москаль, Москаленко; Лях, Ляшко, Ляшенко, Ляшчук, Полулях. Следует также вспомнить фамилии, которые происходят от названий военных званий: Гетьман, Осауленко, Полковченко, Сотник, Сотничук, Солдатенко, Хорунжий, Хорунженко» [3].

В списках сотни Шубцева (Черкасский полк, реестр 1649 г.) находим убедительные иллюстрации к сказанному выше: Олекса Асаулъ (Дутянская), Мисько Опришкович, Василь Бесарабъ (Кутобеевская), Стецько Бояринъ (Иванская), Михайло Волошин (Полковая), Григоръ Волошиненко (Полковая), Івашко Турчин; а также фамилии, образованные от названий животных (как атавизм язычничества или тотемизма): Іванъ Вовкъ (Кутобеевская), Василь Ворона (Иванская), Шпакъ Іванъ, Василь Заяць, (Иванская), Мусій Лисиця; и/или профессий: Линько Бондаренко (Цибулевская), Гринко Баранникъ (Манковская), Федоръ Гончаръ (Дершадская), Федоръ Гвозденко (Дершадская), Чобанъ Васко (полковая).

Продуктивен и способ производства антропонима от топонима: Хуторный Хвал (Хвил) (Торчица), Гринецъ Берестечко (Дершадская), Іванъ Басарабей (Дутянская), Дацко Браславецъ (Дабанская), Лукашъ Браславченко (Ладыжинская). Танасей Москаль (Дершадская), Мисько Краковченко.

Часты автохтонные фамилии на-ко: Кіндрат Яковенко, Юрко Бур-

* Олег Бабенко. Об истоках фамилии Белоус / Олег Бабенко // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України). 29-30 червня 2016 р. м. Дніпро. /наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 272–275.

ленко, Иванъ Бабенко (Иваньгородская), Иванъ Бураченко (Цибулевская), Василь Белмашенко (Цибулевская). Достаточно в списках и фамилий-прозвищ: Яцько Одинецъ, Харина Харко (место Олховец/Толоховец), Хреньда Гаврыло, Їванъ Близнецъ (Иванская), Гришай Бовдур (Манковская), Василь Бубликъ (Иваньгородская), Иван Безпалый (Полковая), Покий Борода (Ладыжинская), Максимъ Богатый (Манковская), Василь Гвоздь (Дутянская), Сидоръ Пулторакожуха (Дутянская).

Отдельные имена и фамилии свидетельствуют о тесных контактах с соседними, в частности, славянскими, народами: Фесько Топехин Братанич, Тушен Криско, ФЕРЕНЬСЪ Хома (Бышов/Грыщов), Яковъ Бутининъ (Дершадская), Дементій Бундуrowsкий (Манковская), Манецъ Безушковский (Полковая), Томашко Бабка (Полковая), Дацко Браславецъ (Дабанская), Штефанъ Волошинъ (Дершадская), Яхно Войтковичъ (Дершадская), Грицько Велия (Дершадская), Яцько Емчикъ (Романовская), Иванъ Емчикъ (Романовская), Иванъ Емецъ (Кутобеевская), Матей Емецъ (Кутобеевская), Федоръ Емченко (Дутянская), Лавринъ Стрелець (Дершадская), Муштапъ Татарин (Иванская), Игнатъ Товмачъ (Иванская), Тишко Трапезун, Данило Трапезун.

Некоторые проходящие по спискам казаков имена и фамилии имеют, скорее всего, иностранное происхождение, демонстрируя германские корни: Лесько Слюсар, Семень Гукъ (Полковая), Андрушко Брусь (Полковая), Григорий Шпателя (Дершадская), Леско Шкляръ (Иваньгородская), или наводят на мысль о таковом: Дацко Вонтоненко (Иваньгородская), Марко Органко (Романовская), Тимко Плянда (Иванская), Пунвичъ (Дершадская), Иванъ Пашотенко (Кутобеевская), Мартин Пляка (Полковая), Педоръ Перуль (Иваньгородская), Иванъ Пралниковъ (Дабанская), Иван Рохвендя (Полковая), Иван Роздай (Полковая), Иванко Рымаръ (Манковская), Степанъ Шухля (Полковая), Тимко Шаля (Дабанская).

Считаем возможным обратить внимание на такие, казалось бы, чисто украинские фамилии, как Шумало Павелъ (Торчица), Шумало Павелъ (Торчица), Шумило Васил (местечко Пятигорье), Шумный Грыцько (местечко Чорни Камен), Шумъ Васко (полковая), имеющие общую основу «шум», которая, по нашему мнению, может происходить от немецкого «Schaum» – «пена». Хозяйки до сих пор снимают с бульона «шум» при помощи ложки с отверстиями – «шумовки». Аналогично предлагаем рассматривать и фамилии Бут-Бутенко («Boot»): Мисько Бут, Павло Бут, Данило Бут, Иван Бут.

В списках полка всего один раз встречается фамилия Белоус (Иванъ Белоусъ – Дутянская) и сходные по звуковому образу Педоръ Полоусъ

(Иваньгородская), Остапъ Полоусъ (Кутобеевская) [5]. При условии, что этимологию антропонима выводили из сочетания прилагательного («белый») и существительного («ус»), то в среде казаков она должна была встречаться значительно с большей частотой в качестве фамилии и/или прозвища. Нельзя не заметить несоответствие фамилии [Білоус] правилам фонетического правописания в украинском языке, которыми предусмотрена эпентеза (Біло[в]ус, как в фамилии Прудивус, ибо физическая реальность – вус, вуса), что косвенно указывает на несловянское ее происхождение. Предложим свой вариант происхождения этого антропонима, для чего сделаем некоторый экскурс в историю Европы.

Электронный ресурс [6] предлагает нам герб семьи Bellows ([Беллоуз]) и блазон к нему. В переводе фамилия приблизительно означала «проживающие в колокольне». В Средние века колокольня зачастую отстояла от церкви. Первым в сохранившихся актах значится Ричард де Белхаус (Richard de BELHOUSE), графство Норфолк в период правления короля Эдуарда III (1327 – 1377). Фамилии часто образовывали двумя способами: от топонима и/или от названия места жительства. Фамилии от топонимов часто содержали ссылку на того, кто жил у приметного физического объекта (дубовое дерево, холм, ручей или церковь). Фамилии по названию места жительства образовывались от ранее существовавших названий городов, селений и ферм. Другие классы имён включают в себя образованные от названий рек, отдельно стоящих домов со знаками на них, регионов и целых стран. Иоханнес де Беллехаус из Йоркшира (Johannes de BELLEHOUS of Yorkshire) значится в налоговых документах за 1379 г., а Томас Белхаус (Thomas BELHOWSE) – за 1400 г. [4].

Как видим здесь и далее, написание имён разное, что объясняется отсутствием в то время чётких норм правописания и высоким уровнем неграмотности среди ответственных за записи чиновников. Можно привести дополнительные примеры появления этой фамилии в записях: Ричард, сын Эдварда Беллоуса (Richard, son of Edward BELLOWSE), был окрещён в соборе св. Джеймса в Кларкенвелле, Лондон (St. James's, Clerkenwell, London) в 1590 г., и Джон Белхаус (John BELLHOUSE) и Джейн Бастон (Jane Buston) сочетались браком в церкви св. Джорджа в Лондоне (St. George's, Hanover Square, London) в 1771 г. Герб семьи Белхаус занесен в Генеральный регистр сэра Бернарда Бэркса, Ольстерского герольдмейстера – «Короля гербов» (Sir Bernard Burkes General Armory. Ulster King of Arms, (Bellhouse) в 1884 г.» [4].

Джефф Мартин из Йоркшира, Англия, в заметке «Белью в Англии и Ирландии» (Bellew in England and Ireland) пишет: «Первые известные

Белью (Bellew) были рыцарями, прибывшими в Англию во времена норманнского завоевания. К 1200 их потомки приняли участие в покорении Ирландии и построили там замок. Около 1470 г. семья Белью (the Bellews) унаследовала землю в Девоне и основала новую ветвь в Англии» [2].

Эта фамилия, с вариантами написания Беллоус и Беллоу (Bellows, Beloe, and Bellow), встречается в геральдике французских провинций Камбре и Нормандия. По церковным записям в Англии проходят Шарль Билло (Charles Billo at Huguenot Church, Threadneedle Street in 1675) и Пол Биллоус (Paul Billows, St. Dunstons Church, Stepney on March 23rd 1677) [4].

Считается, что встречающиеся в разных частях Великобритании фамилии Бельюс, Беллис, Беллас, Беллос, Беллазис и Белоуес (Bellews, Bellis, Bellas, Bellos, Bellasis and Beloes) представляют собою неправильное написание одного и того же корня, Беллоус (Bellows), что тоже есть неправильным написанием. Герб этих семей практически один и тот же. Вот его описание: «Поле, или фон, щита – чёрный, перекрещивающиеся полосы – золотого цвета, шеврон голубой, на нём три золотых львиных головы. Наверху – рука в латах. В руке – кубок естественного цвета, из которого в чашу, также естественного цвета, выливается вода (belle eau), что имеет отношение к фамилии (belle eau в буквальном переводе «хорошая вода», прим. авт.). Девиз: «Tout d'en haut», All from on high (Всё – сверху)» [8].

Примечательно, что «Український щоденник СВОБОДА» за 25 февраля 1992 г. в списке пожертвовавших в Фонд возрождения Украины жителей городов Джерси и Нью-Йорк перечисляет фамилии Белей. Беленюк, Беллхаус, Билос, Билон (BELEJ, BELENOIUK, BELLHOUSE, BILOS, BILON) [1].

Приведенные выше сведения дают, на наш взгляд, достаточно оснований полагать, что предки семьи возможно проживали в VII веке во французской провинции Нормандия, а на территорию современной Англии прибыли в XI веке (норманское завоевание – 1066 год, прим. авт.), представители одной из ветвей семьи проживали и в Ирландии. Постоянные попытки Англии подчинить себе Ирландию закончились поражением ирландских войск и их союзников-испанцев в битве при Кинслоу в 1601 году. Ирландские лидеры Хью О'Нейлл и «Красный» Хью О'Доннелл были вынуждены покинуть страну. Их отбытие на территорию континентальной Европы в 1607 г. получило название «The Flight of the Earls – «Исход эрлов (графов)». В Европе многие представители эмигрировавших семей были вынуждены «продавать свою шпагу», нанимаясь на службу к различным монархам, политическим и военным лидерам того

времени. Отдельные из них добрались и до тогдашней Российской империи, сменив фамилии Брюс, ЛерМонт, О'Нейлл на Брюсовых, Лермонтовых, Онулов и т.п. Вполне вероятно, что в их числе были и представители семьи Беллоус, чья фамилия, близкая по звуковому образу к украинскому и русскому языкам, не требовала особых изменений.

Носители западноевропейской по происхождению фамилии «Белоус» на территорию современной Украины попадали, скорее всего, через сопредельные земли тогдашней Польши и Литвы, оседая на жительство в районах Черниговщины и Побужья, формируя их топонимику, что находит своё косвенное подтверждение в краеведческой информации: «Село Новый Белоус расположено в Черниговской области, в 11 километрах на север от Чернигова. Места очень красивые, как и вся черниговская природа, село расположено на правом берегу реки Белоус. Со времени первого о нем упоминания в 1648 году село как только не называлось: Ляхов Белоус, Евтухов Белоус, даже Хомин Белоус. Название происходит от речки Боловос (Белоус)» [7].

Продвижение Российской империи на юг в XVIII веке обусловило активное использование в военных действиях и казацких формированиях. В результате представители фамилии Белоус появляются и на территории нынешней Кировоградской области (в частности, в современном Новоархангельском районе), и в селе Губовка (ныне Компаниевский р-н) в 20 км от земляной крепости св. Елизаветы, где одно время стояли казацкие полки. В настоящее время носители фамилии выводят её этимологию от славянских корней и никоим образом не ассоциируют себя с возможными европейскими прасурами.

Цель данной статьи – привлечь внимание исследователей к внешне кажущимся простым вопросам украинской истории и ономастики.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. СВОБОДА. УКРАЇНСЬКИЙ ЩОДЕННИК VOL. XCIX No.36. JERSEY CITY and NEW YORK, TUESDAY, FEBRUARY 25, 1992.
2. genealogy.com user June 04, 1998 at 04:43:42;
3. http://luchenko.com/index.php?option=com_content&task=category&ionid=2&id=70&Itemid=50;
4. Name Origin Research www.surnamedb.com 1980 – 2016;
5. http://sichslavschina.blogspot.com/2012/05/blog-post_25.html;
6. <http://www.surnamedb.com/Surname/Bellows#ixzz3wveGFG7i>;
7. <http://uoj.org.ua/spetsproekty/puteshestvie-k-khramu/tserkov-v-chest-svyatoj-troitsy-v-sele-novyjbelous>;
8. Walpole As It Was and As It Is by George Aldrich, The Claremont Manufacturing Co., Claremont, N.H., 1880, page 193-211.

Роман Базака

КОЛЕКЦІЯ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КРАЮ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ*

У колекції періодичних видань Державного архіву Кіровоградської області (далі ДАКО) помітне місце займає преса 1874–1921 років, яка репрезентує самостійну, чітко організовану, сталу систему масовокомунікаційного забезпечення регіону.

Потреба в обміні інформацією, а також соціокультурна специфіка регіону спричинили процес типологічної диференціації преси, формування мережі масового інформування населення. Синтезувавши політичні, соціальні, економічні, культурні, національні реалії того часу, часописи сприяли культурному та інформаційному розвитку, стали унікальним літописом життя краю, джерелом фіксації соціальної пам'яті місцевої громади.

Колекція періодичних видань ДАКО кінця ХІХ – початку ХХ століття дає змогу реконструювати типологічну систему преси Кіровоградщини за рядом ознак. Так, за географією розповсюдження або територіальною ознакою преса була представлена повітовими та міськими виданнями, які виходили протягом досліджуваного періоду в кількох містах краю: Єлисаветград, Олександрія, Знам'янка. За типом засновника преса поділялася на офіційну (видання органів самоуправління краю) та приватну (засновники – приватні особи, партійні осередки, профспілки, навчальні установи, професійні об'єднання).

За національно-мовною ознакою періодичні видання краю типологізувалися на українськомовні, російськомовні та двомовні часописи. З-поміж численних національних меншин (євреї, болгари, греки, серби тощо) видавала свій власний періодичний друкований орган єврейська громада. Українськомовна періодика виникла досить пізно (у 1917 р.) попри пом'якшення існуючого політичного режиму в 1906 р.: у Єлисавет-

* Роман Базака. Колекція періодичних видань Державного архіву Кіровоградської області як джерело вивчення історії краю кінця ХІХ – початку ХХ століття / Роман Базака // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (присвяченої 20-річчю прийняття Конституції України). 29-30 червня 2016 р. м. Дніпро. /наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 300–302.

граді друкували лише поодинокі статті рідною мовою в російськомовних виданнях. За демографічною ознакою періодику Кіровоградщини презентували молодіжні видання (учнівська та комсомольська преса).

До 1917 р. в місті не виходило жодної молодіжної газети, інформаційні інтереси молоді були представлені лише статтями в масовій періодиці. Відсутність цього сегмента в інформаційному просторі краю пояснюється в основному неприбутковістю видання дитячої та молодіжної преси.

У 1917 р. вийшла перша учнівська газета «Ученический Вестник» [2, с. 98]. Згодом видання молодіжної періодики поживалося, що було зумовлено становленням однопартійної більшовицької системи преси, яка мала на меті інформаційне охоплення всіх верств населення. Так з'явилася молодіжна комсомольська періодика.

За проблемно-тематичним спрямуванням часописи Кіровоградщини були представлені універсальними (масовими) та спеціалізованими.

Перша типологічна група, що зародилася на теренах Кіровоградщини, – офіційна преса, її поява пов'язана з розвитком органів міського самоврядування й бере свій початок з «Елисаветградского городского листка», що вийшов у Єлисаветграді в 1874 р. [1, с. 16].

На жаль, ця газета не збереглася у сховищах України. Проте її зміст, редакційну політику, авторський колектив можна реконструювати за допомогою документів ДАКО, зокрема фонду 18 «Єлисаветградська міська дума» [3], який вміщує «Журнали засідань Єлисаветградської міської думи». У таких журналах зафіксовані постанови та рішення місцевих офіційних органів, які стосувалися й випуску часопису [4].

Поява найбільшої типологічної групи в системі періодики Кіровоградської області, приватної преси, пов'язана, передусім, з економічним розвитком краю у кінці XIX – на початку XX ст. Торговельно-промислові кола значно впливали на розвиток журналістики, оскільки комерційна реклама та оголошення стали основним джерелом фінансування видань [2, с. 96 – 97]. У колекції часописів ДАКО представлена перша приватна газета Кіровоградщини «Елисаветградский вестник» та інші комерційні видання.

Серед приватної преси наймасовішою групою була універсальна. Завдяки широкому проблемно-тематичному спектру та поміркованій собівартості такі видання охоплювали широку читацьку аудиторію. Їм була притаманна висока оперативність та розширення кордонів в інформуванні (подавали інформацію з багатьох країн світу).

На початку XX ст. головним типоформувальним фактором були економічні умови, а з 1917 р. на процес типологічного моделювання преси

Кіровоградщини став впливати соціально-політичний стан у суспільстві. Притаманним періоду національно-визвольних змагань стало домінування періодики ідейно-політичного спрямування. Періодичні видання Кіровоградщини початку ХХ століття, представлені у фондах ДАКО, поділяються на такі типологічні групи: соціалістичні (видання партій російського соціалістичного крила), національно-патріотичні, комуністичні (більшовицькі), анархістсько-повстанські та антикомуністичні видання доби Денікінщини.

Соціально-політичні перетворення, притаманні цьому періоду української історії, дали змогу зародитися першій українській періодиці й становленню такого типу преси, як національно-патріотичні часописи, що сприяли національно-духовному відродженню України початку ХХ ст. [2, с. 97 – 99].

Національно-патріотичні видання періоду національно-визвольних змагань є неоціненним джерелом вивчення особливостей боротьби українського народу за державність та незалежність. Оскільки часописи висвітлювали хід національно-визвольних змагань, формували національно-патріотичний дух, історичну пам'ять народу, сприяли національно-культурному відродженню. За допомогою інструментарію ідейно-політичної публіцистики українська преса сприяла формуванню національно-патріотичної свідомості, слугувала збереженню української нації та була дієвим механізмом духовного розвитку місцевого населення.

Таким чином, робимо висновок, що колекція періодичних видань ДАКО кінця ХІХ – початку ХХ століття є ґрунтовним і унікальним джерелом для вивчення історії рідного краю та дає змогу доповнити бібліографію української періодики, реконструювати місце преси Кіровоградщини в національно-культурному розвитку України, у системі національних засобів масової інформації.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Базака Р. В. Зародження преси Єлисаветграда: історико-функціональний аспект / Роман Вікторович Базака // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2012. – № 2. – С. 16–19.
2. Базака Р. В. Преса Кіровоградської області (1874–1921 рр.): типологічний аналіз / Роман Вікторович Базака // Освіта регіону. – 2013. – №3. – С. 95–99.
3. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф. 18, Оп. 1, Спр. 536, 59 арк. «Журнали Засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1874 рік.
4. ДАКО, Ф. 18, Оп. 1, Спр. 539, 259 арк. «Журнали засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1876 рік.

**XIX Міжнародна науково-практична конференція
«Короленківські читання: «Бібліотеки, архіви, музеї:
інтеграція до світового наукового
та історико-культурного простору»,
м. Харків, 12 жовтня 2016 р.**

УДК 94(477) «1945/1991»

Олег Бабенко

**«НОВЕ СЕЛО» І БУДІВНИЦТВО КРЕМГЕС:
ДОКУМЕНТОВАНА ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ УТОПІЇ
У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ***

Досліджено історію спроби створення «зразкового села» для мешканців зони затоплення Кременчуцького водосховища під час робіт із побудови гідроелектростанції, яких мали відселити з місцевості, відведеної під водосховище; головним проблемам, з якими зіткнулися будівельники й мешканці нового села; наслідкам непродуманих дій радянського і партійного керівництва республіки, області та району.

Ключові слова: *Кременчуцька ГЕС, будівництво, водосховище, переселення, колгосп, досягнення, вода.*

Исследовано историю попытки создания «образцового села» для жителей зоны затопления Кременчугского водохранилища во время строительства гидроэлектростанции, которых должны были выселить из местности, отведенной под водохранилище; главным проблемам, с которыми столкнулись строители и жители нового села; последствиям

* Олег Бабенко. «Нове село» і будівництво Кременчуцької ГЕС: документована історія однієї утопії у фондах Державного архіву Кіровоградської області / Олег Бабенко // Короленківські читання 2016. «Бібліотеки, архіви, музеї: інтеграція до світового наукового та історико-культурного простору»: матеріали XIX Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 12 жовт. 2016 р. У 2 ч. Ч. 2. [уклад. О. П. Куніч; редкол.: В. Д. Ракитянська (голова) та ін.]. – Харків, 2017. – С. 194–201.

непродуманных действий советского и партийного руководства республики, области и района.

Ключевые слова: *Кременчугская ГЭС, строительство, водохранилище, переселение, колхоз, достижения, вода.*

This article deals with the history of building “an exemplary village” for inhabitants of the submersion zone of the Kremenchug reservoir during the erection of the HPS, who were to be moved from the territory, allotted to the reservoir; with main problems, which faced builders and inhabitants of the new village; with consequences of badly considered actions of Soviet and Party leaders of the republic, province, district.

Key words: *Kremenchug hydraulic power station (HPS), construction, reservoir, migration, collective farm, achievement, water.*

Будівництво Кременчуцької гідроелектростанції у другій половині 1950-х рр. вважалося одним із найбільших досягнень економіки радянської України, трудовим подвигом колективу будівельників та енергетиків, суттєвим кроком до побудови «найбільш передового суспільного устрою». Проте фонди Державного архіву Кіровоградської області містять численні документи радянської доби, які свідчать, що успіхи у справі будівництва ГЕС були сумнівними й перебільшеними, а наслідки його були непередбачуваними. Серед багатьох подібних «трудоих звершень» є також історія створення Нового міста і Нового села, що мали б стати зразком нового соціалістичного побуту.

Основною причиною створення цих проектів було те, що побудова величезного водоймища для станції викликала необхідність переселення значної кількості людей, які мешкали у зоні майбутнього затоплення. У країні, яка завжди декларувала, що вищою цінністю є добробут людини, виселення людей на непідготовлене місце вважалося неприпустимим. Це могло викликати як скарги з боку виселених аж до найвищого керівництва партії, так і дати «підлії буржуазній пресі» привід для псування «світлого образу» «першої країни соціалізму», що от-от мав перемогти. Окрім того, планова економіка повинна планувати геть усе, у тому числі і те, що мало вважатися за добробут людини.

Також комуністичне будівництво не могло бути просто звичайним будівництвом. Воно обов'язково мало ілюструвати приклад перемоги комуністичного ладу і нової комуністичної людини десь над чимось. Тому було вирішено не просто підселити «затоПЛЕНЦІВ» до інших громад, але й побудувати зразкове «Нове село», яке повинне було стати втіленням переваг «соціалізму» над «капіталізмом» та свідчити про «щасливе життя радянських колгоспників».

На той час українські села вздовж Дніпра ледве загоїли рани, завдані війною та повоєнною відбудовою, що часто давалася важче, ніж перемога над найсильнішою армією 30-40-х. Про загальний стан села свідчить протокол від 1 квітня 1953 року засідання виконкому Табурищанської сільської ради Новогеоргіївського району Кіровоградської області. На той час селом вже ходили розмови про побудову неподалік електростанції, однак у цю затію влади мало хто вірив, тож на виконкомі взялися за поліпшення санітарного стану села Табурище та покращення умов життя його мешканців.

Із доповіддю виступив голова сільської ради Дем'ян. На початку промови він підкреслив «грандіозні досягнення, здобуті за роки післявоєнних сталінських п'ятирічок під керівництвом Сталіна та, зокрема, по відбудові с. Табурище». Важко сказати, у чому полягала грандіозність досягнень, адже село навіть через 8 років відбудови не мало свого клубу, лікарні, бані та мосту через річку Цибульник.

Потім, не відчувачи жодного дисонансу з початком промови, голова повідомив, що установи та організації, а з ними і все село, мали «непривабливий вигляд», а саме: двори не очищені від бруду, табори для тварин у колгоспі в незадовільному стані, ремонт будівель не закінчений, більшість колодязів громадського користування в антисанітарному стані. Сільська школа «розкидана» по кількох «примітивних хатах», де «дуже важко як учням, так і вчителям». Фільми до села привозять, але демонструють старі картини по 3-4 рази.

Також у багатьох колгоспників не відремонтовані хати, покрівлі течуть, але правління колгоспу соломи не дає, хоча багато соломи на полях пропадає. Дорогами у весняний період «не те, що проїхати, а й пройти неможливо». У селі немає електричного освітлення, тож потрібно просити артіль «Граніт», де є електростанція, щоб добитися електрифікації. Братська могила не повністю доглянута, хоча вона й закріплена за школою. Такими «грандіозними досягненнями» зустріло село Табурище початок 50-х рр. XX ст. [1, арк.8]. Можна бути певним, що на той час більшість придніпровських сіл мало чим відрізнялися від Табурища.

Не менш «грандіозними» досягненнями відзначався колгосп ім. Фрунзе. Так, впродовж 1955 року з кожної колгоспної корови надійли в середньому по 1076 літрів молока, що фактично дорівнювало річному надою від кози. З 142 ц м'яса, що повинні були здати селянські подвір'я, здали тільки 12 ц. Після закінчення всіх сільськогосподарських робіт станом на 13 грудня на полях залишалася неприбрана кукурдза на площах у 180 га. Солома на площі 400 га не була заскиртована

[1, арк.80]. Можна не сумніватися, що так працювали в усіх тогочасних колгоспах, оскільки трудовень і мізерна зарплата як мірило праці колгоспника не могли бути засобом покращення економічного стану в сільському господарстві.

Мабуть, саме тому побудова Кременчуцької ГЕС вважалася партійним та радянським керівництвом району найкращою можливістю збудувати «зразкове соціалістичне село» з величезним колгоспом практично «з нуля». Саме таке село, вирване з «тенет» звичайного бруду та безкультур'я, мало б слугувати маяком для інших сіл, а також колективних та радянських господарств.

Розпочати будівництво «показового села» вирішили в 1955 році. 6 травня 1955 року виконком Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих та виконком Новогеоргіївської районної ради в листі до РМ УРСР запропонували створити «новий показовий населений пункт у Кіровоградській області» з метою вивчення найбільш ефективних і економічних засобів будівництва силами колгоспів із допомогою держави житлових, культурно-побутових, тваринницьких та інших приміщень [2, арк.3].

Намітили збудувати Нове село поблизу урочища Бакаєве, куди планували переселити близько 1200 господарств з сіл Подорожнє, Клочкове, Самусівка, Пеньківка, а також колгоспників м. Новогеоргіївська, з колгоспів ім. Чапаєва Новогеоргіївської міської ради, ім. Хрущова Подорожанської сільської ради, ім. 15 річчя ВЛКСМ Пеньківської сільської ради. Таким чином, можна було ще й «укрупнити», відповідно до новаторських ідей товариша Хрущова, одразу три колгоспи у один, що мав також бути «зразковим».

Розбивку плану «Нового села» на місцевості здійснили 13 травня 1955 року. Через місяць, 17 червня, Кіровоградська обласна рада депутатів трудящих затвердила рішення № 669 «Про побудову показового села в Новогеоргіївському районі» [3, арк.2]. Об'єднанню передували загальні збори членів цих колгоспів, на яких, як водиться, всі колгоспники по-радянськи одноставно зголосилися переселитися до «зразкового» села.

Проект «зразкового» села попросили розробити вчених з Академії архітектури УРСР. Академіки спочатку вирішили оновити архітектурний стереотип селянської хати. Будинки в селі повинні були мати обов'язково кам'яні фундаменти. Дах вкривався глиняною черепицею. Проте на цьому «оновлення стереотипів» і закінчилося, адже всі стіни нових будинків колгоспників проектувалися глинобитними, стеля – з широким використанням очерету.

Саме на такому типові «нових» будинків зупинилося керівництво

«Кременчукгесбуду», яке 17 серпня 1955 року організувало нараду за участю керівників Новогеоргіївського району та представників Академії архітектури УРСР. Начальник будівництва Новіков, головний інженер Строков, заступник голови Новогеоргіївського РВК Бродський уважно розглянули проект «однокімнатного глинобитного будинку Б-107», запропонованого Академією архітектури та схвалили його. Також попросили архітекторів розробити проекти «комишитового» будинку та саманного й надіслати його замовникам до 25 серпня 1955 року [4, арк.42]. Відповідальність за побудову «нового» села поклали на заступника голови виконкому Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих Бродського.

Для колгоспних ферм запланували фундаменти кам'яні, стіни цегляні, дах – шиферний. Будувати «нове» село колгоспники повинні самі, створивши будівельну бригаду в 300 осіб, а допомагати їм в цьому зобов'язали «Кременчукгесбуд».

Колгоспи для нового будівництва зобов'язувалися виділяти додатково людей без відриву їх від польових робіт. На будівельну бригаду покладался обов'язок збудувати всі житлові, господарські й тваринницькі споруди, а також власноруч виготовити необхідну кількість цегли, черепиці, плетених із лози тинів, та ще й здійснити пиляння лісу.

«Кременчукгесбуд» зводив об'єкти соцкультпобуту, за потреби поставив для села залізобетонні конструкції, а також такі будівельні матеріали, як бутовий камінь, глину та пісок.

Збудувати село планували за 3,5 років, до середини 1958 року його мали заселити. Вартість будівництва «Нового села» оцінили в 12,6 млн. крб., із яких 5 млн. крб. – це власні кошти колгоспників, які підлягали переселенню.

У «Новому селі» запроектували збудувати «клуб з будинком сільськогосподарської культури», дві школи-десятирічки, лазню на 20 місць, чайну на 20 місць, власну хлібопекарню на 1 тонну випічки щодоби, лікарню, дитячі ясла, готель на 6-8 місць, пристань тощо. Не забули і про централізоване водопостачання, радіо- та електрифікацію. Обласному керівництву хотілося дійсно збудувати зразкове село, тож для цього навіть виділили кошти на поїздку делегації від колгоспів, «Кременчукгесбуду» і Академії архітектури УРСР для вивчення досвіду забудови сіл у «країнах демократії» з метою його використання під час побудови вітчизняного «зразкового» села [3, арк.5-6].

Керівництво області та району напевне щиро вірило в те, що «Нове село», в якому будинки для колгоспників планувалися глиняними, дійсно стане зразковим. Тож у села, що їх планували переселити до укрупненого колгоспу, роз'їхалися палкі агітатори, які на зборах колгоспників у своїх

виступах яскраво змальовували переваги проживання на новому місці, про зручності, що будуть створені для кожного переселенця як вдома, так і на роботі. Таким агітатором у с. Подорожнє, де на збори з'явилися 972 громадян, став 31 травня 1955 року заступник голови Новогеоргіївського РВК Бродський [3, арк.89].

Окрім констатування тепер вже відомого факту, що їхнє село опиється на дні водосховища, представник району повідомив селянам про те «щастя», яке випало саме їм – жити в «Новому селі». Запал промовця дещо пригас від запитань учасників зборів про наявність на новому місці питної води. Мешканці с. Подорожнього добре знали, що вода на новому місці залягає дуже глибоко і дістати її звідти важко, а то й неможливо взагалі. Не розгубившись, представник району запевнив, що воду вже «знайшли». Оскільки вибору у мешканців сіл, яким судилося опинитися на дні водосховища, не було, то всі одногосно дали згоду переселитися до «Нового села». Насамкінець голова колгоспу М.П. Мишаков від імені правління і всіх колгоспників висловив «глибоку подяку партії і уряду за проявлене піклування про наш колгосп».

Проте питання про воду у визначених для переселень місцях виявилось тим «каменем спотикання», об який добряче перечепилася і районна влада, і керівництво «Кременчукксбуди». Її шукали в 1956 році. Тоді води в Таловій Балці, Миронівці, Золотарівці, Павлівці, Великій Андрусівці, Калантаєвому та інших селах, призначених для підселення мешканців зони затоплення, також не знайшли. «Ситуація винятково погана», – констатували на нараді в Новогеоргіївському райкомі КПУ [5, арк. 5].

Незважаючи на це, воду вперто шукали – іншого виходу просто не було. Тим більше, що планами переселень передбачалося закінчити до 1 квітня 1957 року спорудження колодязів тимчасового водопостачання, але одночасно здійснювати будівництво артезіанських свердловин та мережі постійного водопроводу. Так, у с. Павлівка запланували відкрити 5 тимчасових колодязів, у с. Талова Балка – 10, у Нікольському – 8 тощо. Одночасно з цим у «Новому селі» до 1 квітня 1957 року запланували пробурити 6 артезіанських свердловин, збудувати водонапірну башту та 5 водонасосних станцій [6, арк.4-5].

Мільйони карбованців будівельники дійсно «освоювали» на будівництві водопроводів, спорудженні водонапірних башт та «шахтних» колодязів. Однак води у свердловинах і колодязях часто не було зовсім або її кількість не забезпечувала найнеобхідніших потреб переселенців.

Загалом, щодоби для тисяч зірваних з обжитих місць жителів Новогеоргіївського району та значної кількості голів худоби, а також на нове

будівництво, за підрахунками Новогеоргіївського райвиконкому, потрібно було не менше 900 м куб. води щодоби. З 18 нових артезіанських свердловин очікували її отримати 808 м. куб. на добу. Але з запроектованих свердловин теоретично очікували надходження тільки 152 м. куб. Не вистачало води і для с. Нікольське, де добовий дефіцит сягав 85 м. куб. У с. Велика Андрусівка потребу води обрахували в 98 м. куб. на добу, а очікували лише 38 м. куб. Однак, теоретичні розрахунки значно різнилися від практики – ситуація виявилася ще гіршою.

Так, добова потреба лише самого «Нового села» складала 210 м куб. води. Але навіть усі артезіанські свердловини разом не задовольняли мінімальних потреб. Зокрема, свердловина № 1, що її пробурили у «Новому селі», давала лише 4,5 м куб., зі свердловини № 2 набігало набігало ще менше – ледве 3 м куб. Стільки ж її давала і свердловина № 5. Зі свердловини №4, замість очікуваного об'єму води в 10 м. куб. її змогли отримати тільки 2,13 м. куб. Зовсім безводними виявилися свердловини № 5 «біс», № 7 та №8 [6, арк.21]. Подібна ситуація спостерігалася і в інших селах району.

Критичну ситуацію з відсутністю води зафіксували також в селах Велика Андрусівка, Калантаєве, Талова Балка та ін. Питної води не мали в достатній кількості не тільки переселенці, а й худоба укрупнених колгоспів. Якість робіт із прокладання водопровідної мережі, що їх здійснювали робітники «Меліоводбуд», не витримували критики і, за висновком голови Новогеоргіївського РВК, результати їх були «незадовільні й погані».

Окрім нестачі чи повної відсутності води, всі споруджені водонапірні башти, шахтні колодязі мали неякісну цегляну кладку. Доповідна записка, що надійшла з Новогеоргіївська на ім'я заступника голови Кіровоградського облвиконкому 30 листопада 1957 року, змальовувала стан робіт чорними фарбами. У с. Велика Андрусівка металеву водонапірну башту встановили взагалі посеред сільської дороги, тож коли її переміщали, вона впала й розбилася. В організації «Меліоводбуд» не вистачало кваліфікованих робітників, тож довелося залучати робочу силу з колгоспів. Ці сільські робітники часто не виходили на виробничі об'єкти, а відтак повністю зривалися строки початку їхньої експлуатації [6, арк.29].

Окрім того, на будівництві мережі водопостачання зовсім не було будівельної техніки. Так, у «Новому селі» передбачили прокладання у 1957 році 650 метрів водогону. Копання траншей відбувалося вручну силами 12 робітників через відсутність екскаватора. Не дивно, що графіки будівництва об'єктів водоживлення й водопостачання майже повсюдно у 1957 році не виконувалися. Про це керівництво Новогеоргіївського району доповіло у Кіровоград.

Влітку 1958 року спеціальна комісія перевірила стан водозабезпечення сіл Новогеоргіївського району. Відвідали вони і с. Талова Балка. На день перевірки, а це було 15 червня, воду для села постачала лише одна свердловина №2. Продуктивність її сягала лише 30 м. куб. на добу. Інші свердловини з різних причин не працювали взагалі. Так, свердловина №1 виявилася несправною, у №3, №5 – вийшли з ладу нафтові двигуни, і їх два місяці ніхто не ремонтував, свердловину № 4 відімкнули через порив у водопровідній мережі, № 6 потребувала ремонту насосів. Хоча у Таловій Балці проклали майже 8,3 км водопроводів, однак працювала тільки ділянка № 1. Інші магістралі мали прориви труб, невідремонтовані колодязі тощо.

Персонал, який обслуговував сільську водопровідну мережу, був «малокваліфікованим», через що здійснювати ремонти не міг [7, арк.64].

Така картина спостерігалася практично в кожному селі, до яких переселялися мешканці з територій, що затоплювалися. Керівництво Новогеоргіївського району навіть звинуватило «Кременчукгесбуд» та «Спецбудтрест №2» у безвідповідальному ставленні до виконання будівельних робіт в чаші водосховища, їхнього всілякого затягування, зокрема й щодо водопостачання сіл, що значно сповільнювало темпи відселення людей.

Станом на 1 грудня 1958 року, тобто фактично за рік до пуску перших енергоблоків на Кременчуцькій ГЕС й за 10 місяців до повного перекриття Дніпра, готовність об'єктів водопостачання у селах, призначених до підселення «затопленців», коливалася у межах 49-100%. [7, арк.233].

Нині добре відомо, що крилося за тими 100% виконаних робіт із водопостачання, про які звітував до Києва та обласних органів влади начальник Кіровоградського обласного управління водного господарства Вінницький: відсутність необхідної кількості води у діючих свердловинах, поломки насосної техніки на інших й повна їхня зупинка, прориви мережі, забруднення води від окислення металевих труб, малий тиск у системі тощо.

«Нове село», яке нарекли «зразковим», не вийшло таким, як задумувалося. Так його назвали Академія архітектури і будівництва УРСР, так його називали і ми, згадував голова Новогеоргіївського РВК І.Ф. Калінін. Не вийшло ось чому. Для переселення сіл Подорожнє, Самусівка, Ключкове, Коропівка, колгоспників м. Новогеоргіївська, с. Пеньківка намагалися підібрати таку ділянку, де можна було створити дуже велике, добре облаштоване село.

Спочатку ділянку підібрали в районі нинішнього аеродрому – дещо на південь від нього в бік водосховища. Майданчик був дуже гарним – на березі майбутнього моря, Цибульниківської затоки, з невеликим на-

хилом на південь. Академія накреслила схематичний план цього села на 1200 дворів і розпочала його узгоджувати з усіма інстанціями.

Але втрутився Державний гірничий нагляд і майданчик не узгодили. Розпочалися нові пошуки, але знайти придатну ділянку на березі Дніпра, надзвичайно порізаного ярами, виявилось справою не такою вже й легкою. Зрештою, ділянку знайшли – поблизу нинішнього с. Подорожнє. Була створена проектно-розрахункова документація в повному об'ємі, узгоджена з усіма. На майданчик вивозилася велика кількість людей і зрештою місце будівництва «Нового села» узгодили.

Великою проблемою усіх сіл, що переселялися на нові місця, була вода. Пошуками води в «Новому селі» займався Український проектний Інститут водного господарства. Вирішено було бурити свердловини, будувати водопроводи. Інженери проектного інституту запевнили, що воду в достатній кількості знайдуть і питання буде закрите. Окрім того, забезпеченням села водою опікувалася держава, тож, не чекаючи, в «Новому селі» закипіла робота: проектанти виносили проект села в натуру, робили розбивку ділянок під селянські двори, для ферм, школи і т.п. Облводбуд розпочав бурити свердловини, прокладати мережу водопроводу.

Райком партії, РВК розпочали велику роботу з об'єднання колгоспів с. Подорожнього, Самусівки, Клочкове і Новогеоргіївська в один колгосп, який діятиме на новому місці як одне велике господарство. Здійснювалася колосальна робота серед населення з роз'яснення необхідності переселення, переконували людей як можна швидше перебиратися. Багато вже почали будуватися. А води все не було. Всі свердловини давали мізерну кількість води – від 1,5 м. куб до 2,5 м. куб. Людей це надзвичайно стривожило. Адже всі вони жили на березі Дніпра, тож вода у них була завжди і в необмеженій кількості. А тут на новому місці води ніде не можна було роздобути. Проектанти доводили, що вода ось-ось буде. Що варто пробурити ще одну свердловину і вона дасть воду, але минали місяці, а води все не було, крім того мізеру.

Люди почали кидати ділянки і переїздити в інші місця, багато переїхали до с. Захарівки, а багато взагалі переїхали за межі району і навіть області. Для переїзду на інші місця люди групувалися за існуючими до того селами і так цілими селами.

У «Новому селі» залишилися незабудовані ділянки в хаотичному їх розташуванні. І тільки в 1973 році проблему води вирішили, коли підключили село до водогону Дніпро – Кіровоград. Подібна картина відбулася і в с. Озера. Туди теж багато не переїхали через відсутність води і виділені під забудову ділянки виявилися порожніми» [8].

Нині це село носить назву Нове Подорожнє. Це звичайне українське село з усіма традиційними сільськими проблемами. Спроба створити ідеальне, зразкове місце для життя сільських мешканців відверто провалилася, як і багато інших «ідеальних» та «зразкових» проектів. Мрія розбилася об звичайнісінькі конкретні «питання» людського буття – вода, житло, їжа, робота, мінімальний комфорт. Питання, яких так не «любить» утопія, які кісткою стають впоперек горла всім мрійникам, які замість практичних, добре продуманих і обрахованих, крок за кроком вивірених дій, намагаються перестрибнути через прості людські проблеми у «ідеальний світ».

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ДАКО. Ф.Р-5466. - Оп.1. - Спр.7. - Арк. 8.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. - Оп.1д. - Спр.1д. - Арк. 3.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.27. - Арк. 2.
4. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.26. – Арк. 42.
5. ДАКО. Ф.П-437. – Оп.1. – Спр.498. - Арк. 5.
6. ДАКО. Ф.Р-6713. - Оп.1. - Спр.61а. - Арк. 4,5.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.82б. – Арк. 64.
8. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.

II Всеукраїнська наукова конференція
«Актуальні проблеми розвитку освіти і науки
в умовах глобалізації»,
м. Дніпро, 28-29 жовтня 2016 р.

Міністерство освіти і науки України
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Інститут історії України НАН України
Інститут педагогіки НАПН України
Інститут філософії НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара

O. Babenko, V. Belous

AD FONTES: NATIONALITY AS BASIS FOR PERSECUTIONS*

Recently the country has marked a sad anniversary of Babyn Yar, 75 years of the tragedy of mostly Jews. The term «ethnic cleansing» will enter our lives much later, with events in Nigeria and Yugoslavia, though the process proper has been going on for centuries. In this paper we intend to show, that persecutions of individuals and entire peoples by the principle of nationality were not unknown in the former Soviet Union. For instance, Jews have always referred to themselves as the haunted and persecuted people. True, they

* O. Babenko, V. Belous. AD FONTES: NATIONALITY AS BASIS FOR PERSECUTIONS.
/ O. Babenko, V. Belous // Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації. Матеріали II всеукраїнської наукової конференції. 28-29 жовтня 2016 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 170–172.

were forced to live outside the pale of settlement (in Russia, in 1791–1917, the limits of territory, where Jews were not allowed to reside. This limitation applied to 15 provinces of Poland, Lithuania, Byelorussia, Bessarabia, greater part of Ukraine etc.) [1]. Being deprived of land, they had to earn money as petty craftsmen, traders, moneychangers etc. The people did not have its own working class or peasants.

The situation began to change with the adoption of a new progressive law in spring 1917, and social movements began to appear and develop. Initially they were centred around sports and national culture, later – trade unions sprang up, still later – political parties. Due to a high percentage of Jews in socialist movement and, after the October Bolshevik coup, in the ranks of the ruling party, some nationalist Jewish organizations initially copied appropriate structures of the Bolsheviks (the party and Communist Youth, for instance, to name but one).

The Communist slogan, that proletariat has no nationality, soon started to be forcefully applied to different nationalist formations, and Jewish were not an exception. Jewish section in the party Central Committee was disbanded, the same fate betook youth and sports organizations. Some of them tried to operate on a covert basis, but the regime would not have it. Organization, known by many names – Che-Ka, OGPU, NKVD (predecessors of KGB) – used its versatile tools of intimidation and repression to first discourage and then stifle «political deviations». Their practices soon bore fruit, so much desired by the Communists. Many Jewish activists denounced their affiliations, some simply quit, the staunch ones have gone to the Gulag «for correction».

But «manuscripts do not burn»: lists of activists and rank-and-file members of nationalist organizations, laboriously compiled by the «law enforcement» bodies of the country remained in fireproofed storage, waiting for their time.

This time was not long in coming. When socialist experiments began to drastically fail, the ruling party decided to put the guilt at somebody else's door. Jews were among the first to feel the impact. First, following example of mediaeval knights, «knights of «Iron Felix» milked Jews for money. According to closed criminal case from our archives even meagre sums were confiscated. Some of these monies were stashed away by the people as an insurance for a very unstable future, some – for weddings or funerals. Sum total for 18 cases was 118 US dollars and 180 roubles in gold [2, 3, 4 and many others]. People were arrested and intimidated till they payed up, some spent up to 6 months in jail to make them think faster and in the requested direction.

But money is only money. Illya Muravsky was arrested in 1924 for being a member of «Histadrut», Jewish trade union, and later expelled to Palestine

[5]. His younger sister Sarah was arrested in the age of 18, accused of being a member of a Jewish nationalist organization, and, though the fact was not proved, sentenced for three years in exile in Kazakhstan.

Some were even less lucky. Vera Sokolovskaya, of a well-to-do Jewish family [6], alternated arrests, prison terms and exiles since 1923 till 1959, some of them she shared with her parents and husband, Zeilik Daenman. In prison cells and in the taiga and tundra of the North she met other Jews: Lokerman, Zeitlin, Yankelevich, Keilis, Malkin, Gesenzweig, Yakobson, Levin, Stern, Bruk [6, pp. 73-78].

The year of 1926 is the year when OGPU delivered a decisive stroke, which practically finished off with Jewish organizations. Ida Teplitskaya and Riva Zlobinskaya, a nurse and a modiste, were arrested on November, 1, 1926, and put to jail. They unanimously refuted accusations put forward against them of being active members of Jewish nationalist organization, refused to sign transcripts of interrogations and confrontations, as well as any other papers [7, pp.63-65]. Not found guilty, they nevertheless were exiled to Soviet Central Asia for three years each. In October 1931 Zlobinskaya got herself another exile, this time to Siberia. When she returned home, the ever-vigilant NKVD in 1938 accused her again of taking part in «counterrevolutionary, anti-Soviet, underground, Zionist, fascist, spy and terrorist organization», a typical name for a fake organization, trumped-up by the NKVD itself (the practice was rife in that wild and queer time!). Zlobinskaya was tried by a shortened procedure and shot.

Socialist ideas of freedom and equality attracted people of different nationalities and from different strata of society, Jews among them. The Russian revolution, having promised the Jews social liberation and exodus from the pale of settlement, has attracted many of them into the ranks of its devout and staunch fighters. Some blind believers joined the Che-Ka and fought against their blood brothers, who began to doubt the rightness of the practical politics, adopted by the «infallible» party and its leaders. The result was that ideas won over the blood and so in many criminal cases names of the accusers and of the accused have common Semitic roots. The study of criminal cases of this period shows that there were many Jews in the ranks of the Che-Ka (and later OGPU, NKVD). The case of Muravsky, for instance, was investigated by a person by the name of Hitler (in late 1930-ieth he was accused of some violations of law and executed). The names of Teitel, Fuks, Peizner, Rozenberg, Yansky etc. among his colleagues sound Jewish enough to support our observation.

Persecutions based on the nationality touched not only Jews. We have found ample examples of repressions against Poles, Bulgarians, ethnic Germans, who lived in the territories of Odessa, Nikolayev, Kirovograd provinces. Entire

villages have been depeopled and practically ceased to exist. Adults of both sexes were wrongly accused, tried by ersatz courts and sentenced to 5-10 years of hard labour or to execution by the firing squad. The destinies of their families, of children are not difficult to guess.

Much has already been done to disclose this grim history, but the archival criminal cases of the 30-40-ies and the beginning of the 50-ies are still waiting for their researchers.

REFERENCES:

1. Гессен Ю. И., Закон и жизнь. Как созидались ограничительные законы о жительстве евреев в России, СПб, 1911;
2. Archival criminal cases from the depository of State Archives of Kirovograd Region, Huralnik, # 7981;
3. Ibid., Tokman, # 7973;
4. Ibid., Ostroy, # 7988; 5. Ibid., Muravsky, # 9965;
6. Ibid., Sokolovskaya, # 12306;
7. Ibid., Teplitskaya, Zlobinskaya, #12801.

Олег Бабенко

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НОВОГЕОРГІЇВСЬКА ПІД ЧАС БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС*

Кременчуцька ГЕС стала одним із найсуперечливіших об'єктів радянської гідроенергетики після сталінської доби. З одного боку, вона була побудована у короткі терміни, під час будівництва були використані різноманітні технічні винаходи, що змогли значно прискорити його, побудова станції у цілому сприяла промисловій розбудові регіону. З іншого боку, побудова викликала низку проблем технічного, екологічного та суспільного характеру, що виявилися як під час будівництва, так і пізніше.

Документи Національного архівного фонду, що зберігаються у Дер-

* Олег Бабенко. Проблеми переселення Новогеоргіївська під час будівництва Кременчуцької ГЕС / Олег Бабенко // Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації. Матеріали II всеукраїнської наукової конференції. 28-29 жовтня 2016 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С.174–176.

жавному архіві Кіровоградської області, детально висвітлюють події того «ударного комуністичного будівництва».

Одним із питань, що постали перед будівельниками під час створення станції, була доля м. Новогеоргіївська, яке потрапляло у зону затоплення Кременчуцького водосховища. Навіть після початку робіт на будівництві ГЕС його мешканці не знали, що їхнє місто піде на дно водосховища. Виконком Новогеоргіївської міської ради ще й у вересні 1955 року надавав дозволи на будівництво індивідуального житла в межах «старого» міста. Деякі мешканці навіть почали будувати індивідуальні будинки [1, арк. 60].

Наприклад, 19 вересня 1955 року, майже через півтора року з часу розгортання підготовчих робіт на будівництві Кременчуцької ГЕС, робітниця Новогеоргіївської електростанції С. В. Моложенко отримала землю площею 0,06 га по вул. Грабовського, 12 для зведення власного будинку. Восени 1955 року, діставши дозволи, розпочали будувати хати жителі Новогеоргіївська П. Ф. Ключко, К. В. Левандовська, П. Т. Поліщук [1, арк. 66-67].

Ще через півроку, коли створення котловану штучної водойми вже йшло повним ходом, 19 січня 1956 року відбулося чергове засідання міськвиконкому, де знову виділили землю в межах міста на спорудження житла. Дозволи отримали громадяни Г.В. Попов, В.К. Панченко, Ф.Д. Зелінський та ін. Нові хати запланували збудувати в Новогеоргіївську по вул. 1 Травня, Чапаєва, Петровського, Ватутіна та ін. [2, арк. 4].

Слід зауважити, що на середину 50-х рр. XX ст. Новогеоргіївськ досить умовно можна було назвати містом: деякі вулиці весною, восени та під час дощів вкривалися калюжами, всі будинки центральної частини міста, зайняті органами влади чи закладами охорони здоров'я, культури, освіти, інших державних установ, мали поважний вік, оскільки їх збудували наприкінці XIX або на початку XX ст. Проте місце було давно обжите, більшість сімей перебували тут не одне покоління. Місто пережило революційні події 1917–1921 р., важкі 1920–30, Другу світову війну. Тож можна стверджувати, що більшість містян мали тут міцне коріння.

Лише 16 квітня 1956 року на черговому засіданні Новогеоргіївського міськвиконкому було ухвалене рішення про виділення під Кременчуцьке водосховище 422 га міської землі, у тому числі 185 га садиб громадян [2, арк. 37]. Нарешті було офіційно визнано, що місто підлягає затопленню. Тож проблема переселення мешканців постала у всій своїй повноті.

Керівники та мешканці Новогеоргіївська сподівалися, що для них збудують окреме місто. Дійсно, спочатку була запланована побудова «нового міста Новогеоргіївська» на пустці за 500-700 м від селища Хрущов, у

західній частині урочища «Акація». Проект «нового Новогеоргіївська» був розроблений архітектором Валентиною Пернач із Харківського філіалу Українського державного інституту проектування міст [3, арк. 29,33,36].

У серпні 1956 року на новому місці для жителів Новогеоргіївська розпочали наділяти садиби в кварталі 104. У вересні та жовтні 1956 року під індивідуальні садиби мешканців затоплюваного міста виділили квартали 102-104, 124, 125, 128, 131 та 139. Незабаром для міста придумали і нову назву – Придніпровськ. У 1957 році на забудову перших 7 житлових багатоквартирних будинків «нового міста Новогеоргіївськ» навіть виділили кошти, однак не передбачили жодного карбованця на водопровід, каналізацію та лінії електропередач [4, арк. 1].

Проте 8 жовтня 1957 року від заступника голови Ради Міністрів УРСР Маркова до Міністра електростанцій СРСР Павленка надійшов лист, в якому говорилося про недоцільність будувати нове місто, оскільки «нове місце забудови м. Новогеоргіївська і територія селища будівельників КремГЕС примикають одне до одного і становлять єдине місто» [5, арк. 9].

12 грудня 1957 року Рада Міністрів УРСР затвердила постанову №1405 «Про заходи по перенесенню будівель і споруд із м. Новогеоргіївська, Кіровоградська обл., у селище Хрущов у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС», згідно з якою населення м. Новогеоргіївська, а також чимало установ та організацій відселялися на південно-західну частину селища Хрущов. Рішення обґрунтували необхідністю «... утворення єдиного адміністративного центру та врахування наявності у селищі Хрущов інженерних споруд і комунікацій, що значно скорочує витрати при будівництві м. Новогеоргіївська на новому місці» [6, арк. 21].

Керівництво Новогеоргіївського району, передусім секретар районного комітету партії Річка, деякий час відстоювало ідею побудови окремого міста Новогеоргіївськ, але до кінця 1957 року цілковито «капітулювало», погодившись на приєднання до селища Хрущов.

26 грудня 1957 р. виконавчий комітет Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих ухвалив остаточне рішення «Про заходи по перенесенню будівель і споруд із м. Новогеоргіївська в селище Хрущов у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС» [7, арк. 61].

Для забезпечення новогергіївців роботою на новому місті передбачалося перенесення до селища Хрущов кількох старих підприємств, а також будівництво нових, дитячого садка та ясел, шкіл, дитячого будинку, магазинів, адміністративних будівель, складів тощо.

У березні 1957 року жителям Новогеоргіївська почали наділяти садиби в «Новому місті». Не обійшлося без казусів. Так, у кварталі 128 садиби

потрапили на 20-літні лісові насадження, у кварталі 139 деякі садиби опинилися на місці силосної траншеї глибиною до 3 м, у кварталі 125 садиби вибралися на крутий схил.

Для забудови селища Хрущов вже у новому форматі, з урахуванням «підселення» м. Новогеоргіївська, додатково було виділено з республіканського бюджету 11 млн. крб. Ще 30 млн. виділили на «забезпечення переселення з м. Новогеоргіївська в селище Хрущов 1000 окремих дворів».

Також було вирішено використати будівельний матеріал зі «старого міста». Так, бутовий камінь із покриття вулиць Новогеоргіївська виймали, перевозили до «Нового міста» і там замощували дороги. Будівельний матеріал із розібраних будівель Новогеоргіївська планували також використати на будівництві жител «Нового міста».

Розбирання доручили спеціальній бригаді. Роботу свою вона виконувала не завжди ретельно, тож чимало цінного будівельного матеріалу, зокрема цегли, випаленої наприкінці XIX та на початку XX ст., виявилось непридатним для повторного використання. Бригада встигла розібрати цегляну будівлю «Судоверфі» об'ємом у 3770 м³, приміщення залізниці (780 м³), будівлі хлібопекарні (1706 м³), споруди артілі XX з'їзду КІРС (14830 м³), Воскресенську церкву та ін. [7, арк. 68].

Перші багатоквартирні будинки в Новогеоргіївську почали розбирати весною 1958 року. Розбирання будівель комунальної власності по місту відбувалося надзвичайно повільно. У серпні 1958 року, коли до затоплення залишалося трохи більше року, на засіданні виконкому констатувалася критична ситуація, що ставила під загрозу зрив перенесення Новогеоргіївська. Робітників, які розбирали будівлі, постійно не вистачало, у них не було жодних механізмів, зокрема крану. Розібраний будівельний матеріал розкрадався, його охорону належним чином не організували. За таких темпів розбирання й перенесення будівель заповнення чаші водосховища восени 1959 року стало неможливим. Тож розбирання припинили, прагнучи якнайшвидше заповнити водосховище [8, арк. 37].

Таким чином, м. Новогеоргіївськ після затоплення чаші водосховища опинилося на дні нової водойми. Фактично місто було втрачено безповоротно, незважаючи на те, що його мешканці були переселені до майбутнього Світловодська. Будівельниками втратили навіть придатні до використання будівельні матеріали. Хоча старі підприємства частково відновилися на новому місці, на їхню побудову довелося витратити зайві кошти. Разом із містом на дні водосховища опинилася і вся попередня історія міста.

Чи варті були зусилля будівельників таких утрат? Чи не виявилися

незручності більшими, ніж користь від нової станції? Питання, вочевидь, риторичні. Відповіді на них, напевне, вже почав давати Час.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ДАКО. Ф.Р-4538. – Оп.1. – Спр.65.
2. ДАКО. Ф.Р-4538. – Оп.1. – Спр.74.
3. ДАКО. Ф.Р-5466. – Оп.1. – Спр.80.
4. ДАКО. Ф.П-437. – Оп.1. – Спр.534.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.4712.
6. ДАКО. Ф.Р-4538. – Оп.1. – Спр.93.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.61а.
8. ДАКО. Ф.Р-4538. – Оп.1. – Спр.93.

Oleg Babenko

HISTORY OF THE CONSTRUCTION OF THE KREMENCHUG HYDRAULIC POWER STATION IN THE DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVES OF KIROVOGRAD REGION*

Construction history of the Kremenchug HPS according to documents of the State Archives of Kirovograd region is considered below. The project has become a most ambitious in the history of industrial construction in the Ukrainian SSR in the second half of the 20th century.

The HPS construction is being considered in the context of the electrification process in Kirovograd region. A digression into the history of design surveys shows neglect of collateral damage to cultural and material values in the the HPS flood zone. Attention is focused on related irretrievable losses, on typical for the Soviet economy «assault» work tactics, design miscalculations, permanent failures in work, shortage of building materials, various forms of

** History of the Construction of the Kremenchug Hydraulic Power Station in the Documents of the State Archives of Kirovograd Region // International Scientific and Practical Conference «World Science» № 10(26), Vol.4, October 2017. – Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference «Topical Problems of Modern Science and Possible Solutions» (September 30, 2017, Dubai, UAE). – P. 55-61. ISSN 2413-1032.*

state property pilfering, improper construction of the «New City» and «New Village», which resulted in the project becoming an example of human short-sightedness, «communist swagger» and megalomania, caused boundless disappointment in socio-economic experiments of the last century.

Key words: *history of Ukraine, history of industrial construction, archival document, hydropower, Kremenchug power station.*

In times of the recent past, every citizen of the country of the Soviets had to assimilate the simple slogan expressed by V.I. Lenin in 1921: «Socialism – this is Soviet power plus electrification of the whole country.» During the entire period of the Soviet Union's existence, the electrification of the country was considered one of the greatest achievements of socialism. It provided an opportunity for the rapid development of industry, thanks to it cheap lighting and unprecedented comfort have come to the houses of Soviet people. The main source of electricity production in the USSR in the second half of the twentieth century were large hydroelectric stations built in a cascade on the Dnieper from Kiev to Kakhovka. One of them was the largest for its time the Kremenchug hydroelectric power station.

The history of the creation of the Kremenchug hydroelectric station is even today an almost unexplored aspect of industrial construction in the Ukrainian Soviet Socialist Republic. In fact, even today, the only studies on this issue were two books published in the 1950s and 1960s: Issue No. 23 of the «Energy Construction Compendium» of 1961 [1], which first considered the technical and technological side of the station construction, as well as the book «KREMENCHUG HYDROELECTRIC POWER STATION. Essay on the construction and commissioning of the station (1954–1960 gg.)», whose author, I.V. Gnidas, mainly glorified the labor feat of the builders of communism [2]. A few articles in various collections and special editions are devoted only to individual fragments of the history of grandiose construction and, in general, even in aggregate do not give its panoramic perception. And all this despite the fact that the main sources of research could and should have been various documents that have remained since the construction of the Kremenchug hydroelectric power station, which are stored in the funds of the State Archives of Kirovograd region.

Thus, the theme of the construction of the Kremenchug hydro power plant and the large-scale transformations in the region connected with it have not been properly studied and remain relevant.

The main funds that are donors of valuable information on the history of the construction of the Kremenchug hydroelectric station. The State Archives of Kirovograd Region keep funds of the Soviet period (No.3024, 6713, 6437),

Party fund No. 437. In addition, the documents of the Svetlovodsk City Ethnography Museum, materials from funds of the museum of the history of the village of Zakhariivka and the Central State Film and Photo Archives named after GS Pshenichny, which complement and illustrate in some way the main body of archival documents.

The problem of the lack of demand for the available documents was that, reporting successes, the then leadership of the USSR paid very little attention to the price that had to be paid for the implementation of its grandiose projects by ordinary Soviet peasants, workers and employees. Documents testifying to the suffering of the people, who had to leave their native places, allotted for flooding the reservoir, quietly lay down on archival shelves. They could be used for research, but it was considered unacceptable to write openly about what constituted the dark side of Soviet construction. And in the post-Soviet period, the topic at once seemed not so popular, compared with the issues of mass political repression in the USSR, the Holodomor and other crimes in the aftermath of the domination of communist ideology, and in general, against the background of the general economic recession in modern Ukraine, it has lost its acuteness.

Electrification of what is now Kirovograd region, in which the Kremenchug power plant is located, began at the end of the nineteenth century, when the construction of a power plant began in the city that was then called Elisavetgrad. Subsequently, another thermal power station was built in the city. In the Soviet period of Kirovograd history, the electrification of the region became crucial. In 1926, in a city already bearing the name of Zinovievsk, a district thermal power station was laid, measures were taken to electrify the Zinovievsk district. In 1930, the thermal power station was put into operation, and in 1939, when the city changed its name to Kirovograd, work began to increase its capacity.

Further work on the electrification of the region was interrupted by the Second World War. During the fighting on the Soviet-German front, the Kirovograd thermal district power plant retained its efficiency, although when retreating in 1941, Soviet troops tried to disable it, and in 1944 German troops, while leaving the city, mined the station. Thanks to the efforts of Soviet sappers, the station was rescued and as soon as March 1944 started producing current. During 1945, its work was completely restored, and in the course of 1946–47, a major overhaul of the station was completed and another turbine installed.

In the early 1950's, when the restoration of the national economy of Soviet Ukraine was largely completed, the Soviet leadership returned to the pre-war idea of creating a cascade of hydroelectric power stations on the river Dnieper. In favour of such a decision, first of all, were the cheapness of hydroelectric power, as well as the desire to obtain a mechanism for regulating the flow of the

river Dnieper, which was uneven, and thus hampered the work of the already built the Dnieper Hydroelectric Power Plant named after Lenin. The first of the planned stations was to become a hydroelectric power station in the Kremenchug region. In 1945-1948 a corresponding project was developed. After making the necessary improvements in 1954, its final version was approved.

As a possible site for the construction of the Kremenchug HPP in the 1930s two sections of the Dnieper shore have been selected. One was near the Taburishche village of Novogeorgievsk district, the other near Novogeorgievsk itself. In the first section, under the soft soil sediment layer there was a powerful monolithic layer of granite up to 16-18 meters thick, while near the city of Novogeorgievsk, the dam would have to be placed on soft loess deposits. It was the granite sole as the basis for the future hydroelectric power station that played a decisive role in choosing its location on the Taburishan cape. The only significant drawback of this site was the loss of large reserves of brown coal, which would be flooded by the waters of the future reservoir [2, p. 4-9].

However, other issues of possible damage were not actually taken into account. It should be remembered that at that time in the USSR there was no such science as ecology, so no one seriously assessed the possible negative consequences of the transformation of the Dnieper landscape. Also, no one took into account the possible negative impact of future construction on the Dnieper flora and fauna.

In addition, the possible damage to cultural values located in the flood zone was clearly underestimated. By that time, it was well known that the valley of the middle Dnieper had been intensely inhabited for several millennia, whole generations belonging to different epochs and peoples left behind numerous monuments of material and spiritual culture that needed to be preserved for future generations. The soil of the Dnieper region contained valuable archaeological artifacts, many of which had not appear because of the haste of the builders of a «bright future», which did not give historians and archaeologists time to carefully study the past of this region.

Thus, proceeding solely from the economic indicators, the construction site was chosen as a cape near the village of Taburishte, 12 km from the city of Kremenchug upstream the river Dnieper. It was originally assumed that the reservoir area will occupy 185 km of the river and in the north it will reach Kanev. The relief of the Dnieper valley in this place was quite complicated. The right bank of the river was a high plateau rising above the valley. The left bank was a lowland composed of soft loess. The width of the Dnieper varied in different sections from 4.8 to 39 km.

Also in the zone of flooding the rivers of Sula and Tyasmin fell into the Dnieper. As in the case of the Sula, the water level should increase for a distance

of 60-64 km from the confluence with the Dnieper, in the case of the Tyasmin – for 84 km. The latter circumstance led to the danger of partial flooding of the city of Smela. In addition, the city of Cherkassy could have undergone partial flooding; as well as Chigirin and Novogeorgievsk. Subsequently, to prevent the flooding of Cherkassy, Chigirin and Smela, it was decided to erect protective dams. It was decided to leave Novogeorgievsk in the flood zone, and move the inhabitants of the city and surrounding villages to neighbouring villages, as well as the New Town and the New Village specially created for them.

In addition to the regional and district centres, another 186 settlements of three regions of Ukraine fell into the flood and flooding zone. At the same time, in the Cherkassy region, 85 villages had to find themselves at the bottom of the reservoir, 73 villages in the Poltava region, and in the Kirovograd – 28. Up to 40,000 dwelling houses were to be flooded, about 1,000 buildings were demolished for organizational reasons or fell directly into the station construction zone.

In this regard, the issue of resettlement of residents of the flood zone was acute. In the category of immigrants were the villagers: 80281 in the Cherkassy region, 35352 inhabitants of the Poltava region, 15439 residents of the Kirovograd region. About 70 thousand more people resided in the flood zone. To their dwellings, the water of the future reservoir would come up within the next several years after filling of the bowl of the reservoir and the destruction of the coastal strip.

Under the water were arable land and pastures of collective farms, as well as various farm buildings: livestock farms, granaries, workshops, mills, etc. Collective farms of the Cherkassy region have lost 1,866 agricultural buildings. In the Poltava region, the number of flooded kolkhoz buildings reached 1489, in the Kirovograd region – 465 [3, 1.13-14].

Also in the flood zone were schools, hospitals and outpatient clinics, cemeteries and churches, power stations, plants, highways and railways, wire lines, village councils and maternity homes, production cooperatives and the like.

A huge list of possible economic losses associated with the emergence of the Kremenchug reservoir, for some time not only deterred the authorities from the start of work on the construction of the Kremenchug hydroelectric complex, but also prompted them to abandon its construction altogether and start designing the Cherkassy hydroelectric power station 15 km north of the regional centre .

These and other reasons have been constantly postponing the beginning of the construction of the KremHPS. Only after the main consequences of the war have been overcome in the course of the post-war reconstruction of national economy, the famine of 1946–1947 suffered over, the shortage of workers

alleviated, and the republic has improved its financial position, it became possible to allocate sufficient resources for the construction of the hydroelectric power station.

In addition, after the death of I.V. Stalin and the gradual ousting of the members of the old Central Committee from power, the new leader of the USSR, N.S. Khrushchev needed new economic achievements. One of the first victories of the new leadership, apparently, was to be the construction of the Kremenchug hydroelectric station.

Such a link to the change of the political leadership of the USSR subsequently played an extremely negative role in the history of construction. Under the influence of career considerations, it was decided to significantly reduce construction time, which shifted the entire schedule of the works, led to both an unjustified overspending of construction funds, a significant decrease in the quality of the works in auxiliary facilities and social welfare facilities. Also, the terms of resettlement of residents of Novogeorgievsk and the collective farmers of the Novogeorgievsk district had to be shortened, which led to a tightening of resettlement policies with respect to certain categories of citizens and increased abuse from government officials.

On March 25, 1954, the Council of Ministers of the USSR adopted a decree on the beginning of the construction of the station. On June 3, 1954, the Council of Ministers of the USSR and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine approved the joint Resolution No.738 «On the Deployment of Work at the Construction of the Kremenchug Hydro Power Plant.» On June 24, 1954 appeared Resolution No. 44 of the Executive Committee of the Poltava Regional Council of Working People's Deputies and the Bureau of the Poltava Regional Committee of the Communist Party of Ukraine on the participation of Poltava in the construction of a hydroelectric station. Somewhat later, on July 3, 1954, a corresponding resolution was issued by the executive committee of the Kirovograd Regional Council of Working People's Deputies and the Bureau of the Kirovograd Regional Committee of the Communist Party [3, p.21-22].

To fulfill the responsible task, a new construction organization, KremenchugGESstroy, was created. As its boss was appointed I.T. Novikov, who later became Minister of construction of power plants of the USSR and deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR. The main burden of financial support for construction lay on the republican budget of Ukraine. In fact, at that time the Ukrainian SSR was independently building two powerful hydroelectric power plants – at Kakhovka and Kremenchug. To reduce the financial burden on the budget, the leadership of the republic was constantly looking for possibility of saving on various phases of construction.

To minimize irreversible losses from «filling the bowl of the reservoir,»

almost a dozen protective dams on the Dnieper were designed. Water from the rivers of Tyasmin, Sula and Tsybulnik was decided to be pumped by powerful pumps to the Dnieper. However, the effect turned out to be reversed: the area of flooding and flooding itself have been reduced, but the financial costs of construction have grown.

Despite the reduction of the flooding zone, one of the most important problems remained the resettlement of residents of Novogeorgievsk and surrounding villages. For its residents it was planned to build the so-called the «New City of Novogeorgievsk.» It was assumed that the city would be an exemplary place of residence for the «builders of communism». Multi-storey houses, equipped with running water and central heating should have been built there. New schools, hospitals, asphalt roads and other social and cultural facilities were to grow in the city.

In reality, when constructing the New City, numerous shortcomings were committed, which practically nullified all the plans of the leadership. The construction of the city began without any preliminary development of the project. The holistic design of the new building, called «Khrushchev's working village», appeared about 6-7 months after the first houses were laid. Under the village were taken 850 hectares of land in the Novogeorgievsk district. In 20-25 years it was assumed that 20-35 thousand people will live in the city.

However, it soon became clear that the place for the construction of the city was chosen not entirely successfully. First of all, it turned out that there is no normal runoff of rain and melt water in the city, which led to periodic flooding of streets, kitchen gardens, cellars and cesspools. After filling the reservoir with water in the city, the terrain was bogged down. Significant deficiencies were recorded in the acceptance of residential buildings, adobe and cane houses remained the city, many of them preserved stove heating. The quality of carpentry and the finishing of houses suffered greatly. Even after decades, in the city that received the final name Svitlovodsk, there were traces of unjustified haste of the «builders of a bright future» [5, 1.67-69].

By June 1954, the construction project for the Kremenchug HPS, with all the comments and suggestions, was completely ready. By July 10, 1954, the executive committee of the Kirovograd regional council of workers' deputies presented a detailed schedule of construction and installation works in the region connected with the construction of a future hydroelectric power station. The projects were approved and several construction organizations began to implement it [3, 1.2-13].

From the very beginning, the construction of the KremHPS went along the typical for the Soviet economy lines of «storming», miscalculations of

designers, permanent failures at work, shortage of building materials, various forms of embezzlement of state property. Financial injections, mainly coming from the republican budget, were constantly growing. Chronically, there was a shortage of workers in general and of qualified personnel in particular. At the construction site, there was a lack of special equipment. Along with the highest technical achievements, the household inconveniences of workers were due to lack of housing, nonsufficient number of shops and canteens, overalls and durable footwear.

All this was crowned with brutality of leadership and unfair methods of assessing the work performed. So, in a privileged position were the workers of «KremenchugGESstroy», who were paid more than twice as much as the workers of «Spetsstroytrest» No. 2 for the same quantity of work. This led to frequent refusals by workers from fulfilling their assignments, which the State Security Committee (the KGB), observing the situation at the construction site, quite rigidly reacted to [4, p. 15,45, 37].

The very construction of the KremHPS was presented by the Soviet propaganda machine solely as a labour victory. However, the study of the direct course of construction shows that the constant desire to speed up the erection of the station eventually led to catastrophic changes in ecologic, economic and social environment around the station [5, p. eleven].

The station was originally planned to be built during the seven-year plan of 1955–1961, but the leadership of the republic constantly hurried the builders, trying to achieve early launch of the important facility. They tried to save time on everything. On one hand, this contributed to the rationalization of construction works and the introduction of advanced technologies, for example, the widespread use of prefabricated reinforced concrete. Also, various ways of almost intermittent continuation of concrete works throughout the year were invented. At the same time, the rate of pouring concrete was constantly increasing. So in 1959, the amount of concrete poured reached a record amount of 423 thousand cubic meters out of a total of more than 1 million 16 thousand cubic meters. Builders could achieve even more impressive results, but further acceleration was hampered by a permanent deficit of crushed stone, with the production of which local stone crushing factories could not cope [6, p. 25].

Also during the construction process, non-standard technological solutions were applied. So, instead of wooden framework they began to employ special reusable concrete blocks. Since 1959, they began using the «cyclopean masonry with wide seams», which consisted of huge granite blocks, the cavity between which was filled with concrete. This technology also reduced the cost of work almost twofold [8, l.24].

In addition, the need to introduce technological novelties contributed to the

development of the economic potential of the region. So to provide concrete work at the station it was necessary to build three additional cement plants, and to increase the number of workers by 40% [7, 1.1, 2]. To ensure their supply, the Dneprovsk Mechanical Plant was obliged to speed up manufacture of equipment of continuous operation. Such forced situation led to emergency working schedule and resulted in failure to supply the goods even according to the previously stipulated terms.

Another technological innovation was the heating of concrete mass with electrodes immersed in solution in winter cold. To remove snow and ice from the surface intended for concreting, they used a kind of «flamethrowers» evaporating moisture. For complete drying, the freshly-casted surfaces were covered for several days with reed mats. All these measures allowed to provide the same rate of concrete work in the winter, as in the summer, without losing their quality.

Another time savings have been achieved during the construction of the railway-car bridge across the Dnieper. In this case, the builders refused to build a temporary technical «transition», and immediately began to build a reinforced concrete stationary bridge with a spillway dam. In addition, the metal savings on the «bridge crossing» reached 6,000 tons.

For further acceleration, installation work was carried out almost simultaneously with concrete. For their mechanization, they installed a powerful 500-ton crane, as well as several 50 and 20-ton cranes. A stream-by-wire method of installation was used – simultaneously with the installation of the first hydroturbine, the camera was prepared for the next one. The assemblers worked in two shifts, the other workers in three, which accelerated the construction work. So, the installation of the first unit of the Kremenchug HPS has lasted 100 days, and the last, the twelfth unit, was mounted in 23 days [8, p. 37].

As a result, the Kremenchug HPS was put into operation ahead of schedule in December 1959. In 1960, the Kremenchug power plant was even launched at full capacity, but it turned out to be only «temporary operation». Shortcomings in the hydrounits were constantly detected and eliminated, electric power supply to consumers was carried out «according to the temporary schemes», the first hydraulic units were also connected to «temporary» transformers, which had serious drawbacks in their cooling systems.

In general, the «temporary» power supply schemes proved to be unreliable and unreasonable, and sometimes generally dangerous from the point of view of safety engineering. Because of the replacement of many mechanisms and elements of power supply, the station had to be completely stopped. Despite this, victorious reports on the early commissioning of the Kremenchug power plant flew to Moscow, about the first millions of kW of electricity produced.

Upheld by all the propaganda tools available at the time, these triumphant reports repeatedly convinced the people of the next «conquests of communism.»

Even the first weeks of operation of the Kremenchug HPS pointed to yet another huge problem: the presence of a large amount of debris in the reservoir, which tended to get on the blades of the hydro turbines. Of course, they tried to catch it, for which special waste collection grids were designed and built. During the spring flood in 1960 the dam had accumulated a huge amount of garbage. However, it was not possible to remove it from the reservoir and protect the turbines. Despite the announced commissioning of the station, the garbage collection route has not yet been built.

In the spring of 1960, up to the dam of the Kremenchug hydroelectric power station, not only huge ice floes floated, but also entire islands, abundantly overgrown with bushes. Thousands of large trees and logs accumulated in front of the bars. Also in the hydroelectric power plant a terrible mass of all hard mud, which was raised by the current from hundreds of flooded villages, poured in. The fished garbage had nowhere to be stored, so nearby shores accumulated mountains of it of several thousand cubic meters. Only during the flood of 1960 it was possible to detain and extract about 5,500 m³ of solid waste from the water conduits of aggregates. How much of it has gone down the Dnieper is unknown. The critical situation with garbage in the spring of 1960 completely refuted numerous victorious reports about the allegedly 100% sanitation cleaning of the bowl of the Kremenchug reservoir.

Since October 1, 1963, the hydroelectric power station has already been «exploited industrially». However, in subsequent years (1964 and 1965), there were many shortcomings. During the period from 1966 to 1967, the collective of workers and engineers of the Kremenchug hydroelectric station had to eliminate the previous shortcomings that «complicated the normal operation of the HPS» and which the state commission discovered. More than 2 million rubles have been allocated for their elimination.

The main shortcomings revealed by the commission were: the erosion of the dam on the Dnieper, the slip of the Taburishche cape, the unfinished construction of the drainage system, the separation of the first block into two blocks, etc. Three years later, the Kremenchug power plant was flooded and consequently flooded the lower part of the city of KremGES and coastal villages. Thus, the «industrial operation» of the KremHPS was a fiction. Even during the years 1963-1967, the collective of workers and engineers of the Kremenchug HPP continued to eliminate numerous defects discovered by the state commission [9, p.34]. Thus, we have to state the obvious fact that attempts to accelerate the production process in comparison with the conventional process ultimately led to the opposite result [8, p.104-105].

Also, acceleration has led to significant financial losses, and other negative consequences that could have been eliminated due to more cautious planning for further action. Over time, all problems, despite the additional costs, were overcome. The lion's share of the electricity produced was immediately sent to the needs of large industrial centers – Kharkov and Kiev.

Since then and to this day, as well as in a rather remote future, not only in Kirovograd, Cherkassy and Poltava oblasts, there is not planned such a large-scale construction as the Kremenchug hydroelectric complex. It includes not only hydropower plants, but also numerous dams, pumping stations, the largest artificial reservoir in Ukraine, and an absolutely new city. The building of the HPS has a length of more than 180 m, its width is 76.9 m. There are seven powerful turbines in the building, which drive 12 hydroelectric units. The total amount of electricity generated by the station was 625 thousand kW. The concrete spillway dam was 597 m long, the protective dam between the sluice and the hydroelectric power station was 350 m. Protective earth dams were built along with the main dams. The total volume of excavation work carried out on the construction site was estimated at 62 million 344 thousand cubic meters of displaced land.

On the other hand, the study of a complex of documents and reminiscences of settlers leads to sad reflections. So, to clear the bowl of the reservoir, several dozen villages in the Kirovograd, Poltava and Cherkassy oblasts had to be destroyed. A lot of people were forced to leave their habitable places without receiving moral or material compensation for their housing and economy in a new place. The mass of residents, actually deceived by the authorities, simply did not want to move to the places assigned to them and until the last kept their houses and facilities.

The city of Khrushchev, later renamed Svetlovodsk, which should have taken residents of the villages, did not differ in any special comfort. Its streets used extremely simplistic architectural designs. If we also take into account the blatant miscalculations in the work of the builders, many of whom did not have the necessary qualifications at all, and the daily difficulties with building materials in a country that has barely recovered from the consequences of a most severe war, it is not surprising that even now we have a typical city of the socialist period construction.

Closing the Dnieper in 1959 was perceived as a «holiday on the Dnieper». Now, almost 55 years after that «solemn» date, the overlapping of the Dnieper in its middle reaches is perceived as an ecological crime, where the executives of the then state acted as the planners, and the builders of the Kremenchug power plant acted as immediate perpetrators. The damage caused by the construction of a hydroelectric power station and a giant reservoir on a plains

river completely eliminated the benefits derived from «cheap» electricity. Only over time, the harm associated with the massive blooming of blue-green algae, the erosion of the banks of the reservoir, and the obstruction of the middle course of the Dnieper became understandable.

Despicable were the methods by which the authorities forced the inhabitants of the Dnieper villages to move to lands that for some reason have not been lived on for millennia, but they were used. The Soviet state resorted to tried and tested «effective» methods of deceit, blackmail, threats, violence, tempting but unfulfilled promises. Under this pressure, tens of thousands of settlers found themselves in new places. Few of them were happy about this, most of them were leaving their habitable places with sadness and tears [4, p. 54].

At the same time, the authorities settled the residents of the Novogeorgievsk district not only within the boundaries of the district. Continuing its policy of settling the southern Ukrainian steppes, they offered them significant «relocation money» and the then hard to come by building materials, increased household plots, construction of new houses at the expense of the state, just to make them move to the dry steppes of the Kherson or Mykolayiv regions.

It is not at all surprising that the «New Village», which was supposed to be «exemplary», did not become so in reality. Now it is the village of Podorozhnoe, one of many villages in Ukraine, which is declining, having never experienced its heyday. Many of the relocated have found themselves in an urban settlement, which was in no way suitable for collective farmers, accustomed to a household plot that can support their small incomes if the collective farm could not pay for their hard labor decently. Therefore, the former «exemplary» or «indicative» houses, hastily built by the state contractors, very quickly grew chaotically cluttered with haphazardly erected chicken coops, barns, cattle sheds, coal storages and similar auxiliary buildings. On the «exemplary» lawns, the chickens picked, geese gobbled the grass.

Huge losses have been inflicted to Ukrainian historical science and archeology. Almost the entire right and left bank of the Dnieper were strewn with archaeological monuments – from the fossil camps of primitive man to the towns and villages of the times of Kievan Rus and the period of the Cossacks. Unfortunately, most of the monuments of history and archeology have not been adequately studied even by the hastily organized expedition headed by academician A. Terenozhkin. Subsequently, a number of artifacts have been rescued due to the work of construction and earthmoving machinery, but most of the archaeological and cultural heritage, apparently, was lost under the waves of a huge reservoir.

Consequently, if you carefully study the documents of the State Archives of Kirovograd region, you can find without significant efforts that the next

«victory over nature» quickly turned into another defeat of man who could not in advance calculate the consequences of violence over the once powerful Dnieper. The people who were supposed to leave their homes and the graves of their ancestors for the promised well-being have not received the alleged prosperity. Today the city of Svetlovodsk and Kremenchug hydroelectric station are absolutely ordinary objects of human life, if not to mind the huge size of the industrial facility. At the same time, they are clear evidence of human short-sightedness, «communist swagger» and megalomania, and at the same time, boundless disappointment in the socio-economic experiments of the last century. The latter may have brought temporary relief, but in the end they turned into a tragedy for whole generations forced to put up with the inconveniences that manifested themselves as the consequences of the innovative itch and the careerist attitude to social activities.

Thus, the study of documents of the State Archives of Kirovograd region leads to logical conclusions regarding the construction of the Kremenchug hydroelectric power station. On one hand, the construction of such a facility was a positive development, as it increased the basic economic potential of the Ukrainian SSR and contributed to further development of the economy of the republic, as it improved the supply of electricity to both industrial facilities and social, cultural and domestic facilities. On the other hand, the consequences of the construction of the station have proved catastrophic for the traditional way of life in the area, since the creation of a huge reservoir led to the need for the actual relocation of a large number of inhabitants of flooded areas from the inhabited places, and to the destruction of the ecological habitat in the region.

REFERENCES:

1. Power engineering. 1961, №23
2. Gnidash I.V. KREMENCHUTSKA GES. Нарис про будівництво і пуск станції (1954-1960 рр.) - Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. - 156 с.
3. State Archives of Kirovograd Region, Fund R-6713, op.4, d.3.
4. State Archives of Kirovograd Region, Fund R-6713, op.4, 42.
5. State Archives of Kirovograd Region, f. R-6713., op.3. , 53.
6. State Archives of Kirovograd Region. f. P-437., op.1., d.565.
7. State Archives of Kirovograd region. f. R-6713., op.1, d.26.
8. State Archives of Kirovograd region. f. R-6713., op.1., d.63.
9. State Archives of Kirovograd region. f. R-6713., op.3. 57.

Олег Бабенко

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА*

The article deals with one of many episodes of the construction history of Kremenchug HPP. When in 1955 a large-scale construction of a new hydroelectric power plant had begun, it became necessary to create a large reservoir in the territory of Kirovograd, Poltava and Cherkasy regions. The water reservoir was to absorb vast inhabited territories. To clear the bottom of the future reservoir, the local bodies of Soviet power had to take urgent measures not only to remove forests, orchards, shrubs, various buildings, houses and other material objects, but also to relocate dwellers of the would-be flooding zone. At the time, not only methods of propaganda were being used to make the residents relocate, but also methods of coercion. Including illegal ones. As a result, the forced resettlement was accomplished on time, though, perhaps, not to its full extent.

Key words: industrial construction, Kremenchug hydroelectric power station, bodies of Soviet power, forced resettlement, internal politics.

Загальновідомо, що промислове будівництво в СРСР для радянської історіографії завжди було предметом певних гордощів. До того ж успіхи в промисловому будівництві для радянського керівництва слугували певним виправданням з огляду на низький життєвий рівень населення, жорсткість політичного режиму, нездатність постсталінського керівництва

* Олег Бабенко. Переселення мешканців із зони затоплення Кременчуцького водосховища. / Олег Бабенко // Proceedings of the International Scientific Conference «International Trends in Science and Technology». – October 17, 2017. (Warsaw, Poland). Vol.4. – P. 19–27.

звести корупцію до рівня безпечного для держави. У той же час керівники планової економічної системи використовували промислове будівництво як один із головних способів розподіляти й витратити державні кошти, у тому числі й на власну користь.

Задля уславлення промислових досягнень періоду відлиги в СРСР, а також в УРСР було залучено величезну пропагандистську машину, що акцентувала увагу, головним чином, на кількісних досягненнях радянського промислового будівництва. Радянським громадянам навіювали, що побудова найбільших за розмірами та найпотужніших промислових гігантів, які ефективно вирішують проблеми якщо не якогось значного регіону, то проблеми всього величезного Радянського Союзу, є величезним благом і ознакою переваги соціалістичного устрою над капіталізмом. З огляду на зазначене, кількість робіт, що об'єктивно й достовірно висвітлюють проблеми промислового будівництва в СРСР, є зовсім незначною навіть зараз.

Свого часу об'єктом нашого дослідження було обрано історію створення Кременчуцької гідроелектричної станції. Проте з'ясувалося, що літератури, яка б комплексно висвітлювала будівництво станції та його вплив на екологічну та соціокультурну ситуацію в Середньому Подніпров'ї, фактично не існує, хоч самій КремГЕС і було присвячено декілька видань [14, 15]. Для того, щоб розкрити тему дослідження, слід було залучити оригінальні документи будівництва станції та відповідних органів влади різного рівня. Такі документи, які досі знаходилися поза науковим обігом, як виявилось, містяться у фондах Державного архіву Кіровоградської області. Фактично історію будівництва КремГЕС довелося встановлювати повторно від самого початку. При цьому з'ясувалися нові аспекти цієї історії, які раніше замовчувалися у фаховій літературі. Одним із них стала історія переселення мешканців із майбутньої зони затоплення.

Будівництво гігантської Кременчуцької гідроелектричної станції викликало необхідність створення гігантського водосховища площею 2250 км². Відповідно до планів будівництва до зони затоплення потрапила значна кількість населених пунктів Полтавської, Черкаської та Кіровоградської областей. Таким чином, поряд із проблемою очищення дна майбутньої водойми від лісів і перелісків, садів і чагарників, різноманітних об'єктів соціального, промислового чи господарського призначення, що загалом мали вплив на санітарний стан майбутньої водойми, постала проблема переселення мешканців, які споконвіку жили на берегах Дніпра. Зрозуміло, що разом із переселенням жителів потрібно було перенести або побудувати наново їхні житла, компенсувати їм втрати в господарстві.

Роботи з переселення й очищення чаші водосховища виявилися набагато складнішими, ніж передбачалося, головним чином через відкритий і прихований спротив десятків тисяч жителів придніпровських сіл та міст [2].

Початку робіт із переселення мешканців передувала робота оціночних комісій. Згідно зі зведеним кошторисом на фінансування очищення чаші водосховища, затвердженого постановою РМ УРСР від 10 січня 1959 р. №47, для трьох областей виділили на переселення жителів та перенесення майна колгоспів із затоплюваних територій 464417,2 крб. [6, арк. 1]. У той же час вся вартість майна, що перебувала в чаші майбутнього Кременчуцького водосховища, сягала майже 1 млрд. 637 млн. крб. У цю суму увійшли також роботи з його перенесення й компенсації громадянам та установам за знищене [6, арк. 2-4].

Підготовчі роботи з масового переселення громадян, перенесення будівель, господарських і виробничих споруд розпочалися в 1955 році. Окремі житла й споруди с. Табурище, розташовані в зоні промислового майданчика Кременчуцької ГЕС, швидко знесли, а їхніх жителів виселили на Табурищанський мис, де зводилися перші будинки «Нового міста» [1, арк.1-2]. Проте надалі владні структури наштотувалися на несподіваний опір із боку переселенців, щоправда, в основному, пасивного характеру. Переселенці намагалися уникати отримання повідомлень про переселення, виходячи з дому напередодні приходу уповноважених, іноді прямо відмовлялися покидати свої домівки. У виконкомі Новогеоргіївської районної ради депутатів трудящих Кіровоградської області впродовж одного року, починаючи з вересня 1954 і до серпня 1955, розробили три плани з переселення із зони майбутнього водосховища, але всі вони залишилися невиконаними.

19 серпня 1955 р. рішенням № 86 виконкому Новогеоргіївської райради затвердили, як здавалося, остаточний план із переселення [6, арк. 9]. Відповідно до нього з дна водосховища Кременчуцької ГЕС у межах Новогеоргіївського району Кіровоградської області з 1956 до 1959 року передбачалося переселення 6544 дворів: 4310 колгоспників, 2234 робітників і службовців, а також 6 колгоспів повністю та 5 частково.

Наприклад, ситуація в Черкаській області щодо відселення із зони затоплення була такою: по Іркліївському району – 1750 дворів; по Золотоніському – 1600; по Черкаському – 1775; по Чигиринському – 2000; по Чернобаївському – 510 дворів. Загалом у вказаних районах – 7635 дворів, а по місту Черкаси – 400 будинків [3].

Влада визначила майбутню долю кожному затоплюваному селу. Зокрема, у Новогеоргіївському районі відселення з чаші Кременчуцького

водосховища ухвалили зробити в такий спосіб: оскільки в с. Золотарівка затоплювалися 219 садиб із 215 мешканцями-членами колгоспу та 104 двори з працівниками інших сфер, то передбачалося переселити їх значно вище від верхнього рівня води майбутнього водосховища, але навпроти старого села. Поряд із переселеними жителями Золотарівки запланували поселити ще й 185 дворів з с. Вітрівка; усіх жителів с. Ревівка зі 338 садиб переселити на горби навпроти свого села. 393 двори сіл Нове Липове та Калабарок вирішили розмістити на землях колгоспу імені XIX з'їзду КПРС, до складу якого вже належало два села – Велика й Мала Скелева. Колгоспники цих сіл були «значно забезпечені землею», тож нею вирішили поділитися з колгоспниками Нового Липового й Калабарок. 468 дворів колгоспників і 116 дворів із хуторів Змитниця (35 дворів), Квашине (31 двір) та з с. Чаплине вирішили переселити до колгоспів імені Жданова та імені Кагановича Талово-Балківської сільської ради. Усі зазначені хутори й село зселяли до хутора Озера на землі колгоспу імені Жданова. Також до с. Талова Балка та на землі колгоспу імені Леніна вирішили переселити жителів сіл Миронівка та Старе Липове (157 дворів). Цю комбінацію з переселенням мотивували так – «для зміцнення економічної, господарської діяльності колгоспів».

На 5 кілометрів вище переселяли жителів с. Калантаєве. Більша частина земель їхнього колгоспу та 505 дворів повністю затоплювалися. Під воду йшли майже всі землі колгоспу імені Леніна, а з ними – 524 будинки жителів с. Мала Андрусівка, хуторів Тясминка та Кириченкове й частково с. Велика Андрусівка. 310 дворів с. Крилів – колись стародавнього літописного міста, яке повністю поглиналося водами водосховища – запланували поселити на землях колгоспу імені Калініна в с. Захарівка. 255 дворів с. Табурище та с. Скубіївка потрапляли до меж будівельного майданчика «Кременчукгесбуду» – там будували гідровузол, підсобні підприємства та склади, 211 дворів із цих сіл затоплювалися. Їх вирішили перенести до «нового міста Новогеоргіївська». Жителів хутора Чернече (165 садиб) переселяли на землі колгоспу імені Ворошилова. Нові хати запланували звести поблизу с. Павлівка.

Усім колгоспникам, які переселялися з затоплюваних площ, на нових місцях надавалися ділянки землі площею 0,25 га, а для робітників та службовців – 0,15 га.

Рішенням виконкому Новогеоргіївської райради від 19.08.1955 р. №86 визначено місця майбутнього розселення жителів району, помешкання яких потрапляли до зони затоплення. На вказані в рішенні місця виїхали спеціальні комісії для обстеження земель, на яких планували зводити нові

села чи закладати нові вулиці в «доприселяємих» селах, а також розташовувати ферми, комори та майстерні майбутніх колгоспів. Так зазначені комісії здійснили «відбір» територій, про що було складено спеціальні акти, які 6 жовтня 1955 р. були затверджені на засіданні виконкому Новогеоргіївської районної ради [3].

Тривала наполеглива робота у райвиконкомі і щодо вибору нових місць для розташування промислових підприємств та організацій, що були зосереджені головним чином у м. Новогеоргіївську, а також переселення їхніх працівників, інших категорій громадян, не пов'язаних із сільським господарством. 7 грудня 1955 р. їхню долю також вирішили, затвердивши детальний план переселення [5, арк.2].

За першими проектами промисловий майдан для спорудження Кременчуцької ГЕС планували розташувати біля м. Кременчука. Однак згодом, детальніше вивчивши територію навколо місця спорудження майбутньої ГЕС, площі під складування будівельних матеріалів і розміщення різноманітних служб та цехів виділили безпосередньо біля самої гідроелектростанції, обравши для цього територію сіл Табурище й Скубіївка. Тож 255 дворів колгоспників с. Табурище й 48 дворів колгоспників с. Скубіївка, а також 211 дворів, що належали особам, які не були членами колгоспів, відбиралися під споруди промислового майданчика та гідровузла [5, арк. 14]. Щоб здолати опір селян, представники влади влаштували триденні збори колгоспників, на яких погрозами та обіцянками умовили табурищан покинути обжиті місця.

У відповідь на тиск із боку місцевої влади мешканці приречених сіл розпочали писати численні скарги й звернення до республіканських органів влади з проханням роз'яснити, яким чином і куди їм переселятися, що робити з їхнім власним житлом чи виробничими об'єктами тощо. 20 травня 1955 року РМ УРСР надіслала до виконкомів Кіровоградської, Полтавської та Черкаської обласних рад «роз'яснення»: уся відповідальність на відселення з чаші майбутнього водосховища покладалася на місцеву владу [9, арк.16].

28 травня 1955 року РМ УРСР надіслала облвиконкомам розпорядження за № 621-р, яким зобов'язувала їх забезпечити виплати компенсацій за втрачені житла мешканцям сіл і міст, що потрапляли до зони гідровузла [11, арк. 9]. Ці видатки з обласних бюджетів відбирали значну частку коштів, у край необхідних для нагальних потреб інших районів, що не потрапляли до зони затоплення Кременчуцької ГЕС. 5 вересня 1955 р. надійшов лист від Міністерства електростанцій СРСР на адресу Кіровоградського облвиконкому зі звинуваченнями в затримці перенесення

майна й переселення населення з зони водосховища та з вимогою «...вжити заходів до виконання Кіровоградським обласним виконавчим комітетом покладених на нього обов'язків» [11, арк.17]. Послідовно вийшли одна за одною постанови союзного (5 жовтня 1955 р.) і республіканського (31 грудня 1955 р.) урядів про пришвидшення робіт з очищення чаші водосховища. Вони вже вкотре вимагали від місцевої влади здійснити не тільки оцінку вартості майна громадян та організацій, а й у найкоротші строки забезпечити відселення та провести широку роз'яснювальну роботу серед населення.

31 грудня 1955 року до Кіровоградського, Полтавського та Черкасько-го облвиконкомів надійшла спільна постанова ЦК КПУ та РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». У ній містилася вказівка: перенесення й будівництво на нових місцях громадських будівель і споруд, що належать колгоспам, здійснити силами самих колгоспів; перенесення будівель і споруд, що належали державним, кооперативним і громадським організаціям, здійснити силами відповідних міністерств і відомств; житла громадян переносилися й будувалися на новому місці силами власників цих будівель. Колгоспи й організації, де працювали громадяни, зобов'язали надавати своїм працівникам допомогу в переселенні та новому будівництві. Обласні виконавчі комітети зобов'язали затвердити для кожного району, а в районах – для кожного господарства – календарні терміни переселення й перенесення, оголосивши це кожному господарству за 6 місяців до встановлених строків переселення [11, арк. 28,29]. Окрім того, Міністерство електростанцій СРСР наказало «Кременчукгесбуду» до 1 травня 1956 р. позначити межі затоплення Кременчуцьким водосховищем територій на правому й лівому берегах Дніпра.

1 вересня 1956 р. керівництво Новогеоргіївського району звітувало на засіданні Кіровоградського облвиконкому про здійснену роботу. Так, до переселення визначили 6026 дворів жителів району та 547 різноманітних приміщень і будівель громадського чи виробничого призначення. З них – 126 тваринницьких будівель колгоспів, 14 сільських клубів, 22 школи, 17 лікарень, 117 комунальних житлових будинків, 16 промислових підприємств. З 6026 дворів встигли оцінити 4950, а 1076 все ще залишалися неоціненими [4, арк. 3].

Надзвичайно повільними темпами відбувалося вручення населенню повідомлень про переселення. Із тих 3 тис. осіб, кого запланували переселити в 1957 році, більшість їх не отримала. Характерно, що практично всі повідомлення про безумовне виселення, підписані головою Новогеоргіївського РВК, за формою нагадували ультиматум. Так, жителю с. Чаплине Павлу Гриужину вручили повідомлення № 1873, за яким до 1 верес-

ня 1956 р. він мав «перенести свій будинок і всі надвірні будівлі на нову ділянку до с.Захарівка». Однак якщо до вказаного строку селянин наказ не виконає, то «дирекція Кременчуцької ГЕС знесе будівлі на свій розсуд». Та навіть отримавши наказ про виселення, мешканці сіл тривалий час не могли виселитися фізично, оскільки на новому місці не було для них житла, спорудити яке вони повинні були самотужки [12, арк.11].

7 червня 1956 р. директор Кременчуцької ГЕС Куземін розіслав усім будівельним підрозділам, включно з колгоспними будівельними бригадами, технологію спорудження будинків для переселенців. Так, будівельні бригади повинні складатися з 5-6 робітників. Своїми інструментами вони зводили житло каркасного типу, на стовпах. Переселенці платили робітникам 700-900 крб. за будинок і годували їх. Накладати глину на стіни й дах мали самі переселенці та їхні сусіди, які жили чи будувалися поряд. На думку посадовця, таке ведення робіт здатне забезпечити перенесення будівництва нового житла протягом 6-7 днів [5, арк.14].

Своє бачення «нових будинків» для переселенців виробили й у Новогеоргіївському РВК. Майже половину житла районне керівництво планувало збудувати з саманної цегли. Тільки впродовж 1956 р. планувалося заготовити з глини, що залягала поблизу с. Талова Балка, 1 млн. цеглин. Тим часом переселенці в 1956 році могли сподіватися на залучення до перевезення майна та будівельних матеріалів лише 3-4 колгоспних автомобілів при потребі в 150 [6, арк.8]. Через це до 1 вересня 1956 р. встигли переселити тільки 550 сімей. Оскільки до затоплення часті водосховища залишалися менше трьох років, то Новогеоргіївському РВК наказали пришвидшити всі роботи з переселення. Однак на перешкоді цьому стали й інші обставини, зокрема надзвичайно повільні темпи спорудження нового житла для переселенців. Так, до 1 вересня 1956 р. збудували всього 150 нових житлових будинків, із яких державна будівельна організація «Спецбудтрест № 2» звела тільки 41, решту – самі господарі. 638 будинків на осінь 1956 року перебували на стадії незавершеного будівництва, з них 192 будинки належали до об'єктів «Спецбудтресту № 2» [7, арк.5]. Понад 300 будинків для новоселів не могли добудувати через відсутність цегли для печей, а також вікон та дверей. Збудовані «Спецбудтрестом № 2» житла в селах Велика Андрусівка, Талова Балка та Табурище Новогеоргіївського району були неякісними й заселятися в них узимку до усунення недоліків будівельниками не було змоги.

Неминуче затоплення придніпровських сіл і необхідність переселення величезної маси колгоспників республіканська влада використала для вирішення за рахунок переселенців проблеми трудових ресурсів степових регіонів України. Через це населення з майбутньої зони затоплення мало

розселятися не тільки в межах своїх районів, але й загалом по Кіровоградській, Полтавській та Черкаській областях, а також переміститися до Миколаївської та Херсонської областей. Так постановою ЦК КПУ і РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС» виконками Полтавської та Черкаської обласних рад зобов'язувалися переселити до Снігурівського й Жовтневого районів Миколаївської області, а також до Херсонського й Білозірського районів Херсонської області 5000 господарств «з метою забезпечення робочою силою колгоспи і радгоспи» цих районів. Відповідно до постанови планувалося переселяти населення області до Херсонщини й Миколаївщини цілими колгоспами або бригадами [1, арк.14]. Головним стимулом для заохочення переселення до південних областей був матеріальний. Кожній родині замість звичайних для лісостепової смуги 0,25 га присадибної ділянки обіцяли в декілька разів більше. Суми так званих «підйомних» грошей повинно було вистачити на побудову нового житла, придбання великої рогатої худоби та інші заходи з адаптації на новому місці. Також переселенцям обіцяли надати дефіцитні будівельні матеріали – цеглу, шифер, дерево на підлогу тощо.

Окрім того, держава ухвалила документ під назвою «Пільги, що надаються колгоспам, робітникам і службовцям, які переселяються із зони затоплення водоймищем Кременчуцької ГЕС» [1, арк.15]. У січні 1956 р. тексти з роз'ясненням суті тих пільг надійшли на місця. Згідно з документом переселенці – як окремі громадяни, так і організації та колгоспи, – на 2 роки звільнялися від податків і зборів, а також обов'язкових постачань державі сільськогосподарських продуктів. Щоправда, ці пільги не поширювалися на податки з заробітної плати та молоко.

Держава взяла на себе зобов'язання надавати переселенцям кредити на нове будівництво, розміром до 10 тис. крб. строком до 7 років та кредити на відновлення вже існуючого будинку розміром до 5 тис. крб. У обох випадках позики мали бути поверненими через 4 роки та, відповідно, через 2 роки після їхнього отримання.

У областях попереднього проживання планувалося залишити в кожному переселеному селі тільки ту кількість працездатних, яка необхідна для виконання покладених на них виробничих завдань у колгоспах. Розрахунки, проведені в кабінетах Харкова, вважали надлишковими 14476 дворів колгоспників, у яких проживали 19149 працездатних громадян.

Місцеві органи влади розпочали активну пропаганду відселення з майбутньої зони затоплення, проте більшість колгоспників дуже неохоче погоджувалися на переселення за межі району, а тим більше області. Так, починаючи з 1 травня та до кінця 1956 р. за межі Новогеоргіївсько-

го району Кіровоградської області виїхали 303 господарства. При цьому вони були розселені в Олександрійському, Знам'янському, Новопраському та Кіровоградському районах Кіровоградської області. У с. Подорожньому Новогеоргіївського району, наприклад, переселенню також підлягали 440 господарств, із них у «Нове село» згодилися переїхати 144 сім'ї, за межі Новогеоргіївського району – 76, не визначилися з місцем переселення – 214 сімей. Із сіл Самусівка та Качанівка виселялися 88 дворів колгоспників. Вирішили залишитися на території району 38 господарств, згодилися виїхати за межі району 20, не визначилися – 23 сім'ї. Із с. Воронівка, де на літо 1957 р. проживало 66 сімей, 24 господарства вирішили залишити Новогеоргіївський район і перебраться до інших областей України, 8 сімей згодилися переїхати в межах району, а 34 сім'ї все ще вагалися з вибором свого майбутнього місця проживання. З сіл Ключкове та Коропівка мали намір виїхати за межі району відповідно 10 та 7 сімей, а 48 та 25 сімей залишалися в межах району, роздумували 28 та 18 сімей [3]. Навіть на 1 квітня 1958 р. з с. Нове Липове все ще підлягали переселенню 179 сімей, у межах району влада планувала поселити 26 господарств, 55 – виселити за межі району, 91 сім'я не могла визначити майбутнє місце помешкання. У с. Калабарок на весну 1958 р. з 178 домоволодінь 33 їхніх господарів збиралися виїхати за межі Новогеоргіївського району, 61 сім'я виявила бажання оселитися в Павлівці, 11 сімей – у Таловій Балці, 24 – у Великій Скелевій, 42 сім'ї все ще вагалися [5, арк.14]. Проте прискорення побудови станції залишала селянам все менше часу на вагання. Це вимагало від місцевої влади посилення заходів для заохочення переселенців. Станом на 1 січня 1959 р. картина з виселення за межі Новогеоргіївського району суттєво змінилася [5, арк.15].

Важливу роль відігравав і морально-психологічний клімат у селі, а також умови праці. Так у с. Чаплине більше від половини сільських мешканців залишили громаду й переселилися за межі району. У той же час у с. Ревівка бажали виїхати лише три сім'ї.

Окрім того влада встановила черговість відселення, поділивши жителів приречених сіл на першу, другу та третю чергу відселення. Зокрема в с. Пенківка Новогеоргіївського району до першої черги відселення вписали загалом 138 сімей. Їхні односельці – Василь Шаповал, Григорій Білий, Степан Булаєнко, Іван Сорока, Євдокія Сорока – переселялися в другу чергу, коли їхнім садибам загрожувало знищення від руйнування берегів [5, арк.17].

Одночасно влада запланувала 3800 дворів Чигиринського району Черкаської області переселити до 68 колгоспів 13 районів Кіровоградської області. Так, на 1 липня 1959 р., тобто за 4 місяці до перекриття Дніпра, із майбутнього дна водосховища переселилися тільки 6114 дворів, або

46,7%, та 916 колгоспних приміщень (37,8% від необхідних). Тому 24 липня 1959 р. з Головного управління водного господарства при РМ УРСР до областей надійшов наказ № 118, що вже вкотре зобов'язав облвиконкоми «вжити заходи» до відселення з зони затоплення до 1 жовтня 1959 р. При цьому сільські ради, партійні організації та правління колгоспів, зокрема Новогеоргіївського району, демонстрували пасивність у вирішенні цього питання, подекуди – цілковите небажання реально щось робити. Так, впродовж 1958 р. – за рік до затоплення, сільські ради жодного разу не зібралися на сесії для розгляду проблем переселення, а сільське керівництво не здійснювало роз'яснювальної роботи щодо рішень ЦК КПРС і постанов РМ СРСР з приводу дострокового пуску ГЕС і значення для цього своєчасної очистки дна майбутнього водосховища.

Правління багатьох колгоспів і сільські ради навіть у 1958 р. не організували будівельних бригад із числа переселенців. Більшість депутатів і активу колгоспів – опори партії та уряду на селі – не розпочали й власного будівництва житлових будинків і навіть не отримали земельних наділів. Саме такі висновки зробили на черговому засіданні бюро Новогеоргіївського РК КПУ в середині 1958 р. [8, арк.32]. Подібні негаразди в поведінці сільського активу можна сприймати як прихований саботаж політики партії та уряду. Дехто з селян категорично відмовився залишати нажите добро й виселятися на нові місця.

Новогеоргіївська районна комісія з оцінки вирішила карати саботажників. Так, 8 вересня 1956 р. на черговому, тринадцятому з початку роботи комісії, засіданні, ухвалили примусово виселяти найбільш затятих жителів району, які не бажали робити цього добровільно. Так, 14 вересня 1956 р. наряд міліції разом із бульдозером мав прибути до садиби жителя м. Новогеоргіївська Якова Логвиновича Метوشина та повністю її зруйнувати. Самого Метوشина мали примусово вивезти за межі зони затоплення. Вартості житла не компенсували, а сплатили тільки страхову ціну. У такому примусовому характері до 18 вересня 1956 р. мали вчинити заходи й щодо Афанасія Денисовича Турлюна. 19 вересня запланували зруйнувати житло й господарські будівлі Григорія Васильовича Брюхова, а його виселити за межі зони водосховища [2]. Згодом до всіх «саботажників» разом із міліціонерами почала прибувати й потужна техніка, що руйнувала всі будівлі, доки власників виганяли силою. Коли господарів не було вдома, будинки зносили бульдозерами швидко й без спротиву. Та попри такі жорстокі методи щодо виселення, випробувані на перших кількох жертвах, знайшлися інші громадяни, які не бажали власноруч руйнувати свої оселі й виселятися невідомо куди. 20 вересня 1956 р. Новогеоргіївська районна оціночна комісія знову скликала засідання й ухва-

лила примусове виселення впродовж 10 днів жителів с. Велика Андрусівка: О.А. Саламашенка, М.К. Черненко, М.К. Коногря, М.Г. Головка, а їхні житла зруйнувати. У с. Старе Липове не бажала розбирати свою хату Марія Романівна Пасішна. До середини жовтня 1956 р. її садибу зруйнували бульдозерами [2].

Одночасно сталася низка підозрілих пожеж у садибах «саботажників». Не відомо чому враз згоріли сім садиб мешканців с. Мала Андрусівка Мотрони Хлівної, Євдокії Некраси, Мусія Булаєнка та інших громадян [3].

Окрім примусового виселення, за відхилення від плану індивідуальної забудови житлових будинків їх власників штрафували на суму до 3 тис. крб., також суд виносив ухвалу розібрати новобудову й переробити її. Рішення суду виконувалися беззастережно.

Колективного опору цим відвертим зловживанням практично не було. Винятком можна вважати громаду с. Ревівка Новогеорґіївського району Кіровоградської області. Село теж підлягало переселенню до «Нового села». Однак його мешканці вибрали для нового поселення іншу ділянку й вимагали переселити їх туди всім селом. Спочатку колгоспники писали колективні скарги в різні державні органи – як до Новогеорґіївського РВК, так і до РМ УРСР. За узвичаєною традицією тих часів скарги зі столиці поверталися на місця для розгляду й реагування. Про одне з таких реагувань влади свідчить відповідь заступника голови Кіровоградського облвиконкому Артющенка правлінню колгоспу імені Сталіна с. Ревівка. У листі, датованому 22 лютого 1957 р., обласний чиновник переконує колгоспників Ревівки, що на обраному владою для їхнього переселення місці зaledве не ідеальні умови для проживання: землі родючі, рівнинні й навіть красиві; там є вода, здійснюються роботи з прокладання водопровідної мережі до кожного будинку колгоспника, достатньо автотранспорту для підвезення будівельних матеріалів; колгоспники інших сіл палко підтримують будівництво ГЕС та намагаються якомога швидше звільнити чашу водосховища, тому колгоспникам Ревівки потрібно переселитися на визначене для них місце, а їхні бажання не мають будь-яких перспектив [8, арк.12]. Однак жителі Ревівки вважали інакше, тож із села нікуди не переселялися, зриваючи цим будь-які графіки очищення чаші Кременчуцького водосховища, що непокоїло районну владу. Проте йти на поступки селянам вона не збиралася. Так, 28 вересня 1957 р. в селі відбулися загальні збори колгоспників, на які зійшлося 350 осіб та прибули представники влади в особі голови Новогеорґіївського РВК І.Ф. Калініна. Питання, винесене на розгляд колгоспників, сформулювали так: «Про переселення села Ревівка з чаші Кременчуцького водоймища в зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». Із довгою промовою перед селянами

виступив особисто голова райвиконкому, повідомивши учасникам зборів про те, що колектив гідробудівників взяв на себе зобов'язання збудувати ГЕС на один рік раніше строку. Тому завдання жителів Новогеоргіївського району – підготуватися й вчасно здати чашу Кременчуцького водосховища. Тож до 1 червня 1959 р. с. Ревівку потрібно звідти виселити, влада ж обрала переселення саме до «Нового зразкового села». На завершення промови голова РВК Калінін запропонував членам колгоспу імені Сталіна (с. Ревівка) тут, на зборах, ухвалити рішення про приєднання їх до колгоспу імені Хрущова.

Усі виступи учасників зборів – жителів Ревівки, засвідчили, що вони не мають наміру переселятися у визначене владою місце, адже «...в районі Нового села життя взагалі неможливе, тому що там ... води добитися дуже важко, а то і взагалі неможливо, а РВК намагається нас туди переселити, бо там вже зроблені великі затрати коштів. А попередні села Подорожнє, Ключкове, Самусівка, Пеньківка майже не переселяються, не дивлячись на те, що їхні строки переселення на це зразкове село уже закінчуються. А за цю недоцільну витрату коштів, що витрачені в зразковому селі, прийдеться комусь відповідати, ... і не тягти з держави кошти на вирішення проблеми води, коли її зовсім там немає». Загалом виступили 56 жителів Ревівки, які одностайно заявили, що переселятися до «Нового зразкового села» неможливо. Також всі проголосували за те, щоб переселитися «на свою землю». Ухвалу загальних зборів членів колгоспу імені Сталіна с. Ревівка вирішили направити до РМ УРСР та до Кіровоградського облвиконкому [8, арк.13-15].

Незважаючи на те, що пропозиції селян були цілком конструктивними, обласна й районна влада продовжувала наполягати на обов'язковому переселенні до «Нового села». У відповідь селяни вирішили відрядити до Києва своїх представників, аби вони могли донести свої побажання й власне бачення переселення безпосередньо в РМ УРСР. До Києва поїхали І. М. Стороженко, В. М. Калюжний та І. В. Бондарець. У Києві в РМ УРСР із ходаками зустрівся Кір'яков. 6 жовтня 1957 р. ревівчани знову зійшлися на загальні збори, де заслухали посланців. Вони розповіли про озвучену Кір'яковим позицію РМ УРСР: керувати справою переселення з чаші Кременчуцького водосховища доручено Кіровоградському облвиконкому й Новогеоргіївському РВК, тож вирішувати питання потрібно на місці. Напевне, таке повідомлення збурило учасників зборів: по чергово виступили 67 осіб, які знову доводили представникам районної влади неможливість переселення до «Нового села» через відсутність води, шляхів, глини, піску, лісу, і що все це є на землях свого колгоспу. Виступаючий Я.Ф. Даниленко навіть навів розрахунки, що доводили значну економію

коштів у сумі 3-4 тис. крб. кожному переселенцю з Ревівки за умови будівництва нового житла на полі № 7 свого колгоспу, яке не потрапляє під заоплення. Село на той час налічувало три сотні дворів.

Тож збори знову одногосно ухвалили переселити с. Ревівку на свої землі «в район кормової сівозміни та на 6 і 7 поля». Збори також зобов'язали правління колгоспу виготовити документи з обґрунтуванням повної придатності вибраного самою громадою місця для забудови нового с. Ревівка [8, арк.16].

«З рішенням про переселення с. Ревівка возилися 2 роки, – згадував колишній голова Новогеоргіївського РВУ Калінін. – Райвиконком був не згодний з вимогами ревівців переселити їх туди, де вони живуть зараз. Створення села поблизу Світловодська закривало перспективу розвитку міста. Це ми розуміли тоді, і пропонували переселити с. Ревівку в «Нове село» (нині Подорожнє). Скільки не агітували – все не могли переконати ревівців – вони посилали ходаків у республіканські, союзні органи і, зрештою, змусили РВК задовольнити їхню вимогу» [8, арк.15-16]. Дійсно, с. Ревівку відбудували північніше нинішнього м. Світловодська на самостійно обраних селянами землях.

Отже, завдяки вжитим адміністративним та фізичним засобам на початок серпня 1959 р. кількість переселенців, порівняно з місяцем раніше, зросла майже на 20%, однак сягала лише 66,4% плану переселень. Найбільш помітні успіхи демонструвала Кіровоградщина: 92,8% усіх жителів придніпровських сіл залишили обжиті місця. Гіршими виявилися показники по Черкаській області, де все ще не переселялися майже 34% жителів приречених на знищення сіл, та по Полтавській, де цей показник сягав 54%.

Формально вказівки про відселення мешканців були виконані перед пуском станції. Проте вже 1961 р. через розростання водосховища постала необхідність знову відселяти 11 господарств жителів с. Ревівка, 33 двори с. Калантаєве, 174 – Великої Андрусівки, 102 – Золотарівки, 24 – Нікольського та деяких інших сіл колишнього Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Загалом до списку першочергового відселення внесли 671 садибу. 283 двори вписали до другої черги відселення [11, арк.18].

У 1962 р. переселення продовжилося. На відселення громадян витратили 63 тис. крб. Цього року в зоні берегоруйнування й підтоплення опинилися 29 дворів у селах Калантаєве, Ревівка, Золотарівка, Нікольське та ін. Загалом – 308 господарств. 49 із них переселили впродовж 1962 року [12, арк.19]. Сотні дворів чекали своєї черги бути переселеними в наступні роки. Так, у 1963 році запланували відселити з зони підтоплення 271 двір. До 1 червня 1963 р. перенесли тільки п'ять будинків. Загалом зупинити берегоруйнування й підтоплення виявилось справою нездійсненною.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що переселення мешканців із майбутньої зони затоплення Кременчуцької гідроелектростанції відбувалося зі значними труднощами. Мешканці зони затоплення відверто не бажали переселятися, а тому всіма способами чинили саботажі. Справа ускладнювалася тим, що місцева влада постійно перевитрачала кошти, призначені для переселення. Тож ні кошти, виділені переселенцям на побудову нового житла, ні компенсація за втрату попереднього житла та різноманітного майна не могли відшкодувати їм матеріальних втрат від зміни місця проживання. Пільги, призначені певним категоріям громадян, виявилися суто умовними. Усе це стало причиною того, що мешканці зони робіт намагалися уникнути переїзду, не зважаючи на загрозу загибелі під товщами води. Для того, аби примусити їх переїхати, влада вдалася до погроз та шантажу, а іноді навіть насильницьких дій у незаконний спосіб. Проте навіть у цьому випадку не можна було гарантувати 100% виконання планів із переселення.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), фонд Р-6713, опис 1, справа 61б.
2. Фонди краєзнавчого музею с.Захарівка Світловодського району Кіровоградської обл.
3. Фонди Світловодського міського краєзнавчого музею.
4. ДАКО, ф.Р-3024, оп.19, спр.7д.
5. ДАКО, ф.Р-6713, оп.3, спр.51.
6. ДАКО, ф.Р-3024, оп.1д, спр.16.
7. ДАКО, ф.Р-3024, оп.19, спр.7д.
8. ДАКО, ф.Р-6713, оп.1, спр.61д.
9. ДАКО, ф.Р-3024, оп.1д, спр.2.
10. Історія с.Ленінське. Колектив авторів Сенько М.Н., Завалко С.М., Лут П.П., Сенько В.Я. Інтенет-ресурс: samovica.at.ua.
11. Фонди Світловодського міського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
12. ДАКО, ф.Р-3024, оп.1д, спр.1д.
13. ДАКО, ф.Р-6713, оп.1, спр.61а.
14. Энергетическое строительство. – М. – Л., 1961, №23
15. Гнідаш. І.В. Кременчуцька ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції (1954–1960 рр.). – Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. – 156 с.

**II Міжнародна науково-практична конференція
«Історико-культурна спадщина:
збереження, доступ, використання»,
м. Київ, 23-24 листопада 2017 р.**

**Національний авіаційний університет
Навчально-науковий гуманітарний інститут
Кафедра історії та документознавства
Університет Градець-Кралоуе (Чеська республіка)
Литовський державний новий архів (Литовська Республіка)
Каунаський окружний архів (Литовська Республіка)**

**II International Scientific and Practical Conference
«And cultural heritage: preservation, access, use»
November 23-24, 2017**

**National Aviation University (Ukraine)
Humanities Educational and Research Institute
Department of History and Records Management
University of Hradec Králové (Czech Republic)
Lithuanian State Modern Archives (Republic of Lithuania)
Kaunas regional state archive (Republic of Lithuania)**

Олег Бабенко

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС*

Sources base for studying the history of the Kremenchug HPS is reviewed here below: documents from the funds of Party and Soviet political government, documents of the technical government of the construction process.

** Олег Бабенко. Фонди Державного архіву Кіровоградської області як джерело вивчення історії будівництва Кременчуцької ГЕС / Олег Бабенко // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: збірка наукових праць / відп. ред. Тюрменко І. – Тернопіль: «Бескиди», 2017. – С. 14-17.*

Key words: *history of Ukrainian, industry, hydroelectric energetic, Kremenchug HPS.*

Серед численних фондів Державного архіву Кіровоградської області, які є важливим джерелом для дослідження історії соціально-економічного розвитку України загалом і розвитку її народно-господарського комплексу у II-й половині XX ст. зокрема, є масив матеріалів, що документують складні (й за своєю суттю епічні) масштабні процеси будівництва Кременчуцької ГЕС. За задумом ця ГЕС мала стати не лише найбільшою й найпотужнішою на Дніпрі, а й основою розвитку енергоємної української промисловості.

Будівництво Кременчуцької ГЕС, усі процеси (здебільшого трансформаційного характеру) в соціумі, адміністративно-територіальному устрої, розвитку інфраструктури тощо з ним пов'язані досі викликають неабиякий інтерес із боку історичної науки. І це можна пояснити: з часу завершення зведення ГЕС минуло понад 50 років, але кількість літератури, присвяченої їй, до останнього часу обмежувалася лише двома книжками, декількома брошурами, статтями у путівниках та наукових виданнях, а також згадками у творах загального характеру [1, 2, 3, 4, 5], де висвітлюються вузькотехнологічний або суто ідеологічний бік справи – яскравими фарбами «парадного» замилювання звершеннями «будівників комунізму». Тож поза сторінками таких публікацій залишився розгляд численних проблем, що супроводжували будівництво станції. Практично не був досліджений вплив будівництва на суспільне середовище району новобудови. За межами досліджень залишилися численні негативні наслідки створення станції: проблеми адаптації переселенців, втрати об'єктів культурної спадщини, а також численні екологічні проблеми, що тільки поглиблюються протягом усіх десятиліть із часу побудови КремГЕС. Таким чином, історія будівництва Кременчуцької ГЕС фактично потребує об'єктивного перегляду, позбавленого ідеологічних ознак та суб'єктивних оцінок і висновків попередньої суспільно-політичної епохи, а здійснити його неможливо без залучення збережених документальних першоджерел інформації – відповідних фондів Державного архіву Кіровоградської області, наявність яких раніше просто ігнорувалася автурою.

Надзвичайно цінним із погляду спостереження за динамікою вирішення проблем електрифікації краю є фонд П-2, який містить оригінальні документи окружного комітету Комуністичної партії України. Саме партійне керівництво округу, а згодом і області визначало плани промислового розвитку регіону. Однією з головних установок радянського партійного

керівництва була використання електроенергії як основи нового соціалістичного способу господарювання [6].

Поряд із різноманітними документами органів державної влади в архіві зберігаються і документи, що містять інформацію суто технократичного характеру. Документи, що стосувалися безпосередньо будівництва станції та його матеріально-технічного, забезпечення зосереджені в окремому фонді за індексом Р-6713. Фонд містить документи управління будівництва Кременчуцької гідроелектростанції «Кременчуггесстрой», а також селища ім. Хрущова Новогеоргіївського району Кіровоградської області. У фонді п'ять описів, що тематично охоплюють питання фінансування, технічного забезпечення, матеріального постачання будівництва, а також планування робіт, керування процесом побудови станції, і стандартний моніторинг кількісних та якісних результатів кожного будівельного циклу. Загалом документи фонду у всій повноті відображають головні етапи будівництва, а також головні параметри процесу будівництва, управління ним та його матеріального забезпечення. Окрім інформації управління будівництвом станції, у фонді Р-6713 вміщені різноманітні документи партійного та радянського керівництва, що стосувалися будівництва станції. Оскільки задум Кременчуцької гідроелектростанції був надзвичайно масштабним, то будівництвом опікувалося найвище керівництво СРСР та УРСР. До таких документів належать постанови Ради Міністрів УРСР, накази по міністерству будівництва електростанцій СРСР, протоколи нарад при заступнику Голови Ради Міністрів УРСР, накази по Головному управлінню «Главгідроенергострой». Більшість цих документів відноситься до 1956-58 рр., що, очевидно, пов'язано із закінченням підготовчого періоду будівництва станції та початком безпосереднього спорудження об'єктів новобудови. Також у фонді зосереджені документи, присвячені загальним питанням, що виникли у зв'язку з необхідністю переселення маси людей із зони затоплення водами майбутнього водосховища. Загальні розрахунки збитків, необхідні витрати на переселення, перевезення майна та худоби, перенесення промислових та сільськогосподарських підприємств здійснювалися на найвищому рівні і доводилися до станційного начальства, а також районних та обласних адміністрацій у вигляді чергового плану, обов'язкового до виконання [7].

Цікавим джерелом додаткової інформації є документи фонду П-437, що у свій час належали Новогеоргіївському районному комітету Комуністичної партії України. Окрім всього, у ньому містяться довідки, відомості та пропозиції підприємств, організацій та установ з організації переселення у зв'язку з будівництвом у районі Кременчуцької гідроелектростанції.

Документи фонду містять докладний перелік промислових та комунальних об'єктів, що підлягали перенесенню у зв'язку з необхідністю створення рукотворного моря-водосховища Кременчуцької ГЕС. Також створення водосховища вимагало переселення великої кількості робітників різноманітних галузей народного господарства області. На вимушених локаціях переселенням необхідно було створити нові робочі місця і умови для проживання. Відповідно, підприємства, організації та установи мали ретельно описати власне майно, визначити фінансові витрати на перенесення до нового місця, вирахувати можливі невідворотні втрати [8].

Збережено листи Новогеоргіївського районного комітету КПУ до міністерств та відомств СРСР із питань будівництва КремГЕС. Серед них переважають різноманітні прохання щодо надання району певного обладнання або ж коштів на розвиток районної інфраструктури, як пов'язаної з будівництвом станції, так і не пов'язаної, а просто синхронної у часі [9]. Надзвичайно важливу інформацію містять довідки, зведення та пропозиції керівництва підприємств та організацій району про будівництво гідроелектростанції і перенесення міста із зони її будівництва. Пропозиції головним чином стосувалися побудови автошляхів, лікарень, пунктів торгівлі та громадського харчування, благоустрою території тощо. Відповідно окремі документи оцінюють виконання окремих пропозицій районного керівництва [10].

Також важливим джерелом інформації є документи сільських рад Новогеоргіївського району. Зокрема фонд Р-5466 серед інших документів містить протоколи засідань виконавчого комітету сільської ради з центром у с. Табурище, яке разом із колгоспами та радгоспами потрапляло у зону затоплення. Протоколи відображають стан господарства на території сільської ради, головні проблеми та суперечки навколо питання переселення, а також обрані шляхи вирішення проблеми [11].

Побутовий бік величезного будівництва добре відображають документи Новогеоргіївського районного виконавчого комітету районної ради депутатів трудящих, а також різноманітні документи самої районної ради – матеріали та постанови чергових сесій засідань депутатів зокрема. Вони зібрані у фонди Р-3026 та Р-3024 відповідно. Рада постійно отримувала інформацію про стан суспільного порядку у районі, побутову поведінку будівельників, інформаційні зведення міліції про стан охорони правопорядку, стан комунальної та харчової безпеки району. Також саме при Новогеоргіївській раді діяли так звані оціночні комісії, що обраховували розміри матеріальної компенсації за втрату майна для вимушених переселенців [12, 13]. Саме у цих фондах також містяться різноманітні доку-

ментальні свідчення, що відображають інформацію стосовно побудови міста Світловодська. Вона добре доповнює технічну інформацію з фонду Р-6713, відображаючи практичну експлуатацію різноманітних споруд, а також головні проблеми нового «зразкового» міста.

Отже, можна зробити висновок, що документи Державного архіву Кіровоградської області можуть служити базовим джерелом інформації для нового дослідження історії будівництва Кременчуцької гідроелектростанції. У цих документах, насамперед, ретельно зафіксовані всі аспекти, безпосередньо пов'язані з процесом будівництва станції. Також документи архівних фондів відображають процеси, пов'язані з перебудовою всієї інфраструктури району, викликані створення величезної новобудови, а також соціальні зміни у структурі населення району. Окрім документів, до дослідження історії побудови КремГЕС є можливість залучити наративні джерела у вигляді спогадів учасників та очевидців [14]. Ці джерела добре відображають екзистенційний бік перетворень соціокультурного середовища колишнього Ново-Георгіївського району Кіровоградської області. Без залучення цих джерел неможливо уявити собі всю складність наслідків створення великого промислового об'єкта на території області.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Гнідаш І.В. Кременчуцька ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції. (1954–1960-ті рр.) / І. Гнідаш. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1968. – 156 с.
2. Євселевський Л. Кременчуцька ГЕС / Л. Євселевський, П. Пустовіт. – Харків : Прапор, 1967. – 50 с.
3. Левицкий В.И. Светловодск: Путеводитель. / В.И. Левицкий. – Днепрпетровск: Промінь, 1981. – 96 с.
4. Чепурний В. Світловодськ. Історично-публіцистичний нарис: літературно-художнє видання/ В. Чепурний, Н. Судакова, Р. Зубко. – Світловодськ : НВМП «Рубікон», 2004. – 65 с.
5. Энергетическое строительство. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции. Вып. 23. – М.-Л.: Государственное. энергетическое издательство, 1961. – 156 с. тощо.
6. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф. П-2.
7. ДАКО. Ф. Р-6713.
8. ДАКО. Ф. П-437, оп.1, спр.565.
9. ДАКО. Ф.П-437, оп.1, спр.523.
10. ДАКО. Ф. П-437, оп.1, спр.534.
11. ДАКО. Ф. Р-5466.
12. ДАКО. Ф. Р-3020.
13. ДАКО. Ф. Р-3024.
14. ДАКО. Колекція спогадів переселенців та гідробудівників. Копії з музейних фондів музеїв Кіровоградської області.

«Сімнадцяті джерелознавчі читання»,
присвячена 150-річчю з дня народження
Михайла Грушевського,
м. Київ, 16 листопада 2016 р.

Роман Базака

ФОНДИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ОФІЦІЙНОЇ ПРЕСИ КРАЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ*

The peculiarities of the origins and the development of the official press of Kirovohrad region in the 2-nd half of XIX – beginning of XX century are analyzed in the article on the base of the documents and periodical press from the funds of the State archives of the Kirovohrad region.

Key words: *official press, Kirovohrad region, periodical, newspaper, editor, Yelysavethrad.*

Періодичні видання є неоціненною джерельною базою для вивчення історії народу. Зокрема, преса слугує й джерелом для вивчення зародження й розвитку власне масовокомунікаційних процесів певного регіону та держави в цілому. У фондах Державного архіву Кіровоградської області (далі ДАКО) зберігається низка офіційних документів та періодичних видань другої половини ХІХ – початку ХХ століття, які допомагають досягнути процеси зародження офіційної преси та особливості інформаційної діяльності органів місцевого самоврядування Кіровоградщини.

* Роман Базака. *Фонди Державного архіву Кіровоградської області як джерело вивчення історії розвитку офіційної преси краю другої половини ХІХ – початку ХХ століття.* / Роман Базака // *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: збірка наукових праць / відп. ред. Тюрменко І. – Тернопіль: «Бескиди», 2017. – С. 18-21.*

Особливий інтерес представляють рукописні та друковані «Журнали Засідань Єлисаветградської Міської Думи». Необхідність вивчення цих документів, які становлять ґрунтовне джерело історичної інформації, зумовлена тим, що вони всебічно фіксували подробиці місцевого життя в доповідях, статистичних звітах тощо.

1870 року в Єлисаветграді було введено нове міське положення: «Відповідно до міської реформи 1870 р. у містах запроваджувалися органи міського самоврядування – думи» [9, с. 111]. Становлення адміністративних структур та загалом суспільних процесів спонукало до розвитку масово-комунікаційної сфери, члени думи та управи почали розуміти, наскільки важливо мати друкований орган, який сприяв би становленню комунікації всередині владних структур та поширював інформацію про діяльність влади жителям краю. 13 вересня 1865 року гласний П. Зелений вніс пропозицію Земському зібранню розробити постанову про постійний друк журналів засідань земства. Проголошену П. Зеленим ініціативу відразу ж підтримали гласні. Отже, було вирішено надрукувати журнали трьох сесій, що відбулися в 1865 році [12, с. 7].

У фондах ДАКО представлені рукописні «Журналы заседаний Елисаветградской городской думы» та «Журналы заседаний Елисаветградской городской управы», які велися органами місцевого самоврядування для фіксації офіційної інформації.

Час від часу міська адміністрація готувала видання типу: «Отчет о деятельности Елисаветградской общественной библиотеки за 1912 год», «Приложение к отчету Елисаветградской городской управы за 1908 год» та інші, проте ці видання не мали регулярної періодичності та системності. Більш системний характер мали офіційні видання на зразок «Журналы заседаний Елисаветградского Уездного Земского Собрания». Видання складалося з доповідей членів земського зібрання, присвячених влаштуванню місцевого самоврядування, сільському господарству, стану медицини в повіті, стану бібліотечної справи, державної пошти, артілям, судовій справі та іншим галузям життєдіяльності повіту, та доповіді ревізійної комісії тощо, під кожною доповіддю зазначався час розгляду та наведена стаття з журналів зібрання [6]. Також виходили «Журналы заседаний очередного Елисаветградского Уездного Земского Собрания», змістом як у попереднього видання, тільки додавалася рубрика «Питання, що виникли на зібранні» [7]. Цей офіційний часопис виходив у 1917 та 1918 роках, зміст зберігся ідентичним до попередніх років.

У «Журналах засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1871 рік зафіксовано, що 18 листопада 1871 року при затвердженні інструкції місь-

кої управи міська дума постановила: «...надати управі клопотання про дозвіл на видання «Городского Листка» не більше двох разів на тиждень, за повної відповідальності міського голови, в якому розміщувати постанови думи, приватні оголошення та різні корисні відомості» [11, с. 115]. Міська управа подала губернатору клопотання про дозвіл видавати «Елисаветградский Листок» у кількості 1500 примірників два рази на тиждень [11, с. 115]. Проте Головне управління у справах друку відмовило управі видавати свою газету, оскільки не пройшла затвердження програма часопису [11, с. 116]. Перший номер «Елисаветградського городского листка» вдалося видати лише 15 червня 1874 року. Газета виходила два рази на тиждень під редакцією міського голови С. Турчанова та попередньою цензурою губернатора. Виходив часопис у друкарні А. Гольденберга [5, арк. 9 зв.].

Проте утримання свого друкованого органа стало складним для міста через відсутність коштів, було вирішено платити редакції приватного «Елисаветградского вестника» за розміщення потрібних адміністрації міста офіційних матеріалів. У «Журналах засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1876 рік зафіксовано постанову № 49 від 25 червня, в якій йдеться: «Згідно з доповіддю клопотання відставного поручика Хороманського про призначення йому протягом двох років від міста плати 500 крб. на рік для видання газети «Елисаветградский вестник». Міська Дума постановила: доручити Міській Управі клопотання це внести до розгляду при представленні до затвердження кошторису на майбутній 1877 рік» [2, 100 зв. – 101].

У 1889 році міська дума знову порушила питання про необхідність свого друкованого органу, оскільки виникла потреба висвітлювати дійсний стан міського господарства та публікувати міські звіти відповідно до вимог губернатора. 18 грудня 1889 року міською радою було постановлено: «доручити міській управі порушити клопотання відповідно до заведеного порядку про відновлення, починаючи з 1891 року, існуючого вже органу «Елисаветградского листка», не обмежуючись, втім, відносно програми, рамками бувшого «Листка», тобто розширити її, якщо це виявиться необхідним задля розвитку органу» [11, с. 119].

Міська дума 14 березня 1890 року, вислухавши доповідь управи та розглянувши програму видання, більшістю голосів підтримала видання свого друкованого органа під заголовком «Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления». Редактор – міський голова О. Пашутін, його заступник, член управи С. Рутковський [1].

У різні роки в редакції газети працювали міські чиновники: при-

сяжний повірений Є. Краєв, помічник бухгалтера О. Комша, Л. Прокопович, О. Вишневський, вчитель С. Добровольський [10], М. Фонберг [4, арк. 122, 203], І. Мельников (у редакційних документах зазначений як журналіст) [3, арк. 46] та вчитель М. Пашковський. Заробіток журналіста складав близько 30–45 крб. на місяць [3, арк. 46].

Програма видання була вузькою та непривабливою для читачів, що робило його неконкурентоздатним порівняно з приватними часописами. У кошторисі на 1904 рік витрати на друк 150 номерів газети та інше склали 2633 крб., прибуток передбачувався в розмірі 1791 крб [11, с. 120], оскільки дохід був нижчим від витрат, місто не могло дозволити собі утримувати часопис, останній номер вийшов 29 грудня 1905 року.

У 1909 році Олександрійське повітове земство заснувало свій друкований орган «Известия Александрийского Уездного Земства», газета виходила під редакцією голови місцевої повітової земської управи С. Піщевича. Останній номер часопису вийшов 29 грудня 1917 року. Спочатку газета видавалася щоденно, з 1914 року – двічі на тиждень, в останній рік – щоденно, розсилалася безкоштовно: гласним земського зібрання, усім сільським та волосним управлінням, земським начальникам, чинам поліції, усім земським школам, агрономам, лікарям, ветеринарам, земським страховим агентам, бібліотекам-читальням, санітарним установам [8].

Отже, документи ДАКО засвідчують, що розвиток органів міського самоврядування сприяв розвитку самоуправління, закладав фундамент громадянського суспільства, вільнодумства, а згодом – зародження преси. Перший періодичний друкований орган, офіційний «Елисаветградский городской листок», вийшов у Єлисаветграді в 1874 році. Преса стала дієвим знаряддям управління господарчими підприємствами, що роз'єднані відстанню. З погляду політичних відносин преса значно полегшує стосунки центру й провінції.

Оскільки програма офіційних видань була вузькою та обмежувалася інформаційними матеріалами, вони задовольняли читацький попит вузької аудиторії, тому не могли конкурувати з приватними періодичними виданнями. Так, закриття останнього офіційного часопису Єлисаветграда «Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления» в 1905 році збігається з розквітом приватної преси міста. В Олександрії, яка не мала розвиненої системи приватної преси, як Єлисаветград, офіційний часопис «Известия Александрийского Уездного Земства», маючи програму, схожу з програмою приватної преси, виходив до 1917 року.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Ведомости Елисаветградского Городского Общественного Управления. – Елисаветград, 1898, – № 87.
2. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф. 18, Оп. 1, Спр. 539, 259 арк. «Журнали засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1876 рік.
3. ДАКО, Ф. 78, Оп. 1, Спр. 169, 391 арк.
4. ДАКО, Ф. 78, Оп. 4, Спр. 776, 261 арк.
5. ДАКО, Ф. 18, Оп. 1, Спр. 536, 59 арк. «Журнали Засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1874 рік.
6. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в сентябре 1906 года (XLII сессия) : С прилож. докладов и комиссий. – Елисаветград : Тип. М. А. Гольденберга, 1906. – 204 с.
7. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в октябре 1910 года (XLVI сессии) : С прилож. докладов и комиссий. – Елисаветград : Тип. Елисаветградского Уездного Земства, 1910. – 418 с.
8. Известия Александрийского Уездного Земства. – Александрия, – 1913. – № 13.
9. Кіровоградщина. Історія рідного краю [Текст] : навч. посіб. : [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл.] ; / за ред.: І. Козир. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 304 с.
10. Крижанівський В. Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.) [текст] : дис. канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Крижанівський Віталій Михайлович; Нац. акад. наук України, ін-т. укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, К., 2012. – 295 арк. – бібліограф.: арк. 194 – 242.
11. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л.К. Брейер. – Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. – Т. 1. – VIII, 773 с.
12. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / сост. Е.И. Борисов. – Елисаветград: Тип. Гольденберга. 1895 – 897 с.

**Всеукраїнська наукова конференція
«Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»,
м. Дніпро, 24-25 листопада 2017 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Інститут педагогіки НАН України
Інститут філософії НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Олег Бабенко

ЛЮДСЬКІ СЛЬОЗИ В ШТУЧНОМУ КРЕМЕНЧУЦЬКОМУ МОРІ*

**(За матеріалами Державного архіву
Кіровоградської області)**

Природній процес існування землеробської цивілізації на Середньому Подніпров'ї, яку не змогли зруйнувати епідемії, міжусобні та міждержавні війни, революції, розкуркулення, голодомори, репресії, було перервано в середині 50-х рр. XX ст. із початком будівництва гігантської ГЕС поблизу Кременчука.

Населення з сіл, що підлягали затопленню, вирішили переселити не тільки на нові місця в межах своїх районів, але й розсосередити по інших

** Олег Бабенко. Людські сльози в штучному Кременчуцькому морі (За матеріалами Державного архіву Кіровоградської області) / Олег Бабенко // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24-25 листопада 2017 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. – С. 122–126.*

територіях Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей, а також оселити на Півдні України.

31 грудня 1955 року у Києві вийшла постанова ЦК КПУ і РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС», якою було зобов'язано виконками Полтавської і Черкаської обласних рад переселити до Снігурівського і Жовтневого районів Миколаївської області, а також до Херсонського і Білозірського районів Херсонської області 5 тисяч господарств «з метою забезпечення робочою силою колгоспи і радгоспи» цих районів. «Переселяти населення в Херсонську і Миколаївську області цілими колгоспами, або бригадами...» – наказували керівники радянської республіки [1].

Ці плани з переселення повідомлялися тільки органам влади на місцях. Тож тривалий час, майже до початку наповнення чаші майбутнього Кременчуцького водосховища водою, місцева влада, намагаючись будучо виконати розпорядження центральних органів, всілякими засобами переконувала жителів переселятися до південних областей України, підманоючи їх, зокрема, і тим, що землі там даватимуть кожній родині не 0,25 га, а в декілька разів більше; що т.зв. «підйомних» вистачить не тільки на побудову нового просторого житла, а й на придбання великої рогатої худоби тощо.

Справжні плани нового розселення колгоспників утаємничувалися. А вони полягали в тому, щоб залишити в кожному переселеному селі тільки ту кількість працездатних, які потрібні для виконання покладених на них виробничих завдань у колгоспах. Інші, що народилися біля Дніпра та прожили в рідних селах не один десяток років, вважалися «зайвими».

Щодо Кіровоградщини, то упродовж 1956 року, починаючи з 1 травня, за межі Новогеоргіївського району Кіровоградської області виїхали 303 селянські сім'ї. Вони оселилися в Олександрійському, Знам'янському, Новопраському, Кіровоградському районах Кіровоградської області.

Із часом географія розселення із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем збільшилася і досягла Приазов'я й Причорномор'я.

Відсоток тих, хто назавжди залишав район, досить значний. Причина цьому – не тільки прагнення окремих сімей знайти «краще життя», а й цілеспрямована політика державних органів влади, покликана «розвантажити» місця з великою густотою населення шляхом переселення до південних степових областей України. Тож на вибір місця майбутнього проживання багатьох жителів сіл, які затоплювалися, впливали обіцянки держави забезпечити їх тогочасним модним покрівельним матеріалом для

даху – шифером, виділити дефіцитну цеглу для стін, лісоматеріалів для підлоги, вікон, дверей, конструкцій даху та, загалом, т.зв. «підйомних», тобто грошей, суми яких, що далі від Дніпра, то були все значнішими.

Виселяючи колгоспників Кіровоградщини в степи Причорномор'я та Приазов'я, влада одночасно запланувала переселити мешканців 3800 дворів Чигиринського району Черкаської області до 68 колгоспів 13 районів Кіровоградської області.

Переселяючись на нові місця, колишні придніпровські села вже не залишалися такими компактними й звичними, якими були до вимушеної міграції. І причина у виселенні жителів сіл, що потрапляли до зони затоплення, за межі районів і областей чи зселення декількох сіл в одне в тому, що влада, змішуючи людський матеріал чи, навпаки, його розділяючи, в такий спосіб знищувала споконвічні традиції й господарські зв'язки на рівні окремих сімей, «ліпила» радянський тип людини без глибокої пам'яті про предків та про свої витоки, зате слухняної й здатної до виконання всіх накреслень партії й уряду.

Навіть при переселенні окремого села на нове місце знову відбувалося те саме тасування людського матеріалу, що спричиняло руйнування родинних та узвичаєних сусідських стосунків. Ті нитки, що зв'язували окремо взятую сільську громаду спільним проживанням на кутках, тобто усталеним передбачуванним сусідством, разом проведеним дитинством чи юністю, наступним родичанням, кумівством, спільною працею, нехай навіть і в колгоспі, спільними святами та розділеним горем, глибокою спільною пам'яттю, що передавалася з покоління в покоління, тепер рвалися назавжди й зв'язати їх не було ніякої змоги.

У питанні переселення із земель, що мали потрапити під води рукотворного моря, навіть тоді, коли Дніпро вже через рік – до осені 1959 року мав затопити як сільськогосподарські угіддя, так і населені пункти, сільські ради, партійні організації та правління колгоспів, зокрема Новогеоргіївського району, демонстрували величезну пасивність, а то й небажання щось реально робити стосовно вирішення нагальних проблем, пов'язаних із цим. Так, упродовж 1958 року – за рік до заповнення чаші водосховища сільські ради жодного разу не зібралися на сесії для розгляду проблем переселення, сільське керівництво не здійснювало роз'яснювальної роботи щодо рішень ЦК КПРС і постанов РМ СРСР щодо дострокового пуску ГЕС і значення для цього своєчасної очистки дна майбутнього рукотворного моря. Правління багатьох колгоспів і сільські ради навіть у 1958 році не організували будівельних бригад із переселенців. Більшість депутатів і активу колгоспів – опори партії і уряду на селі – самі не приступили до

будівництва житлових будинків і навіть не отримали земельних наділів. Саме такі висновки зробили на черговому засіданні бюро Новогеоргіївського РК КПУ в середині 1958 року [8].

Такі негаразди в поведінці сільського активу можна сприймати як прихований саботаж політики партії та уряду. Схоже, що найактивнішому селянству все ж до останнього не вірилося: все те, що оточувало кожного з дитинства, зникне під товщами води раз і назавжди; мабуть, довго не зникали сподівання, що все якось узгодиться, і трагедія, яка загрозливо нависла над родинами, зникне сама собою. Тож всі відтягували час.

Дехто з селян категорично відмовився залишати нажите добро і виселитися на нові місця. Новогеоргіївська районна оціночна комісія вирішила примусово виселяти найбільш затятих жителів району, які добровільно не хотіли цього робити. Було відпрацьовано технологію примусового знесення житла й виселення його господарів. І з часом до всіх «саботажників» прибувала міліція й потужна техніка, що ламала всі будівлі, а їх власників силою виганяли не тільки за межі села, а й із зони затоплення. Компенсації за зруйноване не видавали, тож забудуватися на новому місці не було за що. Інколи господарів, на той час, коли їхні будинки зносили бульдозерами, не було вдома, тож руйнування відбувалося швидко й без спротиву.

Окрім примусового виселення, влада щодо переселенців запровадила й інші драконівські методи покарання за непослух чи протидію. Так, за відхилення від плану індивідуальної забудови житлових будинків їх власників штрафували до 3 тис. крб., а ще – суд виносив ухвалу розібрати новобудову й переробити її. Рішення виконувалися беззастережно.

Колективного опору діям влади з боку жителів тих сіл, що їх прирекли на знищення шляхом затоплення, майже не було. Винятком є громада с. Ревівка Новогеоргіївського району Кіровоградської області. Село теж підлягало затопленню водами Кременчуцького водосховища. Однак його мешканці чи не єдині, хто колективно відмовився переселитися на вказане владою місце, натомість вибрали для свого нового поселення іншу ділянку і домоглися через апелювання до РМ УРСР, щоб туди переселитися всім селом.

До столиці з заявами зверталися й мешканці інших сіл, приречених на затоплення. Так, до Держплану УРСР надійшло колективне звернення жителів сіл Червоне та Дубинка Іркліївського району Черкаської області про переселення їх до с. Чеховка. Просили столичну владу переселити їх до с. Вороненці і жителі приреченого с. Краснохиженці Іркліївського району. Їм відмовили у проханні. Мотиви влади – «неможливість з організаційно-господарських і гідрологічних причин».

Жителі вимагали не відселяти їх «у степ», а знайти для них місце на землях своїх колгоспів.

Не залишилися пасивними виконавцями волі влади і жителі сіл Дахнівка та Василиця Черкаського району. Вони звернулися до столиці з колективними заявами розселити їх у межах своїх сіл, звісно, з урахуванням зони затоплення. «Вважати це неприпустимим!» – чомусь заявили в Держплані УРСР і рекомендували жителям цих сіл переселитися до с. Геронімівка.

Скарги й прохання до столиці також надійшли із сіл Стецівка й Вітове Чигиринського району Черкаської області [16].

Схоже, що жителі с. Ревівка Новогеоргіївського району Кіровоградської області єдині, які завдяки своїй солідарності змусили владу відмовитися від планів переселити їх туди, куди вони нізащо не бажали. Інші села й громади скорилися владі.

Руйнування сіл Кіровоградщини, як, втім, й інших областей УРСР, тривали й надалі. До цього призвело і закінчення будівництва ще однієї ГЕС – Дніпродзержинської, зокрема наповнення чаші Дніпродзержинського водосховища.

Цього разу до зони затоплення, підтоплення та берегоруйнування потрапляли також села Онуфріївського району Кіровоградської області.

17 вересня 1962 року з'явилася постанова бюро Кіровоградського обкому КПУ та обласного виконавчого комітету № 122. Додаток до неї накреслив завдання для районної влади щодо перенесення будівель із зони Дніпродзержинського водосховища. Так, згідно з цим планом, переселялися 210 сімей [17].

Назви багатьох населених пунктів, через будівництво ГЕС та водосховищ на Дніпрі, назавжди зникали не тільки фізично, а й з ужитку – як побутового, так і офіційного. Так, тільки вузьке коло дослідників та небагатьох нинішніх громадян, чиє життя було пов'язане з Новогеоргіївськом, згадують про нього, як про затишне невелике місто та центр району. Велику журбу викликають зниклі назавжди славні своєю багатою історією козацькі міста Крилів, Бужин, колишні міста-фортеці князівської доби Жовнине (Желдь) та Воїнь.

Багато зі зниклих під водою сіл та містечок увійшли в історію українського народу як місця великих і переможних битв впродовж XII – XX ст., як території формування козацьких сотень та центри народних повстань, родинні гнізда відомих діячів української культури та місця їх вічного упокою. Про них згадували літописи та історичні хроніки, наукові розвідки й твори багатьох дослідників. Для наступних поколінь чимало зниклих

населених пунктів будуть взагалі невідомими, окрім, звичайно, тих, хто цікавиться історією свого роду чи країни.

Небагато з переселених сіл спромоглися зберегти свої первинні назви на нових місцях. Передусім, це Ревівка та Подорожнє на Кіровоградщині. Якщо село Ревівка переселилося компактно, усім складом жителів, то Подорожнє, фактично нове село, що будувалося як «зразкове», заселили жителями сіл Пенківка, Самусівка, Коропівка, Клочкове, та, власне, «старого» Подорожнього.

Зберегли свої назви села Жовнине, Бровиця, Тіньки, Рацеве, Сагунівка (Черкаська обл.). Однак більшість переселенців самобутні назви своїх сіл втратили. Так, до села Рацеве, звісно, що теж відселеного зі старого місця, підселили жителів знищених сіл Калантаєвого, Кожарок, Адамівки, частини Гуцівки та Вітового. До нового с. Тіньки переселили мешканців сплюндрованих Татарівки, Шабельників, Бужина та власне Тіньок (Черкаська обл.). Деякі затоплені села збереглися хіба що в назвах кутків чи вулиць.

Для окремих переселених сіл віднайшли нові назви, що народилися в мудрих головах керівників, схоже, що районного рівня. Так, обидва зселені до купи старовинні села Мойсинці та Демків дістали назву Придніпровське (Черкаська обл.). Відомий український письменник Іван Ле – уродженець с. Мойсинці (справжнє прізвище Мойся, Іван Леонтійович) просив керівництво республіки зберегти назву свого рідного села [18]. Не дозволили.

Переселенці з села Митьки та хутора Павленків розпочали «нове» життя в с. Новоукраїнка (Черкаська обл.).

Жителів Самовиці, Білоок, Мутих зселили до с. Ленінське (Черкаська обл.). Саме таку вірнопідданську назву придумали новому селу в сільській раді Самовиці ще до переселення.

Верхом підлабузництва була назва, що її дали т.зв. «Новому місту», спроектованому для будівельників та експлуатаційників Кременчуцької ГЕС. Початкова його назва – «селище Хрущов».

Сагунівка – чи не єдине з переселених сіл Черкаської області, що має цілий музей пам'яті про свою полишену малу батьківщину. Учителю історії Сагунівської середньої школи Василь Царенко зі своїм краєзнавчим гуртком збирав перші експонати для нього ще до того, як села зникли під водою. Зберігали все це спочатку в школі, а далі – в Будинку культури. Чимало матеріалів із затоплених сіл зберігаються в музеї історії с. Захарівка Світловодського району Кіровоградської обл. Його директор Любов Шкіряй збрала унікальну колекцію документів від переселенців із сіл

Воронівка, Коропівка, Самусівка, Чаплине, Подорожнє, які переселилися на землі Захарівської сільської ради [19].

Також трагедії переселених сіл присвячені тематичні розділи в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Є декілька інтернет-ресурсів з інформацією про затоплені села. Один із розробив Владислав Фай – онук переселенця. Сайт присвячений пам'яті затоплених сіл Самовиця, Мутихи та Більки.

Масові примусові переселення жителів сіл і міст України трапилися і в наступні роки. Так, через аварію на Чорнобильській АЕС десятки тисяч мешканців Полісся теж залишили свої будинки й розселилися по всій Україні.

Виникає стійке переконання, що радянська влада знищила в ХХ ст. українських сіл і міст більше, ніж усі інші зовнішні вороги, разом взяті за всі попередні етапи історії. Подібний «почерк» у ставленні до матеріальних багатств та духовних цінностей інших народів демонстрували хіба що колонізатори.

В історичній пам'яті народу затоплення родючих й освоєних впродовж тисячоліть земель обабіч Дніпра, знищення сотень населених пунктів зафіксовані як трагедія національного масштабу, що зовсім не виправдовується кількістю виробленої «дешевої» електроенергії.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.1д. – Арк. 29.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.1. – Арк. 46.
3. ДАКО. Ф.Р-437. – Оп.1.- Спр.565. – Арк. 15.
4. ДАКО. Ф.П-437. – Оп.1. – Спр.565.- Арк. 30.
5. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.92а. – Арк. 13.
6. ДАКО. Ф.П-437. – Оп.1. – Спр.498. – Арк. 12.
7. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1д. – Спр.61б. – Арк. 3,99.
8. ДАКО. Ф.П-437. – Оп.1. – Спр.565. – Арк. 17.
9. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.3. – Арк. 17.
10. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.3. – Арк. 18,20.
11. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.3. – Арк. 20 зв.
12. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.61а. – Арк. 15.
13. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.61а. – Арк. 39-43.
14. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.61а. – Арк. 44-46.
15. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
16. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.63. – Арк. 15-17.
17. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.3. – Спр.56. – Арк. 4, 25.
18. uman.info.
19. prostir.museum>Укр>post/11197.

Олег Бабенко, Виктор Белоус

ПРИМЕРЫ ПРЕСЛЕДОВАНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В 30-40-Е ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ*

(По материалам Государственного архива
Кировоградской области)

Создатель, кратковременный вождь и многолетний фетиш Советской страны В.И. Ленин рассматривал людей не как индивидуальностей, а как представителей определённых классов и социальных групп. Человек как самостоятельная личность, вне класса, для Ленина просто не существовал. Он был твёрдо убеждён в бесспорном праве на существование только одного класса – пролетариата. В отношении же крестьянства был достаточно сдержан, отмечая при этом, что ценил бедняков и наёмных сельхозрабочих.

«Что же касается буржуазии – этот социальный класс был объектом его искренней ненависти. Ленин ненавидел буржуазию сильнее, чем помещиков, а либералов сильнее, чем самодержавие» [1, с.14].

«Большевизм и интеллигенция, большевизм и культура – понятия несовместимые. Воинствующее невежество, которое было стержневой сущностью большевизма, агрессивно нетерпимо к таланту во всех его проявлениях, будь то блестящий ученый, талантливый писатель или рачительный хозяин-крестьянин. «Верные ленинцы» были сплошь людьми малограмотными... Люди, которые ничего не создали своими руками, не в состоянии уважать чужой труд. А как известно, в революционеры шли недоучившиеся студенты, неистовые ниспровергатели, разрушители» [2].

Беседовавший однажды с Лениным Анненков приводит такие слова «вождя мирового пролетариата»: «Вообще, к интеллигенции, как Вы знаете, я большой симпатии не питаю, и наш лозунг ликвидировать безграмотность отнюдь не следует толковать как стремление к рождению новой интеллигенции. Ликвидировать безграмотность следует лишь для того, чтобы каждый крестьянин, каждый рабочий мог самостоятельно,

* Олег Бабенко, Виктор Білоус. *Примеры преследования представителей интеллигенции в 30-40-е годы XX столетия (по материалам Государственного архива Кировоградской области)*. / Олег Бабенко, Виктор Білоус // *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24-25 листопада 2017 р., м. Дніпро. Частина II*. / *Наук. ред. О.Ю.Висоцький*. – Дніпро: СПД «Охотник», 2017. – С. 126–129.

без чужой помощи, читать наши декреты, приказы, воззвания. Цель вполне практическая. Только и всего» [3, с. 140].

Позиция презрительного отношения и недоверия к интеллигенции стала своего рода установкой для карательных органов СССР на долгие годы. Горькая чаша репрессий не миновала и украинскую интеллигенцию. Широко известны судьбы Миколы Скрипника, Леся Курбаса, Сергея Ефремова, Миколы Хвылевого и др., но ведь жертвами стали ещё очень многие и многие рядовые представители культурного слоя Украины. Мы приводим истории двух жителей г. Кировограда, которых объединяет принадлежность к гуманной профессии врача.

Огнивцева София Викторовна родилась в 1904 году в г. Кировограде (тогда Елисаветград) в семье священника. У неё было две сестры (Татьяна и Елена) и 4 брата. Старший брат Борис погиб на империалистической войне, брат Николай возвратился с фронта в 1918 г., но в 1920 г. был расстрелян красными (за участие в мифической контрреволюционной организации, придуманной кировоградской ЧК – *прим. авт.*), брат Александр служил в милиции и был убит бандой Маруси Никифоровой, брат Владимир ушёл с красными и был убит под Кировоградом [4, с. 12].

С 1920 года работала в 1-ой советской больнице сначала медсестрой, затем лекпомом, а с 1937 года, после окончания Днепропетровского медицинского института – врачом. Примечательно, что уголовное дело в отношении Огнивцевой по ст. 54-10 было заведено 22 июня 1941 года [4, с. 2-6], а основанием послужило поданное в органы госбезопасности ещё 22 мая 1939 года заявление гр-ки Сотской Антонины Александровны, 1914 г.р., об антисоветских высказываниях Огнивцевой [4, с. 20-24].

В мае 1939 года Сотская, тогда практикант-медик, слышала, как Огнивцева говорила, что «в старое время рабочим и крестьянам лучше жилось, всего было вдоволь, а теперь рабочие ходят босые и голодные, а хлеб увозят за границу для того, чтобы немцы с нами не начали войны» [4, с. 23]; Огнивцева во всём обвиняла «вождя партии тов. Сталина» и сожалела о том, что «нет такого человека, который бы убил Сталина, тогда бы лучше жилось рабочим и крестьянам»; она также заявляла, что «Советская власть хорошая только для евреев и она есть еврейская» [4, с. 24]. Будучи передопрошена в мае 1941 года, Сотская подтвердила содержание своего заявления от 1939 года.

По делу вызван и 18 июня 1941 года допрошен единственный свидетель, Фридман Рахиль Моисеевна, 1916 г.р., старшая медсестра 1-ой советской больницы, которая не смогла подтвердить враждебные или антисемитские высказывания Огнивцевой [4, с. 25-26].

27 июля 1941 года (за 9 дней до вступления в Кировоград немецких войск) начальник Управления НКГБ по Кировоградской области капитан госбезопасности Небораков утвердил обвинительное заключение по делу Огнивцевой (ст. 54-10, ч.1 УК УССР), в котором, в частности, говорилось: «Проведенным по делу расследованием установлено, что Огнивцева София Викторовна, дочь священника, судившегося за антисоветскую деятельность в 1935 году к 3 годам лишения свободы, вторично репрессирован в 1941 г., один из её братьев расстрелян советскими войсками за контрреволюционную деятельность в г. Елисаветграде.

Будучи антисоветски настроенной, Огнивцева С.В. клеветала и высказывала антисоветские взгляды по адресу Советской власти, клеветала и высказывала террористические намерения по адресу руководителей партии и правительства. Допрошенная в качестве обвиняемой, Огнивцева С.В. в предъявленном обвинении виновной себя не признала» [4, с. 38-39]. Дело предполагалось направить на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР, однако наступление немцев внесло свои коррективы: заключённых кировоградской тюрьмы отправили в восточные районы страны. 1 декабря 1941 года в г. Усть-Каменогорске местное Управление НКВД отметило, что «данных, изобличающих Огнивцеву в контрреволюционной деятельности, не добыто». Дело прекращено за отсутствием состава преступления, Огнивцева из-под стражи освобождена [4, с. 31].

Коллега Огнивцевой по 1-ой совбольнице г. Кировограда, доктор Чвалинский Адам Ансельмович, 1872 года рождения, поляк, был взят несколько раньше, 1 июня 1938 года, и обвинения ему предъявлены посерьёзнее: «является участником польской боевой националистической организации в г. Кирово, проводит активную националистическую контрреволюционную деятельность, занимается шпионажем и подготовкой боевых повстанческих кадров на случай войны в тылу Красной Армии» [5, с.1].

При обыске у Чвалинского обнаружили и изъяли старый клинок сабли (что за повстанец без оружия!) [5, сс. 6, 8, 10]. Уже к декабрю 1938 года следствие удосужилось отказаться от обвинения Чвалинского в шпионаже (ст. 54-6 УК УССР), оставив только «популярную» ст. 54-10 (антисоветская деятельность) [5, с. 13]. С выявлением доказательств не складывалось, поэтому сроки следствия дважды продлевались; дело дважды возвращалось после пересмотра в областном Управлении НКВД в Кировоград для доследования [5, с.25]. 4 января 1939 года Чвалинский был освобождён из-под стражи под подписку о невыезде (редкое явление для того периода, практически подтверждающее косвенно несостоятельность предъявлявшихся обвинений) [5, с.16].

И в ходе допросов, и в судебном заседании Чвалинский А.А. не скрывал того, что, будучи по национальности поляком, гордился языком, историей, литературой своей родины, однако проведение антисоветской агитации отрицал. Стремясь доказать обоснованность ареста Чвалинского, следствие оперировало следующими «компроматериалами»: фигурант происходит из семьи потомственных дворян, его старший сын, Владислав Адамович, в сентябре 1937 года был арестован в Запорожье «за контрреволюционную работу» (суть обвинения не указана), а жена сына оказалась итальянкой (дед по отцу переехал в Россию) [5, с. 27-28]. Кроме того, вдова старшего брата Чвалинского после смерти мужа в 1935 году нелегально выехала на жительство в Польшу [5, с. 26].

Был выявлен и ещё один «серьёзный» факт: в споре с тогдашним главврачом 1-ой совбольницы Рабиновичем Михаилом Семёновичем Чвалинский в сердцах обозвал того обозначающим национальность словом, вполне приемлемым для языка польского, но являющегося ругательным в языке русском [5, с. 72-73], что подтвердил Работников Семён Владимирович, 1904 г.р., еврей, присутствовавший при разговоре, и Гохман Вера Исааковна, узнавшая об этом факте со слов Рабиновича [5, с. 74-75]. В ходе очных ставок Чвалинский эти обвинения отрицал [5, с. 78-79].

Со слов самого Чвалинского следствию стало известно, что он примыкал к польскому националистическому движению ещё со времени учёбы в Киевском университете, с 1891 года. Разрабатывая эту тему, следователи советского органа дознания настойчиво интересовались участием фигуранта в польских организациях в период прохождения им службы в армии в Красноярском крае в 1904 году, в Одессе в 1911–1912 гг., в Галиции в 1914–1916 гг. [5, с. 25-40], задавая вопросы, более уместные (судя по времени интересовавших следствие событий и обстоятельств) для дознавателя царской охранки, в своё время также активно боровшейся с проявлениями польского (как и любого другого) национализма.

14 ноября 1939 года Кировоградский областной суд Чвалинского А.А. оправдал [5, с. 110].

Приведенные истории двух представителей интеллигенции могут служить подтверждением тезиса о постоянном и неослабном контроле за представителями интеллигенции со стороны карательных органов СССР. Заявление на Огнивцеву пролежало почти два года (наверняка, за нею «приглядывали», однако ничего компрометирующего добыть не удалось), ему был «дан ход» только в связи с войной и необходимостью «зачистки» населения.

Доктору Чвалинскому «не повезло» дважды: он не только из интелли-

генции, но к тому же ещё и потомственный дворянин, и поляк по национальности. К счастью, суд сумел разобраться в абсурдности чекистских обвинений и принял честное и правильное решение.

Список подобных историй достаточно велик. Изломанные судьбы, а то и отобранные жизни представителей интеллигенции, носителей разума нации, полностью на совести идеологов большевизма и вдохновлённых ими практиков-ремесленников из карательных органов, ревностно воплощавших в жизнь мысль Ленина о том, что государством может управлять каждая кухарка. Дюуправлялись...

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. http://www.politology.vuzlib.su/book_o257_page_14.html;
2. Материалы III Международной конференции «КГБ: вчера, сегодня, завтра»; – Москва: Общественный фонд «Гласность», Фонд Дж. Сороса «Культурная инициатива», 1994.
3. Анненков Ю. Воспоминания о Ленине. Новый журнал, Нью-Йорк, 65, 1961, с. 140;
4. Государственный архив Кировоградской области, фонд 8907, опись 2, д.№ 3033;
5. Государственный архив Кировоградской области, фонд 8907, опись 2, д.№ 747.

Вадим Колечкін

ПРОРИВ ОБОРОНИ НА НАПРЯМКУ ГОЛОВНОГО УДАРУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 5 СІЧНЯ 1944 РОКУ*

Історія Кіровоградської наступальної операції відноситься загалом до того періоду радянсько-німецького протиборства під час II Світової, який вважається достатньо вивченим. Цей період у радянській історіографії вважався переможним і достатньо добре вивченим. Досить важливу роль

* Вадим Колечкін. Прорив оборони на напрямку головного удару Кіровоградської наступальної операції 5 січня 1944 року / Вадим Колечкін // *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24-25 листопада 2017 р., м. Дніпро. Частина I.* / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотник», 2017. – С. 132–134.

у зимово-весняній кампанії з визволення радянської території завжди відводилася Кіровоградській наступальній операції 5-11.01.1944 р. При цьому традиційно для радянських військових істориків та мемуаристів деякі подробиці перебігу операції замовчувалися або подавалися у загальному вигляді без «зайвої деталізації».

Так, у найновішій 12-томній історичній праці «Великая Отечественная война 1941-1945» прорив німецької оборони у напрямку головного удару 5.01.1944 змальовується наступним чином: *«7-я гвардейская армия, наносившая удар юго-восточнее Кировограда, к исходу первого дня продвинулась до 5 км, встретив ожесточенное сопротивление сильной ... группировки немецких войск севернее Новгородки. Чтобы нарастить темпы наступления на этом направлении и завершить прорыв тактической зоны обороны противника, были введены в сражение 18-й и 29-й танковые корпуса 5-й гвардейской танковой армии...»* [1, с. 163].

Навіть у мемуарах колишнього командуючого 2-м Українським фронтом маршала І.С. Конєва, виданих майже на 50 років раніше, ці події подані дещо детальніше: *«К сожалению, по-другому развернулись события в полосе 7-й гвардейской армии. Здесь наши стрелковые соединения столкнулись с крупными силами танков и к моменту, установленному для ввода в сражение танковой армии, не смогли прорвать оборону противника на достаточную глубину. Поэтому танковые корпуса 5-й гвардейской танковой армии генерала П. А. Ротмистрова были введены в бой с задачей завершения прорыва обороны противника...»* [2, с. 82].

У той же час документи, опубліковані останнім часом, дозволяють дещо по-іншому подивитися на тогочасні події. Згідно з випискою з журналу бойових дій 2-го Українського фронту 2-го січня 1944 р. головний удар під час прориву ворожої оборони повинні були здійснити 7-а гвардійська та 5-а гвардійська танкова армії. Ділянкою, призначеною для прориву, був обраний район сіл Покровське та Плавні. Прорив повинен був здійснитися військами 33-го стрілецького корпусу 7-ї гвардійської армії та 29-го танкового корпусу 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту [3, арк. 3].

Частини 33-го стрілецького корпусу корпусу, розташовані у районі Митрофанівка, з 1.01.1944 готували наступ у напрямку Завадівка, Первозванівка. Корпус отримав завдання прорвати ворожу оборону і наступати у загальному напрямку на с. Покровське і у перший день оволодіти рубежем Ново-Григорівка, Покровське, Рибчине. Підтримував наступ 29-й танковий корпус 5-ї гвардійської танкової армії, який отримав наказ зосередитися 3.01.1944 на південно-західній окраїні Митрофанівки. Пер-

шочерговим завданням для корпусу було знищення ворожих військ, що тримали оборону західніше Митрофанівки та у районі Покровського, а згодом розвивати наступ на Масляниківку та Арнаутове [3, арк.5-7].

4.01.1944 33-й СК провів розвідку боєм. У результаті було з'ясовано, що противник на напрямку наступу має підготовлений рубіж оборони, який складається із двох ліній окопів з укріпленнями польового типу, відкритими кулеметними точками і артилерійськими позиціями. 5 січня о 9.00 після 50-хвилинної артилерійської підготовки частини корпусу перейшли у наступ. О 9.30 корпус доповів про прорив ворожої оборони. Проте німці за підтримки танків 14-ї танкової дивізії та авіації контракували наступаючі радянські війська. У результаті частини корпусу до кінця дня пробілися лише до рубежу сіл Червоний Яр та Плавні, забезпечивши введення у прорив 29 танкового корпусу. До 22.00 5.01 війська корпусу просунулися до висоти 186,6, де закріпилися до ранку [3, арк.9-10].

Частини 29-го танкового корпусу розпочали наступ о 10.00 після двогодинної артилерійської підготовки. Протягом дня танкісти корпусу витримали дві ворожі контратаки: піхоти, підтриманої чотирма штурмовими гарматами, і другу силами до 16 танків. Крім того при підході до висоти 188,2 25-та танкова бригада корпусу потрапила під вогонь до 12 важких зенітних гармат противника: це може свідчити про те, що насправді ворожа оборона повністю прорвана не була. В результаті згоріло 22 танка Т-34, а ще 25 «тридцятьчетвірок» було підбито. У цей же час 31-а та 32-а танкові бригади вели бій за с.Покровське, проте взяти його не змогли [3, арк.11-12].

6.01.1944 о 8.00 війська 297-ї дивізії 33-го стрілецького корпусу відновили наступ силами 1055-го і 1059-го стрілецьких полків. До 9.30 полки дивізії стрімким ударом вибили німців із с. Покровське. Після цього дивізія отримала наказ наступати у напрямку Клинці, Неопалимівка, Коноплянка. Командування дивізії використало 1057-й стрілецький полк як заслону з боку Аджамки і продовжило наступ силами 1055-го і 1059-го полків у напрямку Клинці при підтримці 29-го танкового корпусу. Одночасно на 7.00 ранку до східної околиці с. Покровське увійшли частини 303-ї стрілецької дивізії 33-го СК. До 8.00 дивізія оволоділа південно-західною околицею села, а далі продовжила наступ разом із 297-ю СД. Протягом 7.01.1944 війська 33-го стрілецького та 29-го танкового корпусів відбили ворожі контратаки і до 21.00 пройшли через м. Кіровоград, вийшовши на його східні околиці [3, арк.14-21].

О 3.00 частини дивізії 8.01.1944 297-а стрілецька дивізія зустрілася з частинами 5-ї гвардійської армії, що увійшли до міста з півночі, після чого

була виведена з Кіровограду і зосередилася у районі Покровське, Любонадіївка у резерві 7-ї гв. армії. За період бойових дій 5-8.01.1944 за даними командування тільки 297-а стрілецька дивізія втратила 172 бійця вбитими та 684 пораненими [4, арк.6-21].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що традиційні погляди на перебіг бойових дій під час II Світової війни потребують додаткового вивчення та корегування, навіть якщо вони стосуються переможного для Червоної Армії закінчення минулого світового конфлікту.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 4. Освобождение территории СССР. 1944 год. — М.: Кучково поле, 2012. — 864 с., 22 л. ил., ил.
2. И.С.Конев. Записки командующего фронтом. — М.: Воениздат, 1991 — 612 с., ил.
3. Выписка из журнала боевых действий 2 УкрФ за январь месяц 1944 г. Период с 13.01.1943 по 31.01.1944 г. Архив ЦАМО, ф. 240, оп. 2779, д. 1130, 47 л. // Сканована копія, інтернет-ресурс «Пам'ять народа», режим доступу: https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=113985332&backurl=q%5C2%20УкрФ::division%5C2%20УкрФ::begin_date%5C01.01.1944::end_date%5C31.01.1944
4. Центральный архив Министерства обороны Российской федерации, фонд 58, опись 18002, дело 374, 243 л. // Сканована копія, інтернет-ресурс «Пам'ять народа», режим доступу https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie55662439/

Роман Базака

ТИПОЛОГІЧНА СИСТЕМА ПРЕСИ КІРОВОГРАДЩИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.*

Розвитку масової комунікації, а згодом зародженню періодики Кіровоградщини та її типологічної диференціації слугували декілька основних чинників: економічний розвиток краю, який спонукав до появи потужного

* Роман Базака. Типологічна система преси Кіровоградщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Роман Базака // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24-25 листопада 2017 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. – С. 269–271.

кола торгової та виробничої еліти міста; зародження в місті інтелігенції й формування інтелектуальних сил; поява першого в Україні професійного театру та створення українофільських громад; формування в місті розгалуженої мережі початкової й середньої освіти; утворення при навчальних закладах гуртків культурного, етнографічного, археологічного та історичного спрямування, що об'єднали науково-педагогічну еліту краю; прокладено через Єлисаветград першу в Російській імперії телеграфна лінія; відкриття в місті залізниці; мережа друкарень міста, яка посприяла розвитку видавничої справи, а згодом появи перших періодичних видань краю [2].

Першою типологічною групою, що зародилася на теренах Кіровоградщини, стала офіційна преса (видання адміністративних установ, підпорядковані міським управам та повітовим земствам), її поява пов'язана з розвитком органів міського самоврядування й бере свій початок із «Єлисаветградского городского листка», що видавався у Єлисаветграді з 1874 року [3, с. 14]. Основна мета подібних видань – поширення офіційної інформації та налагодження комунікації між адміністративними закладами. Офіційні видання мали вузьку читачку аудиторію: міські, повітові та губернські чиновники, інші посадові особи, службовці, економічні кола. Проблемно-тематичний діапазон видань обмежувався переважно інформаційними матеріалами, що стосувалися місцевого життя: статистика, медицина, торгівля тощо. Друкували протоколи засідань адміністративних установ, укази, постанови та рішення влади, а також комерційну рекламу та оголошення [7].

За якісним рівнем офіційна періодика значно поступалася приватній, оскільки над її підготовкою працювали переважно міські чиновники, для яких редакційна робота була додатковим навантаженням. Приватні часописи мали ширшу програму й більший бюджет, що давало змогу формувати професійний журналістський та авторський корпус, були привабливішими для читачів. Так, закриття останнього офіційного часопису Єлисаветграда в 1905 р. збігається з розквітом приватної преси міста [3, с. 14].

Поява найбільшої типологічної групи в системі періодики Кіровоградської області, приватної преси, пов'язана в першу чергу з економічним розвитком краю у кінці XIX – на початку XX століття. Приватні часописи – найбільша типологічна група в системі періодики краю. За тематичним спрямуванням вона була спеціалізованою (видавали як приватні особи, так і товариства, громадські організації) та універсальною (видавали приватні особи). Це наймасовіша група приватної періодики, розвиток якої залежав від комерційної складової, спричиненої економічним розвитком кінця XIX – початку XX ст. Торговельно-промислові кола значно вплива-

ли на становлення універсальних часописів, оскільки комерційна реклама та оголошення стали основним джерелом фінансування преси, дали змогу видавцям зменшити собівартість, відповідно, охопити ширшу читачську аудиторію, зокрема, малозаможні прошарки населення [6].

Універсальній пресі притаманне прагнення охопити якомога більшу читачську аудиторію (при цьому видавці поєднували інформацію як для інтелектуально підготовлених читачів, так і для широкої аудиторії), підвищення оперативності інформування, зростання ролі журналістики в житті суспільства, свобода слова, розширення кордонів у інформуванні (подавалася інформація з багатьох країн світу).

Дописувачами приватних часописів Кіровоградщини в різні роки були такі непересічні особистості, як: Н. Бракер, П. Зелений, М. Левитський, І. Тобілевич, І. Фейнерман, С. Шелухін, І. Шкловський (Діонео) та ін. [3, с. 8].

Становлення системи періодичної преси Кіровоградщини та закономірності її типологічної диференціації залежали від шляхів розвитку інфраструктури регіону: економіки, культури, освіти й науки [2]. Ці соціокомунікаційні фактори сформували окремі соціальні та професійні прошарки, які потребували спеціалізованого інформаційного забезпечення й каналів професійної комунікації. Оскільки універсальні часописи не могли задовольнити вузькоспеціалізовані інформаційні запити професійних товариств, громадських організацій та установ, зародилася спеціалізована преса краю. Змістові концепції цих часописів визначалися потребами засновників [3, с. 8 – 9].

Спеціалізовані часописи були представлені виданнями громадських, наукових і фахових товариств, розраховані на вузьку читачську аудиторію та задоволення спеціалізованого інформаційного попиту.

Намагання видавців якомога повніше забезпечити інформаційний попит регіону, враховуючи фахово-професійні, етнічні, вікові, національно-мовні, ідейно-політичні умови, спричинили формування складної універсальної системи інформаційного забезпечення регіону.

Преса мала унікальні особливості й функції: ставши важливою ланкою громадського життя краю, вона сприяла формуванню раціональних культурних, політичних та соціально-економічних відносин регіону. Намагаючись випередити конкурентів, видавці створювали престижний та якісний інформаційний продукт, робили його привабливим і доступним, про що свідчать публікації видатних журналістів та публіцистів того часу.

Часописи фіксували та відтворювали рівень соціального, культурного, політичного й економічного життя, стали унікальним механізмом

соціальної рефлексії та самобутнім культурним феноменом, який був невід'ємною складовою масовокомунікаційної системи Російської імперії.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Акопов А. Методика типологического исследования периодических изданий (на примере специальных журналов) / А. Акопов. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1985. – 96 с.
2. Базака Р. В. Преса Кіровоградської області (1874–1921 рр.): типологічний аналіз / Роман Вікторович Базака // Освіта регіону. – 2013. – №3. – С. 95–99.
3. Базака Р. В. Преса Кіровоградщини (1874-1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 / Базака Роман Вікторович ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2015. – 20 с.
4. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф.18, Оп.1, Спр. 539, 259 арк. «Журнали засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1876 рік.
5. ДАКО, Ф. 18, Оп. 1, Спр. 536, 59 арк. «Журнали Засідань Єлисаветградської Міської Думи» за 1874 рік.
6. Ежегодник «Голоса Юга»: Адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с диаграммами, рисунками, портретами и шаржами / издание редакции газеты «Голос Юга». – Елисаветград: Типография Х. Ш. Немировского, 1913. – 167 с.
7. Журналы заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в сентябре 1906 года (XLII сессия): С прилож. докладов и комиссий. – Елисаветград : Ти. М. А. Гольденберга, 1906. – 204 с.

**Всеукраїнська наукова конференція
«Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах»,
м. Дніпро, 30-31 березня 2018 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Інститут педагогіки НАН України
Інститут філософії НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Олег Бабенко

ДОЛЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ ТА НЕПРАЦЕЗДАТНИХ ГРОМАДЯН, ЩО ПІДПАДАЛИ ПІД ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ КРЕМГЕС*

Однією з найважливіших характеристик держави є турбота про людей похилого віку, а також про тих, хто буу непрацездатним із різних причин, став інвалідом від народження або внаслідок каліцтва. У різних державах проблема забезпечення таких людей, особливо тих, хто залишився без нагляду родичів, вирішується у різний спосіб. У країнах із розвинутою ліберальною економікою цим займаються різноманітні патронажні організації

** Олег Бабенко. Доля людей похилого віку та непрацездатних громадян, що підпадали під переселення із зони затоплення КремГЕС / Олег Бабенко // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 148–152.*

недержавного характеру, що діють як на благодійній, так і на комерційній основі. У суспільствах із традиційним укладом функції догляду за старими та непрацездатними найчастіше виконує сім'я, яка у більшості випадків залишається досить великою, аби забезпечити їх достатньою увагою та матеріальним забезпеченням.

У СРСР, зважаючи на щільний контроль держави за всіма сферами життя, передбачалося: держава брала на себе функції часткової допомоги людям похилого віку, забезпечення їх пенсіями, різноманітними пільгами з метою полегшення родичам догляд за ними. У випадку, коли інвалід або стара людина, що не могла за собою доглянути, залишалися без догляду родичів, держава могла взяти її на повне забезпечення і догляд у відповідних установах.

Будівництво Кременчуцької ГЕС, як і будь-яка радянська промислова «перемога», мала соціальні наслідки, що можна було співставити з великою екологічною катастрофою або локальним військовим конфліктом. Серед наслідків цієї події слід вказати на проблему переселення із зони затоплення значної кількості мешканців сіл та міст, серед яких було досить багато осіб непрацездатних та похилого віку. Як відомо, для таких людей зміна місця проживання викликає значні труднощі. Тим більше це стосується побудови власного житла або обладнання квартири.

У зоні затоплення проживала чимала кількість старих людей, у тому числі одиноких, а також громадяни, які з певних причин втратили працездатність. Серед них закономірно виникли чималі хвилювання й переживання з приводу того, де їм жити, як будувати житло тощо. Зрозуміло, що забезпечити переселення мала держава, однак напевне саме це і викликало занепокоєння у літніх та непрацездатних людей, і небезпідставно.

Державні органи зі свого боку намагалися таких громадян заспокоїти, мотивуючи тим, що нове житло для них збудують спеціальні будівельні організації безкоштовно, тобто в реальності за державний рахунок. У той же час із самого початку держава шукала можливості для зменшення витрат щодо допомоги непрацездатним переселенцям. Наприклад, ті сім'ї престарілих, де хоч одна особа була працездатною, змушені були будувати нове житло власноруч. Таким чином, із загального положення моментально почали робити винятки, які мали на меті зняти з держави «зайвий» тягар і перекласти його на самих громадян.

Також великим тягарем для влади виявилися самотні громадяни, переважно жінки похилого віку, які жили у власних будинках чи квартирах, що підлягали знесенню. Якщо вважати по справедливості, таким людям влада або підприємство повинно було б надати нове житло, рівноцінне

старому або ж, принаймні, компенсувати повну вартість будівель та господарства, що втрачається. Проте напевне керівництву республіки таке рішення вважалося недостатньо економним з огляду на можливості народного господарства. Тому влада вирішила принаймні частину таких громадян переселити до будинків самотніх чи інвалідів. Так, до будинку інвалідів відправили мешканок міста Новогеорґіївськ Євдокію Олефір, 1894 року народження, яка проживала у будинку №28 по вулиці 3-го грудня, Євдокію Судакову, 1891 року народження, що мешкала у домі №11 вулиці Червоноармійської, жительку будинку №98 по вулиці Вільна Олександрю Мироненко, 1895 року народження, а також Євдокію Успенську з вулиці 3-го грудня, будинок №22 та інших одиноких мешканців цього району. [1, арк. 12].

При цьому їхні власні будинки розбиралися чужими людьми, нажито впродовж тривалого часу майно знищувалося або привласнювалося сторонніми, адже забрати його до будинку інвалідів виселенець не міг, окрім хіба що кількох вузлів з одягом. Зате економія для держави на таких громадянах виявилася суттєвою, адже замість власних будинків чи квартир вони отримували лише окреме ліжко в переповненому державному закладі, умови існування в якому були не досить гуманними та комфортними.

Незважаючи на подібні факти, багато самотніх престарілих громадян згоди на переселення до Будинків інвалідів не давали. Головним чином сільські мешканці або мешканці зон індивідуальної забудови м. Новогеорґіївська, маючи власне житло, розраховували, що держава збудує для них, як для пільгової категорії, окремі будинки чи надасть окремі квартири.

Дійсно, спочатку органи радянської влади начебто збиралися виконати свої обіцянки. Так, до пільгового списку по Новогеорґіївському району 21 травня 1956 року вписали спочатку 226 сімей. 25 серпня 1958 року відбулося чергове засідання виконкому Новогеорґіївської районної ради, де затвердили новий список господарств пільгової групи переселенців із чаши водосховища, куди вписали 358 господарів. Серед них по с. Табурище до пільгової категорії потрапили 58 одиноких і престарілих громадян. 31 особа зі списку вважалися одиницями, 21 сім'я складалася з 2 осіб. По с. Велика Андрусівка таких сімей було 31, по Новому Липовому нарахували 15 сімейних та одинаків, по Калантаєвому – 29 пільгових громадян тощо.

Всім внесеним до списку прямо пообіцяли, що впродовж двох наступних років, 1957–1958, державна організація «Спецбудтрест» збудує кожній сім'ї житлові будинки чи квартири. Районна влада також вказала, яке саме житло перепаде кожному пільговому переселенцю. Вибір полягав

між окремим будинком, половиною будинку та однокімнатною квартирою. Для прикладу: для мешканця м. Новогеоргіївська Трохима Конова-лова, інваліда другої групи, сім'я якого налічувала три особи, визначили спорудити окремий будинок. Для самотньої жителяки міста Оксани Ільківни Волощук передбачалася половина будинку або однокімнатна квартира [2, арк. 21].

Розселити пільгових переселенців вирішили як у новостворених населених пунктах, так і у старих селах. Так, 120 будинків для пільгових переселенців планували збудувати в Новому місті, ще 40 – у с. Талова Балка, 50 – у Новому селі, по 30 – у Нікольському, Калантаєвому, Павлівці [3, арк. 277-280].

Проте через два роки, коли до затоплення чаші водосховища залишався рік, з'ясувалося, що багато пільговиків обіцяного нового жила не отримали. Причини провалу планів переселення були озвучені на позачерговому засіданні Новогеоргіївського міськвиконкому 30 серпня 1958 року: «У зв'язку з тим, що громадяни, які підлягають внесенню в пільгову групу на представлення жилих будинків велика кількість, а запланованих будинків не вистачає, заплановані кошти витрачені повністю, то, з метою задоволення житловою площею більшу кількість пільговиків, частково перепланувати пільгові жили будинки, переобладнавши їх замість однієї сім'ї на дві сім'ї».

Виникла парадоксальна ситуація, коли причини невиконання плану побудови житла полягали у перевитратах коштів із боку будівельних організацій, а вийти з ситуації вирішили за рахунок самих переселенців, зекономивши на вартості житла, що їм надавалося.

Таким саме чином отримали один на двох будинок № 7 у кварталі №126 «Нового міста» Пелагея Танцюра та Таїсія Аліфанова. У будинок №36 цього ж кварталу поселили самотню Юлію Калініченко та сім'ю Ганни Єлісової з трьох осіб. Будинок № 19 поділили між самотньою Ганною Бражник та сім'єю Арсенія Петрова (2 особи). У такий же спосіб перерозподілили будинки №№ 32,36, 34, 10, 27, 15, 18, 23, 14 та ін. у кварталі №105. Так само розподілили десятки будинків і в кварталах №106, №126 [4, арк. 196].

Але проблеми заселення пільгових категорій громадян міста ці заходи влади м. Новогеоргіївська не вирішили. Тому у Новогеоргіївській міській раді 4 червня 1958 року вирішили збудувати один багатоквартирний будинок у «Новому місті» з метою заселити туди пільговиків. Престарілі мешканці мали отримати однокімнатні квартири, що потребувало перегляду бюджету будівництва [4, арк. 150]. Навіть 4 червня 1959 року, коли часу до затоплення Дніпра всього кілька місяців, проблему забезпечення пільгових

категорій громадян в Новогеоргіївському районі все ще не могли вирішити. Одинокі й старі мешканці залишалися фактично без будь-якого житла.

Районна влада гарячково шукала способи її вирішення, звернувшись листом до заступника голови Кіровоградського облвиконкому Єгорову за допомогою. Вирішити її самотужки було дуже важко, адже кошти на пільгове будівництво були витрачені повністю. З облвиконкому порадили не будувати будинки з цегли чи вапняку, а перейти на глину чи шлак, також перенести на нове місце старі будинки та одноквартирні будинки перебудувати на двоквартирні, і таким чином ще зменшити собівартість будівництва.

Справа погіршувалася і тим, що якість будівництва, яке здійснювали бригади робітників із «Спецбудтресту» № 2 була низькою. Згідно з актом перевірки будівництва житлових будинків для пільгової категорії громадян у селах Велика Андрусівка, Калантаєве та Павлівка, підписаного техніком-будівельником промислового відділу Новогеоргіївського РК КП(б)У. Безверхим 23 січня 1956 р., недоліків виявилось настільки багато, що інспектор навіть розгубився і не знав, як їх кваліфікувати – чи як звичайний брак, чи як несанкціоновані зміни у проекті [5, арк. 1-2 зв.].

Вказуючи на головні порушення при будівництві житлових будинків для інвалідів, немічних та престарілих, тобто, для тих категорій громадян, які вважалися пільговиками, Безверхий перш за все відзначив, що висота стін зовні сягає лише 260-280 см замість 300 см. Від 10 до 40 см виявилися заниженими і стелі всередині будинків. Внутрішні стіни в будинках мали значний нахил, відхилення від осі сягало 15 см і більше. Стелі були побудовані зі значним прогином, від чого входні двері ковзали по стелі. Віконні рами були сильно деформовані, а двері не зачинялися. Фундаменти в будинках виявилися неглибокими, а цоколі – низькими. Черепиця на даху кріпилася дротом, через це залишалися великі щілини і будинки протікали. Зовнішні глиняні стіни тріскалися, глиняна обмазка обсипалася. Входні двері виходили прямо на вулицю. Тамбури, печі та груби взагалі не будувалися. Перелік недоліків прямо вказував на поспіх та максимальну «економність».

У деяких будинках с. Павлівка вікна були фактично на рівні колін майбутніх мешканців. У с. Калантаєве глиняні стіни в усіх будинках були вилиті вкрай неохайно, мали значні викривлення, западини, кривизну. Один із будинків по висоті з одного кутка мав 250 см, а з іншого – 275 см. Економили будівельники і на балках: в будинках їх клали по 5 замість 9 [5, арк. 12]. Чи вжили заходів з ліквідації відвертого браку, чи поніс хто покарання за організацію такого будівництва – невідомо.

Причиною такого стану будівництва очевидно було бажання встигнути за будівництвом станції, що призводило до поспіху і погіршення якості робіт і застосування дешевих матеріалів. Тож із 118 будинків, що їх зводили будівельники зі «Спецбудтресту № 2» в 1956 році, тільки в 10 стіни були з цегли, решта вилиті з глини чи вугільного шлаку [5, арк. 5].

Загалом на будівництво житла для пільгових груп переселенців із Новогеоргіївського району держава запланувала 4,5 млн. крб. До початку 1959 року їх на місці отримали лише 3,5 млн. крб. Із огляду на це виникає питання про те, звідки взявся висновок про перевитрату коштів, якщо цілий мільйон карбованців будівельники фактично недоотримали? Таким чином, можна вважати, що не тільки дії будівельників були причиною погіршення якості будівель, але й фінансова політика республіканського центру, що, поряд з гучними заявами про виконання і перевиконання планів, так і не спромігся налагодити елементарну фінансову дисципліну.

На початок 1959 року на обліку залишилося 385 сімей пільговиків. Для них встигли збудувати 239 будинків і квартир, затративши фактично понад 5,3 млн. крб. Оскільки до затоплення чаші зоставалося менше року і потрібно ще збудувати пільговим категоріям громадян чимало житла, то керівництво Новогеоргіївського району стикнулося з проблемою недоотримання майже 2 млн. крб., які були потрібні щоб добудувати 71 будинок, із яких 34 вирішили переобладнати для поселення двох сімей [6, арк. 3]. Проблема рештки переселенців була якось вирішена, проте конкретний спосіб у документах райпарткому не зберігся.

Таким чином, незважаючи на максимальне спрощення та економію, кошторисна вартість одного будинку для пільгових категорій переселенців досягла 25,5 тис. крб. За раціонального й планомірного будівництва цього мало вистачити на зведення якісного житла. Однак через поспіх і неритмічне фінансування фактично будували неякісне примітивне житло, яке переселенцям довго довелося довершувати й удосконалювати самотужки.

Історія створення житла для непрацездатних громадян та громадян похилого віку на будівництві Кременчуцької ГЕС чітко висвітлила головні проблеми, притаманні для державної системи соціального забезпечення. Ці недоліки полягали головним чином у тому, що для бюрократичної системи не існує людини. Вона для неї – лише статистична одиниця, почуття і комплексні потреби якої не мають значення для функціонування державної машини, що перемелює тонни відомчих паперів, розподіляє мільярдні суми грошей, визначає загальні стандарти, проте буксує там, де справа йдеться про індивідуальні потреби конкретної людини. Для радянського та партійного бюрократичного апарату сотні непрацездатних громадян стали

лише головною біллю, завадою на шляху до кар'єрного зростання, ускладненням на шляху побудови «світлого майбутнього», яке, мабуть, призначалося не для них.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ДАКО, ФР-4538, оп.1, спр.93;
2. ДАКО, Ф.Р-6713, оп.1, спр.826;
3. ДАКО, ФР-3024, оп.1д, спр.16;
4. ДАКО, ФР-4538, оп.1, спр. 74;
5. ДАКО, ФР 437, оп.1, спр.498;
6. ДАКО. Ф.Р-6713, оп.1, спр.92г

Вадим Колєчкін

БОЙОВІ ДІЇ ЧАСТИН 7-Ї ГВАРДІЙСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КОМПАНІЇВСЬКОГО РАЙОНУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ У СІЧНІ-БЕРЕЗНІ 1944 РОКУ*

Визволення Компаніївського району розпочалося на початку січня 1944 року. 5 січня 1944 р. частини 25 гвардійського стрілецького корпусу розпочали наступ із району с. Вершино-Кам'янки на с. Плавні і далі в обхід Кіровограда з південного заходу на територію Компаніївського району Кіровоградської області.

8 січня 1944 р. частини корпусу отримали наказ закріпитися на рубежі Федорівка-Мар'ївка-Суслова. У тому числі 684 стрілецький полк 409 стрілецької дивізії зайняв село Мар'ївка та найближчі висоти, 677 стрілецький полк тієї ж дивізії – с. Юр'ївка та сусідні висоти, 675 стрілецький полк розташувався у районі с. Колмаківка у другому ешелоні дивізії. Частини та спеціаль-

* Вадим Колєчкін. Бойові дії частин 7-ї Гвардійської Армії на території Компаніївського району Кіровоградської області у січні-березні 1944 року / Вадим Колєчкін // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С. 152–154.

ні підрозділи дивізії (навчальна рота, розвідувальна рота та саперний батальйон) були розташовані у резерві дивізії у районі с. Холодний Ключ.

9-10.01.1944 у районі Роздолля-Червоновершка почали зосереджуватися танкові та моторизовані частини противника, у тому числі танкова дивізія «Велика Німеччина». О 12.00 9 січня німецькі війська розпочали наступ на с. Суслова на ділянці 677 СП, але були зупинені у районі висоти 198.1. Два дні супротивники вели вогневий бій. Радянська дивізія втратила у боях 22 вояки вбитими, 55 пораненими, та розбитими 2 45-мм гармати і 1 76-мм.

11.01.1944 неодноразові ворожі атаки з танками та бронетранспортерами спричинили паніку серед бійців дивізій. У результаті радянські війська були вибиті з сіл Мар'ївка, Суслова та Юр'ївка, покинувши там усю артилерію.

11.01.1944 о 12.00. на допомогу 409 СД виступили частини 53 стрілецької дивізії, отримавши наказ зосередитися біля с. Холодний Ключ для подальшого наступу на Мар'ївку.

12 січня частини 409, 53 та 72-ї гвардійської дивізій отримали наказ повернути попередні позиції. 409 СД, привівши себе до ладу, розпочала атаки з метою пробитися до району Компаніївки та хутора Жеванова. До кінця дня частини дивізії відбили с. Суслова, повернувши собі втрачену артилерію, і закріпилися у байраках на південний захід від села. Втрати дивізії склали 33 вояки вбитими, 60 пораненими, 3 бійці зникли безвісти.

Частини 53 СД отримали наказ наступати на с. Мар'ївка, а після визволення села – продовжити наступ у напрямку Федосіївки та хутора Степового, з подальшим виходом на рубіж хутір Леніна-хутір Жеванова. До 15.30 село було визволене від німців, проте при спробі продовжити наступ на південний захід частини дивізії були контратаковані німецькими танками. Контратаку радянські піхотинці відбили з допомогою гранат, при підтримці роти протитанкових рушниць. Тільки 475 полк дивізії втратив за день 13 вояків вбитими, 43 пораненими, 11 бійців пропали без вісти.

13-17.01.1944 бої набули позиційного характеру. Ворогуючі сторони вели вогневий бій, мінометні та артилерійські перестрілки, радянські позиції бомбардували окремі ворожі літаки. Загалом за цей період втрати 409 дивізії склали 19 вбитих, 38 поранених. Одночасно були відремонтовані відбиті у німців гармати та кулемети.

18-23.01. у районі продовжувалися позиційні бої, у яких було вбито 10 і поранено 30 бійців 409 СД. 24 частини дивізії були виведені для відпочинку у район Седловата-Покровське-Клинці.

Бойову ділянку 409 СД зайняли частини 53 дивізії. Частини 53-ї СД

отримали наказ вести розвідку ворожих позицій. Так, 24.01.1944 року у результаті дій радянської розвідгрупи вдалося узяти в полон німецького унтер-офіцера і знищити до 30 ворожих солдат. З 25.01.1944 частини 53-ї та 72 гвардійської стрілецьких дивізій вели позиційні бої, укріплювали лінію оборони, вели розвідку та спостерігали за ворогом.

6.02.1944 4 частини 53 стрілецької дивізії взяли участь у розвідці боєм. Проте внаслідок жорстокого артилерійсько-мінометного обстрілу від наступу довелося відмовитися. 25.02.1944 частини 9 стрілецька рота 475 полку спробувала прорвати ворожі позиції у районі висоти 191,7. Проте, потрапивши під артилерійський обстріл та обстріл зі стрілецької зброї, протягом світлового дня не могла ні просунутись уперед, ні вийти на попередні позиції. Лише вночі залишки роти повернулися до власних частин. У результаті 29 бійців було вбито, 16 поранено, 3 вояки зникли без вісти.

3 березня 1944 р. 53 стрілецька дивізія здала свою ділянку підрозділам 72-ї стрілецької дивізії і вирушила маршем до району Дар'івки, для підготовки прориву ворожої оборони у напрямку с. Аннинська. У цей час частини 7-ї гвардійської армії та 5-ї гвардійської армії отримали наказ з початком наступу оточити і знищити новоукраїнське угруповання ворожих військ. На період прориву оборони ворога 1-7 березня частини, що тримали фронт на ділянці Мар'ївка-Новгородка, мали утримувати свої позиції, вести розвідку ворожої лінії оборони, готувати штурмові групи до її прориву і боротьбу з пунктами опору.

6.03.1944 частини 72-ї стрілецької дивізії намагалися взяти с. Тернова Балка, проте через сильний вогонь німецьких військ мусили відмовитися від своєї задачі. Наступного дня правофлангові корпуси 7-ї гвардійської армії розпочали прорив ворожої оборони. Лівифлангові частини армії, у тому числі і 72 гвардійська стрілецька дивізія, перейшли у наступ 10 березня після виходу головних сил армії до району Єлисаветполя.

10 березня командування 24 гвардійського стрілецького корпусу з'ясувало, що ворог зняв частину сил для протидії прориву правофлангових корпусів армії і наказало розпочати наступ 8 гвардійській повітряно-десантній дивізії. 12.03 перейшла у наступ решта сил 24 гвардійського СК. У тому числі частини 72-ї СД вийшли з району Мар'ївка і почали просування до смт Компаніївка та с. Рівне.

Загалом безповоротні втрати радянських частин у районі Мар'ївки, Холодного Ключа, Колмаківки, Юр'ївки та Суслової склали 268 бійців. Втрати ворожих військ натовість невідомі, слід лише зазначити, що радянські розвідники та піхота взяли у полон не менше 35 ворожих вояків.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Журнал боевых действий войск 7 гв. А. Период с 01.03.1944 по 31.03.1944 г. // ЦАМО, Ф. 341, Оп. 5312, Д. 690.
2. Журнал боевых действий войск 7 гв. А. Период с 01.01.1944 по 31.01.1944 г. // ЦАМО, Ф. 341, Оп. 5312, Д. 686.
3. Журнал боевых действий войск 7 гв. А. Период с 01.02.1944 по 29.02.1944 г. // ЦАМО, Ф. 341, Оп. 5312, Д. 688.

Роман Базака

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ПРЕСИ КІРОВОГРАДЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ*

Ідейно-політичний дискурс преси Кіровоградщини 1917–1921 років є джерелом розуміння складних процесів боротьби за владу на теренах колишньої Російської імперії та національно-визвольних змагань на українських землях. Для репрезентації своїх політичних ідей та ведення активного інформаційного протистояння окрім мітингів, публічних промов, лекцій та інших громадських заходів політичним, а згодом військово-політичним силам потрібна була платформа зі сталою періодичністю. Так з'явилася преса ідейно-політичного спрямування, яку в роботі поділяємо на такі типологічні групи: соціалістичні (видання партій російського соціалістичного крила), національно-патріотичні, комуністичні (більшовицькі), анархістсько-повстанські та антикомуністичні часописи (добі Денікінщини). Видання військово-політичних сил сформували ідейно-політичний дискурс Кіровоградщини (1917–1921 років), який складався із сукупності таких дискурсів: соціалістично-революційного, українського національно-патріотичного, анархістсько-повстанського, антикомуністичного дискурсу періоду Денікінщини та комуністичного, який із становленням та зміцненням більшовицької влади трансформувався в ідейно-політичний

* Роман Базака. Ідейно-політичний дискурс преси Кіровоградщини початку ХХ століття Роман Базака // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 212–213.

дискурс радянської влади. Слід зазначити, що хронологічні межі дискурсів не вичерпуються проміжком 1917 – 1921 рр., оскільки передумови їхнього зародження та розвитку були закладені значно раніше. Так, український національно-патріотичний дискурс з'явився у другій половині XIX століття – у часи, коли, за положенням реформи 1870 р., до органів міського самоврядування було обрано багато українських патріотів, наслідком чого стала поява на теренах краю перших українофільських громад. Соціалістичний ідейно-політичний дискурс зародився у кінці 70-х на початку 80-х рр. XIX століття з виникненням народницьких та народовольчих гуртків Кіровоградщини. Зародження анархістського ідейно-політичного дискурсу пов'язане з діяльністю перших анархістських груп періоду першої революції в імперській Росії та у постреволюційний період. Більшовицький ідейно-політичний дискурс на теренах краю поширився після революції 1917 року. Ідейно-політичний дискурс влади періоду денікінщини визначався хронологічними рамками правління цієї військово-політичної сили у 1919 році. Попри те, реальний розвій та активізація дискурсів розпочалися у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ідейно-політична та військова боротьба за владу 1917–1921 рр. трансформувала пресу відповідно до соціально-політичних реалій життя. Часописи почали використовуватися як активний механізм управління народними масами.

Ідейно-політичний дискурс періоду національно-визвольних змагань мав не тільки політичну карту військово-політичних гравців, але й мовну складову з притаманними їй засобами, прийомами втілення та відображення. Мова соціалістично-революційного, анархістсько-повстанського, денікінського та більшовицького дискурсів суттєво не відрізнялася, їй була притаманна насиченість гаслами, лозунгами та закликами. На лексичному рівні використовувалися агресивно забарвлена лексика, словосполучення та слова-маркери, які були ключовими засобами впливу на свідомість аудиторії: пропагандисти за допомогою таких слів та словосполучень маркували «зло» та «добро», ділили світ на «своїх» та «чужих», утворюючи альтернативну медійну реальність та формуючи громадську думку.

Мова ідейно-політичного дискурсу: української преси Єлисаветграда відрізнялася від інших дискурсів, для неї був характерний виражений поміркований стиль без надмірного вживання штампів, слів-маркерів чи агресивної лексики, за виключенням газети «Республіканець», що видавалася республіканськими військами УНР у грудні 1918 – лютому 1919 року, у якій спостерігалася ультрареволюційна лексика. Очевидно, «огрубіння» мови можна пояснити вимогами боротьби, оскільки газета видавалася у період жорстких військових подій в Україні.

Жанрова палітра ідейно-політичного дискурсу 1917–1921 рр. була дуже широкою: від класичних публіцистичних жанрів (памфлет, фейлетон тощо) до політичної поезії та казок: із політичною метою використовувалися навіть телеграми.

Після військового захоплення влади на Кіровоградщині більшовиками чи не першим кроком стало знищення опозиційної думки. Рішенням Єлисаветградського військово-революційного комітету в січні 1920 р. були заборонені всі опозиційні видання. Так почала формуватися система однопартійної радянської преси, яка за своїм характером була проросійською, чужою та ворожою Україні.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Боротьба робітників та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920 рр.). Збірник док. і матер. – Кіровоград: Кіровоградське обл.видавництво, 1957. – 351 с.
2. Годы борьбы: Сборник матер. – Зиновьевск : Б. и., 1927. – 194 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
4. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2002. – 392 с.
5. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору: автореф. дис. д-ра філол. наук: спец. 10.01.08/ К. Серажим; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 32 с.
6. Державний архів Кіровоградської області. Наук.-доп. фонд.

Віктор Білоус

ПОЛІТИЧНА СИНОНІМІЯ РОЗПОРЯДЖУВАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ ЯК ОДИН ІЗ МЕТОДІВ МАСКУВАННЯ РЕПРЕСИВНИХ ДІЙ ВЛАДИ*

(На прикладах тестів із документів Держархіву
Кіровоградської області)

Зазвичай, предмет або явище, що створюється чи виникає, є первинним щодо свого мовного денотату, але у деяких випадках на позначення нового об'єкту реальності може бути використано вже існуючу лексичну одиницю. Ці ЛФО (лексико-фразеологічні одиниці), як правило, не ривкі в часі та мають обмежений діапазон ужитку. З плином часу вони втрачають колишню частотність свого використання, зникають, або, лишаючись у оригінальних текстах та словниках, стають мовними маркерами епохи (див. праці Д. Баранника, В. Білоуса, Р. Будагова, М. Гладкого, В. Жайворонка, Ю. Караулова, С. Карцевського, О. Семенюка, В. Шаклеїна та ін.). Так трапилось, зокрема, з деякими номенами періоду 20-х років XX сторіччя. Проілюструємо це прикладами з текстів окремих документів (1925-27 рр.) радянських органів місцевого управління колишнього Єлисаветградського повіту (нині Кіровоградський район Кіровоградської області).

У той час шляхом виселення та позбавлення земельних наділів владою проводилась до пори ретельно приховувана підготовка до загальної колективізації сільського господарства. На позначення потечійних ворогів кампанії до ужитку було впроваджено відповідну (інколи евфемистичну) термінологію. У документах періоду читаємо цей перелік з варіантами, який являє собою практично синонімічний ряд: «дідичі та великі землевласники», «б. поміщики», «бывш. помещики», «кол. вел. землевласники недворянського походження», «був. землевласники», «нетрудові орендарі» [1:1, 9, 10, 11].

Добре відомий поколінням радянських людей термін «кулак, куркуль» з'явиться трохи пізніше, але воювати проти його та «підкулач-

* Віктор Білоус. Політична синонімія розпоряджувальних документів як один з методів маскування репресивних дій влади (на прикладах тестів з документів Держархіву Кіровоградської області) / Віктор Білоус // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 213–216.

ників, підкуркульників» (виразний приклад творчого підходу до процесу творення нових термінів епохи!) будуть значно активніше, аж до «знищення як класу».

Класик української поезії закликав «заглядати до словників». Відомий словник Б. Грінченка містить коротке визначення: «Дідич. Поміщик, владетель» [2 : 388]; більш модерний НТСУМ: «Дідич, іст. Те саме, що поміщик, великий землевласник» [3 : 553].

Отже, виходить, що історизм «дідич» у часи створення «нового суспільства» отримав новий узус. На нашу думку, ідея цього полягала у тому, щоб за рахунок використання синонімічного ряду на означення практично одного поняття створити у населення території враження критично загрозливої масовості якихось «дідичів», які об'єднались проти трудового народу з різними там «б. поміщиками», «бывш. помещиками», «кол. вел. землевласниками недворянського походження», «був. землевласниками», «нетрудовими орендарями».

Нашу увагу привернув термін «кол. вел. землевласники недворянського походження». Можливо, у межах соціального протистояння того часу він мав означати, що це – вороги, але не такі затяті, як «кол. вел. землевласники дворянського походження» (вид. авт.)? З останніми ЧК вже давно розібралася! Так само, як, мабуть, і з «нетрудовими орендарями».

Населення треба було підняти на боротьбу з «глитаями та визискувачами!» Партійні й радянські діячі спробували за допомогою мовних засобів (номінативів, зокрема) соціально протиставити учасників подій того часу: «ще не забутої ворожнечі бідняка до бувшого «пана», «громада – пан» тощо (виділено авт.) [1:20]. Застосованою до категорії «дідичів» «міра соціального захисту» була виселенням «за межі округи» [1:1, 5, 9], що по суті є засобом адміністративним (хоча у перші роки радвлади існував навіть «адміністративний розстріл», як би парадоксально це не звучало!, – прим. авт.). В умовах щільного заселення території це практично означало б переселення до іншої, сусідньої, округи, тому й етапували осіб із названого вище синонімічного ряду разом із сім'ями за межі батьківщини, на Північ СРСР, що означало реальне їх винищення. Хід історичних подій підтвердив, що лексикограф Б. Грінченко ненадарма проілюстрував вживання лексеми «дідич» таким прикладом: «Якщо хочеш дідичем на Україні сидіти, то перш всього вези сюди огненну бронь да сип замочок кругом будинків» [2: 388]. Наші дідичі до поради не дослухались.

У наведених прикладах можна відчувати й побачити, як виселення (читай: знищення, – авт.) сукупності особистостей (дідичів, землевласників тощо) призвело до виникнення та подальшого соціального домінування

знеособленої аморфної земгромади, попередника майбутнього «безликого» колгоспу (вид. авт.).

Практика використання малозрозумілих для населення термінів – відроджених, таких як «дідич», та новостворених, таких як «осадник», «лісник» (для польських переселенців періоду 30-50-х років) – виявилась результативною. Метод «навішування ярликів» спрацьовував і надалі: згадайте «космополітів», «стиляг», «дисидентів», «демократів», «сепаратистів», «навиків» тощо.

Оскільки противники кампанії боротьби проти дідичів здійснювали «дезорганізуючий вплив на оточуюче населення» та організовували «ріжні антирадянські виступи» [1:5], то щодо них владою вживались відповідні репресивні заходи. Поводження з опонентами, загальне ставлення до них виразно віддзеркалюють недвозначні дієслівні конструкції періоду: «негайно виселити за межі округи»; «провести перевірку фактичного виселення б. поміщиків»; «категорично пропонує донести про проведення виконання постанови ВУЦВК» тощо (вид. авт.) [1:1, 5, 9].

Довготривала акція з руйнування села проводилась таємно, а на першому її етапі – ще й обережно, бо влада боялась небажаного розголосу, що міг би привести до організованого спротиву населення. Про це, на нашу думку, свідчить документ під назвою «Порядок зберігання, повертання та виконання постанов ЦКК КП(б)У», надісланий до місцевих органів виконавчої влади, у якому, зокрема, регламентується таке: «3. Витяги треба зберігати в особистих нарочитих обложках і ні в якому разі не допускається прилучення їх до радянського та професійного діловодства. 4. Безумовно забороняється копіювання витягів, а також писані посилання на їх в радянським та професійним діловодстві» (вид. авт.) [1:11].

Ми не знайшли прикладів прямих запитань «зверху» про ставлення населення до кампанії виселення землевласників, але маємо одну відповідь «знизу», що до певної міри розставляє «крапки над «і»», відверто стверджуючи, що основним рушієм означеного процесу стала не любов чи повага до влади, а елементарна жадібність населення: «Відношення населення до справи виселення треба рахувати співчуванням Радвладі. З'ясовується воно трохи до ще не забутої ворожнечі бідняка до бувшого «пана», а головним чином можливістю скористати земелькою, а також будинками та деяким майном, що достається земгромадам по виселенню поміщика» (вид. авт.) [1:20].

Саме у ті часи закріпився у свідомості певної частини населення заклик «грабувати награвоване». Грабували тоді – грабують і зараз: хвиля рейдерських захоплень, масових крадіжок у містах і селах є наслідком

саме того періоду безроздільного панування «революційної правосвідомості».

Слово, яке «було на початку», подібне до цвяха для скріплення дій та морально-етичних засад людини. У відомій баладі С. Маршака для закріплення підкови не вистачило цвяха. Як результат: підкова відпала, кінь закульгав, вершник загинув, а далі – «враг вступает в город, пленных не щадя, // Потому что в кузнице не было гвоздя». На жаль, потрібні «цвяхи» у нашої «кузні» давно закінчились...

У незрозумілих переважній більшості населення цієї території англійській, німецькій, французькій (основних мовах Європи) є слова *decency*, *Ehrlichkeit*, *honetete*; *responsibility*, *Ehrbarkeit*, *respectabilite*; *love of God*; *Liebe zu Gott*, *l'amour de Dieu*. Вони означають речі добре знайомі, зрозумілі та обов'язкові до дотримання тамтешніми народами. При бажанні кожен може знайти для себе їхнє значення у двомовних словниках (здайте пораду класика про словники!), ось тільки пояснити ці значення нашому населенню важкувато: відсутні розуміння та відчуття цих слів. Вибите воно з голів гречкосіїв та волопасів вже давно. І вибивалося (як бачимо на наведених прикладах із документів) на законодавчому рівні уповноваженими представниками злочинної влади, які закликали спочатку до грабунків, а потім до збагачення, які особистим прикладом підтверджували свої слогани та невтомно втілювали їх у життя.

Газети початку обох століть детально повідомляли, на чиї (та на які) гроші жила політеміграція у Швейцарії та Німеччині; які для здобуття цих грошей здійснювались пограбування банків, що їх скромно називали «експропріаціями»; як у народі (але це вже після «великої та справедливої» революції) відбирали землю, хліб та волю; як після інших «революцій» (та й перед ними, та й під час них так само) народні «благодійники» (з тих, хто нижче) крали добро для себе особисто цілими заводами та колгоспами; а ті, що вище, – брали грішми просто з бюджету, обкрадаючи пенсіонерів та дітей, солдатів та робітників, медиків та вчителів.

Багато слів забуто. Багато слів людей змусили забути. Забуто сказане Мойсеєві на горі Сінай. Заповіді «не вбивай», «не вкради» втратили усього тільки по дві літери, але при цьому вони не перестали бути «заповітаними» – своєрідними «заповіданими» для теперішнього покоління нащадків тих, хто під створеними владою прапорами, «історична» та «героїчна» сутність яких придумані тією ж владою [4], грабували та вбивали чесних трударів, тих, хто працював на землі, прагнучи саме працею побудувати майбутнє для себе, своїх дітей та у такий спосіб – для усієї країни. Чи вийшло у них? Чи ж вийде у нинішніх?

У обраний нами для вивчення період 20-30-х років минулого століття почав створюватись та набирати силу радянський «newspeak» («новояз») [5]. Виразним маркером канцеляриту епохи слугують, наприклад, такі монструозні конструкції з відібраних нами документів: «з метою негайного усунення й виправлення всіх допущених РВК хиб в справі виселення дідичів...»; «в останній раз під персональну відповідальність категорично пропонує»; «признати компанію по возбуждению вопросов с выселением бывш. помещиков законченной с 1 февраля 1927 г.»; «останнє майно залічено в держфонд і підлягало до ліквідації держфондовими комісіями на місцях, як немогутще бути використаним по призначенню» [1:1, 2, 9, 11].

Своїм дописом ми прагнемо навести приклад взаємопроникнення наук філології та соціології. Згадуючи відносно нову галузь філології, лінгвокультурологію, ми маємо на увазі перш за все вплив соціуму на мову, але припускаємо при цьому й feedback, тобто, спрацьовування своєрідного зворотного зв'язку. Очікуючи на це проявлення, ми продовжуємо збір мовленнєвих одиниць обраного для дослідження періоду з метою створення характеристик мовленнєвих особистостей епохи, аналізу їхньої поведінки та її наслідків.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, фонд П-2, опис 5, спр. №155;
2. Словарь української мови. Упорядкував із додатком власного матеріалу Борис Гринченко. – К.: «Наукова думка», 1996 р. В чотирьох томах. Том 1 А-Ж, стор. 388;
3. Новий тлумачний словник української мови. Видання друге, виправлене. У трьох томах. Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. Київ: вид. «Аконіт». – 2006 р., том 1, стор. 553;
4. Orwell, George, «Animal Farm», електронний ресурс;
5. Orwell, George, «1984», електронний ресурс.

Міжнародна конференція
«Штучні голоди в Україні XX століття»,
м. Київ, 16 травня 2018 року

Всеукраїнська правозахисна організація
«Меморіал» імені Василя Стуса
Міністерство культури України
Міністерство закордонних справ України
Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»
Український інститут національної пам'яті
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Мистецький фонд імені Короля Данила
Фундація Українського Голодомору-Геноциду
(Чикаго, США) за підтримки Світового Конгресу Українців

Олег Бабенко

УДК 94(477.65):[341.485]«1932/1933»

ГОЛОДОМОР НА ЗІНОВ'ЄВЩИНІ: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ*

Стаття присвячена історії зародження та розвитку Голодомору 1932-1933 рр. на території сучасної Кіровоградської області. На основі документів Державного архіву Кіровоградської області провадиться аналіз розвитку сільського господарства Зінов'євської округи 1920-х рр., перебігу колективізації у цей період, головних напрямків політики окружного керівництва, зародження ідеї «голодного примусу» до колективізації під час перших випадків голодування у 1928-1929 рр., та її реалізації на по-

** Олег Бабенко. Голодомор на Зінов'євщині: передумови виникнення, причини та наслідки / Олег Бабенко // Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні XX століття» (Київ, 16 травня 2018 року). – Київ – Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. – С. 52–57.*

чатку 1930-х рр. Наводяться основні дані про перебіг і масштаби розкуркулення, основні види репресій, що застосовувалися радянською владою до різних категорій громадян, яких зараховували до «куркулів» або так званих «підкуркульників». Розглянуто питання примусової масової колективізації сільських господарств, виділено основні особливості Голодомору 1932-1933 рр. на території сучасної Кіровоградщини. Аналізуються основні причини та наслідки примусової колективізації на прикладі перебігу хлібозаготівель та стану тваринництва на території колишньої Зінов'євської округи; демонструється загальний зв'язок між процесами розкуркулення, колективізації та виникнення голоду, що супроводжувався масовою смертністю. Охарактеризовано основні статистичні дані про смертність, а також вплив колективізації на стан сільського господарства районів майбутньої Кіровоградської області.

Ключові слова: історія України, сільське господарство, НЕП, «великий перелом», колективізація, Голодомор 1932-1933 рр.

The article deals with the history of origin and progress of the Famine of 1932-33 in the territory of the modern Kirovograd region. Development of agriculture in Zinovievsk region, the upspring of the idea of collectivization through «subordination by hunger» during first cases of starvation in 1928-29 and its introduction at the beginning of the 30-th are being analysed on the basis of the documents of the State Archives of Kirovograd Region.

Main data on the process and scale of the dispossession of the kulaks; on basic methods of repressions, employed by the Soviet power for different categories of people, listed as kulaks or their supporters, are given.

The problem of forced mass collectivization is reviewed, main characteristics of the Famine of 1932-33 in the territory of the modern Kirovograd region are highlighted.

Main reasons and results of the forced mass collectivization are analysed on the example of the process of grainstocking and the state of animal husbandry in the territory of the former Zinovievsk region; general Keywords: history of the UkrSSR, agriculture, NEP («new economic policy»), «great turnover», collectivization, the Famine of 1932-33 («Holodomor»), connection between processes of the dispossession of the kulaks, collectivization and beginning of the famine, accompanied by mass mortality, is demonstrated. Basic statistic data on mortality rate as well as the influence of collectivization on the state of agriculture of the districts of would-be Kirovograd region are characterised.

Колективізація сільського господарства в Україні 1930-х рр. та пов'язаний із нею штучний голод, що супроводжувався масовою смертністю

українських селян, став однією з найбільш страхітливих подій в історії СРСР. У той же час регіональні прояви цього явища мають певні особливості, пов'язані зі специфікою діяльності місцевих управлінських структур та економіко-географічною характеристикою самих регіонів. Метою цієї статті є висвітлення саме таких особливостей, що мали місце на території майбутньої Кіровоградської області.

Кіровоградський вимір Голодомору 1932–1933 рр. неодноразово ставав об'єктом вивчення з боку місцевих науковців та краєзнавців. У різний час трагічній долі селян-мешканців території майбутньої Кіровоградської області присвячували свої роботи О. Бабенко, В. Білошапка, В. Бондар, В. Даченко, Ю. Матівос, І. Петренко, С. Шевченко та інші. За підтримки органів державної влади та місцевого самоврядування побачили світ декілька збірників документів із колекції Державного архіву Кіровоградської області. У 2008 видано окремий том «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. в Україні. Кіровоградська область» із розлогою передмовою та короткими довідками про передумови та хід Голодомору по кожній адміністративно-територіальній одиниці. Проте і досі поле діяльності для нових досліджень у цій царині залишається досить широким.

Питання колективізації сільського господарства завжди було для більшовицького керівництва СРСР своєрідною «нав'язливою ідеєю». Перший напад «колективізаторства», який стався з ним у 1919 році, викликав численні селянські повстання. На території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, зокрема, вибухнуло повстання отамана Григор'єва, наслідки якого відбилися на усій стратегічній ситуації на фронтах громадянської війни. Більшовицьке керівництво надовго відмовилося від ідеї об'єднання селянства колишньої Російської імперії у комуні, артілі та інші форми колективного господарства.

У часи так званої «Нової економічної політики» спроби колективізації сільського господарства на території Зінов'євського округу (так тепер називалася колишня Єлисаветградщина) були дуже обережними і мали характер поступового умовляння найбільш бідніших верств селянства об'єднуватися з метою спільного господарювання на землі. «М'яка колективізація» в окрузі розпочалася з 1920 р., найбільша кількість колгоспів була створена у 1924 р. При цьому найбільш поширеною формою господарства були артілі. На жовтень 1925 р. в окрузі налічувалося 384 колективних господарства, у тому числі 271 сільськогосподарська артіль, 21 комуна та 92 товариства зі спільної обробки землі [1, арк. 41].

Ефективність колгоспів надзвичайно залежала від керівників господарства, а також від того контингенту селян, який погодився на об'єднан-

ня. При цьому мотивація була абсолютно різна. У артіль могли об'єднатися селяни, яким для нормального господарювання просто не вистачало індивідуального сільськогосподарського інвентарю, робочої худоби і землі. Також до колгоспу вступали і маргінальні елементи, що могли при цьому розраховувати на податкові пільги, отримання матеріальної, а іноді й продовольчої допомоги з боку держави. Значні податкові пільги отримували також колгоспи, що утворювали колишні червоноармійці як контингент вже ідеологічно оброблений у радянському дусі.

Результати діяльності колгоспів одночасно давали більшовикам і певні надії, і викликали деякі розчарування. Частка повністю самостійних рентабельних (так званих «здорових») колгоспів складала лише 5%. Ще 40% колгоспів характеризувалися як «середні» господарства, тобто працювали нормально, але не могли бути зразковими. Нижчими, ніж середні, були 30% колгоспів, збиткових (так званих «хворих») колективів налічувалося 19%. «Хворі» колгоспи рекомендувалося або «оздоровити», або ліквідувати [1, арк. 42-43].

У той же час завдяки наявності тракторів, правильній сівозміні колгоспи вважалися ефективнішими на 25-40% товаровиробниками за одноосібників. Важливим критерієм була інтенсивність використання робочої худоби. Навантаження на одного коня у середньому складала 11,9 десятин у артілі, 7,7 десятин – у ТСОЗ, у той час як у середняцькому господарстві не перевищувало 5-6 десятин. «Здорові» колгоспи у голодному 1925 р. мали можливість продати 3-4 тис. пудів хліба кожен, а також засіяти сортового насіння на площі до 600 десятин [1, арк. 44].

У середньому на один колгосп припадало 80-110 десятин землі, загалом у 1922 р. площі колгоспних полів складала 7029 десятин, у 1925 – 30957 десятин [1, арк. 45].

Однією з основних проблем сільськогосподарської кооперації називали велику заборгованість перед кредитними товариствами «Сільгосподаря», яка складала до 400000 крб. [4, арк. 48].

У той же час Сільгоспбанк у 1924 р. видав 375559 крб. кредитів, у 1925 р. – 1396559 крб. Головний кредит припав на 79 сільськогосподарських товариств, 112 колективів округи. Окрім грошових сум, Сільгоспбанк поставив до округи 173 трактори, які сприяли піднесенню ефективності колгоспів [1, арк. 49-52].

Відштовхуючись від подібних міркувань, керівництво СРСР, республіки та округи за будь-якої можливості намагалося доводити селянам, що колективне господарювання є серйозною альтернативою одноосібному селянському господарству і має перед останнім значні переваги. Проте

попри певний матеріальний стимул до об'єднання селяни не квапилися змінювати свій звичний робочий ритм на більш напружений колгоспний, нехай би він і давав можливість заробити і жити хоч трохи ситніше. Окрім того, традиційний індивідуалізм українських селян також стояв на заваді об'єднанню у колгосп.

Відповідно традиційним ворогом колгоспів були заможні селяни – т. зв. «куркулі», що не без підстав звикли вважати себе господарями села. Саме вони і мали найбільшу вигоду від НЕПу. Незважаючи на серйозний податковий тиск, тільки заможні селяни могли дозволити собі викинути на ринок достатню кількість продукції, аби багатіти і вкладати кошти у розширення посівної площі, придбання сільськогосподарських машин, наймати своєрідну клієнтелу з числа менш заможних сільських мешканців. Окрім того, куркуль міг впливати на ринкові ціни, притримуючи зерно, або навпаки, демпінгуючи за рахунок його кількості.

Наявність поряд колективного господарства, що могло б покласти край панівному становищу у секторі товарного постачання сільськогосподарської продукції, не тішило заможних селян. Куркулі постійно вели роботу серед селян проти колгоспу, при цьому аргументуючи не тільки словом, але й матеріальним чином, за рахунок лихварства та незаконної оренди землі підтримуючи «підкуркульників», а також поступово корумпуючи районне начальство та сільради.

З огляду на це більшовикам постійно доводилося шукати все нові аргументи для селян, особливо середнього статку, аби залучити їх у колгоспи.

У 1928-1929 рр. на півдні УРСР стався новий недорід, що викликав черговий випадок масового голодування більш ніж 3 млн. селян. Серед різноманітних заходів його подолання партійне керівництво республіки передбачило і черговий етап залучення селянства до колгоспів. Зокрема було поставлене завдання посилити допомогу сільськогосподарськими машинами на пільгових умовах насамперед маломісним середняцьким та бідняцьким господарствам, а також «скерувати всі міроприємства в такий спосіб, щоб посилити соціалістичний сектор на селі й, зокрема, посилити нові колгоспи». Через це із загальної кількості зерна, призначеного для осінньої посівної, що складала 112,1 тис. т., лівова частка була виділена у кредит маломісним, бідняцьким господарствам та колгоспам. Як наслідок, площа усупільненої землі на листопада-грудня 1929 р. виросла з 17% до 37%. Зростання темпів колективізації під час голодування не могло не бути поміченим радянським керівництвом [8, арк. 126].

Прихованою формою залучення сільського населення до колективної праці можна вважати розповсюдження громадських робіт. При цьому на-

голошувалося на можливості побудувати за допомогою населення значну кількість споруд «загально-корисного значіння». Відповідно було проголошено настанову, яка багато в чому визначила ставлення до селянства на багато років у майбутньому: «Велике значіння громадських робіт полягає також в тому, що вони викликають у населення бажання до громадської самодіяльності в боротьбі зі стихійними лихами. Соціальні форми допомоги негативно впливають на населення, при звичаючи його у всіх випадках лих надіятися на державну допомогу та послабляя самодіяльність населення в боротьбі з ними» [8, арк. 119].

Хоча з 17 районів округи недорідними було визнано лише 3, усі республіканські настанови розповсюджувалися на всю округу [8, арк. 119].

Проте згадані темпи колективізації вважалися вже недостатніми. Тим більше, що затвердження першого п'ятирічного плану передбачало значне зростання кількості армії промислових робітників, яких потрібно було забезпечити продовольством. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про темпи колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву». У ній передбачалося закінчення суцільної колективізації в Україні восени 1931 р., принаймні навесні 1932 р. [13, с. 85-86].

Одночасно у 1930 р. розпочалася кампанія розкуркулення. VIII пленум Зінов'євського окружного комітету КП(б)У, керуючись постановою про суцільну колективізацію, ухвалив рішення про ліквідацію господарств, що вважалися куркульськими. По всій Зінов'євщині було ліквідовано сотні заможних господарств, майно яких було передано новоствореним колгоспам.

Станом на березень 1930 р. близько 80% українських селян через тиск влади змушені були вступити до колгоспів. Зокрема 75% селян Зінов'євської округи опинилися у колгоспах, у більшості випадків всупереч власній волі. При цьому влада здебільшого намагалася усупільнити все селянське майно у той час, коли постанова передбачала створення колгоспів у формі артілей зі збереженням за селянами присадибного господарства та частини худоби.

Подібна політика викликала значну кількість селянських заворушень, у тому числі й на території Зінов'євської округи. У 1929 р. на території округи було зафіксовано 1547 випадків «куркульського реагування», у 1930 р. – 1427 актів. Окрім того, Державне політичне управління доповідало про 237 випадків прямої агітації проти здачі хліба [2, арк. 4].

Активними підбурювачами до протестних виступів були колишні куркулі та священики, що стало ще одним приводом для застосування проти них як судових, так і позасудових переслідувань. Наприклад, на кінець 1931 р. через органи юстиції було проведено 348 справ, відповідно до

яких були засуджені 512 осіб. У тому числі 147 куркулів (або тих, хто такими вважався) та 203 середняки, яких моментально зарахували до так званих «підкуркульників» [3, арк. 3-3 зв.].

У березні 1930 р. у газеті «Правда» була надрукована стаття Й. Сталіна «Головокружение от успехов». Генеральний секретар звинуватив місцеву владу у застосуванні репресивного тиску на колгоспників, вимагав повернутися до добровільного принципу колективізації, а також нагадував про дотримання статут сільськогосподарської артілі. Тож значна кількість селян отримала змогу вийти з колгоспів.

Тим часом, поступку влади селяни, напевне, сприйняли як шанс зберегти своє господарство. Вони вважали, що, виконавши план хлібоздачі, зможуть переконати владу припинити усупільнення землі. Так, по Зінов'євській окрузі було заплановано заготовити у 1930 р. 10 млн. 785 тис. пудів зерна, у тому числі на одноосібників припадало 6 млн. 645 тис. пудів. Реально було заготовлено 13 млн. 453 тис. пудів зерна (тобто план був виконаний на 123%), у тому числі 9 млн. 900 тис. пудів – по одноосібному сектору. У той же час колгоспи та радгоспи виконали план лише на 75% [2, арк. 7-8].

Продовження колективізації у 1931 р. розчарувало селян. Вони неохоче працювали і почали приховувати хліб від держави, небезпідставно побоюючись, що його просто відберуть. Обсяги заготовленого хліба невблаганно зменшувалися з року в рік. Вже на початку 1932 р. органи партійної влади констатували, що більшість селян недоїдають, у тому числі сім'ї червоноармійців. Також констатувалося, що місцеві керівники ігнорують випадки голодування, роблячи вигляд, наче нічого страшного не відбувається.

Ще одним наслідком примусової колективізації став масовий забій худоби, яка підлягала усупільненню, а також падіж тварин у громадському стаді через поганий догляд та нестачу кормів. Так, якщо по сільрадах Знам'янського району станом на 1.01.1932 р. налічувалося 13428 голів великої рогатої худоби, то на 15.12.1932 р. – лише 12188 голів. Падіж серед телят сягав 40% [9, арк. 23-24].

У Златопільському районі тільки з 1 жовтня до 1 грудня 1932 р. загинуло 713 коней та 395 свиней [9, арк. 78].

Важким був стан забезпеченості колгоспників худобою. Так, частина сільрад Знам'янського району була забезпечена коровами в індивідуальному користуванні на 11-20%, більшість – на 60% і вище. Лише 3 сільради мали забезпеченість на рівні 80% і вище [6, арк. 22-23].

У відповідь держава лише посилила тиск на селян, проте продовольства було заготовлено набагато менше, ніж у попередньому році. На село

були направлені сумнозвісні «25-тисячники», які мали «по-більшовицькому» організувати роботу в колгоспах та хлібозаготівлі. На селі створювалися «буксирні бригади», що мали завадити селянам приховати хлібні запаси та, безумовно, конфіскувати те, що приховували селяни, сподіваючись якось пережити зиму, що невблаганно наближалася. У «боротьбі за хліб» проти селянства взяли особисту участь навіть вищі партійні функціонери. Так, візит до до с. Рівного Новоукраїнського району Л. Кагановича моментально призвів до виявлення 737 ям із прихованим зерном, а візит В. Затонського до с. Піщаний Брід – 18 схованок. У результаті 88% колгоспників Одеської області, до якої належали станом на 1931–1933 рр. райони майбутньої Кіровоградщини, на кінець 1932 р. залишилися без хліба взагалі [10, с. 430].

Пік голодування припав на кінець 1932 – початок – 1933 рр. Унаслідок повної дезорганізації сільського господарства, численних зловживань колгоспного правління та членів сільрад, репресивних заходів проти селян, останні почали саботувати хлібозаготівлі, приховувати та розкрадати зерно, боячись залишитись без продуктів харчування взагалі, для чого мали усі підстави.

Відповідальність за провал хлібозаготівель було традиційно перекладено на низову ланку радянського керівництва. Тільки у вересні 1932 р. зі своїх посад були позбавлені 56 голів колгоспів та 52 члени правління, відповідно, до суду було притягнуто 64 особи [2, арк. 9]. Серед них були як ті члени колгоспного правління, що обманювали селян, розкрадаючи чесно зароблене ними зерно, так і ті, хто захищав селян, відмовляючись відбирати у них те, що вже було роздано на трудовні.

Страшною бідою стало необґрунтоване списання трудовнів, що суттєво зменшувало натуральну оплату селянської праці. Так, в артілі «Нове життя» Олександрівського району у листопаді 1932 р. кількість нарахованих колгоспникам трудовнів було зменшено майже наполовину – з 52690 до 29000 [10, арк. 431]. Це, у свою чергу, призвело до зменшення стимулу селян до праці і одночасно заохочувало до крадіжок та приховування наявних продовольчих запасів.

7 листопада 1932 р. до УРСР для з'ясування ситуації прибула комісія на чолі з В. Молотовим. За підсумками її візиту республіканській владі було дозволено вжити заходів щодо примусового збору зерна. Серед таких заходів передбачалося занесення колгоспу на «чорну дошку», що автоматично призводило до припинення торгівлі промисловими товарами з колгоспом, обшуки господарств колгоспників, яких підозрювали у крадіжках, постійна агітація за здачу зерна та роз'яснення колгоспникам,

що, не виконавши план, вони не отримають заробітну платню і натуральну оплату.

По населених пунктах Зінов'ївщини поїхали активісти, які намагалися умовити селян здавати зерно, а разом із тим розвідували ситуацію на селі. Так, у Знав'янському районі після політінформації до одного з комсомольських агітаторів звернулися селяни, що пропонували здати у рахунок плану по 40-50 кг зерна. Одна з жінок пропонувала 100 кг. Досвідчений активіст швидко організував комсомольців для перевірки її господарства. Під час обшуку у жінки з ями підняли 400 кг зерна. У артілі ім. Котовського з трьох ям було піднято півтори тонни зерна, у артілі ім. Леніна – 8 ц із семи ям [5, арк. 10].

У свою чергу, районне начальство намагалося будь-що врятувати власну кар'єру, бодай і за рахунок вимираючого селянства. Один з епізодів подібного потрапив навіть у доповідь Г. Петровського і був зафіксований у протоколі XVII з'їзду партії: «...в январе 1933 г. в Новоукраинский район Одесской области заехал товарищ Затонский. Дела с хлебозаготовками обстояли плохо. Товарищ Затонский предложил выбрать какой-либо один объект, развернуть там массово-разъяснительную работу, провести широкую операцию по изъятию затаенного хлеба и тем добиться перелома в хлебозаготовках в районе. Решили остановиться на колхозе «Первое мая», где надо было таким путем взять 360 ц хлеба. Стоило однако только товарищу Затонскому выехать из района, как начальник райГПУ, по заданию районного руководства, поехал в совхоз «Червона поляна», «выжал» из директора совхоза 360 ц хлеба, сдал на элеватор, после чего районное руководство рапортовало товарищу Затонскому и обкому о том, что «на основании большевистского применения рекомендуемых товарищем Затонским методов достигнут перелом в хлебозаготовках» [12, с. 141].

Хлібозаготівлі тривали до весни 1933 р. Тим часом невиконання плану заготівель призвело до зриву постачання хліба до міст. Узимку 1932/33 р. у м. Зінов'євськ припинилася видача заробітної платні. У лютому були введені хлібні картки і централізоване постачання робітників. Лише навесні 1933 р., коли стало зрозуміло, що більше зерна у селян немає, влада вирішила трохи послабити тиск на селянство і заохотити його до роботи, надавши невелику продовольчу допомогу насамперед колгоспникам.

Відповідно до безрезневого розпорядження Одеського обкому на колгоспи виділялася продовольча позика. У першу чергу позичку отримували голова сільради, секретарі партосередку та комсомольської організації. Також голова сільради отримував позичку для колгоспників і окремо для бригадирів сільськогосподарських бригад. Окремі позички призначалися

одному з голів секції сільської ради, уповноваженим райпарткому та райвиконкому, школі на устаткування сніданків та на дитячі ясла. При цьому райпартком застерігав керівництво колгоспів від механічного розподілу «всім порівну». Також позику повинні були отримати колгоспники-ударники відповідно до вироблених трудоднів, а також червоноармійці. В окремих випадках позика надавалася «колгоспникам-неударникам», які знаходилися у найбільш важкому стані. Правління колгоспу, керівники партійних та комсомольських осередків, бригадири та уповноважені отримували позику за гроші. Колгоспники ж отримували продовольчу допомогу безкоштовно, як державну проддопомогу, але з обов'язковим поверненням після збору врожаю, за рахунок зароблених натуральних авансів [6, арк. 22-23].

Протягом року були вжиті заходи щодо припинення голодування, яке було причиною масової смертності селян. За станом колгоспників постійно слідкували партійні органи. Посилилася боротьба зі зловживаннями. Як результат – були звільнені з роботи найбільш одіозні районні начальники, а деякі з них віддані під суд. Так, голова Сентовської сільради був звинувачений у тому, що брав продовольчої допомоги, скільки хотів, фактично відбираючи її у голодних селян. Під час обшуку у нього було вилучено 7 ц зерна, 350 кг печеного хліба, значну кількість круп, м'ясо та сало. Окрім того, він намагався приховати від ревізійної комісії «4 амбари», у яких зберігалось до 6,5 т насіння соняшника [4, арк. 27].

Останніми жертвами голоду на Зінов'євщині стали переселенці з Білорусії та Полісся. Користуючись тим, що люди ще не адаптувалися на новому місці, голови колгоспів та сільрад ще й наприкінці 1933 р. прагнули не виплачувати їм трудодні. У результаті в с. Суботці ще на початок 1934 р. голодувало 7 сімей переселенців. У одній із них померли батько та мати, залишивши кількох опухлих від голоду дітей [7, арк. 2-2 зв.].

Лише протягом 1934 р. смертність від голоду припинилася. До того моменту на теренах майбутньої Кіровоградської області встигло померти не менше, ніж 22370 селян та 2215 мешканців міста [11, арк. 13-14].

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що голод, який супроводжував «великий перелом» радянської внутрішньої політики на рубежі 1920–1930-х рр., власне і виник як наслідок цього «перелому». Саме нав'язливе бажання радянського керівництва будь-що загнати селян у колгоспи призвело до низки заходів, що спершу повністю дезорганізували сільськогосподарське виробництво в країні, потім спричинило масове голодування, що у кінцевому підсумку зумовило масову смертність жахливих масштабів, людожерства та трупожерства. Окрім людських жертв,

руйнування усталеного життєвого укладу усіх українських селян позначилося на стані сільського господарства на багато років у майбутньому, спричинило тривалу деморалізацію суспільства і травмувало історичну пам'ять народу.

БІБЛІОГРАФІЯ:

Ф. П-2. Зінов'євський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. - Оп. 1:

1. Спр. 389. Економічна довідка по Зінов'євському округу за 1926/27 рр., 74 арк.
2. Спр. 536. Сводки о политическом состоянии округа, 234 арк.
Ф. П-4. Зінов'євський міський комітет КП(б)У. оп. 1
3. Спр. 99 Інформація про стан хлібозаготівель. 1931 р., 36 арк.
Ф. П-68. Опись дел общего делопроизводства Знаменского райкома КП(б)У. оп. 1-А.
4. Спр. 6. Директивные указания райкома КП(б)У партийным по вопросам руководства хозяйственным строительством. 104 арк.
5. Спр. 10. Спецсводки отделения транспортного ОГПУ и районного отделения ГПУ о политической обстановке в районе 14.01.1933 – 25.08.1933, 215 арк.
6. Спр. 33. Протокол V районной партийной конференции 1934, 93 арк.
7. Спр. 41. Информация уполномоченных райкома КП(б)У о положении переселенцев в районе, 22 арк.
Ф. Р-229. Єлисаветградська округова комісія допомоги недорідним районам при Окрземвідділі. оп. 1.
8. Спр. 1. Доповідь урядової комісії по допомозі недорідним районам. Загальні відомості про недорідні райони України та розділ кредитів між ними, 236 арк.
9. Державний архів Черкаської області. Ф. П-446. Златопільський районний комітет КП(б)У. оп. 1. Спр. 191. Інформація Златопільського райкома КП(б)У про хід господарських кампаній, 229 арк.
10. Голодомор 1932-33 років в Україні: документи і матеріали. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 1128 с.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-33 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.
12. XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. 26 января – 10 февраля 1934 года. – М.: Партиздат, 1934
13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. (ноябрь 1929 – декабрь 1930). – М.: РОС-СПЭН, 2000. – 927 с.

УДК 930.253[94(477.65)+341.485]«1921/1933» Вадим Колєчкін

ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРІВ 1921-1923 РР. ТА 1932-1933 РР. ТЕРИТОРІЇ ЗІНОВ'ЄВЩИНИ*

Аналізуються документальні джерела з історії голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр., що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області. Документи належать, головним чином, до партійних фондів і містять різноманітні дані про зародження, причини, перебіг та основні наслідки обох випадків масового голодування.

Джерельна база Державного архіву Кіровоградської області неодноразово ставала предметом дослідження історії голоду й Голодомору, а окремі документи з неї використовувалися як ілюстрація цілеспрямованого створення штучних умов для початку масового голодування українських селян на теренах сучасної Кіровоградської області. Йдеться про дві збірки документів, що були підготовлені до видання колективом Державного архіву області, присвячених голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр.

Стверджується, що спираючись на документи Державного архіву Кіровоградської області, дослідник може ретельно відтворити причини, перебіг і наслідки як голоду 1921–1923 рр., так і масштабного Голодомору 1932–1933 рр. При цьому майже усі аспекти цих трагедій відображені у документах Кіровоградського архіву, за винятком хіба що окремих розпоряджень московського керівництва, що безпосередньо не стосувалися партійної та радянської влади на районному рівні.

Ключові слова: голод 1921–1922 рр., Голодомор 1932–1933 рр., історичні джерела, офіційний документ, статистика, Державний архів Кіровоградської області.

Documentary sources on the history of famine of 1921–23 and the

** Вадим Колєчкін. Джерела Державного архіву Кіровоградської області з історії Голодоморів 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на території Зінов'євщини / Вадим Колєчкін // Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року). – Київ – Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. – С. 52–57. // Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року). – Київ – Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. – С. 163–165.*

Holodomor of 1932–33, preserved in the State Archives of Kirovograd region (SAKR), are analysed in this article. The documents mainly belong to the party funds and contain miscellaneous data concerning origins, causes, progress and main results of both cases of mass starvation.

Sources base of SAKR has repeatedly become a subject of research in the history of mass starvation, while some of its documents have been used to illustrate the deliberate creation of artificial conditions for the beginning of mass starvation of Ukrainian peasants in the territory of the modern Kirovograd region. We mean two document collections, compiled by SAKR researchers, devoted to the famine of 1921–23 and the Holodomor of 1932–33.

It is stated, that, basing on the documents of SAKR, a researcher will be able to carefully reproduce causes, progress and results of both the famine of 1921–23 and the vast Holodomor of 1932–33. Almost all these aspects of the tragedies are reflected in the documents of SAKR with the exception of maybe separate directives of Moscow government, which did not pertain to district bodies of party and Soviet power.

Key words: *famine of 1921–23, Holodomor of 1932–33, history sources, official documents, statistics, SAKR.*

Історію голодних років на території, що зараз входить до складу Кіровоградської області, неможливо було б відтворити без різноманітних джерел, у яких збереглася пам'ять про страшенне рукотворне лихо, яке спіткало насамперед селянство Української РСР в історії першої половини ХХ ст. Серед цих джерел провідними, такими, що задають загальний тон висвітленню тих чи інших подій, вважаються свідчення очевидців масової трагедії, розтягнутої в часі, яку керівництво СРСР сприймало лише як статистичний матеріал. У той же час основою для комплексного наукового висвітлення історичних подій безумовно є документи відповідної доби, у тому числі і доби голоду 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр.

Джерельну базу Державного архіву Кіровоградської області неодноразово використовували дослідники історії масових голодувань, залучаючи окремі документи для ілюстрації цілеспрямованого створення штучних умов для початку масового голодування українських селян на теренах сучасної Кіровоградської області. Йдеться, передусім, про доробок науковців Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка О. Житкова, Л. Пономаренко, С. Проскурової, С. Шевченка та ін., краєзнавців О. Бабенка, В. Білошапки, В. Бондара, В. Даценка, Ю. Матівоса, І. Петренка, присвячений як голоду 1921–1923 рр., так і Голодомору 1932–1933 рр.

Без документальних свідчень Державного архіву Кіровоградської області були би не такими повними й об'ємними за своїм трагізмом історія етноциду, виписана в передмові «Голодомор в Україні 1932–1933 років: у вимірах Центральної України», та жаклива ілюстрація до неї – Мартиролог жертв Голодомору на Кіровоградщині, вміщені в обласному томі «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. в Україні. Кіровоградська область» [3].

Не стояв осторонь від питання висвітлення трагічних сторінок політичної історії України першої половини ХХ ст. і сам колектив Державного архіву Кіровоградської області, що підготував і видав за активного сприяння Кіровоградської обласної державної адміністрації та Кіровоградської обласної ради два збірники документів.

Перший збірник, виданий у 2003 р., має назву «Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр.» [1]. У виданні оприлюднено 260 документів, вибраних із 16 фондів Державного архіву області та колишнього партійного архіву Кіровоградського обласного комітету КПРС.

Другий збірник побачив світ у 2008 р. під назвою «Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів» [2]. У збірнику опубліковано 158 документів, газетних статей, а також спогади очевидців Голодомору 1932–1933 рр.

Загалом слід зазначити, що фонди й колекції Державного архіву Кіровоградської області містять цілісні масиви документів, за якими в деталях можна прослідкувати передумови, перебіг, наслідки голоду 1921–1922 рр. і Голодомору 1932–1933 рр.

Стосовно колекцій – передусім мовиться про друковані періодичні видання, які виходили в зазначені періоди в містах і районах області, – промовисті мозаїки повсякденного життя територій, що нині належать до Центральноукраїнського регіону, а також спогади людей про голод і Голодомор.

Щодо характеристики фондового зібрання зазначимо детальніше.

Документи, що відображають умови виникнення масового голодування населення на території нинішньої Кіровоградської області у 1921–1922 рр., містяться головним чином у фондах колишнього партійного архіву обласного комітету КПУ. Вони зберігаються у фондах П-63, П-80, П-225, П-5896. Це, наприклад, звіти місцевих комітетів бідноти та уповноважених із хлібозаготівлі. Саме ці органи займалися оцінкою можливостей сільського господарства Єлисаветградського повіту Миколаївської губернії. Саме вони першими мали помітити загрозу голоду, що

невпинно наближався протягом 1921 р., а також спостерігати важкий стан селян та їхнього господарства упродовж усього голодування до початку 1923 р. включно.

Також сюди належать документи місцевих органів партійної та радянської влади. Різноманітні інструкції, циркулярні листи, звітність про продовольче забезпечення населення, статистика та перебіг боротьби з голодом дозволяють створити цілісну картину трагедії.

Окремої уваги заслуговують документи фонду Р-1074, що був сформований із документів «Комісії по боротьбі з голодом» повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Одеської губернії. Фонд складається із 133 справ. Серед них – різноманітні постанови, накази, циркуляри, розпорядження повітового виконкому та Одеської губернської комісії по боротьбі з голодом. Ці документи стосуються різних питань в організації боротьби з голодом, зокрема розподілу продовольства та посівної позики, формування системи громадського харчування.

Поточний стан голодування можна вивчити на основі протоколів установчих зборів Єлисаветградського відділення Всеросійського комітету громадської допомоги голодуючим, засідань повітової комісії по боротьбі з голодом та загальних зборів громадян сіл повіту. Підсумкові відомості містять періодичні звіти та доповіді про роботу комісії, надходження і видачу продуктів харчування. Окрім загальних відомостей про голодуючих і померлих від голоду, відділення постійно вивчало дані про занедбані господарства.

Залучення громадськості до боротьби з голодом відображають акти, довідки про здачу приватними особами та установами і організаціями продуктів харчування для голодуючих. Наявність 5 справ із подібними даними свідчить про досить розвинену благодійність навіть у післяреволюційний час, а також про загальну участь незбайдужілого до чужого, хоч і всезагального характеру, лиха населення у боротьбі з продовольчою кризою на селі.

Персональний аспект голоду 1921–1923 рр. добре ілюструють різноманітні номенклатурні документи, зокрема списки працівників комісій і сільрад Єлисаветградського повіту, а також громадян, які потребували матеріальної допомоги. Особливої уваги заслуговують списки голодуючих громадян, які разом із відомостями з тогочасних метричних книг та іншими документами установ реєстрації актів громадського стану, можуть дати панорамне уявлення про співвідношення масового голодування та масової смертності, що, власне, є головним показником ефективності заходів у боротьбі з голодуванням чи повної відсутності таких.

Заяви громадян про надання допомоги добре відображають реальний стан голодуючих та їхні потреби, які при співставленні з документами органів влади та установами з допомоги голодуючим свідчать про справжній рівень допомоги та її дієвості.

Додаткову інформацію з різних питань, а також рівень залучення органів влади до допомоги голодуючим містять справи листування з місцевими органами влади, військовими частинами, добровільними товариствами, профспілковими організаціями, дитячими будинками з питань надання допомоги голодуючим.

Серед документів важливе місце займають ті, що відображають взаємодію місцевої влади з міжнародними благодійними організаціями – фондом Нансена та Американської адміністрацією допомоги (АРА). Місцева влада зі свого боку постійно звітувала перед цими організаціями щодо використання пайків, які були надані благодійними фондами, надавала дані про перебіг голодування на території області. При цьому у багатьох випадках як заявку на отримання допомоги надавалися персональні списки голодуючих. Таким чином, листування органів влади з іноземними благодійниками дає досить ретельну картину голодування у Єлисаветградському повіті.

Джерела з історії Голодомору 1932-1933 рр. мають дещо інший характер. Основою для висвітлення цього далеко не стихійного лиха є насамперед документи партійних фондів. Основним є фонд П-4, що містить документи міського партійного комітету міста Зінов'євськ, який фактично виконував обов'язки окружного комітету партії після скасування такої адміністративної одиниці, як округа. Важливі, але фрагментарні дані містять фонди районних партійних комітетів, які доповнюють фонд П-4 різноманітними деталями, що створюють загальну картину Голодомору 1932–1933 рр.

Документи Державного архіву Кіровоградської області висвітлюють насамперед сам процес колективізації, який був головною причиною виникнення голодного мору. Також вони містять дані про кампанію розкуркулення, що знищила кількасот міцних господарств на території колишньої округи. Також партійні документи розповідають про «боротьбу за хліб» – кампанію надзвичайних хлібозаготівель, що тривали задовго до формального початку голодування, проте продовжилися, незважаючи на те, що люди почали вже помирати від голоду.

Слід також враховувати, що селянство від самого початку чинило пасивний, а рідше активний спротив колективізації. Закриті звіти міліції, Державного політичного управління та прокуратури партійним комітетам

районів та м. Зінов'євськ відображають загальний розмах опору колгоспній системі.

Окрім безпосередньо репресивних по своїй сутності заходів влади, документи також відображають постачання населенню, лояльному до колгоспної системи та радянської влади продовольчої продукції та надання насінневої позики господарствам навесні 1932 р., містять звіти обстеження багаточисельних випадків недоїдання, страшні реєстри смертей селян-годувальників, робітників, дітей.

Отже, можна стверджувати, що, спираючись на документи Державного архіву Кіровоградської області, сучасний дослідник може ретельно відтворити причини, перебіг і наслідки як голодування 1921–1923 рр., так і масштабного Голодомору 1932–1933 рр. При цьому майже усі аспекти цих трагедій відображені у документах названого архіву, за винятком хіба що окремих розпоряджень московського керівництва, як безпосередньо не стосувалися партійної та радянської влади районного рівня.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921-1923, 1932-1933 рр. / Державний архів Кіровоградської області; Упоряд.: О. Житков, В. Кусмінська, Л. Маренець, О. Недбальська, Л. Пономаренко, Ю. Чорна. – Кіровоград, 2003. – 194 с.
2. Голодний мор 1932-1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів. / Державний архів Кіровоградської області; Упоряд.: О. Житков, Л. Равська, О. Трибуцька, Т. Чвань. – Кіровоград, 2008. – 398 с.
3. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.

УДК 94(477.65):[323.2+341.485]«1946/1947» Іван Петренко

ПОВОЄННИЙ ГОЛОД НА КІРОВОГРАДЩИНІ – ЗАКОНОМІРНИЙ НАСЛІДОК ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ*

Стаття присвячена історії післявоєнного голоду 1946–1947 рр. на території Кіровоградської області, для якого були характерними масове голодування, що супроводжувалося смертністю насамперед селян-колгоспників. Акцентується увага саме на регіональних особливостях виникнення післявоєнного голоду, аналізується загальна ситуація в області наприкінці Другої світової війни, перебіг виконання планів продовольчих заготівель, особливості поведінки обласного, районного партійного та радянського керівництва.

Досліджуються методи проведення хлібозаготівель у 1945–1947 рр., стан колгоспників, формування умов для виникнення голодування у середовищі як українського селянства, так і міських мешканців, важкі умови існування радянського начальства низових рівнів. Визначаються основні наслідки відповідної політики радянського керівництва, наводяться статистичні дані, що характеризують поступове зниження рівня виробництва сільськогосподарської продукції, а також пов'язане з ним падіння ефективності виробництва й життєвого рівня населення області. Підбито сумні підсумки даного історичного періоду.

Ключові слова: економічна історія УРСР, сільське господарство, повоєнний період, відновлення народного господарства, конфіскація, хлібозаготівлі, голод 1946–47 рр., дистрофія, масова смертність.

The article addresses the history of the postwar famine of 1946–1947 in Kirovograd region, which was characterised by massive starvation, accompanied by mortality first among peasants. Attention is centered on the regional specific features of the origin of this famine, the general situation in the region at the end of WWII is analyzed, as well as the process of fulfilment of plans for feedstock, peculiarities of behavior of regional and district party and Soviet leaders.

* Іван Петренко. Повоєнний голод на Кіровоградщині – закономірний наслідок політики держави / Іван Петренко // Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні XX століття» (Київ, 16 травня 2018 року). – Київ – Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. – С. 52–57. // Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні XX століття» (Київ, 16 травня 2018 року). – Київ – Дрогобич: Видавництво «Коло», 2018. – С. 163–165.

Methods of grainstocking in 1945–1947; state of collective farmers, producing conditions for starvation among Ukrainian peasantry as well as city dwellers; hard living conditions of low level Soviet leaders are researched. Main consequences of the respective policies of Soviet leadership are determined; statistics data, that characterise a steady decline of agricultural production level are given, as well as resulting drop in production effectiveness and standards of living of the population of the region. Sad results of this period in history are summarised.

Key words: *economic history of the UkrSSR, agriculture, postwar period, restoration of national economy, confiscation, grainstocking, famine of 1946–47, dystrophy, mass mortality.*

Голодування 1946–1947 рр. не даремно ставиться в один понятійний ряд поряд із голодом 1921–1923 рр. і Голодомором 1932–1933 рр. Із ними його зближує як масштабна смертність селян, так і політика радянської влади, що у розпал голодування наполегливо продовжувала хлібозаготівлі, а у смертності селян звинувачувала антирадянські та класово-чужі елементи, які ніби влаштовували саботаж сільськогосподарських робіт і заготівель сільськогосподарської продукції. Проблема полягала лише у тому, що у 1946–1947 рр. на території голодування не було ворогів у достатній кількості, аби списати на них проблеми голоду та масової смертності.

Проблема післявоєнного голоду неодноразово ставала об'єктом вивчення. Її розглядали такі українські історики, як Ю. Шаповал, О. Веселова, В. Пахаренко, І. Маковейчук, Ю. Пилявець, професор Амстердамського університету Майкл Еллман, російські історики В. Зима та І. Волков, українські демографи О. Перковський та С. Пірожков та інші дослідники. Про голод 1946–1947 рр. у Кіровоградській області йдеться, зокрема, в роботах старшого наукового співробітника відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України О.М. Веселової. Регіональні аспекти голоду час від часу підіймали краснезнавці-аматори з багатьох районів області. У той же час стан дослідження причин виникнення та перебігу самого голоду далекий від завершення. Недостатньо висвітлені як документальні матеріали Державного архіву Кіровоградської області, так і численні спогади очевидців, зібрані у колекціях архіву та ряду музеїв області.

Голод 1946–1947 рр. на Кіровоградщині є найменш дослідженим серед випадків голодування неприродного або ж частково неприродного походження. Причиною є певна складність вивчення його через розпо- рошеність інформації серед значної кількості окремих статистичних та

управлінських документів. Якщо перебіг голодування 1921–1923 рр. на Кіровоградщині можна досить ретельно висвітлити за допомогою фондів радянських і партійних установ, а також повітової та волосної преси, перебіг Голодомору 1932–1933 рр. висвітлений у зведеннях партійного керівництва Зінов'євської округи і м. Зінов'євська, що правив за центр імпровізованого «Слисаветградского району», який змінив округу після чергової адміністративної реформи, то голод був фактично замовчаний і радянським, і партійним апаратом, а також місцевою пресою. Характерно, що навіть у протоколах засідань I сесії обласної ради депутатів трудящих другого скликання, що відбулася у 1946 р., немає найменшої згадки про голодування мешканців області.

Метою даної статті є висвітлення причин виникнення голоду 1946–1947 рр. та перебіг розгортання голодування на теренах області.

У міру вигнання нацистів із території Кіровоградщини в області розпочалися надзвичайні хлібозаготівлі, що викликали у селян певне занепокоєння, адже фактично повторювалася ситуація зимових хлібозаготівель 1932–1933 рр. Щоб виконати плани із заготівлі хліба, посіяного та зібраного ще в умовах нацистської окупації, численні «уповноважені» пішли взимку та весною 1944 р. по під хатами колгоспників. Проте перші завдання із забезпечення державних заготівель та заготівель у фонд Червоної Армії були виконані відносно легко. Станом на 19 березня 1944 р. колгоспники області, особливо не напружуючись, здали державі 3 млн. 327 тис. 855 пудів хліба [2]. Остаточню завдання 1943/1944 рр. було виконане станом на 5 травня 1944 р. – під час весняної сівби. Хлібоздача до Фонду Червоної Армії склала 705590 ц (103,3 % плану), обов'язкові закупівлі хліба – 191600 ц, що становило 105,4 % запланованого [2, арк. 109].

Слід зауважити, що зі звільненням нових районів план продовольчих заготівель збільшувався, а можливості господарства області зростали досить повільно. У той же час навіть надзвичайний характер заготівель 1943/44 рр. ще не призвів до голодної смертності. Проте далі ситуація у сільському господарстві серйозно ускладнилася. Насамперед до лав радянської армії за роки війни було призвано більш ніж 197 тис. осіб працездатного віку, що суттєво скоротило людський ресурс, насамперед сільського господарства області [3, арк. 3]. Ще 52 тис. осіб було вивезено на примусові роботи до Німеччини за часів німецької окупації. У часи окупації у сільському господарстві області працювала значна кількість військовополонених, що певною мірою компенсували дефіцит працездатних чоловіків, проте з початком визволення області і їх було призвано до лав Червоної Армії. Катастрофічною залишалася ситуація з сільськогоспо-

дарською технікою і транспортом – промисловість все ще працювала на війну, а господарство мусило обходитися залишками довоєнної техніки та жалюгідними подачками від армії у вигляді радянських та трофейних автомобілів. За підсумками 1945 р. колгоспи області завдання з обов'язкової здачі хліба державі не виконали. Зокрема, якщо у 1944 р. із 1712 колгоспів області виконали план 1698, то у 1945 р. – лише 358 [11, арк. 5].

Проте плани хлібозаготівель на наступний рік не були ні зменшені, ні якимось чином скореговані. У жовтні 1945 р. газета «Кіровоградська правда» закликала всі колгоспи здавати хліб понад план ще й до «фонду Червоної Армії», хоча війна на той час закінчилася і в Європі, і в Азії. До цього фонду колгосп ім. Горького Знам'янського району вивіз додатково до плану 300 пудів зерна, а колгосп ім. Ворошилова – 222 пуди. Хліб до «фонду Червоної армії» здавали не тільки з колгоспних комор: колгоспники артїлі ім. Леніна закликали всіх колгоспників здавати державі хліб із власних запасів, отриманих на трудовні, що й зробили самі та вивезли у державні засіки 120 пудів хліба. «Патріотичний почин підхопили всі колгоспники району та області!» – патетично стверджувала газета «Кіровоградська правда» в номері від 21 жовтня 1945 р.

На великий оброк для колгоспів області в 1945 р. перетворилася здача сортового насіння на склади «Дерсортфонду». Станом на 20 серпня 1945 р. на пункти «Дерсортфонду» Кіровоградської області надійшло лише 2987 ц сортового зерна, що становило 7,4% від плану. 23 серпня 1945 р. питання про заготівлю сортового насіння розглянули на засіданні облвиконкому. Обласний виконавчий комітет ухвалив, що в усіх випадках використання сортового насіння не на посівні цілі справу передавати до прокуратури [10, арк. 23].

Таким чином, майже все наявне зерно колгоспи в 1945 р. віддали: на обов'язкові поставки державі, у «фонд Червоної Армії», «Держсортфонду», за послуги МТС, у фонд допомоги фронтовикам та їхнім сім'ям, до «учительського фонду», на потреби патронатів та дитячих будинків. У жовтні 1945 р. влада наказала здавати хліб ще й понад план, залучаючи до цього не тільки колгоспні резерви, а й збираючи його з особистих господарств колгоспників.

Наприкінці 1945 р. розпочалася масова демобілізація бійців Червоної Армії та повернення остарбайтерів. Проте додому повернулися далеко не всі і не одразу, їхнє місце мусили заступити жінки, літні та неповнолітні громадяни. Колгоспники, які становили більшість населення повоєнної Кіровоградщини, і надалі залишалися найбільш експлуатованою і безправною частиною тогочасного населення. В результаті ефективність праці знизилася.

Страшним ударом по сільському господарству не тільки України, але й всього Радянського Союзу стала посуха 1946 р. Особливістю даного стихійного лиха було те, що воно вразило одночасно майже усі області СРСР, які були головними постачальниками зерна до загальносоюзного фонду. Отже, вийти з трагічної ситуації в УРСР за рахунок інших регіонів Союзу не було можливості. В такій самій ситуації опинилися і території середньої та нижньої течії Волги, Північного Кавказу, Центрально-Чорноземної області РСФРР. У Молдавії ж та Одеській області посуха розпочалася традиційно на рік раніше ніж, загалом в Україні та Російській Федерації. За масштабами та силою стихійне лихо перевищувало посуху 1921–1922 рр. і наближалось до великої посухи 1891 р. [17, с. 3].

Як наслідок – селяни почали голодувати ще влітку 1946 р., що не могло не позначитися на виробництві сільськогосподарської продукції. Так у 1945 р. чоловіки відпрацювали у середньому 349 трудовнів, а у 1946 р. – лише 320. Для жінок цей показник склав 225 трудовнів у 1945 р. та 183 трудовні у 1946 р. Відповідні показники для підлітків склали 88 та 74 трудовні. Серед непрацездатних, літніх і хворих більшість не виконала обов'язкову норму у 50 трудовнів. Таких налічувалося 22063 особи. Тих, хто заробив 51-100 трудовнів, налічувалося 14216, 101-200 трудовнів – 11433, 201-300 трудовнів – 6024, більше 300 заробили 2307 осіб, і 2252 особи напрацювали більше ніж 400 трудовнів. [12, арк. 1зв.].

Важким залишався стан забезпечення МТС технікою. Внаслідок нестачі робочої худоби колгоспники у багатьох випадках орали коровами, що призвело до зменшення надоїв молока. У такій ситуації логічним виглядало б зменшення планових завдань, введення громадського харчування, залучення до сільськогосподарських робіт чисельних армійських підрозділів. Вони були забезпечені продуктами значно краще, ніж цивільне населення, і насичені дефіцитним транспортом та різноманітною технікою, що могла б замінити тяглових корів та виснажених коней і волів. Проте реакція партійного керівництва та бюрократичного апарату виявилася прямо протилежною.

Ще з 13 квітня 1942 р., відповідно до постанови Ради народних комісарів і ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів», встановлювався обов'язковий мінімум трудовнів на рік також і для дітей та підлітків віком від 12 до 16 років – членів сімей колгоспників. Сільських дітей держава зобов'язувала виробити в колгоспі протягом року не менше 50 трудовнів. Проте до праці в колгоспі їх примушувала не тільки ця постанова, а й неможливість батьків прогодувати своїх дітей через відсутність достатньої кількості продуктів харчування,

які вони отримували як заробітну плату з колгоспної комори. Окрім того, обов'язкові норми поставок сільськогосподарської продукції, що вироблялася на селянських подвір'ях та присадибних ділянках, держава встановила максимальними, тож діти змушені під тиском післявоєнних обставин заробляти для себе хліб тяжкою і виснажливою працею. Аналогів цьому на післявоєнному європейському просторі не спостерігалось, хоча й тамтешнім дітям теж довелося тяжко працювати [1, арк. 1].

Оплата праці колгоспників у 1945 р. виявилася жалюгідною. В кожному четвертому господарстві області колгоспникам нарахували до 300 грам зерна на один трудовдень. Особливо важке становище склалося з наявністю хліба в 111 колгоспах області, де кількість нарахованого зерна на трудовдень виявилася меншою від будь-якого мінімуму – до 100 г. У майже 30% господарств нарахували 0,5 кг хліба. Зокрема, в Новоукраїнському районі на один трудовдень припадало в середньому по 560 г зерна, у Великописківському – по 529 г, у Кіровоградському – по 490 г, у Бобринецькому – по 472 г, в Знам'янському – по 440 г. Найменша оплата праці зерном на трудовні зафіксована в Олександрійському (міському) районі – в середньому 183 г на один трудовдень, Підвисоцькому – 132 г, Долинському – 150 г, Петрівському – 160 г, Златопільському – 190 г. Беззаперечно, що цього не могло вистачити для того, щоб колгоспникам цих районів можна було дожити до нового врожаю. Окрім того, у 30% колгоспів області, а це близько 500, колгоспники не отримали жодного грама зерна на трудовдень [12, арк. 4].

Але і заявлені нарахування дуже часто були тільки на папері. Практика видачі заробленого на трудовні в 1945 та 1946 рр. виявилася надзвичайно цинічною: колгоспники ніколи не отримували всього їм належного за важку й виснажливу працю на землі. Реальне наповнення трудовнів зерном, грошима та іншою продукцією завжди були набагато нижчими від декларованого. Це називалося так: колгосп заборгував колгоспникам. Аналогічна ситуація склалася і з виплатою грошей колгоспникам: виявилася багато таких колгоспів, де на трудовдень за результатами роботи в 1946 р. нарахували від 2 до 5 копійок. Були й такі господарства, де на трудовні селянам не нарахували жодної копійки.

Зокрема, в господарствах Олександрівського району відповідно до звітів перших за списком 11 колгоспів із 41, що на той час діяли в районі, колгоспникам нарахували на трудовні в 1946 р. від 29 коп. до 1 крб. 18 коп. на трудовдень, а також від 200 до 520 г зерна. У колгоспі «Борець» селяни отримали ще по 150 г овочем на трудовдень, а у колгоспі «Перемога» – по 219 г соломи. У деяких господарствах Олександрівського району, як-от в

колгоспі ім. Леніна (с. Китайгород), «Червоний сіяч» (с. Нижчі Верещаки) на 1 трудовень нарахували по 70 г зерна; в колгоспі «Нове життя» (с. Нижчі Верещаки) визначили на 1 трудовень по 35 коп.; в колгоспі «Червоний сіяч» (с. Нижчі Верещаки) на 1 трудовень установили по 12,5 коп. [8, арк. 23, 28]. Подібна ситуація спостерігалася також у господарствах Маловисківського району, де колгоспники отримали від 2 до 78 коп. на трудовень, також від 100 до 400 г зерна [9, арк 74-75].

Отже, форма оплати праці колгоспників у трудовнях призвела до того, що селянин працював фактично задарма, а якість і кількість його роботи не була пов'язана з матеріальним станом працівника.

Радянська кріпаччина знову голосно заявила про себе після війни, адже невироблення норм спричиняло переслідування колгоспників владою: їх всіяко цькували на загальних зборах, виключали з господарств, відбирали городи, віддавали до суду. Розпочалися ці судилища ще в 1944 р. – після звільнення краю від німецьких загарбників. А станом на травень 1946 р. по 8 районах області до суду відповідно до Указу від 15.04. 1942 р. віддали 187 колгоспників. Покарання народні суди призначили 136 особам, або 72,7% від усіх справ завершилися звинувачуваннями вироками. 46 виправдали, решту справ відправили на дорозслідування [13, арк. 31].

Всупереч жорстоким покаранням протягом 1946 р. обов'язкового мінімуму трудовнів не виробили 58207 колгоспників, або 16,3% усіх працездатних. Не виробили мінімуму трудовнів 40525 жінок та майже 1,5 тис. літніх, непрацездатних і хворих та чимало чоловіків і дітей. Хвороби, вік, каліцтво не завжди слугували підставою невиходу на колгоспне поле, на ферму, в конюшню, кошару чи майстерню, тож працювати в селі зобов'язані були всі, бо драконівські закони виявилися такими, що не працювати в тогочасних колгоспах мали право лише немовлята та абсолютно немічні.

За невиконання мінімуму трудовнів в 1946 р. із колгоспів виключили 1461 осіб. Ще 2072 осіб вигнали за різні провини [12, арк. 17]. На той час це вважалося важким покаранням – виключений відразу зараховувався до категорії одноосібників, від чого втрачав присадибну землю та обкладався неймовірно великими податками. А відсутність паспорта, бо їх, як відомо, колгоспникам взагалі не видавали, позбавляла можливості залишити село, щоб влаштуватися на роботу на заводі чи фабриці.

Весною 1947 р., коли для багатьох колгоспників порятунком від голодної смерті були пайки хліба, які вони отримували за роботу під час весняно-польових робіт, згідно з постановою Кіровоградського обласного виконавчого комітету від 17 березня 1947 р. №53 – по 300 г хліба на пра-

цюючого в полі та гаряча страва, в якій для приварку було 60 г борошна (для зайнятих на інших роботах в колгоспі норма хліба становила 250 г), кількість невиходів на роботу різко скоротилися, тож суттєво зменшилися кількість судових справ щодо колгоспників, які не виробили обов'язково-го мінімуму трудоднів [7, арк. 148].

Методи хлібозаготівлі, до яких вдавалася більшовицька влада в після-воєнний період, майже нічим не відрізнялися від хлібозаготівлі 30-х рр.: хліб із колгоспів та господарств колгоспників відбирався майже весь. Тож із початком 1946 р. голод, а мовою влади – це лише «продовольчі труднощі» – настирливо стукав до кожної оселі, не дуже додивляючись, колгоспна, робітнича це оселя чи тут проживає радянський службовець.

Із перших тижнів нового, 1946 р., тривожні телеграми про відсутність хліба та з проханням допомогти полетіли до Кіровоградського облвиконкому з районів області. 11 січня 1946 р. голова Златопільської РСС Дрюченко в телеграмі на ім'я заступника голови облвиконкому Антоненка сповіщав: «На Новомиргородському елеваторі немає муки, зривається постачання контингенту». Голова Великовисківського райвиконкому Бабенко 20 січня 1946 р. в телеграмі до облвиконкому скаржився: «Заготзерно Помічної припинило видачу борошна» [4, арк. 5].

28 січня 1946 р. телеграму на ім'я заступника голови облвиконкому Антоненка відправили з Малої Виски. У ній голова РВК Безпалий повідомив: «Маловисківський пункт «Заготзерна» відмовляється забезпечити 2500 кг борошна. Борошно відсутнє». Голова президії облспоживспілки М.С. Колов у січні 1946 р. направив голові облвиконкому Іщенку доповідну записку, в якій навів такі дані щодо постачання сільського населення області хлібом на картки: «На протязі 1945 р., – писав Колов М.С., – з 6175 т борошна для постачання сільського населення отримано 1881 т, тобто 30,5%. У грудні 1945 р. Маловисківський район борошна не отримав: з 33 т отримано 2 т борошна і 7 т зерна...» [4, арк. 108].

8 лютого 1946 року забили тривогу в Новоукраїнському районі – заврайторгвідділом Татаров у телеграмі на ім'я голови облвиконкому Іщенка просив надати допомогу району: «Новоукраїнське «Заготзерно» зриває отоварення нарядів борошном, через що зривається постачання контингенту борошном». Інформація про відсутність борошна для постачання «контингенту» надійшли в облвиконком із Піщанобридського, Рівненського, Златопільського та ін. районів області. Зокрема, зі Златополя 11 лютого повідомили, що «млини не працюють, Новомиргородське «Заготзерно» борошна не видає, постачання «контингенту» хлібом зривається» [6, арк. 25].

Сигнали з районів про відсутність хліба примусили голову облвикон-

кому Іщенка звернутися 8 лютого 1946 р. до заступника голови РНК УРСР Караваєва з проханням про виділення додаткових фондів хліба для Кіровоградської області. 16 лютого з Києва надійшла відповідь: «...Питання про виділення для Кіровоградської області додаткових фондів борошна на лютий місяць може бути розглянуте тільки після позитивного вирішення союзним урядом», – повідомив нарком торгівлі УРСР Дрофа [4, арк. 111].

Голод відчули на собі не тільки «рядові» жителі області, а й представники т.зв. «номенклатури». 8 лютого 1946 р народному комісару м'ясної і молочної промисловості УРСР П.І. Старигіну та голові Кіровоградського облвиконкому В.Г. Іщенку надійшла досить типова для того часу заява від головного інженера Кіровоградського тресту «Укрголомаслопрому» Михайла Петровича Бусигіна такого змісту (подається мовою оригіналу зі скороченнями. – *авт.*): «С такой мелкой просьбой в другое время и при других обстоятельствах я не осмелился бы отвлекать Ваше внимание... До февраля месяца с/года я как главный инженер и заместитель начальника треста, получал литерное снабжение по первой категории, но в феврале по неизвестным для меня причинам с меня снято литерное снабжение. Для меня этот случай явился совершенно неожиданным и новым... Я, как главный инженер, должен возглавлять производство, а не ходить по городу и искать себе средства к существованию. Питаться и снабжаться с семьей с рынка на полученную мною зарплату я не в состоянии...».

Тож головний інженер просив відновити для нього літерне постачання. 18 лютого 1946 р. М.П. Бусигін отримав від заступника голови облвиконкому Антоненка таку відповідь: «Додатково виділити для вас літерне постачання облвиконком не має можливості» [4, арк. 122].

Головний інженер тресту належав на той час до привілейованої частини суспільства, але і його голод примусив звертатися з принизливим проханням до органів влади про поліпшення постачання продуктами харчування його сім'ї, але він, як і сотні йому подібних, отримав негативну відповідь, тож керівник обласного рівня та його сім'я жили впроголодь. Десятки тисяч робітників області, т.зв. «контингент», хліба не доотримували, тож теж голодували. Декілька сотень тисяч колгоспників Кіровоградщини майже ніякої допомоги ні від кого не отримували і за нею не зверталися – тож голод для них був особливо важким та нестерпним.

У лютому 1946 р. голод відчули на собі також усі жителі обласного центру – голова Кіровоградської міської ради Луценко в листі на ім'я голови облради писав, що «...в лютому місяці для контингенту м. Кіровограда недодані 44 т борошна, внаслідок чого для частини населення немає чим видавати хліб на хлібні карточки за увесь місяць» [12, арк. 168].

Жителі області, ті, хто мав право на отримання хліба по картках, скаржилися на його відсутність, відправляючи листи до Ради Міністрів УРСР, до Верховної Ради, до ЦК КП(б)У особисто М. Хрущову впродовж зими, весни та літа 1946 р.

Типовою є скарга М.М. Барабаша – заступника керівника Кіровоградської обласної «Заготживконтори» при облземвідділі, учасника війни, нагородженого орденами Червоного прапора, Червоної зірки та 8 медалями. Її він написав 13 квітня 1946 року: «8 лютого 1946 року після 4-х років перебування на фронтах Великої Вітчизняної війни, – писав у заяві Барабаш, – я демобілізувався як спеціаліст сільського господарства і працюю на попередньому місці роботи... На фронтах урядом 10 разів нагороджувався, маю 2 поранення, в Червоній армії служив у гвардійських підрозділах офіцером. За своїм становищем (тобто по займаній посаді) повинен отримувати, але ніяк не можу добитися отримати картки на літерне харчування. ... Я вкрай потребую допомоги, але її не отримую...» [13, арк. 7].

Голодували навіть і старі партійці. Зокрема, Т.Є. Косаковська, член ВКП(б) з січня 1918 року, у своїй заяві 25 квітня 1946 р. до голови облвиконкому писала: «Я прошу надати мені допомогу в отриманні літерної картки. ... За роки війни загинуло все моє майно. Я просто роздягнена і роззута до такої міри, що майже не пристойно виходити до людей... Без допомоги я не в змозі подолати бідність і не маю що їсти, немає в чому працювати. Мені 57 років, я майже все своє свідоме життя віддала партії і роботі» [5, арк. 158].

«Прошу виділити борошно у червні за рахунок липневих фондів», – просив голова облвиконкому Іщенко міністерство заготівлі УРСР і пояснював: «... в червні населення міст і деяких районів залишилося без хліба» [6, арк. 31].

У червні 1946 р., вперше від початку року, в області згадали про таких своїх громадян, як колгоспники, та виділили для них борошно. Воно й не дивно – на порозі чекали жнива, тож з'явилася потреба в робочій силі. Її вирішили підгодувати. Наскільки об'ємним був цей раціон, свідчить, зокрема, таке: 12 червня виконком Новопраської районної ради ділив між колгоспами району 30 ц борошна, відпущеного облвиконкомом для постачання колгоспників. Райвиконком вирішив розподілити борошно кожній колгоспній родині тільки «після перевірки і встановлення такої необхідності» [6, арк. 158]. Цю жалюгідну кількість борошна роздали тим, хто десятки тисяч центнерів хліба виробив у 1945 році та звів до пунктів «Заготзерна», майже нічого не залишивши собі на прогодування.

Зерно врожаю 1945 р. на території області було – воно непорушно знаходилося на глибинних складах «Заготзерна». 30 грудня 1945 р. керівник обласної контори «Південьзаготзерно» Лебеденко написав голові облвикон-

кому Іщенку доповідну записку, у якій відзначив, що «...на глибинних пунктах Кіровоградської області зберігається 101296 ц зерна, яке в більшості випадків перебуває в непристосованих приміщеннях, в результаті чого останнім часом його якість погіршується, а в деяких випадках навіть псується, особливо зерно, невивезене в попередні вивозки». В Олександрійському районі на глибинних пунктах зерна було 1289 ц, в Бобринецькому – 3766 ц, Устинівському – 3837 ц, Олександрівському – 3788 ц, Новоукраїнському – 1535 ц тощо [6, арк. 9, 10].

Незаперечно, що конфіскаційний характер хлібозаготівель, до якого вдалася держава, призводив до голодування жителів області та особливо колгоспників вже взимку, весною та влітку 1946 р.

16 червня 1946 р. комісія, до якої увійшли заврайздороввідділу Бобринецького райвиконкому Жук, лікар Романович та інспектор ОММ Мельниченко, здійснили медичний огляд дітей дитячих ясел №1 міста Бобринця, про що склали відповідний акт. Вони оглянули 57 дітей – вихованців дитсадка. 20 дітей відразу визнали дистрофіками, а саме: Головченка Ю., віком 1 р. 8 міс., Іванченка Валерія – 3 р., Новіцького Вітю – 4 р., Мудрієвського Котю – 4 р., Таран Валю – 4 р., Богуславську Світлану – 3 р., Трегуб Олю – 1 р. 4 міс. та інших. У ще одних яслах – радгоспних – дистрофіками виявили 50 дітей, а всього важкохворих від постійного голоду – 70 дітей дошкільного віку, що перебували в дитячих яслах м. Бобринця: райцентрівському та радгоспному [14, арк. 5]. Долі цих дітей невідомі, проте для деякого прогнозованих – протягом 1947 р. в дитсадках тільки м. Кіровограда померли від дистрофії та запалення легенів 34 дитини [15, арк. 69].

Відповідно до практики, що встановилася в тогочасній державі, хліб вилучався не тільки з колгоспів, а й особистих господарств селян, робітників та службовців шляхом т.зв. «зобов'язань на поставку державі зерна». Ця робота покладалася на уповноважених наркомату (міністерства) заготівлі СРСР, які діяли в кожній області та кожному районі.

Реальне виконання цих планів були для уповмінзагів невітнішими, оскільки станом на 20 жовтня 1946 р. колгоспники, робітники і службовці області, замість понад 300 тис. пудів хліба, фактично здали державі тільки 81 тис. пудів, за що уповноважений міністерства заготівлі СРСР по УРСР Калашников направив уповмінзагу СРСР по Кіровоградській області гнівного листа за № 30410 із вимогою «встановити суворий контроль за поставками хліба з цих господарств в кожному районі, а в районі – в кожній сільській раді» та вкотре вказав на вжиття суворих заходів до незадачів хліба [11, арк. 17].

Заходи дійсно вживалися, бо 20 листопада заступник уповмінзагу СРСР по Кіровоградській області Косенков направив до Києва «Звіт по

перевірці виконання обов'язкових поставок і заходах впливу вжитих до боржників по зерну станом на 20 листопада 1946 р.». Згідно зі звітом на протязом року було вручено 131514 зобов'язань. При цьому до хлібоздачі не приступили 31801 господарство. За це 5185 господарствам було вручено судові приписи і описано майно, 2034 господарства було беззастережно вилучено, до суду передано 397 справ, засуджено 213 осіб [11, арк. 84].

Всі способи вилучення зерна в колгоспах, колгоспників, робітників та службовців, до яких влада вдалася в 1946 р., мали переважно насильницький характер. Незаперечно, що саме нещадні методи хлібозаготівельної кампанії 1946 р., а не погодні умови, призвели до голоду в зиму-весну 1946–1947 рр. на Кіровоградщині. А планів поставок зерна державі область так і не виконала. Вони виявилися нереальними. І ось чому: за планом хлібозаготівель, доведеним області постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р. та постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про план хлібозаготівель з урожаю 1946 р. по областях», затвердженій 4 липня 1946 р., Кіровоградщину спочатку зобов'язали здати державі 26748 тис. пудів зерна. Проте у липні та серпні 1946 р. план для області підвищили на 1300 тис., потім ще на 1500 тис. пудів. Це були одні з найбільших підвищень завдань для областей України. Тож область повинна була здати з урожаю 1946 р. 29 млн. 548 тис. пудів хліба, тобто 4 млн. 727 тис. 680 ц [16, с.433].

Фактично план здачі державі зерна виявився більшим на понад 1 млн. ц від валового його збору. Виконати нереальний план здачі хліба державі радянські та партійні органи області вимагали від господарств будь що. Майже всі жителі Кіровоградщини, а особливо колгоспники, вже зазнали хронічного недоїдання протязом 1946 р. Надії на покращення рівня їхнього життя, принаймні щодо забезпечення продуктами харчування з нового врожаю, розвіялися, адже держава примусила здавати майже все вирощене зерно, навіть те, яке колгоспи залишали на насіння.

«В новому 1947 р. будемо працювати так, як учить нас товариш Сталін!» – закликала на своїх сторінках Маловисківська районна газета «Червоний прапор» в номері за 1 січня 1947 р. Нині це сприймається як неймовірний цинізм влади у ставленні до селян, адже методи господарювання в області, як і по всій Україні, були надзвичайно жорстокими і немилосердними в першу чергу щодо тих, до кого зверталася районна газета – колгоспників. Як їм залишалося жити, коли хліб у них відібрали саме за вказівкою Сталіна? Влада ніби навмисне створила абсурдну ситуацію: силою оббирали всіх без винятку колгоспників, а потім закликала і надалі «працювати так, як вчить т. Сталін!».

БІБЛІОГРАФІЯ:

- Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький.
 Ф. П-429. Кіровоградський обком КПСС, 1939-1991 рр. оп. 4.
1. Спр. 23. Протоколи засідання бюро обкома КП(б)У, №№ 38-40, 103 арк.
 2. Спр. 34. Отчеты, информации, отчеты обкома КП(б)У о ходе хозяйственных компаний, 190 арк.
 3. Спр. 80. Информации, доклады обкома КП(б)У о работе военных отделов, о государственном обеспечении и бытовом устройстве семей военнослужащих, 27 арк.
- Ф. Р-2860. Виконавчий комітет Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих (облвиконком). оп. 1.
4. Спр. 586. Листування з обласними і міськими установами про організацію постачання робітників і службовців продовольством, 343 арк.
 5. Спр. 587. Листування з обласними і міськими організаціями і установами про стан торгівлі в магазинах області. Постачання робітників і службовців продовольством, 260 арк.
 6. Спр. 588. Листування з обласними і міськими організаціями і установами про забезпечення населення продовольством і паливом, 246 арк.
 7. Спр. 637. Постанови облвиконкому та бюро обкому КП(б)У. 3 січня-12 травня 1947 р., 269 арк.
- Ф. Р-2875. Кіровоградський обласний земельний відділ. оп. 4
8. Спр. 30. Годовые отчеты колхозов. Александрийский район., 356 арк.
 9. Спр. 41. Годовые отчеты колхозов. Маловисковский район, 175 арк.
 10. Ф. Р-3035. Кіровоградська обласна контора госсортфонда. Оп. 2.
- Спр. 5. Постановления Исполкома Облсовета деп. Трудящихся, 369 арк.
- Ф. Р-3084. Уполномоченный Министерства заготовок СССР по Кіровоградской области. оп. 1.
11. Спр. 478. Переписка по заготовке полеводческих культур в 1946 году, 97 арк.
- Ф. Р-3191. Уполномоченный госплана СССР по Кіровоградской области. 1944-1948 гг. Статистическое управление Кіровоградской области. 1948-1958. оп. 4
12. Спр. 92. Сводный годовой отчет по колхозам области за 1946 год, 130 арк.
- Ф. Р-5037. Кіровоградський обласний суд. оп. 4.
13. Спр. 3. Акты ревизии работы облсуда по материалам ревизии Наркомата Юстиции. 5.X-44 г. 10.XI.-55 г., 9 арк.
- Ф. Р-5983. Кіровоградський обласний відділ здравоохранения исполкома обласного совета депутатов трудящихся; г. Кіровоград. оп. 1
14. Спр. 47. Годовой отчет об оздоровительной кампании в 1946 г. Январь-декабрь 1946, 29 арк.
 15. Спр. 61. Текстовый отчет Облздравотдела за 1947 г. Январь 1947 г. Декабрь 1947 г. 110 арк.
16. Веселова. О. Голод 1946-1947 років в Кіровоградській області. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: ІУ НАН. – 2005. – № 13. – С. 433.
17. Волков И.М. Засуха, голод 1946–1947 годов // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 3–19.

**III Всеукраїнська наукова конференція
«Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики»,
м. Дніпро, 25-26 травня 2018 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Інститут педагогіки НАПН України
Інститут філософії НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Олег Бабенко

ВИСВІТЛЕННЯ БУДІВНИЦТВА КРЕМГЕС У ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ТА ІСТОРИКО-ТЕХНІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ*

Дослідження історії та різноманітних аспектів будівництва Кременчуцької гідроелектростанції розпочалося майже одразу після закінчення самого будівництва. Це, безумовно, не є випадковим. Створення подібного величезного промислового об'єкта є важливим джерелом досвіду для будівельників, управлінців різних рівнів, представників технічних, соціальних, а також гуманітарних наук.

Незважаючи на це, історіографія будівництва Кременчуцької ГЕС не може похвалитися великою кількістю літератури. Фактично найбільш

** Олег Бабенко. Висвітлення будівництва КремГЕС у публіцистичній та історико-технічній літературі. / Олег Бабенко // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С.148–151.*

повно побудова електростанції відображена у двох книжках – випуску №23 збірника «Энергетическое строительство» від 1961 року, який був повністю присвячений будівництву Кременчуцької гідроелектростанції, а також у книзі Івана Власовича Гнідаша «Кременчуцька ГЕС».

Аналізуючи 23-й номер «Энергетического строительства», слід вказати на його досить утилітарне призначення, яке полягає у розповсюдженні досвіду будівельників станції. Загалом випуск № 23 збірки «Энергетическое строительство» містить 19 авторських статей, присвячених окремим аспектам будівництва гідроелектростанції або ж так званого Нового міста.

У той же час книжка має усі риси, що характерні для подібних видань часів панування комуністичної ідеології. Зокрема, вона розпочинається з вітання будівельникам, монтажникам та проектувальникам Кременчуцької гідроелектростанції, а також, безумовно, Міністерству будівництва електростанцій, Кіровоградському обласному комітету КПУ та обласному виконавчому комітету Ради народних депутатів Кіровоградщини. Вітання являло собою постанову ЦК КППС та Ради Міністрів СРСР, що була надрукована у газеті «Правда» – центральному органі партійної преси усього Радянського Союзу, – 4 листопада 1960 року.

У вітальній постанові наголос був зроблений на тому, що збудована електростанція мала найбільшу потужність серед станцій відкритого типу без спеціальної будівлі машинного залу, регульоване водосховище, створене при ній, було найбільшим в Україні, станція була побудована на два роки раніше встановленого строку, що, власне, і вважалося великим внеском у втілення в життя заповітів великого Леніна з електрифікації Радянського Союзу [5, арк.2-4].

Власне цей опис можна вважати своєрідним визначенням того, що у радянській економіці являла собою трудова перемога. Головними складовими її в даному випадку визначаються найбільші масштаби об'єкту, унікальні для певного роду об'єктів показники, швидкість досягнень та відповідність заповітам комуністичних вождів. Якісні показники для констатації факту перемоги у даному випадку були несуттєвими.

Першою до збірки увійшла стаття керівника будівництва І.Т. Новікова, який на момент видання книги вже перебував на посаді міністра будівництва електростанцій. Стаття розповідає про місце та роль Кременчуцької ГЕС у системі радянської енергетичної промисловості. Стаття має узагальнюючий характер і розповідає не тільки про задум та проектування гідроелектростанції на середньому Дніпрі, але й містить короткий нарис ідеї Великого Дніпра, що мала перетворити річку на величезний каскад гідроелектростанцій та водосховищ, що могли б не тільки дати країні величезну

кількість енергії, але й покращити судноплавний режим, а також допомогти розвитку на посушливих територія степової України зрошувального землеробства. Також у статті коротко охарактеризоване будівництво станції та головні технічні досягнення будівельників [5, арк.5-15].

Решта статей, авторами яких є представники інженерно-технічного колективу, присвячені окремим сторонам будівництва станції, скороченню строків будівництва, передовикам виробництва, і новаторам, різноманітним технологічним новинкам, створенню захисних перемичок, особливостям скельних робіт, монтажу гідромеханічного устаткування головних споруд гідровузлу, особливостям монтажу гідроагрегатів, інженерному захисту від затоплення та підтоплення навколишніх територій, методам контролю якості робіт, пуску та тимчасової експлуатації станції, та окремим допоміжним роботам [5, арк.15-105].

Єдину статтю, присвячену комунальним проблемам будівництва, вмістив у збірку головний архітектор Кременчукгесбуду В. Попов. Він дав нарис будівництва так званого Нового міста на Дніпрі, яке у майбутньому отримало назву селища Хрущов, а згодом – м. Світловодськ. Як не дивно, саме цей аспект будівництва, який із самого початку викликав численні нарікання, у збірці поданий із найменшою кількістю практичних зауважень [5, арк.141-151].

Таким чином, випуск №23 збірника «Енергетичне будівництво» фактично змальовує будівництво станції лише з одного – вузькоспеціального – боку, а саме: розкриває будівництво станції як технологічний процес, робить акцент на технічному боці історії будівництва станції. При цьому людський фактор залишається поза увагою авторів не лише у питаннях висвітлення виконання суто технічних завдань, але й у питаннях побутових та комунальних, пов'язаних безпосередньо з будівництвом Нового міста. Крім того, поза увагою авторів залишалися інші аспекти, пов'язані з переселенням мешканців зони затоплення, а також побудовою Нового села.

Дещо інший характер мала книжка І. Гнідаша «Кременчуцька ГЕС». Книга побудована як послідовна розповідь про будівництво станції. Проте головним у даному творі є не технології будівництва чи електротехніка, а діяльність колективу будівельників і партійного активу станції. Автор при цьому робить наголос не стільки на особливостях організації праці будівельників, скільки намагається відобразити сам «дух будівництва», яке вважається йому не просто побудовою цінного промислового об'єкта, але важливим кроком на безперервному шляху просування до комуністичної мрії.

Відповідно і структура самого твору зовсім інша, ніж у попередньої книги. Книжка складається з трьох глав, що відповідають етапам побу-

дови електростанції. Перша глава присвячена діяльності колективу Кременчуцької ГЕС у період розгортання підготовчих робіт. Хронологічними рамками її є час від березня 1954 року до грудня 1955 року. Друга глава висвітлює завершення будівельних робіт підготовчого періоду і відповідає часу від січня 1956 року до листопада 1957 року. Третя глава має назву «Достроковий пуск гідроелектростанції», але охоплює часовий період від листопада 1957 року до жовтня 1960 року. Таким чином, остання глава охоплює не тільки етап власне запуску станції, але й етапи проведення бетонних робіт на станції, перекриття Дніпра, побудови греблі та будівлі самої станції, а також етап так званої тимчасової експлуатації станції [2].

Так само, як і у попередній роботі автор вже у вступі посилається на програму Комуністичної партії, яка однією з основ побудови матеріально-технічної бази комунізму оголосила електрифікацію країни, що відбувається відповідно до заповіту В. Леніна. Також у вступі коротко анонсуються успіхи і досягнення будівельників станції, що, напевне, має підкреслити велич трудового подвигу колективу станції, а разом із тим і важливість праці автора книжки [2, арк.3-5].

Слід зазначити, що спорудження КремГЕС дуже часто є об'єктом уваги світловодських краєзнавців. Це цілком зрозуміло, адже саме створення міста прямо пов'язане з будівництвом станції. До того ж, Світловодськ дуже часто позиціонувався як місто енергетиків. Окрім того, вже неодноразово згадувалося, що будівництво станції призвело до кардинальних змін у економічному, соціальному та екологічному становищі прилеглого регіону. А для новоствореного міста, що не мало давньої історії, станція була ще й одним із важливих туристичних об'єктів. Незважаючи на непоказний вигляд, будівля станції, шлюзи та різноманітні мостові конструкції вражали своїми масштабами, особливо мешканців тих регіонів СРСР, де таких споруд не було. Тож ще одним різновидом літератури, що торкалися бодай побіжно будівництва станції, були туристичні путівники. При цьому слід нагадати, що створювалися вони за тими ж радянськими канонами, що і книга І. Гнідаша, а отже, мали відобразити яскравий і парадний бік будівництва і роботи станції.

У такому вигляді історія будівництва ГЕС увійшла в різноманітні популярні видання. Так, у книжці В.І. Левицького «Светловодск», що являє собою короткий краєзнавчий нарис історії міста та краю, КремГЕС та пов'язаним із нею транспортним вузлам присвячено загалом 25 сторінок, що становить близько 25% обсягу самого нарису [4, арк. 33-58].

Історії будівництва станції присвячена ціла глава – «Там, где рождается свет». Ще одна глава обсягом 26 сторінок (ще близько 25% обсягу) при-

свячена будівництву самого міста Світловодськ, яке також прямо пов'язане з будівництвом станції. Вона має назву «Здравствуй, Светлый город!» [4, арк.59-88].

Фактично нарис історії міста повторює книгу Гнідаша. У творі Левицького виведена та ж періодизація історії будівництва станції, так само найбільше уваги було приділено трудовому подвигу радянських будівельників, так само проігнорована маса проблем, що супроводжували побудову станції та міста. З цього прикладу можна зробити висновок про те, що спрощена та ідеалізована історія будівництва станції та Нового міста довгий час навіювалася різноманітними виданнями і врешті решт стала звичайним стереотипом сприйняття історії КремГЕС не тільки у історичній науці, але й у масовій свідомості, за винятком хіба тих, хто жив у Світловодську та щоденно стикався з численними проблемами, що породив поспіх партійних керманічів та будівельників.

Як не дивно, навіть видання 2004 року під назвою «Світловодськ: місто і люди» за авторством В.Журавського, О.Верстюк, Л. Мезенцевої-Журавської фактично носить подібний «парадний» характер. Безумовно, у межах одного невеличкого видання неможливо розповісти про усі нюанси життя станції та пов'язаного з нею міста. Крім того, саме видання носить характер своєрідної презентації Світловодська як міста з короткою, але досить жвавою історією. На перший план висунуті досягнення світловодців у історичній перспективі. Історія головних містоутворюючих об'єктів дана стисло і максимально позитивно. Таким чином, і це видання не вичерпує усього масиву інформації про станцію, водосховище та місто, і залишає місце для більш ретельного дослідження [3].

Інша красномовна розвідка – книга Олександра Зленка «От Крылова до Новогорьковска» – також має явно оглядовий характер і присвячена, головним чином, історії та культурі краю. Якщо у книзі і згадується Кременчуцька ГЕС, то тільки у зв'язку з затопленням тих або інших історичних пам'яток водами водосховища. З іншого боку, з огляду на проблему втрат культурної та археологічної спадщини, книжка може служити певним довідником саме етнокультурного аспекту цієї спадщини [4].

Таким чином, невелика кількість наявної спеціальної літератури, що присвячена будівництву КремГЕС, не відображає усієї складності процесу створення станції. Фактично автори акцентували увагу або на суто технологічному боці справи, або ж на боці ідеологічному. У обох випадках із поля зору дослідників випадає насамперед суспільний контекст, у якому відбувався процес побудови об'єкта. Також за межами робіт залишалися численні труднощі та недоліки, що супроводжували будівництво станції і

особливо створення водосховища. Саме тому в Державному архіві Кіровоградської області було започатковано спеціальний проект, метою якого є спроба переглянути усталені оцінки створення та функціонування КРЕМГЕС.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Александр Зленко. От Крылова до Новогеоргиевска: очерки из истории // А.Зленко – г. Горишние Плавни: ЧП Олексенко В.В., 2017.
2. Гнідаш І.В. КРЕМЕНЧУЦЬКА ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції (1954-1960 рр.) – Харків: Видавництво Харківського університету, 1968.
3. Журавський В. Світловодськ: місто і люди // В.Журавський, О.Верстюк, Л.Мезенцева-Журавська. – Кіровоград, Антураж-А, 2004.
4. Левицкий В.И. Светловодск: Путеводитель. – Днепропетровск: Промінь, 1981.
5. Энергетическое строительство. – 1961 г. – №23.

Олег Бабенко

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ГОЛОДОМОР НА ЗІНОВ'ЄВЩИНІ*

Питання колективізації сільського господарства завжди було для більшовицького керівництва СРСР своєрідною «нав'язливою ідеєю». Перший напад «колективізаторства», який стався з ним у 1919 році, викликав численні селянські повстання. На території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, зокрема, вибухнуло постання отамана Григор'єва, наслідки якого відбилися на усій стратегічній ситуації на фронтах громадянської війни. Більшовицьке керівництво надовго відмовилося від ідеї об'єднання селянства колишньої Російської імперії у комуні, артіль та інші форми колективного господарства.

У часи так званої «Нової економічної політики» спроби колективіза-

* Олег Бабенко. Колективізація та голодомор на Зінов'євщині / Олег Бабенко // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м.Дніпро. Частина I. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С.179–183.

ції сільського господарства на території Зінов'євської округи (так тепер називалася колишня Єлисаветградщина) були дуже обережними і мали характер поступового умовляння найбільш бідніших верств селянства об'єднуватися з метою спільного господарювання на землі. Найбільш поширеною формою господарства були артіль. Станом на жовтень 1925 р. у окрузі налічувалося 384 колективних господарства, у тому числі 271 сільськогосподарська артіль, 21 комуна, та 92 товариства зі спільної обробки землі [1, арк. 41].

Ефективність колгоспів надзвичайно залежала від керівників господарства, а також від того контингенту селян, який погодився на об'єднання. При цьому мотивація була абсолютно різна. У артілі могли об'єднатися селяни, яким для нормального господарювання просто не вистачало індивідуального сільськогосподарського інвентарю, робочої худоби і землі. Також до колгоспу вступали і маргінальні елементи, що могли при цьому розраховувати на податкові пільги, отримання матеріальної, а іноді й продовольчої допомоги з боку держави. Результати діяльності колгоспів одночасно давали більшовикам і певні надії, і викликали деякі розчарування. Частка повністю самостійних рентабельних (так званих «здорових») колгоспів складала лише 5% [1, арк. 42-43].

У той же час завдяки наявності тракторів, правильній сівоzmіні колгоспи вважалися ефективнішими на 25-40% товаровиробниками за одноосібників. Важливим критерієм була інтенсивність використання робочої худоби. Навантаження на одного коня у середньому складало 11,9 десятин у артілі, 7,7 десятин – у ТСОЗ, у той час як у середняцькому господарстві не перевищувало 5-6 десятин. «Здорові» колгоспи у голодному 1925 р. мали можливість продати 3-4 тис. пудів хліба кожен, а також засіяти сортового насіння на площі до 600 десятин [1, арк. 44].

Однією з основних проблем сільськогосподарської кооперації називали велику заборгованість перед кредитними товариствами «Сільгосподаря», яка складала до 400000 крб. [4, арк. 48].

У той же час Сільгоспбанк у 1924 р. видав 375559 крб. кредитів, 1925 р. – 1396559 крб. Головний кредит припав на 79 сільськогосподарських товариств, 112 колективів округи. Окрім грошових сум, Сільгоспбанк поставив до округи 173 трактори, які сприяли піднесенню ефективності колгоспів [1, арк. 49-52].

Відштовхуючись від подібних міркувань, керівництво СРСР, республіки та округи за будь-якої можливості намагалося доводити селянам, що колективне господарювання є серйозною альтернативою одноосібному селянському господарству і має перед останнім значні переваги. Проте

попри певний матеріальний стимул до об'єднання, селяни не квапилися змінювати свій звичний робочий ритм на більш напружений колгоспний, нехай би він і давав можливість заробити і жити хоч трохи ситніше. Окрім того, традиційний індивідуалізм українських селян також стояв на заваді об'єднанню у колгосп.

Відповідно, традиційним ворогом колгоспів були заможні селяни – т.зв. «куркулі», що не без підстав звикли вважати себе господарями села. Саме вони і мали найбільшу вигоду від НЕПу. Незважаючи на серйозний податковий тиск, тільки заможні селяни могли дозволити собі викинути на ринок достатню кількість продукції, аби багатіти і вкладати кошти у розширення посівної площі, придбання сільськогосподарських машин, наймати своєрідну клієнтелу з менш заможних сільських мешканців. Окрім того, куркуль міг впливати на ринкові ціни, притримуючи зерно, або навпаки демпінгуючи за рахунок його кількості.

З огляду на це більшовикам постійно доводилося шукати все нові аргументи для селян, особливо середнього статку, аби залучити їх у колгоспи.

У 1928–1929 рр. на півдні УРСР стався новий недорід, що викликав черговий випадок масового голодування більш ніж 3 млн. селян. Серед різноманітних заходів його подолання партійне керівництво республіки передбачило і черговий етап залучення селянства до колгоспів. Зокрема було поставлене завдання посилити допомогу сільськогосподарськими машинами на пільгових умовах насамперед маломісним середняцьким та бідняцьким господарствам, а також «скерувати всі міроприємства в такий спосіб, щоб посилити соціалістичний сектор на селі й, зокрема, посилити нові колгоспи». Через це із загальної кількості зерна, призначеного для осінньої посівної, що складала 112,1 тис. т., лівова частка була виділена у кредит маломісним, бідняцьким господарствам та колгоспам. Як наслідок, площа усупільненої землі на листопада-грудня 1929 р. виросла з 17% до 37%. Зростання темпів колективізації під час голодування не могло не бути поміченим радянським керівництвом [8, арк. 126].

Прихованою формою залучення сільського населення до колективної праці можна вважати розповсюдження громадських робіт [8, арк. 119].

Темпи колективізації вважалися недостатніми. Тим більше, що затвердження першого п'ятирічного плану передбачало значне зростання чисельності армії промислових робітників, яких потрібно було забезпечити продовольством. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про темпи колективізації та заходи допомоги колгоспному будівництву». У постанові передбачалося закінчення суцільної колективізації в Україні восени 1931 р., принаймні навесні 1932 р. [13, с. 85-86].

Одночасно у 1930 р. розпочалася кампанія розкуркулення.

VIII пленум Зінов'євського окружного комітету КП(б)У, керуючись постановою про суцільну колективізацію, ухвалив рішення про ліквідацію господарств, що вважалися куркульськими.

Станом на березень 1930 р. 75% селян Зінов'євської округи опинилися у колгоспах, у більшості випадків усупереч власній волі. Влада здебільшого намагалася усуспільнити все селянське майно, хоч постанова і передбачала створення колгоспів у формі артілей зі збереженням за селянами присадибного господарства та частини худоби. Подібна політика викликала значну кількість селянських заворушень. У 1929 р. на території округи було зафіксовано 1547 випадків «куркульського реагування», у 1930 р. – 1427 актів. Окрім того, Державне політичне управління доповідало про 237 випадків прямої агітації проти здачі хліба [2, арк. 4].

У березні 1930 р. у газеті «Правда» надруковано статтю Й. Сталіна «Головокружение от успехов». Генеральний секретар звинуватив місцеву владу у застосуванні репресивного тиску на колгоспників, вимагав повернутися до добровільного принципу колективізації, а також нагадував про дотримання статут сільськогосподарської артілі. Тож значна кількість селян отримала змогу вийти з колгоспів. Поступку влади селяни сприйняли як шанс зберегти своє господарство. Вони вважали, що, виконавши план хлібоздачі, зможуть переконати владу припинити усуспільнення землі. Так, по Зінов'євській окрузі було заплановано заготовити у 1930 р. 10 млн. 785 тис. пудів зерна, у тому числі на одноосібників припадало 6 млн. 645 тис. пудів. Реально було заготовлено 13 млн. 453 тис. пудів зерна (тобто план був виконаний на 123%), у тому числі 9 млн. 900 тис. пудів – по одноосібному сектору. У той же час колгоспи та радгоспи виконали план лише на 75 % [2, арк. 7-8].

Продовження колективізації у 1931 р. розчарувало селян. Вони неохоче працювали і почали приховувати хліб від держави, небезпідставно побоюючись, що його просто відберуть. Обсяги заготовленого хліба невблаганно зменшувалися з року в рік. Вже на початку 1932 р. органи партійної влади констатували, що більшість селян недоїдають, у тому числі сім'ї червоноармійців. Також констатувалося, що місцеві керівники ігнорують випадки голодування, роблячи вигляд, наче нічого страшного не відбувається.

Також наслідком примусової колективізації став масовий забій худоби, яка підлягала усуспільненню, та падіж тварин в громадському стаді через поганий догляд та нестачу кормів. У Знам'янському районі станом на 1.01.1932 р. налічувалося 13428 голів великої рогатої худоби, а на 15.12.1932 р. лише 12188 голів. Падіж серед телят сягав 40% [9, арк. 23-24].

Наслідком посилення тиску на селян стало те, що продовольства було заготовлено набагато менше, ніж у попередньому році. На село були направлені сумнозвісні «25-тисячники»; створювалися «буксирні бригади». Вони мали завадити селянам приховати хлібні запаси та безумовно конфіскувати те, що приховували селяни, аби хоч якось пережити зиму. У «боротьбі за хліб» проти селянства взяли особисту участь навіть вищі партійні функціонери. Так, візит до с. Рівного Новоукраїнського району Л. Кагановича моментально призвів до виявлення 737 ям із прихованим зерном, а візит В. Затонського до с. Піщаний Брід – 18 схованок. У результаті 88% колгоспників Одеської області, до якої належали станом на 1931–1933 рр. райони майбутньої Кіровоградщини, на кінець 1932 р. залишилися без хліба взагалі [10, с. 430].

Пік голодування припав на кінець 1932 – поч. – 1933 рр. Внаслідок повної дезорганізації сільського господарства, численних зловживань колгоспного правління та членів сільрад, репресивних заходів проти селян, останні почали саботувати хлібозаготівлі, приховувати та розкрадати зерно, боячись залишитись без продуктів харчування взагалі, для чого мали усі підстави.

Відповідальність за провал хлібозаготівель було традиційно перекладено на низову ланку радянського керівництва. Тільки у вересні 1932 р. зі своїх посад були позбавлені 56 голів колгоспів та 52 члени правління, відповідно, до суду було притягнуто 64 особи [2, арк. 9]. Серед них були як ті члени колгоспного правління, що обманювали селян, розкрадаючи чесно зароблене ними зерно, так і ті, хто захищав селян, відмовляючись відбирати у них те, що вже було роздано на трудовні.

Необґрунтоване списання трудовнів суттєво зменшувало натуральну оплату селянської праці. Так, в артілі «Нове життя» Олександрівського району у листопаді 1932 р. кількість нарахованих колгоспникам трудовнів було зменшено майже наполовину – з 52690 до 29000 [10, арк. 431]. Це, у свою чергу, призвело до зменшення стимулу селян до праці і одночасно заохочувало до крадіжок та приховування наявних продовольчих запасів.

7 листопада 1932 р. до УРСР для з'ясування ситуації прибула комісія на чолі з В. Молотовим, яка дозволила республіканській владі вжити заходів щодо примусового збору зерна. Найстрашнішими серед таких заходів були занесення колгоспів на «чорну дошку».

Тож по населених пунктах Зінов'ївщини поїхали активісти, які намагалися умовити селян здавати зерно, а разом із тим розвідували ситуацію на селі, аби потім вдатися до найжорстокіших заходів впливу.

У свою чергу районне начальство намагалося будь-що врятувати влас-

ну кар'єру, бодай і за рахунок вимираючого селянства. Один з епізодів подібного потрапив навіть у доповідь Г. Петровського і був зафіксований у протоколі XVII з'їзду партії: «...в январе 1933 г. в Новоукраинский район Одесской области заехал товарищ Затонский. Дела с хлебозаготовками обстояли плохо. Товарищ Затонский предложил выбрать какой-либо один объект, развернуть там массово-разъяснительную работу, провести широкую операцию по изъятию затаенного хлеба и тем добиться перелома в хлебозаготовках в районе. Решили остановиться на колхозе «Первое мая», где надо было таким путем взять 360 ц хлеба. Стоило однако только товарищу Затонскому выехать из района, как начальник райГПУ, по заданию районного руководства, поехал в совхоз «Червона поляна», «выжал» из директора совхоза 360 ц хлеба, сдал на элеватор, после чего районное руководство рапортовало товарищу Затонскому и обкому о том, что «на основании большевистского применения рекомендуемых товарищем Затонским методов достигнут перелом в хлебозаготовках» [12, с. 141].

Хлібозаготівлі тривали до весни 1933 р. Тим часом невиконання плану заготівель призвело до зриву постачання хліба до міст. Узимку 1932/33 р. у м. Зінов'євськ припинилася видача заробітної платні. У лютому були введені хлібні картки і централізоване постачання робітників. Лише навесні 1933 р., коли стало зрозуміло, що більше зерна у селян немає, влада вирішила трохи послабити тиск на селянство і заохотити його до роботи, надавши невелику продовольчу допомогу насамперед колгоспникам.

Відповідно до березневого розпорядження Одеського обкому на колгоспи виділялася продовольча позика. У першу чергу позику отримували голова сільради, секретарі партосередку та комсомольської організації. Також голова сільради отримував позику для колгоспників і окремо для бригадирів сільськогосподарських бригад та інших категорій сільського активу [6, арк. 22-23].

Протягом року були вжиті заходи щодо припинення голодування, яке було причиною масової смертності селян. За станом колгоспників постійно слідкували партійні органи. Посилилася боротьба зі зловживаннями. Як результат – були звільнені з роботи найбільш одіозні районні начальники, а деякі з них віддані під суд [4, арк. 27].

Останніми жертвами голоду на Зінов'євшині стали переселенці з Білорусії та Полісся. Користуючись тим, що люди ще не адаптувалися на новому місці, голови колгоспів та сільрад ще й наприкінці 1933 р. прагнули не виплачувати їм трудовні. У результаті в с. Суботці ще й на початок 1934 р. голодувало 7 сімей переселенців. У одній із них померли батько та мати, залишивши кількох опухлих від голоду дітей [7, арк. 2-2 зв.].

Лише протягом 1934 р. смертність від голоду припинилася. До того моменту на теренах майбутньої Кіровоградської області встигло померти не менше, ніж 22370 селян та 2215 мешканців міста [11, арк. 13-14].

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що голод, який супроводжував «великий перелом» радянської внутрішньої політики на рубежі 1920-1930-х рр., власне, і виник як наслідок цього «перелому». Саме нав'язливе бажання радянського керівництва будь-що загнати селян у колгоспи призвело до низки заходів, що спершу повністю дезорганізували сільськогосподарське виробництво в країні, потім спричинило масове голодування, що у кінцевому підсумку зумовило масову смертність жахливих масштабів, людожерства та трупожерства. Окрім людських жертв, руйнування усталеного життєвого укладу усіх українських селян позначилося на стані сільського господарства на багато років у майбутньому, спричинило тривалу деморалізацію суспільства і травмувало історичну пам'ять народу.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Ф.П-2. оп. 1. Спр. 389.
2. ДАКО, Ф.П-2. оп. 1. Спр. 536.
3. Ф. П-4. оп. 1. Спр. 99.
4. ДАКО, Ф. П-68. оп. 1-А. Спр. 6.
5. ДАКО, Ф. П-68. оп. 1-А. Спр. 10.
6. ДАКО, Ф. П-68. оп. 1-А. Спр. 33.
7. ДАКО, Ф. П-68. оп. 1-А. Спр. 41.
8. ДАКО, Ф. Р-229. оп. 1. Спр. 1.
9. Державний архів Черкаської області, Ф. П-446. оп. 1. Спр. 191.
10. Голодомор 1932-33 років в Україні: документи і матеріали – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 1128 с.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-33 рр. в Україні. Кіровоградська область. – Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2008. – 920 с.
12. XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. 26 января – 10 февраля 1943 года. – М.: Партиздат, 1934
13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. (ноябрь 1929 – декабрь 1930). – М.: РОССПЭН, 2000. – 927 с.

Іван Петренко

ГОЛОД 1921-1922 РР. НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ*

У 1921 р. на Єлисаветградщині розпочався до того часу небачений за розмахом та наслідками голод. Його спричинили головним чином дії більшовицької влади, що вже утвердилася в краї. Тож закономірно, що спроби в упокореній країні, яка не змогла захистити свою незалежність, будь-що запровадити «комунізм» насильством, репресіями, адмініструванням, а саме до таких методів керівництва вдавалися більшовики, обернулися порушеннями фундаментальних економічних законів, до яких додалися несприятливі погодні умови, і призвели до катастрофи – голоду, що забрав десятки тисяч життів практично на всій території нинішньої Кіровоградщини, але не тільки її.

Голоду на Єлисаветградщині сприяли перш за все дії т.зв. «продзагонів», що втілювали політику «продрозкладки» – складової частини «воєнного комунізму». Саме «продзагони», сформовані з робітників та іншого люмпенізованого елемента переважно центральних та північних губерній радянської Росії, з маргінальних представників місцевого населення, примусово відбирали у селян не тільки увесь вирощений хліб, а й худобу, реманент, одяг, інші речі вжитку, часто позбавляючи при цьому життя їхніх власників.

Уродженець с. Бурти Новомиргородського району Федір Буртянський, очевидець подій, суть «продрозкладки» пояснив так: «Як мав три корови, то дай корову і бика, а як мав одну корову, то дай одне теля, як мав дві корови, то дай корову, або корову й теля, а як мав тільки корову, а не мав телятко, то мав з сусідом купити бика й дати пополам. Оце була така «продразвѣорстка». Це, скажемо, на м'ясозаготівлю. Крім того, треба було здавати курячі яйця й молоко, й треба було зерно, пшеницю для харчування там війська, а зерно, таке як ячмінь і овес – для коней. Це все розкладалося і все забиралося, а за це нічого не платилося, ніякої платні не було. Все це під «продразвѣорстку» бралось, та нічого не оплачувалося» [1]. За три тижні весни 1919 року Єлисаветградський продзагін в такий спосіб «заготував», а насправді під страхом застосування зброї насильно конфіскував для «робітників Донбасу, Петрограда та Москви

* Іван Петренко. Голод 1921-1922 рр. на Єлисаветградщині. / Іван Петренко. // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м.Дніпро. Частина I. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С.191–194.

331 тисячу пудів хліба» [2]. Така діяльність «продзагонів» тривала і в наступні роки. Спроба себе боронити оберталася для селян звинуваченнями в бандитизмі.

Закономірно, що через таку політику більшовиків голод охопив повітове місто Єлисаветград (нині Кропивницький) та 26 волостей повіту. До 1 квітня 1922 року, за офіційною більшовицькою статистикою, на Єлисаветградщині голодували 35,6% всього населення. Голодувало і повітове місто: тільки протягом одного місяця – червня 1922 року – померли від голоду 480 жителів Єлисаветграда. В липні 1922 року, як про це досить відверто писала тогочасна повітова газета «Красный путь», кількість смертей становила вже 720. За трохи більше як півроку смертей зафіксували 5060 випадків, що свідчило про трагедію голодного міста [3]. 27 тис. городян, із яких 12500 дітей, – голодували вже майже рік [4]. Нагадаємо, що по перепису 1920 року в м. Єлисаветграді проживало 77138 жителів [5]. Голод охопив всі прошарки тогочасного міста, всі вікові, професійні та національні групи. Так, понад два тижні на Єврейському кладовищі лежали 40 трупів, що вже почали розкладатися, – сил від голоду в живих, щоб поховати мертвих, не було.

У Семенастівській волості щоденно помирали голодною смертю по 50 осіб, а за кілька останніх днів червня 1922 року від голоду померло 251 душа. Голодували у волості 8251 житель, із яких 3785 – діти [6]. По Новоукраїнському району голодували 58 тис. жителів [7]. Загалом у Єлисаветградському повіті голод охопив 177 647 осіб.

Причини голоду в Хмельівській волості повітова газета «Красный путь» пояснила досить відверто кількома причинами: 1. Неврожай. 2. Оплата продподатку по найвищому класу (тобто, увесь хліб відбирався продзагонами, надісланими з-за меж України, головним чином із Росії. – *авт.*) 3. Перебування на постої у волості піхотного, а потім кавалерійського полків, що примусило жителів розбирати солом'яні дахи, аби підтримати голодну худобу. 4. Недосів 50% посівної площі. 5. Із 2300 десятин зійшло 600 десятин озимої пшениці [8].

Розмах голоду був таким великим, що повітове керівництво називало, зокрема, Федварський район «другим Поволжжям». А причина в тому, що влада відібрала в населення увесь хліб. Під страхом репресій жителі району продрозкладку виконали на 100% не власним, а купленим зерном, яке районна влада повністю вивезла до Єлисаветграда. З метою нагнітання страху серед безправних селян та максимального вилучення продуктів харчування більшовицька влада показово розстрілювала заручників. Так, для «успішного виконання» планів по продрозкладці «червоні загони

з хлібозаготівлі» в 1921 році розстріляли 7-х жителів с. Федваря (нині с. Підлісне Олександрівського району) як «винуватців» того, що селяни не здали до вказаного строку тієї кількості хліба, обсяг якого визначався в кабінетах більшовицьких чиновників без врахування дійсного стану справ та потреб у харчуванні самих землеробів. Серед розстріляних – два рідні брати Григорій та Аврам Мельниченки [9]. Тому не дивно, що жителі Федваря та району вибили вороння, сорок, горобців, собак, їли падаль, старші пиляли дерева і тирсу вживали як їжу. Всім навіть цього не вистачало. Нарешті в середині березня 1922 року в с. Федвар організували громадське харчування – «питательный пункт»: зварили 35 відер води, куди всипали один пуд рижійної макухи, і цієї їжею намагалися нагодувати голодних, яких зійшлося до котла близько 3 тис. душ. В колотнечі, що виникла біля «варева», затоптали до смерті кількох голодних дітей [10].

Голод спричинив хвороби – холеру, тиф, божевілля, дистрофію... Холера поширилася по с. Федвар влітку 1922 року та нещадно косила голодних і виснажених людей: тільки 26 липня від неї померло 67 жителів села, а щодня хвороба нападала на нових 100 жертв, повідомляла повітова газета «Красный путь» в номері за 27 липня 1922 року. 7625 жителів Федварського району в березні хворіли на черевний тиф через споживання в їжу сурогатів, а 6843 – на дистрофію [11]. Тож не дивно, що від голоду в районі щодня гинули від 10 до 12 осіб. Голодували там 18238 дорослих і 10270 дітей, тільки в квітні померли з голоду 244 чол. [12]. Федварський ревком організував спільну нараду з усіма священниками району, на якій вирішили провести мітинги в кожному населеному пункті району на теми голоду й церковних цінностей та розпочати збір коштів на допомогу голодуючим. Вже незабаром до районного комітету допомоги голодуючим священники передали 200 тис. крб. готівкою. А за місяць, у квітні, комісія вилучила цінності в усіх храмах Федварського району нібито на боротьбу з голодом – срібла відібрали 1 пуд 6 фунтів 36 золотників [13].

На відміну від «невідомого» довгий час голоду 1932–1933 рр., голод 1921–1922 рр. повітова преса показувала в усіх його жахливих деталях й страхіттях. Так, 7 травня 1922 р. в газеті «Красный путь» з'явилася, шокуючи своєю відвертістю, стаття «Становище жителів Н.Олексіївки». Автор, який заховав своє прізвище за ініціалами Л.Б., відвідав це село, і ось що він там побачив: «Становище жителів Новоолексіївки жахливе. Голодують більшість дітей. В кожній хаті знаходяться голодні діти в середньому по 5 душ. В одному будинку перебуває 10 дітей: брудні, повністю роздягнені, лежать вони в якійсь кучі сміття. Мати сидить в кутку і ледь дихає. Виявляється – 7 її дітей, а трьох залишив брат. Ті діти, які ще здатні ходити, бродять вулицями і жебракують, інші вмирають голодною

смертю вдома. В іншому будинку лежать 2 трупи – мати і дівчинка. Вияснили, що трупи лежать третій тиждень. ...Картина тяжка».

Звичайно, не намаганням об'єктивно розібратися в причинах голоду на Єлисаветградщині, не звинуваченню більшовицької влади, що довела багатий край до такого жахливого становища, слугували ці газетні повідомлення та статті, а цілком корисливій меті: справити психологічний тиск на населення змальовуванням страшних картин голоду та змусити громадян віддати мирно і без спротиву всі цінності, чим громади спільно володіли – т.зв. церковні цінності, що накопичувалися впродовж сотень років – нібито на порятунок голодуючих. Масована більшовицька пропаганда в більшості випадків свого досягла.

Нині відомо, скільки вилучених із церков Єлисаветградщини цінностей більшовицька влада вилучила і привласнила, однак абсолютно невідомо, скільки з них використали на закупівлю хліба для голодного населення. Проте добре відомо, хто надав реальну допомогу в порятунку від голодної смерті дітей і дорослих нашого краю. В першу чергу це були міжнародні організації «АРА» та місія Нансена, які з травня 1922 року розгорнули свою активну роботу в Україні. Завдяки їхнім зусиллям в кожному районі Єлисаветградського повіту створили районні комітети «АРА», співробітники яких та члени місії Нансена з середини літа 1922 року налагодили доставку продуктів харчування на місця голодним та злидненим, створивши для них громадські їдальні, в яких годувалися в першу чергу діти, а дорослим видавали продуктові набори. «АРА» взяла на себе обов'язок годувати на Єлисаветградщині 26 тисяч дітей і 20 тис. дорослих. Вже 30 червня 1922 р. до Єлисаветграда прибули три вагони з продовольством. Це був тільки початок. На 1 серпня 1922 р. тільки в Федварському районі Єлисаветградського повіту вже діяли 16 їдалень для 5 тисяч голодних дітей та видавалися пайки для 3800 дорослих [14]. У Сентовській волості завдяки «АРА» діяли три їдальні для дітей. Безпосередньо у с. Сентовому одночасно годували 806 дітей та майже тисячу дорослих [15]. Їдальні «АРА» та місії Нансена безперебійно функціонували також у Новоукраїнському, Новомиргородському, Бобринецькому та ін. районах. Завдяки їхнім зусиллям тисячі жителів Єлисаветградського повіту врятувалися від голодної смерті. До осені 1922 р. діяльність цих організацій в краї припинилася.

Потрібно зауважити, що більшовицька влада, зокрема і та, що запанувала в межиріччі Дніпра і Південного Бугу, спричинивши своїми діями страшний голод, його перебіг в 1921 – 1923 рр. та трагічні наслідки всіляко приховувала, тож відомості про цю суспільну катастрофу, що зачепила сотні тисяч жителів сучасної Кіровоградщини, надзвичайно скупі й обмежені.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Великий голод в Україні. – Київ, 2008 . – Т.3. – С. 345.
2. Нариси історії Кіровоградської обласної партійної організації. – Дніпропетровськ, 1981. – С. 57.
3. Красный путь, 1922. 8.07, 3.08.
4. Красный путь, 1922. 8.07.
5. ДАОО. – Ф.Р.7022.– Оп.1. – Спр. 60. – Арк.9 -12.
6. Красный путь. – 1922. 1922. 5.07.
7. Красный путь. – 1922. 1922. 6.07.
8. Красный путь. – 1922. 1922. 8.07.
9. ДАКО. – Ф.П.5907. – Оп.2р. – Спр. 8050. – Арк. 128
10. Красный путь. – 1922. 1922. 29.03.
12. Красный путь. – 1922. 1922.3.05.
13. Красный путь. – 1922. 1922. 4.05.
14. Красный путь. – 1922. 1922. 4.05.
15. Красный путь. – 1922. 1.08.

Вадим Колечкін, Олег Бабенко

НЕДОРІД 1928-29 РР. У ЗІНОВ'ЄВСЬКІЙ ОКРУЗІ*

Влітку 1928 р. у південній смузі степової України сталася посуха, яка знищила повністю або частково урожай злакових рослин. Посуха ускладнила і без того важке становище селянських господарств Одеської, Миколаївської, Херсонської, Першотравенської, Зінов'євської, Запорізької, Мелітопольської, Криворізької, Дніпропетровської, Кременчуцької округ та Автономної Молдавської СРР.

Історія цього стихійного лиха достеменно вивчалася лише по гарячих слідах – урядовими комісіями, органами державної статистики та окремих дослідниками історії України сталінської доби. Згодом даний випадок голодування випав із поля зору дослідників аж до 2000 рр. Першим згадку про голод 1928–29 рр. витягнув із небуття американський дослідник Марк Таугер, згодом цю тему підхопила українська дослідниця Л. Гриневич,

* Вадим Колечкін, Олег Бабенко. Недорід 1928-29 рр. у Зінов'євській окрузі / Вадим Колечкін, Олег Бабенко // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С.188–191.

намагаючись при цьому вписати голодування у схему голодомору, тепер вже «1928–33», очевидно не знаючи про такий самий голод 1921–22 рр. та 1924–25 рр. Також про забутий голод писали миколаївські дослідники О. Акунін та М. Шитюк.

Документи Державного архіву Кіровоградської області свідчать про те, що голодування 1928–29 рр. виникло за традиційною для степової України схемою, подібною до голоду 1891–92 рр., 1905–06 рр., 1921–22 рр. та 1924–25 рр.

На початку весни 1928 р. у південних степових районах майже повністю загинула озимина. Селяни з великою напругою пересіяли ярові культури, сподіваючись на хороший врожай, але влітку сталася посуха, яка знищила і ярові культури. Це поставило південний степовий регіон тогочасної республіки на межу гуманітарної катастрофи. Для визначення розміру допомоги було використано попередні розрахунки Центрального статистичного управління, на їхній основі було складено план надання допомоги, який і було представлено Раднаркому СРСР. Коли ж з'ясувалися розміри неврожаю ярових, до більшості постраждалих районів виїхали урядові комісії, які провели оцінку збитків і на підставі їхніх доповідей були складені плани допомоги. УЕНОм 4.10.1928 ці плани були затверджені, але не як остаточні. У жовтні 1928 р. урядові комісії знову виїхали до потерпілих округів із метою повторно перевірити стан та розмір недороду та виявити необхідний розмір допомоги. План допомоги від 4.10.1928 р. був відповідно скорегований і поданий на затвердження [1, арк. 117].

Загалом було визнано недорідними спочатку 76 районів, після повторної перевірки – 161 район по 10 округах та 1 автономній республіці в Україні. Загальний зернофуражний дефіцит визначався у 38163,4 тис. пудів. По недорідних районах було зібрано селянськими господарствами 48,2 млн. пудів, що складало 6 % загальноукраїнського врожаю, у той час як у 1927 р. – 162 млн. пудів (14,7 %). Загалом же по республіці було зібрано селянськими господарствами по відповідних округах та АМСРР 152 млн. пудів проти 337 млн. у 1927 р.

Комісії констатували, що порівняно з недородом 1924-го року у 1928 р. голодувало населення на 33 % менше, проте площа, охоплена неврожаєм, була на 16% більша. А саме: у 1924 р. постраждало 933111 господарств у 145 районах із 3215642 га посівної площі та 4,8 млн. селян. У 1928 р. – 651298 господарств, 3688953 га посівної площі, 3,1 млн. селян [1, арк. 117 зв.].

Серед районів України, що голодували, чотири (Бобринецький, Брат-

ський, Устимівський. Компаніївський район, пізніше зняли з обліку районів, що потребували допомоги [1, арк. 119]) належали Зінов'євській окрузі (складалася з сімнадцяти районів), яка не належала до найбільш постраждалих. На її території було зібрано 20641 пуд зернових, порівняно з 40800 у 1926 р. та 46900 пудів у 1927 р. – 50% та 43% відповідно. Державні хлібозаготівлі склали 1111 пудів у 1928 р., що становило лише 13,3% від попереднього року (8030 пудів). Райони постраждали неоднаково. Загалом у постраждалих округах валові збори коливалися у межах 28,5–52% від урожаю 1927 р. та 15,2–71,5% урожаю 1926 р. [1, арк. 118].

Першим наслідком посухи стало зростання ціни на хліб. Реальні ціни у другій половині 1928 р. піднялися до 1,70-3 крб. Ціна пшеничного борошна сягнула 5 крб. 60 коп. у Мелітопольській окрузі, яка постраждала дещо менше, і 12 крб. у окремих районах Одеської області. Подорожчання кормів призвело до падіння цін на худобу. Так, нормальна ціна на корову складала у середньому 84 крб., на робочого коня – до 180 крб. У неврожайному 1928 р. на Одещині корова коштувала 35-60 крб., робочий кінь – 40-60 крб. [1, арк. 118 зв.]. Побічним ефектом став забій худоби, внаслідок чого значно зросли обсяги заготівлі худоби та шкур. Очевидно, що селяни традиційно намагалися позбутися худоби, яку нічим було годувати, і одночасно заробити на продажу державі шкур та м'яса, аби отримати хоч якісь кошти на посівне зерно для осінньої сівби.

Керівництво республіки констатувало зменшення загального товарообігу у сільській споживчій кооперації у середньому на 30-50% загалом по Україні. Безпосередньо по Зінов'євській окрузі пересічне падіння товарообігу складало 5,6%, проте по недорідних районах складало 64%. Традиційно селяни переходили на самозабезпечення, скорочуючи споживання промислових товарів [1, арк. 119].

Для подолання наслідків неуроду вважалося необхідним зберегти посівні площі недорідної смуги в розмірах, які б забезпечили валовий збір зерна на рівні 5 % вище за середній-довгорічний; зберегти тяглову силу та продуктивне скотарство на рівні початку року; допомогти харчами біднякам та середнякам у розмірах, які б забезпечили збитковим господарствам витрат на засоби виробництва та проведення польових робіт. Із цією метою планувалося також: постачання насіння, надання кредитів задля найму тягової сили та постачання тракторів, постачання кормів для худоби, постачання харчів дорослим та дітям, надання пільг по сільськогосподарському податку, державному страхуванню, відтермінування погашення зернових позик шляхом пролонгації їхніх виплат, посилення ветеринарної та медичної допомоги [1, арк. 119 зв.].

Після осінньої перевірки плани допомоги було уточнено. На дитя-

че харчування Центральна комісія допомоги дітям виділила додатково 1 млн. крб., через це кількість дитячих пайків вдалося збільшити зі 170 тис. до 224 тис. Загальноукраїнська сума допомоги за всіма статтями складала 77 млн. 594 тис. 400 крб. Проте не слід думати, що держава просто так витратила на селян астрономічну суму. Значну частину допомоги складали кредити та позики, які селяни повинні були повернути за рахунок наступного врожаю. У середньому допомога була у 1,5-3 рази більша, ніж у 1924-25 рр. [1, арк. 120].

Окрім того, держава намагалася традиційно використати важке становище населення, що голодувало, для виконання певних господарських планів. Найперше, що потрібно було здійснити на думку партійних органів, – це відновити посіви озимини принаймні до розмірів посівної площі 1926, а краще – 1927 р., що була найбільшим досягненням сільського господарства України часів НЕПу. При цьому планувалося збільшити урожайність озимини. Також ставилося завдання зберегти поголів'я робочої худоби на рівні 1927 р. Найбільше влада турбувалася про допомогу маломісним середняцьким та бідняцьким господарствам, а також намагалася заохотити створення колгоспів. Із загальної кількості зерна, призначеного для осінньої посівної, що складала 112,1 тис. тон, левова частка була виділена у кредит маломісним, бідняцьким господарствам та колгоспам. Більш заможні господарства зерновий кредит отримали як виняток [1, арк. 126].

Як допомогу працездатному населенню було заплановано надати можливість здійснити значну кількість громадських робіт. Щоб отримати засоби для існування, селяни повинні були виконати меліоративні роботи на суму 2 млн. 990 тис. 310 крб., а також шляхові роботи вартістю 761 тис. 690 крб. При виборі місця та видів робіт рекомендувалося враховувати інтереси колективів, переселенців та розселенців, а також можливість використання тракторів. [1, арк. 130-130 зв.]

На будівництві шляхів передбачалося залучати нужденне селянство до найбільш простих видів робіт районного та сільського значення, а також до робіт із поліпшення під'їздів до зсипних пунктів та залізниць. Загалом планувалося поліпшити 522,7 км шляхів та побудувати 17,5 км глинобитних шляхів [1, арк. 131].

Проте у Зінов'євській окрузі планувалося лише посадити 500 га лісо-смуг та закласти 10 га розсадників. Загальна вартість робіт не перевищувала 129 тис. крб. Інші меліоративні, а також шляхові, роботи не планувалися [1, арк. 135-135 зв., 137 зв.].

Усією роботою з допомоги населенню Зінов'євщини керував окружний виконавчий комітет, по районах – районні виконавчі комітети, при

яких було створено районні комісії допомоги тим, хто постраждав від недороду. Загальне керівництво здійснювала Українська урядова комісія допомоги недорідним округам. Створено і Округну комісію допомоги недорідним районам.

На райони Зінов'євщини, що постраждали, передбачалося 42000 пайків, призначених для 24781 особи, до яких були зараховані діти, матері з немовлятами та вагітні жінки. Після повторної перевірки кількість пайків була збільшена до 48700. Ця категорія населення або харчувалася гарячою їжею на спеціальних харчових пунктах, або отримувала пайки у сухому вигляді, тобто сирими продуктами [2, арк. 1].

Виконання планів допомоги супроводжувалося певними труднощами. У недорідних районах налічувалося 37202 господарства, з яких 65% вважалися бідняцькими. Загальна кількість населення складала 195598 осіб, у тому числі 74630 дітей до 14 років. На жовтень у розпорядженні комісії було лише 3910 пайків, у той час як реальна потреба складала 14119. До того ж, територія голодування охоплювала не тільки райони, визнані недорідними, але й території суміжних із ними районів, які вважалися благополучними, у зв'язку з чим була необхідність отримання значно більшої кількості пайків [2, арк. 1-1зв.].

У недорідних районах Зінов'євського округу населення тримало більше 44 тис. коней, 32,2 тис. голів великої рогатої худоби та близько 7,5 тис. свиней. А допомога могла бути надана лише 50 % господарств, у той час як постачання кормів потребували 74%. Враховуючи, що округом мав у своєму розпорядженні 3,2 млн. пудів кормів, дефіцит складав 10 млн. пудів. Тому допомога була надана у першу чергу найбільшій соціальній верстві із розрахунку на термін із листопада 1928 до травня 1929 рр. Решта районів округу також отримали допомогу, якої мало вистачити до січня 1929 р. При цьому норми годування були збільшені до 61 пуда [2, арк. 1зв.].

Також селянам усієї Зінов'євщини було надано кредит у розмірі 454 тис. крб. на рік, проте округна комісія вважала, що цього кредиту не вистачить не тільки селянам округи, але й селянам недорідних районів [2, арк. 2].

На громадських роботах восени 1928 р. передбачалося задіяти 263,9 тис. піших робітників та 53,26 тис. возів. Участь у меліоративних роботах та ремонті й побудові шляхів дали їм можливість загалом отримати 344234 крб. заробітної платні [2, арк. 2].

Надання допомоги розпочалось у жовтні 1928 р. Проте вже навесні 1929 р. при перевірці роботи райвиконкомів «округовою комісією» допомоги недорідним районам були озвучені негативні факти, які свідчили про численні зловживання головним чином на рівні районів та сільрад.

Доповідач – представник Державного фінансового контролю Шадурський – назвав роботу комісій ганебною та «недбайливою», а також навів приклади типових зловживань під час розподілу допомоги. За даними Шадурського, дитячі пайки видаються дітям заможного селянства, яке не має в них потреби, у той час коли діти бідноти навіть не внесені до списків. Оголошено про факти, коли фураж для годування худоби також видавався заможному селянству, яке мало достатню забезпеченість землею та худобою. Виявлено випадки видачі фуражу службовцям, що було прямо заборонено, у той час як бідняцькі господарства навіть не були внесені у списки на отримання допомоги. Також у районах був відсутній облік населення, яке потребує допомоги, а також облік продуктів, які отримують райони і перебувають на зберіганні у районах, що сприяє зловживанням та шахрайству [3, арк. 96]. Доповідач вважав, що виявлені зловживання повністю порушували план допомоги постраждалим і просив вжити до установ, організацій та окремих осіб, які винні у зловживаннях та недбалстві, заходи адміністративного покарання, а також притягти до судової відповідальності голів Бобринецької, Братської та Устимівської районних комісій та установи і окремих осіб, що сприяли зловживанням [3, арк. 97].

Комплекс заходів із подолання наслідків недороду тривав на Зінов'єщині до липня 1929 р. У липні був складений звіт районних та окружної комісій для Урядової комісії у справі боротьби з недородом. У звіті зазначалося, що по трьох постраждалих районах округи тільки за два квартали 1929 р. було видано 31205 пайків, у тому числі 18792 дитячих та близько 900 жіночих; виконано громадських робіт загальною вартістю 74484 крб.78 коп., у тому числі робітникам біло виплачено 51831 крб. 44 коп.; на годування худоби було видано корму та готівки на загальну суму 261 тис. крб. У результаті комісія констатувала припинення на початок липня голодування та відсутність голодних смертей. Винятком були поодинокі випадки висипного тифу та цинги [4, арк. 23-27]. Таким чином, можна говорити про успішність кампанії боротьби з неврожам та голодом, проведеної у Зінов'євській окрузі. Головними факторами цього успіху можна вважати прискіпливий контроль за виконанням планів подолання наслідків стихійного лиха з боку окружної комісії допомоги недорідним районам та досвід подолання попередніх випадків неврожаю.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), ФР-229, оп.1, спр. 1.
2. ДАКО, ФР-229, оп.1, спр.13.
3. ДАКО, ФР-229, оп.1, спр.15.
4. ДАКО, ФР-229, оп.1, спр.20.

Вадим Колєчкін

ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ІМЕНІ ЧАПАЄВА У 1941-1943 РР.*

Тема партизанського руху на Кіровоградщині у роки Великої Вітчизняної війни в останні роки набула нового звучання. В результаті аналізу джерел з історії цього руху з'ясувалося, що у багатьох випадках результати дій партизанських загонів та підпільних груп значно перебільшувалися, а у окремих випадках сам факт існування окремих груп та партизанських загонів відверто фальсифікувався особами, які прагнули уникнути відповідальності за бездіяльність під час ворожої окупації області або навіть за співпрацю з окупаційною владою та її місцевими посіпаками.

У той же час серед багатьох документів, що зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області, є такі, які досить реально змальовують стан партизанського руху на території області. Одним із документів є стенограма бесіди з командиром партизанського загону ім. Чапаєва Юхимом Андрійовичем Фрединським, що дає досить повне уявлення про стан боротьби проти німецьких окупантів на території району.

Юхим Фрединський не належав до героїв громадянської війни, червоних партизан, визначних партійних та радянських керівників області. Народився він у 1901 році у с. Бузникувате (зараз у межах Вільшанського району Кіровоградської області). З 10 років працював у місцевого попа. Згодом – санітаром у лікарні с. Благодатне. Після революції мати Фрединського отримала власну землю, і юнак займався господарством до 1922 р., коли був призваний до Червоної Армії. Під час служби став дійсним членом КП(б)У, очолював комуністичний осередок господарської команди 67-го стрілецького полку. У 1924 р. після демобілізації працював головою сільради на малій батьківщині [3, арк. 13].

У 1926 р. навчався на 8-місячних курсах у м. Зінов'євськ, після чого працював завклубом у Новоархангельському районі. Під час колективізації працював головою сільради у с. Кальниболото того ж району. У

* Вадим Колєчкін. Особливості створення і діяльності партизанського загону імені Чапаєва у 1941-1943 рр. / Вадим Колєчкін // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 25-26 травня 2018 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С.202–205.

1930 р. організував колгосп, але на початку 1931 року був звільнений із посади за провал хлібозаготівель. Наступні 5 місяців Фрединський провів на Дніпробуді, де через 5 місяців був поновлений у партії і повернувся до Новоархангельського району. Потім був обраний на посаду голови колгоспу імені Чкалова у Тишківському районі і був нагороджений премією за хорошу роботу, а також висунутий на посаду директора Кальніболотської МТС. У 1936 р. прослухав курси інструкторів райкомів у Одесі. У 1937-38 рр. виріс із посади інструктора до другого секретаря Новоархангельського райкому партії. Брав участь у польській та фінській війнах, був поранений і нагороджений медаллю «За відвагу». У 1940-41 рр. знову займав посаду другого секретаря райкому на Новоархангельщині [1, арк. 18-18 зв.].

Тут Фрединський зустрів початок війни. Він організовував роботи з будівництва оборонної лінії вздовж річки Синюха, формував винищувальний батальйон, потім полк народного ополчення. Наприкінці липня, очевидно у зв'язку з наближенням лінії фронту, надійшла вказівка перетворити полк на партизанський загін. 30 липня 1941 р. представники Південного фронту зібрали партійний актив і стали читати лекцію з організації підпільно-партизанської роботи. Проте у цей же день до села увірвалися німці і почали обстрілювати будівлю райкому. Всі, хто був у будівлі, мусили втікати. Вивезення партійних документів було зірване. Фрединський, щоправда, хотів відправити машини з документами раніше, але командир прикордонників, які здійснювали охорону тилу Південного фронту, заборонив це робити [1, арк. 19].

Тепер Фрединський пішов за першим секретарем райкому та головою райвиконкому. У селищі Кагарлик незабаром зібралося майже все районне начальство. Було вирішено створювати партизанський загін у Тишківському лісі. Проте, просидівши декілька днів у лісі, не маючи ні зброї, ні харчів, ні боєприпасів, ні будь-якого плану дій, «партизани» почали розбігатися. Після провалу спроби створення загону Фрединський думав перейти лінію фронту, але його відмовили червоноармійці-оточенці. Він осів у селі Трояни, де зробив другу спробу створити підпільну групу з колишніх військовополонених. Фрединський планував саботувати роботу на німців силами цих військовополонених, але окупаційна влада швидко викрила групу, 10 полонених було розстріляно, а Фрединському довелося втікати з села [1, арк. 20-20 зв.].

У с. Добрянка Вільшанського району він намагався створити іншу групу саботажників, проте і ця спроба провалилася через те, що радянські військовополонені зневірилися у можливості боротьби проти окупантів. До травня 1942 р. Юхим Фрединський переховувався у рідному селі Бузни-

кувате у сестри, періодично навідуючись до Тишківського району. Одного разу з відчаю він навіть підпалив велику скирду сіна, прагнучи зробити хоч щось, що нагадувало б про боротьбу проти окупантів [1, арк. 21-22 зв.].

Лише у 1942 році Фрединський зміг зібрати навколо себе декілька мешканців Новоархангельська, які підтримали його прагнення провадити підпільні дії проти окупантів. Діяльність групи полягала начебто у виготовленні та розповсюдженні листівок, проведення агітації серед населення, псуванні телефонного та телеграфного зв'язку. Так само начебто Фрединському вдалося організувати підпільні групи у кількох селах Новоархангельського району. У той же час беззаперечних свідчень про ефективну діяльність таких груп, так само як і тексту листівок, не збереглося. І сам Фрединський визнавав, що шкоди німцям було завдано невеликої, а телефонний та телеграфний зв'язок окупанти лагодили дуже швидко [1, арк. 23-25].

На початку 1943 р. у Новоархангельському районі сталася надзвичайна подія – через територію району пройшов великий партизанський загін, що спричинило паніку серед німців та колаборантів. Єдиним партизанським з'єднанням, яке діяло на території Кіровоградської області у цей період, було з'єднання Михайла Наумова, що здійснило небезпечний рейд на край степу, де майже не було лісів, із метою встановити зв'язок із підпіллям, яке начебто очолював Михайло Скирда. Проте жодних партизанських загонів наумівці не зустріли, були перехоплені німцями, зазнали втрати і змушені були піти з території області. У той же час рейд Наумова нагадав населенню про можливе повернення радянської влади. Налякана допоміжна адміністрація та німецькі чиновники три дні ховалися по закутках та горищах [2, с. 118-132].

Фрединський розцінив це як хороший знак і, зібравши 9 осіб, вирушив шукати місце у лісі для партизанської бази. Базу було створено на місці колишньої поміщицької садиби у покинутому льоху. Там партизани почали збирати зброю, звідти розпочали діяльність щодо формування сприятливих умов для своєї діяльності. Насамперед загін, який був названий загоном імені Чапаєва, потурбувався про харчову базу. Практично невідомі випадки щодо конфіскації продуктів у населення. Фрединський почав залякувати старост громадських дворів (так німці називали колгоспи), примушуючи їх постачати партизанам продовольство. Тих, хто відмовлявся, спершу били, а потім могли і розстріляти. Оскільки загін був невеликим, то для старост виявилось більш обтяжливим відмовляти партизанам, ніж приставати на їх пропозицію [1, арк. 23-24 зв.].

Так само продовжувалися акти саботажу щодо ворожого майна.

Іншим напрямком діяльності загону стала боротьба проти найбільш затятих колабораціоністів, а також окремих німецьких чиновників та вій-

ськовослужбовців. Так, серед ліквідованих групою Фрединського був поліцай на прізвище Стеценко, який вважався невинуватим, декількох поліцаїв було вбито у Голованівському районі. Також був начебто вбитий начальник поліції з Макіївки, що приїхав із Донбасу на відпочинок [1, арк. 30-31 зв.].

У липні 1943 року на хуторах біля Скелеватої висадилися група парашутистів-розвідників, очолюваних капітаном Девятовим. Загін Фрединського надав допомогу харчами розвідникам, за що отримав невелику кількість боєприпасів. У розвід. групи була рація і партизани отримали змогу розповсюджувати серед населення інформацію про перемоги радянської армії. Окрім того, розвідники повідомили про необхідність зривати вивезення худоби з району та необхідність боротися з ворожими перевезеннями взагалі. Загін Фрединського пробував виконувати ці завдання, але згідно зі свідченнями самого командира ефект був невеликий [1, арк. 32-32 зв.].

Діяльність загону тривала практично до самого визволення району у березні 1944 р. За цей час загін виріс із 27 до 50 осіб. Лише на початку 1944 р. діяльність загону суттєво ускладнилася у зв'язку з тим, що через відступ ворожих військ їхня чисельність у Новоархангельському районі значно збільшилася. 3-го (можливо 13-го) лютого 1944 загін ім. Чапаєва розташувався на денний перепочинок на Ганнівських хуторах. Загін був розподілений на дві групи під командуванням Фрединського та Гутинцева. Очевидно, загін був зраджений кимось із місцевих мешканців. Незабаром село було оточено німцями. Після двогодинного бою партизани були розсіяні. При виході з оточення німецькими окупантами було вбито 7 (згідно з іншими даними – 8) партизанів [1, арк. 42-45].

Загалом за час діяльності «чапаєвці» знищили 115 німців та колаборантів, роззброїли 52 поліцейських, вивели з ладу або ж знищили 14 машин, 8 мотоциклів. Також начебто було збережено 5 млинів, 2 МТС, 15 т. зерна. Ці дані можна сприймати або заперечувати, але факт залишається фактом – невиразний другий секретар райкому спромігся зробити набагато більше, ніж те керівництво місцевого підпілля, що було залишене обкомом. «Червоні гайдамаки» може і не змогли суттєво ускладнити діяльність окупаційної та допоміжної адміністрації, проте постійно нагадували радянським громадянам про те, що Червона Армія та радянська влада неодмінно повернуться, а ті, хто довірився окупантам, неодмінно будуть покарані [1, арк. 6-7].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Отчет о деятельности отряда Новоархангельского района им. Чапаева (командир Фрединский Е.А.) и стенограмма беседы с тов. Фрединским Е.А. ДАКО, ФП-429, оп.3, спр.69
2. Наумов М. И. Степной рейд. – Киев, 1961. – 365 с.
3. Фрединский Ефим Андреевич. ФП-400, оп.3, спр.1186.

**II Всеукраїнська наукова конференція
(присвячена 100-річчю Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара)
«Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій»,
м. Дніпро, 26-27 жовтня 2018 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Інститут педагогіки НАПН України
Інститут філософії НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Олег Бабенко

ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГІДРОЕЛЕКТРИЧНОЇ СТАНЦІЇ*

В історії радянської промисловості відома значна кількість випадків так званих дострокових пусків промислових об'єктів. Подібні факти були однією з візитних карток планової системи господарювання. При цьому слід зазначити, що сама ідея прискореного будівництва виникла у надзвичайний період радянської індустріалізації під час підготовки до участі у майбутньому світовому збройному конфлікті. Через це дострокові, реальні чи фіктивні, пуски об'єктів мали певний сенс, адже прискорювали створення промислової бази майбутньої перемоги у війні. При цьому з

** Олег Бабенко. Особливості промислової експлуатації Кременчуцької гідроелектричної станції / Олег Бабенко // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 жовтня 2018 р. м. Дніро. Частина I. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С.249-251.*

самого початку з'ясувалося, що прискорити побудову промислового підприємства можна лише жертвуючи якістю робіт, певними технічними та екологічними характеристиками виробництва, а також не в останню чергу безпекою праці численних робітників, які часто створювали високотехнологічні як для 1930-х рр. підприємства примітивною ручною працею. Населення мирилося з подібними виробничим труднощами, а також побутовими незручностями, сподіваючись лише, що колись прийде і покращення матеріальних статків та умов життя. Найближчі сподівання на це розбилися через гітлерівську агресію, на відсіч якої довелося витратити час та ресурси, що мали піти на задоволення потреб народу. Також важким був період післявоєнної відбудови, під час якого довелося фактично відтворити ситуацію передвоєнної індустріалізації в гірших умовах відсутності коштів та критичної нестачі головної робочої сили – чоловіків працездатного віку, що не повернулися з фронтів Другої світової.

Проте після закінчення періоду відбудови можна було б сподіватися на припинення практики авральних робіт на будівництві масштабних об'єктів, що, на перший погляд, було б дуже в умовах планової економіки та командно-адміністративної системи. Чи відбулися подібні зміни насправді? Відповідь на це питання, вочевидь, негативна. Прикладом може служити будівництво Кременчуцької гідроелектричної станції на р. Дніпро у 1954-59 рр. Ця станція була фактично першим подібним проектом на Дніпрі, який при цьому виводив українську промисловість на перспективу побудови каскаду потужних ГЕС на річці.

Здавалося, що поступове продумане планомірне створення станції є необхідною умовою її подальшої успішної експлуатації. Проте вже у 1957 р. керівництво новобудови взяло на себе зобов'язання з дострокового пуску станції, що спричинило низку технологічних рішень зі спрощення технології робіт, але одночасно надало їм авральний характер. В результаті подібного прискорення Кременчуцьку ГЕС формально ввели в дію достроково у грудні 1959 р., запустивши кілька гідроагрегатів. Але відомо, що на цей час Кременчуцьке водосховище тільки наповнювалося водою, без чого станція просто не могла працювати. На багатьох інших об'єктах все ще здійснювалися бетонні та монтажні роботи.

Водосховище наповнювалося надзвичайно повільно. Цьому сприяла висока температура улітку 1959 року, суха осінь, необхідність постійного скидання води через греблю ГЕС. Саме тому перша гідротурбіна мала потужність всього в 7 тис. кВт, у той час як за проектом вихід електроенергії від неї повинен сягати 21 тис. кВт. [1, арк. 26].

Взимку та особливо навесні 1960 року планували повністю заповни-

ти водосховище. Регулювати стік Дніпра поблизу ГЕС доручили спеціалістам з управління Дніпроенерго Запорізького раднаргоспу. Вони здійснили розрахунки і спрогнозували, що до квітня Кременчуцьке водосховище заповниться водою до відмітки у 78,0 м, тобто майже повністю. Однак навесні 1960 року водосховище не набрало потрібної кількості води, достатньої для нормальної роботи змонтованих гідротурбін [1, арк. 26 зв.]. Також перші місяці тимчасової експлуатації кількох агрегатів ГЕС виявили чимало браку, прорахунків та недоробок у конструкціях гідротурбін. Навіть захисні ковпаки над ними не вберігали електромеханізми від талої та дощової води. Низька якість бетонних робіт у турбінному залі призвели до необхідності оштукатурити його стіни. Тому одночасно з роботою турбін та наявності біля них експлуатаційників у залі встановили опалубку і бригади штукатурів здійснювали штукатурні роботи, чим створювали серйозні перешкоди в роботі персоналу ГЕС та самих механізмів [1, арк. 27].

У 1960 році Кременчуцьку ГЕС все ж запустили на повну потужність, але це виявилось тільки «тимчасовою експлуатацією». На гідроагрегатах постійно виявляли й усували недоробки, постачання електричного струму споживачам здійснювалося «по тимчасових схемах», перші гідроагрегати підключалися теж до «тимчасових» трансформаторів «з серйозними недоліками в системі охолодження». Загалом «тимчасові» схеми енергопостачання виявилися непевними і невипробуваними, а також небезпечними з погляду техніки безпеки. Заміна багатьох механізмів та елементів електропостачання періодично призводила до повної зупинки ГЕС. Зате до Москви летіли переможні реляції про достроковий пуск у дію Кременчуцької ГЕС, про перші мільйони кВт отриманої електроенергії. Розтиражовані всіма наявними на той час пропагандистськими засобами, ці тріумфальні рапорти вкотре переконували народ про чергові завоювання «комунізму» [1, арк. 27]. Вже перші тижні тимчасової експлуатації Кременчуцької ГЕС вказали на ще одну величезну проблему: наявність великої кількості сміття у водосховищі, що потрапляло на лопаті гідротурбін. Для захисту гідротурбін запроектували й спорудили спеціальні сміттєвловлювальні решітки. У повінь 1960 року, коли назбиралася маса сміття, видаляти його не було як – сміттєзбірний тракт все ще будували.

Навесні 1960 року до греблі Кременчуцької ГЕС підходили не тільки величезні багатотонні крижини, а й цілі острови, рясно порослі кущами. Перед решітками накопичилися тисячі великих колод дерев та топляків. Також до гідроелектростанції ринула страхітлива маса всього твердого бруду, що піднявся з затоплених площ сотень сіл. Виловлений непотріб не

було куди складувати, тож поблизу ГЕС його накопичувалися гори об'ємом у кілька тисяч кубометрів. Тільки за період повені 1960 року вдалося затримати і витягти із водоводів агрегатів близько 5500 м³ твердих відходів. Авральна ситуація зі сміттям весною 1960 року повністю спростувала численні переможні реляції про нібито 100% санітарну очистку чаші Кременчуцького водосховища [1, арк. 27 зв.].

Із 1 жовтня 1963 року ГЕС вже «експлуатували промислово». Однак у наступні два роки знову проявилось багато недоробок. Впродовж наступних 1966–1967 років колектив робітників і інженерів Кременчуцької ГЕС повинен був ліквідувати попередні недоробленості, що «ускладнювали нормальну експлуатацію ГЕС» і які виявила державна комісія. На їх усунення виділили понад 2 млн. крб.

Найголовнішими недоробками були розмивання дамби на Дніпрі, сповзання Табурищанського мису, незакінчене будівництво дренажної системи, розділення першого блоку на два блоки та ін. Також через три роки експлуатації Кременчуцької ГЕС відбулося затоплення й підтоплення нижньої частини м. Кремгес та не тільки його [1, арк. 26].

Важливий державний стратегічний об'єкт, чим була Кременчуцька ГЕС, потребував ретельної охорони. Безпосередню охорону будівлі електростанції та мостового переходу здійснювала воєнізована охорона (ВОХР), що мала на озброєні 20 гвинтівок «німецького зразка», 5 пістолетів «парабелум», 9 мисливських рушниць та майже 1,5 тис. різноманітних набоїв [2, арк. 40-41]. Для захисту будівлі ГЕС та всього гідровузла від потенційних ударів із повітря ворожою авіацією вирішили розмістити поблизу м. Кременчука ракетну частину – «об'єкт 85/57». На її будівництво виділили 15 млн. крб. та зобов'язали начальника «Кременчукгесбуду» Строкова, директора Кременчуцької ГЕС Куземіна збудувати всі необхідні об'єкти ракетної частини до кінця 1959 року. Об'єктів виявилось чимало: казарма на 216 військовослужбовців, кухня-їдальня, штаб, житлове містечко з будинками з пічним опаленням тощо [3, арк. 142].

Таким чином, вивчення історії будівництва та експлуатації Кременчуцької гідроелектричної станції наводить на думку про те, що практика так званої «штурмівщини» у період після повоєнної відбудови народного господарства не тільки не була скасована, а була перетворена на традиційну без найменшої потреби у цьому. Причиною можна вважати не стільки якусь виробничу або навіть політичну необхідність, скільки кар'єрні амбіції радянських парто- і технократів, що перетворили дострокові пуски промислових об'єктів на один із рецептів кар'єрного зростання в умовах надмірного обюрокрачення усіх боків життя Радянської держави.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ДАКО. Ф.Р-6713, – Оп.4, – Спр. 40. Приказы Министерства Электростанций, Главгидроэнергостроймонтаж, постановления партии и правительства.
2. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.4. – Спр. 44 а Постановления партии и правительства, приказы Министерства строительства электростанций и «Главгидроэнергостроя». 31.XII-1961.
3. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.4. – Спр. 43 а. Постановления партии и правительства, приказы Министра строительства электростанций, «Главгидроэнергостроя», служебные записки, постановления партии и правительства.

Олег Бабенко

ХРОНОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС*

Хронологічні рамки є однією з головних характеристик будь-якого дослідження. Саме на хронології подій базується один із основних наукових методів – історичний, сутність якого полягає у вивченні послідовності зародження, становлення та існування досліджуваного явища, а у разі необхідності також його занепаду, руйнування та зникнення. Точне визначення часових меж цих етапів є однією з головних передумов чіткого визначення об'єкта дослідження та сприяє досягненню необхідної об'єктивності дослідження у цілому.

Так само власні хронологічні рамки має створення будь-якого промислового об'єкта, зокрема Кременчуцької гідроелектричної станції, обраної нами для проведення дослідження з метою виявлення головних проблем, притаманних процесам індустріалізації в СРСР у 50–60-ті роки ХХ ст.

Побудові КремГЕС присвячено декілька праць, написаних у період із 1950-х до 2010-х рр. Найбільш докладними є випуск № 23 альмана-

* Олег Бабенко. Хронологія дослідження будівництва Кременчуцької ГЕС / Олег Бабенко // *Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 жовтня 2018 р. м. Дніро. Частина II.* / Наук ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С. 88-91.

ху «Энергетическое строительство» та книга І. Гнідаша «Кременчуцька ГЕС». Також будівництву станції присвячені окремі розділи книжок В. Левицького «Світловодськ», колективу авторів, що складався з родини Журавських, «Світловодськ: місто і люди», О. Зленка «От Крылова до Новогоргиевска».

На сучасному етапі історію станції з різних сторін розглядають запорізька науковець Н. Горло, дослідник із Переяслава-Хмельницького О. Горбовий, київський етнолог Л. Боса.

Більшість дослідників висвітлюють історію станції у межах самого будівництва, рідше – опускають нижню хронологічну межу до 1930-х рр., тобто до часу виникнення ідеї «Великого Дніпра», що було пов'язано з початковим етапом експлуатації ДніпроГЕС ім. Леніна. Під час цього етапу виявилися численні труднощі у виведенні ДніпроГЕСу на максимальну потужність насамперед через складний сезонний гідрологічний режим річки, що привело до розробки ідеї створення каскаду гідроелектричних станцій на Дніпрі. Такий каскад міг би дозволити регулювати стік Дніпра і стабілізувати роботу як ДніпроГЕСу, так і інших станцій.

Проте під час дослідження з'ясувалося, що будівництву станції передував досить великий період від 1880-х рр. до кінця 1940-х, під час якого створювалися передумови для будівництва нової станції. Оскільки створення КремГЕС у свій час увінчало тривалий період електрифікації Кіровоградщини, то нижньою хронологічною межею було обрано 2 квітня 1880 року. Ця дата вважається днем офіційної появи у Єлисаветграді електричного освітлення.

У 1896 р. розпочалося будівництво першої місцевої електростанції, а в 1908 році – спорудження нової теплової електростанції. Єлисаветградські електричні станції пережили світову та громадянську війну і продовжували працювати у першій половині 1920-х рр. без капітального ремонту [1, арк. 2].

Наступний етап електрифікації краю розпочався у другій половині 1920-х рр. Саме тоді у Зінов'євській окрузі було заплановано побудову великої теплової електростанції окружного масштабу (ЗРЕС). Також побудова нових електричних станцій була запланована у районних центрах Бобринець, Новомиргород, Новоукраїнка, Олександрія, Знам'янка. Протягом 1930-х рр. ці плани були виконані. Проте зростання потреб промисловості та сільського господарства міста, а згодом і області постійно вимагали розширення електричної мережі та збільшення її потужності. Тому на 1939 рік була запланована модернізація Кіровоградської районної електростанції [2, 51; 3, арк. 218]

На жаль, планомірне вивчення можливостей для побудови станції було перервано у 1941–44 рр. війною проти гітлерівської Німеччини. Електростанція продовжувала працювати під час окупації і була врятована радянськими саперами від вибуху у 1944 р. Проте розширення мережі електричного постачання довелося відкласти до часу відновлення народного господарства України.

Наступний етап розпочався наприкінці 1940-х рр., коли було остаточно вирішено реалізувати ідею Великого Дніпра. Радянське керівництво з самого початку обирало між декількома варіантами, кожен із яких був пов'язаний з тими чи іншими втратами як фінансово-господарського, так і суспільного характеру. У результаті був обраний компромісний варіант будівництва гідроелектростанції у районі Кременчука, що передбачав мінімальні втрати з погляду використання господарських ресурсів. Такий підхід визначив інші рішення, що передбачали пошуки максимального здешевлення будівництва станції при максимальному визиску з її експлуатації. До 1954 року був розроблений та затверджений проект будівництва, саме будівництво було розплановано на наступну п'ятирічку, хоча постійні зміни у проект продовжували вноситися до 1957 року [4, арк. 97; 5, арк. 134-148].

Наступний етап розпочався з підготовки зведення будівлі станції та котловану водосховища. Формальним початком можна вважати наказ міністерства електростанцій СРСР про створення «Кременчукгесбуду», датований 27 березня 1954 року. До цього етапу увійшли початковий період робіт, підготовчі роботи, зокрема створення перемичок, що забезпечили будівництво греблі, бетонні роботи на греблі, перекриття Дніпра, скельні роботи під греблю, бетонні роботи власне на станції та експлуатація ГЕС, зведення захисних дамб, що врятували від затоплення частину територій.

Слід відзначити, що найбільш ретельно було відпрацьовано створення бази будівництва та постачання технологічних процесів. Проте важливо наголосити, що організація побуту будівельників значно відставала у всіх відношеннях. Фактично це був найменш організований та найгірш спланований сегмент будівництва, що забезпечувався за остаточним принципом.

Під час будівництва послідовно був підготовлений котлован під станцію, що потребувало чималих зусиль для створення перемичок і поетапного перекриття та розблокування русел Дніпра. Зауважимо, що важкі завдання дуже часто виконувалися вручну робітниками, які здійснювали фактично трудовий подвиг, проте необхідність його була викликана не так потребами, як прорахунками у організації будівництва.

Власне підготовчий період розтягнувся майже на 3,5 роки. Причиною було також те, що проект станції постійно перероблявся. Це, у свою чергу, спричиняло затримки і навіть зупинки у будівництві. У той же час це аж ніяк не сприяло покращенню побутових умов та умов роботи для будівельників [6].

Затягування підготовчого періоду призвело до закономірного, але не виправданого прискорення основних робіт на станції та у котловані. Наступний етап, що розпочався 1 листопада 1957 року, включає до себе найбільш відомий аспект будівництва, що полягав у зведенні самої будівлі станції від фундаменту до повної готовності машинної зали. У той же час було ухвалено рішення про достроковий пуск станції, що спричинило квапливість у зведенні станції та монтажі основного обладнання [7, арк. 145-150].

Парадоксальним результатом стало те, що прискорення призвело до затягування виходу станції на режим стабільної експлуатації всупереч заявам про дострокове введення її у дію. У грудні 1959 було офіційно проголошено про дострокове введення у дію гідроелектростанції. Проте промислова експлуатація ГЕС розпочалась з 1963 року, а на режим стабільної роботи станція вийшла до 1967 року.

На жаль, поспіх у спорудження станції викликав поспіх і у будівництві житлових та комунальних споруд міста, а також його основних комунікацій. Результатом стали численні незручності для жителів міста Світловодськ, так зрештою названим, що були результатом численних недоробок проєктантів та містобудівників. Задумане як нове зразкове комуністичне місто, Нове місто-селище Хрущов–КремГЕС–Світловодськ у кінцевому підсумку перетворився на звичайний радянський районний центр, якому були властиві усі недоліки звичайного радянського міста.

Окрім того, непоправних збитків зазнало екологічне середовище навколо станції та водосховища. Під час робіт із підготовки водосховища були знищені місця нересту риб та гніздування птахів, місце мешкання різноманітних видів диких звірів. Окрім прямого збитку екологічному середовищу району, протягом 10-20 років експлуатації станції і водосховища виявилися інші проблеми, зокрема цвітіння синьо-зелених водоростей, зникнення різних видів риби, що завдавало удару не тільки по екологічному стану водосховища, але й загрожувало господарству регіону і здоров'ю його мешканців [8].

Таким чином, у результаті дослідження будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції були встановлені такі хронологічні межі дослідження: нижня – 1880 рік, верхня – 1990-ті рр. Подібне часове

межування дослідження відповідає повному циклу подій навколо створення даного промислового об'єкта. Нижня межа відповідає початку створення передумов для електрифікації регіону. Верхня межа дозволяє висвітлити довгострокові наслідки будівництва станції, які, на жаль, виявилися далеко не позитивними для регіону її розташування.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф.П-2, оп.5, спр.234. Закриті інформаційні листи, тези, матеріали до звіту та інші секретні директиви ОК КП(б)У.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область – Харків: Харківська книжкова фабрика ім. М.В. Фрунзе, 1972.
3. ДАКО Ф.П-2, оп.5, спр.248. Протоколи і виписки з протколів Зінов'євського ОК КП(б)У..
4. ДАКО Ф.Р-6713, оп.4, спр.3. Проектное задание том №1. Сводная записка по Кременчугской гидроэлектростанции.
5. ДАКО Ф.Р-6713, оп.1, спр.13. Краткая справка о Кременчугской гидроэлектростанции на реке Днепр за 1954.
6. Фонди Світловодського краєзнавчого музею.
7. ДАКО Ф.Р-6713, оп.1, спр.826. Материалы по подготовке хранилища Кременчугской ГЭС (протоколы, титульные списки, докладные записки, справки, графики переселения, переписка и др.) за 1958 год.
8. «Дослідження екологічного стану Кременчуцького водосховища в межах Черкаської області методами ДЗЗ». // С.А. Загородня та ін. «Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского, серия «География» №2, т.23 – 2010.

Вадим Колечкін

ГЕРОЙ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ВАСИЛЬ МАКСИМОВИЧ ГАЛУШКІН*

Серед Героїв Радянського Союзу часів Великої Вітчизняної війни більшість складають люди, що проявили себе як особистості неординар-

** Вадим Колечкін. Герой Радянського Союзу Василь Максимович Галушкін / Вадим Колечкін // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 жовтня 2018 р. м. Дніро. Частина II. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С. 91-92.*

ні й здатні на вчинки, що не під силу решті людей. Найчастіше це герої одного подвигу, тобто такого вчинку, який виходить за межі інстинкту самозбереження й присвячений досягненню надособистісної мети. Також окремі групи героїв творять військові професіонали, видатні командири, солдати, що протягом тривалого часу старанно виконують свої обов'язки, пов'язані з постійним ризиком для життя або здоров'я.

Проте доводиться констатувати наявність серед Героїв людей, цінність вчинку яких вважається меншою, ніж отримана нагорода. Одним із таких Героїв Радянського Союзу є Василь Максимович Галушкін, похований на Меморіальному кладовищі на Фортечних валах у м. Кропивницький.

Галушкін В.М. народився 8 березня 1925 р. у м.Зінов'євську (нині – Кропивницький) у сім'ї робітника. Після закінчення семирічної школи навчався у Знам'янському залізничному училищі. На початку війни був евакуйований до Кемеровської області. У 1943 р., досягнувши відповідного віку, був призваний Гур'ївським районним військовим комісаріатом до лав Червоної армії.

На фронтах Великої Вітчизняної війни червоноармієць Галушкін В.А. перебував із 4 вересня 1943 р. Воював у складі 212-го гвардійського стрілецького полку. До початку битви за Дніпро В. Галушкін нічим не проявив себе під час бойових дій. Жодного разу не був поранений, тож і жодного разу не був нагороджений за участь у боях.

22 вересня частини дивізії вийшли до Дніпра у районі с. Тарасевичі. Командир полку прийняв рішення форсувати Дніпро і захопити плацдарм у районі с. Глібовка, на який повинні були згодом переправитися головні сили дивізії. 23 вересня 1943 р. червоноармієць 9-ї роти 212-го стрілецького полку 75-ї гвардійської стрілецької дивізії 60-ї армії В. Галушкін разом з іншими бійцями роти першим висадився на правий берег Дніпра. Згідно з нагородним листом, у бою за розширення плацдарму він особисто знищив шістьох німецьких вояків. Також 26 вересня 1943 р. у бою біля селища Ясногородка боєць Галушкін взяв у полон німецького кулеметника зі станковим кулеметом і доправив його до штабу полку. У документі, щоправда, не вказано зробив він це особисто чи разом із бійцями роти.

Командування вирішило нагородити ініціативного червоноармійця. 3 жовтня 1943 р. наказом командира полку гвардії полковника Борисова Василь Галушкін був представлений до нагородження орденом Червоної Зірки. 4 жовтня 1943 р. представлення було затверджено командиром дивізії гвардії генерал-майором Горішним, а 8 жовтня документ завізував командир 30 стрілецького корпусу генерал-майор Лазько.

Проте несподівано 15.10.1943 р. на представленні з'явилася резолю-

ція: «Достоин Правительственной награды – звания Героя Советского Союза» за підписом командувача 60-ю армією генерал-лейтенанта Черняховського та члена військової ради генерал-майора Оляніна. У результаті 306 бійців цієї армії були представлені до найвищої нагороди країни. Разом із тим дотримав рекомендацію щодо нагородження Золотою Зіркою і сам Іван Черняховський.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17.10.1943 р. 57 військовослужбовців 212-го гвардійського стрілецького полку були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а 829 бійців та командирів нагороджені орденами та медалями СРСР. Серед інших був удостоєний звання Героя Радянського Союзу і нагороджений медаллю «Золота Зірка» та орденом Леніна й гвардії червоноармієць В.М. Галушкін, який став на той момент наймолодшим Героєм Радянського Союзу у полку.

У подальшому перебігу війни червоноармієць В. Галушкін разом з однополчанами брав участь у Київській наступальній операції листопада 1943 р., Калинковічсько-Мозирській наступальній операції січня 1944 р. у Білорусії, наступальній операції «Багратіон» червня-липня 1944 р. у Білорусії та Польщі, Ризькій наступальній операції жовтня 1944 р. у Прибалтиці, Варшавсько-Познанській наступальній операції січня 1945 р. у Польщі, Східно-Померанській наступальній операції у лютому-березня 1945 р. у Німеччині, Берлінській наступальній операції квітня-травня 1945 р.

Слід однак зазначити, що Золота Зірка Героя та Орден Леніна стали єдиними нагородами В. Галушкіна, якщо не брати до уваги численні ювілейні медалі. Більше жодним подвигами у житті бійця місця не було. Через це стало можливим припущення про те, що боєць отримав найвищу нагороду «випадково». Напевне командувач армією, отримавши звання Героя, вирішив, що не може отримати його без тих бійців армії, що першими висадилися на правому березі Дніпра і забезпечили успіх іншим підрозділам, що форсували широку річку. Тому змінив у всіх представленнях заявлені нагороди на найвищу.

Після війни В.М. Галушкін продовжував службу в радянській армії. У 1953 р. закінчив Київське військове піхотне училище, служив у Вологодському гарнізоні. У 1957 р. капітан В.М. Галушкін звільнився з лав радянської армії у запас. Герой війни жив і працював у м. Кіровограді як пересічний громадянин. Помер 5 січня 1979 р. і був похований на Військово-меморіальному кладовищі на Фортечних валах м. Кіровограда.

Зазначене аж ніяк не може применшити внесок радянських людей у перемогу над нацистською Німеччиною, проте може служити цікавою

ілюстрацією суб'єктивного підходу до нагородження бійців під час війни, з чим часто стикалися різні дослідники.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Советская военная энциклопедия: В 8 томах/Пред.гл.редкомиссии М.А. Моисеев.- 2-е изд.- Т.1 М.: Воениздат, 1990.
2. Стрелковые подразделения и полк в различных видах боя (Сборник тактических примеров из Великой Отечественной войны). – М.: Воениздат, 1957.
3. Центральный архив министерства обороны Российской федерации, фонд 33, опись 682-525, дело 48.

Віктор Білоус

ПУСТІ (ДІЄ)СЛОВА ПЕРІОДУ КОЛЛЕКТИВІЗАЦІЇ*

Народна мудрість стверджує, що «словами лиху не зарадиш». Так навіть якщо це лиху було спричинене саме словами, неправильно перекладеними або неправильно сприйнятими словами одного юриста з міста Трира та його товариша, німця-фабриканта. З середини XIX ст. ці двоє багато працювали над теоріями розвитку людства, з яких економічна спрацьовує й досі, а от соціальна – відверто кажучи, підвела. До авторів свого часу навіть дослухались у Німеччині (Червона Баварська республіка у Мюнхені, подібні утворення в Угорщині, навіть в Ірландії), але всі ці соціальні експерименти були недовготривалими, закінчившись за декілька тижнів повним крахом). Знайшлася, втім, країна, яка сприйняла ці екстравагантні й до того ж побудовані на західних реаліях ідеї й запровадила їх у себе безумовно, як істину у останній редакції. «Учение Маркса всесильно, потому что оно верно», – безапеляційно стверджував злий геній, який полишив смачну швейцарську каву та крафтове пиво, щоб за німецькі гроші вивести з Першої світової війни одну з найсерйозніших країн-учасниць.

* Віктор Білоус. Пусті (діє)слова періоду колективізації / В.Б. Білоус // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 жовтня 2018 р., м. Дніро. Частина II. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2018. – С.215- 217.

Після кровопролиті світової та громадянської воєн названа особа та його сусіди по заплomboваному вагону потягу з Німеччини (а також авантюристи «місцевого розливу») розпочали катастрофічний за наслідками, що відчуються й донині, соціальний експеримент нечуваного масштабу: без урахування задумів згаданих вище громадян Німеччини, просто на російське «авось» вирішили перекроїти сільське господарство країни з віковим аграрним досвідом.

Спочатку, коли ще ніхто нічого не второпав, було (виключно за звітами!) начебто нормально:

«листи комуністів, працюючих в колгоспах, стверджують посилення і покращення партійного керівництва колективізацією»;

«Мається в наявності зріст і зміцнення соц.сектора сільського господарства в окрузі, зріст в членстві комуністів і комсомольців, загострення уваги всієї парторганізації на виключне значіння колективізації» [1. 5].

Але все це тільки за звітами, тобто, на гарних словах. Про зростання економічних показників не йдеться.

За великим рахунком, колективізацію населення не сприйняло, оскільки, швидше за усе, просто вірило у віками підтверджену результативність власної праці на власній же землі. Цій вірі ніхто з владних очільників не мав права піддатись, бо «зверху» було визначено, що все це – опір ворожих класів та «происки», про що незабаром влада й сказала однозначно: *«посилення парткерівництва і зріст та зміцнення колгоспів викликають ще більший опір куркулів та їх прихильників колективізації»;* *«не обмежуються однією лише шаленою агітацією, а вживають заходи загрози терористичними актами через розклейку листів» [1. 8].*

Згадані вище громадяни Німеччини ще у XIX сторіччі робили акцент на чинниках економічних (на Заході їхні ідеї сприйняті й безвідмовно працюють досі), але на одній шостій частині земної суші чомусь віддали перевагу словам, а не об'єктивним законам. Часто ці слова виголошувались позірно колегіальними органами та набирали сили наказу: *«всій Зінов'ївській парторганізації ще більше загострити свою увагу, витрачаючи максимум своєї енергії на перебудову с.господарства округи, керуючись ухваленнями липневого та листопадового пленумів ЦК» [1. 8].*

Створені як надбудова існуючої економічної структури партійні та радянські органи, не приділяючи уваги практичним питанням щоденної копіткої праці на землі, обмежились натомість словесним потоком, який, спотворюючи закони та норми мови, допомагав функціонерам від влади імітувати свою «активну» діяльність. Чого варті, наприклад, тріскучі фрази на кшталт *«рішуче поставити питання»;* *«розгорнути систематичну*

популяризацію переваг колективних форм господарювання»; «покласти край головоутиям»; «серйозно поставитись до питання», у яких повністю знівельовано внутрішній зміст та спустошено беззаперечну енергетику дієслів «ставити, ставитись», «розгортати» тощо.

Парадоксальність та безвихідь ситуації, коли *«мы наши, мы новый мир построим, кто был никем – тот станет всем»*, а будувати при цьому нікому, бо в успіх населення не вірить, але *«ніхто»* вже став *«усім»* і процес будівництва очолив, знайшла прояв у виразній канцелярській фразі *«відмовившись вів гастрольних наскоків, в плановому порядку взятись за справу глибокого інструктування колгоспів»*. Розуміти її можна як пряму констатацію беззаперечного факту *«театральності»* або *«цирковості»* стрибкоподібного процесу колективізації (мало того, що *«наскок»*, та ще й *«гастрольний»*!), а зміст вжитого виразу про *«глибоке інструктування колгоспів»* потребує детального пояснення невластивим у сакральні сенси радянського канцеляриту щодо його сутності та методики виконання.

Спричинена чужими словесними інтерпретаціями таких же чужих ідей трагедія народів країни не дозволяє навіть тіні гумору, але як же не прокоментувати вживання радпартапаратчиками того (а хіба тільки того?!) часу дієслова *«гострити, загострювати»*. На думку мимоволі спадають рядки з «Бородіно»: *«кто штык точил, ворча сердито»*. Закликаючи *«загострити увагу парторганізації»*; *«ще більше загострити увагу всієї парторганізації»*, партійні та радянські бонзи настільки *«загострили»* свій *«багнет»*, що ним не те, що куркуля та «петлюрівців» – наполеонівську стару гвардію на Бородинському полі можна було б переколоти! А продовжують же ж *«загострювати»* й подосі!

Тексти процитованих документів свідчать, що дієслова та дієслівні конструкції того часу майже повністю втратили свої функції закликів до дії, перетворившись на звичайні канцеляризми епохи, коли натомість мали переважати саме СЛОВА ДІЇ. Згадуючи про дієслова, не забудемо й про іменники, що так само віддзеркалюють мовну ситуацію того часу. Характерною ознакою епохи стали, зокрема, абрєвіатури: ОКП – окрпартком; колоб'єднання – колективні об'єднання; квартосередки (партійців та ЛКСМУ) – квартальні осередки; сівкампанія – посівна; загзбори – загальні збори колгоспників; окрколгоссекція; соз – товариство зі спільного обробітку землі; [1. 8-10]. На хвилинку уявіть собі читання напівписьменним населенням того часу газет із дієсловами без чіткого зазначення дії та незрозумілими скороченнями на позначення начебто існуючих реалій життя!

На жаль, традиція вихолощення дієслів як частин мови, творення нових іменників та спотворення старих триває і у сучасний період. Мета

цього не змінилась: тріскучими псевдонауковими та малозрозумілими фразами відволікти увагу населення від ситуації, що склалася, продемонструвати свої досить сумнівні розумність та освіченість; свої начебто небайдужість, волю та здатність керувати об'єктивними економічними та соціальними процесами непростого сьогодення.

...Погодьмося з класиком, який сказав: «Ну що, здавалося б, слова...»

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Елисаветградский окружной комитет КП (б) Украины, организационно-инструкторский отдел. Информационный подотдел. Докладные о состоянии коллективизации в округе, и причинах выхода коммунистов из колхозов. Начато 20 октября 1929 г. Фонд 2, опись 1, д. 1705.

Людмила Михида

У ПОШУКАХ ПРОРОКА: І. ФРАНКО ТА Є. МАЛАНЮК (КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ)*

Не одне десятиліття постать та творчий доробок Івана Франка не перестають бути предметом зацікавлення науковців як в Україні, так і за її межами. За словами Є. Маланюка: «Франко є великий, в цім ледве чи сумнівається пересічний земляк. Свідомо чи несвідомо, з власного пере-свідчення чи з чужого голосу, але кожен, почувши ім'я І. Франка, сказати б, здіймає шапку, незалежно від свого місця народження — Київ, Карпати, Кубань чи Вороніжчина. Тут діє якийсь «інстинкт величі» і далі продовжує «ми стаємо віч-на-віч з Величчю. [...] Франкова велич вміщала в собі своєрідну синтезу всіх великостей» [7, 83].

І. Франко — багатогранна творча особистість. Серед жанрового розмаїття творів письменника, виразно проступає проблема творення української нації, яка завжди була складною і неоднозначною. І. Фран-

* Людмила Михида. У пошуках пророка: І. Франко та Є. Маланюк (компаративний аспект) / Людмила Михида // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 жовтня 2018 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук ред. О. Ю. Висоцький. — Дніпро: «Охотник», 2018. — С. 237–239.

ко ніколи не заперечував важливість релігійного чинника як духовного феномену національного життя. Образи біблійних пророків дають змогу дослідити особливості суспільного світогляду у світлі національної ідеї, оскільки саме Святе Письмо та міфологія надають письменникам унікальних символічних кодів, що дозволяють авторові вивести конкретно-історичне явище на рівень загальнолюдських проблем.

Постать пророка формується на основі уявлень митця про найпекучіші ідеї соціального й національного гніту. Вона є актуальною, як для І. Франка, так і для багатьох інших представників української літератури. Зокрема – Є. Маланюка – письменника з чіткою громадянською позицією, для якого теж була актуальною проблема пробудження самосвідомості народу. Автори покладали надію на народних проводирів, здатних збудити його (народ) до свідомої боротьби за волю та повести до обраної спільної мети. Проте образ пророка у творчості митців розглядається по-різному.

Спробуємо окреслити проблему пошуку месії (пророка) як провідника національної ідеї на прикладі творчості Івана Франка та публіцистики Євгена Маланюка.

Як зазначав Є. Маланюк: «Не пригадую собі в світові поезії такого апологета й співця розуму-інтелекта, як поет Іван Франко [...] Цей лейтмотив і щоденна молитва [...] та божественна сила розуму привела його згодом від «віри без основ», саме «до основ віри» і та віра спалахнула великою ораторією в «Мойсеї» [7, 121].

У образі Мойсея з однойменної поеми І. Франка втілено найкращі риси людини, яка самовіддано любить свій народ і всі свої сили, все своє життя присвячує боротьбі за його щастя. Але ж пророку притаманна й така земна риса, як сумнів, який підриває віру у вищу ідею. Саме зневіра, сумнів і стали причиною смерті Мойсея. Та смерть його не була марною. Вона запалила вогонь в душах залишеного народу, дала йому нового проводиря, який зумів довести розпочате пророком Мойсеєм до кінця.

На думку О. Гуцуляк, Каменяр уперше насмілювався зробити досить складне зіставлення: Україна – Ізраїль. Історична доля – суголосна: важкі окупи рабства відповідно виховали рабський менталітет. Але колоніальне становище обох народів – це тільки вуаль, поверхова оболонка внутрішнього конфлікту. Щоб позбутися рабства зовнішнього, треба спочатку стати вільними внутрішньо, вийти з мороку сліпоти моральної та естетичної.

І. Франко наголошує, що між цими націями є суттєва відмінність. Ізраїльтянам Сам Бог устами Мойсея повідомив: «Ви Богом обрані, сини й

дочки Ізраїля!» А що говорили нам? Малороси, хохли, молодші брати... Що дивного, що у нас повстав «комплекс меншовартості» – нація ми не філософська та не історична, і мовомислення у нас, і свідомість непритомна...

Концептуальний образ пророка як провідника народу і борця за його свободу, просвітителя, охоронця народних традицій та в цілому духовності нації був для митця психологічно близьким.

Сумніви терзають розум і душу іншого героя Каменяра – І. Вишенського (поема «Іван Вишенський»). В основі сюжету поеми лежать реальні факти із життя І. Вишенського, коли він полишає «думки високі» про «світ» і «сходить на «останній ступінь» подвигу» [3, 53].

На думку Т. Гундорової, І. Франко, поставивши героя на межі зіткнення патріотичної посвяти, з одного боку, та християнської аскези – з іншого, переносить на нього «власні почування» і «аж навіть свавільно будує характер Вишенського на свій взірєць» [2, 270]. Таке «зіткнення» трактується як стильова риса письменника, а «свавільність» у поводженні з літературним матеріалом – пояснюється як «рисочка характеру».

А. Білецький зазначив: «Натхнений Святим Духом, святитель дуже тонко відчував «час». І. Вишенський у свою епоху вибрав потребу «часу молитви». І. Франко підійшов до цих факторів по-людськи. Належно оцінюючи можливості впливу І. Вишенського як письменника з «натхненням справжнього пророка» [1].

Деякі роздуми про українських Месію (Пророка) знаходимо і у працях Є. Маланюка, який не оминає увагою доробок класиків Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, М. Хвильового та ін.

Але при тому, як зазначив Т. Салига: «...Є. Маланюк як енциклопедист, упродовж всього творчо-активного життя відчував органічну потребу постійно залишатись у школі Франковій» [9, 221].

У творчості Є. Маланюка майже відсутні послідовні розробки біблійних сюжетів, переспіви, прямі ремінісценції текстів Біблії, як, наприклад, у поемі «Мойсей» чи в поезії «З книги пророка Єремії» І. Франка.

Натомість Є. Маланюк виступав із гострою критикою українського національного характеру початку ХХ століття: «Українській душі бракує почуття трагічного, не вважаючи на всю об'єктивну трагічність української історії. Найбільшу трагедію українець спростить, сплосчить і зведе до степеня «кумедії» [6, 13].

Ю. Лавріненко у своїй праці «Євген Маланюк», що увійшла до збірки «Зруб і парости», наголошує: «...автор-емігрант всі сорок років не втрачав постійного духового чи інтелектуального контакту з процесами у поневоленій Вітчизні. Він із тих, хто пробивають залізну завісу. [...]

В уяві Маланюка історичний процес двигують сили біблійно-гіганського розміру, від чого процес набирає характеру трагічності і дуже часто просто характеру кари, сказати б, Божої кари» [4, 163]. Є. Маланюк дійсно уважно стежив за літературним процесом у радянській Україні, читав періодичні видання. В його записках немало матеріалу про творчість І. Драча, В. Симоненка, М. Вінграновського, Ліни Костенко. За словами Л. Куценка, «шістдесятники, хай на коротко, відродили у Маланюковій поезії живий образ України» [9, 343].

Особливий інтерес митця викликали збірки поезій Ліни Костенко. 1959 року він говорить про неї як про «представника української інтелектуальної еліти, що є запорукою «не смертльності української нації». Не оминув Є. Маланюк увагою і поета М. Рильського, якого називає чужим і пояснює – «Чужим» тому тоталітарному режиму, під владою якого довелося йому (Рильському) жити і писати. Невипадково ім'я М. Рильського, у працях письменника, стоїть поряд із іменами М. Хвильового, Ю. Клена...

У статті «Думки про М. Рильського» Є. Маланюк через призму життєвої трагедії М. Рильського і П. Тичини проводить аналогію з образом месії/пророка. Ці дві творчі натури стали, за словами Є. Маланюка, – «на чолі доби національного відродження нашої поезії». Втратили найближчих і найдорожчих товаришів по перу, втратили можливість само реалізовуватися у тій творчій течії, якою вони прямували на початку свого поетичного начала. Їм було, мабуть, набагато складніше жити і творити, ніж тим, хто знаходився на Колимі, Соловках та у позаполярних фабриках смерті: «Ще важче, певно, давалось їм учинити гвалт над власною творчістю, над тим, що для кожного творця найдорожче, найістотніше, найнерозривніше зв'язане з самим його єством. Власне це є акт свого роду самогубства, хто знає, чи не важчий він від того, який поповнив Хвильовий: Хвильовий перестав бути советським «жителем», але Тичина і Рильський – саме в хвилину їхньої капітуляції – такими «жителями» зробилися з усіма наслідками цього моторошного істотно-російського «цивільного стану» [5, 182].

Ще в статті «Буряне поліття» Є. Маланюк відкидає твердження про національну несвідомість народних мас, наголошуючи, що національно несвідомою була якраз українська інтелігенція, яка й вирішила долю свого народу. Пізніше у статті «Про малоросіяństwo» (1938), а згодом у більш доповненій «Малоросійство» (1959) скаже, що «національний інстинкт в інтелектуально слабкій селянській верстві може спати, але він ніколи не буває паралізований або цілковито атрофований, як се можна

бачити у представників інтелектуальних верств. Малоросіяństwo є хворобою інтелігентською» [8, 31].

Отож, пошуки національного пророка-провісника (поема І. Франка «Мойсей») та дилема між особистим й суспільним, у поемі «Іван Вишенський», знайшли своє продовження у працях Є. Маланюка. Письменник-емігрант намагався простежити шлях становлення поета-пророка у складному суспільному і духовному поступі бездуховного радянського суспільства. Пошук пророка – проблема, яка наскрізно проходить через увесь шлях становлення суверенної України, вона залишається актуальною й у тривожно-буремному сьогоденні.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Білецький О. Поезія Івана Франка // Білецький О. Збір. праць: У 5 т. – К., 1965–1966. – Т.2. – С.462–501.
2. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр / Тамара Гундорова, – К. : 2006. – 352 с
3. Гуцуляк О. Пророк у поемі «Мойсей» Івана Франка: філософсько-наративний аспект у сьогоденні / Олег Гуцуляк, П. Дрогомирецький // Краснавець Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2010. – № 16, липень–грудень. – С. 43–44.
4. Лавріненко Ю. Зруб і парости: Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії / Юрій Лавріненко. – Сучасність, 1971. – 334 с.
5. Маланюк Є. Думки про М.Рильського / Євген Маланюк // Київ. – Філадельфія. – 1951. – № 4.4. – С. 182 – 185.
6. Маланюк Є. Книга спостережень. – Т. 1. / Євген Маланюк. – Торонто. Видавництво «Гомін України», 1962. – 516 с.
7. Маланюк Є. Книга спостережень. – Т. 2. / Євген Маланюк. – Торонто. Видавництво «Гомін України», 1966. – 479 с.
8. Маланюк Є. Малоросійство / Євген Маланюк. – К. : Український пріоритет, 2015. – 48 с.
9. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Публіцистика. Щоденники. Листи [Упорядкування, наукове редагування, передмова Тараса Салиги] / Євген Маланюк. – Львів. : Видавництво світ, 2005, – 495 с
10. Сулима В. І. Біблійні концепти і проповідницька традиція української літератури / В. І. Сулима // Слово і Час. – 2007. – № 12. – С. 3 14.

**Proceedings of the first International
Conference of European Academy of Science,
Oktober 30-31, 2018, Bonn, Germany**

Oleg Babenko

**RESEARCH OF HISTORY OF CONSTRUCTION
OF KREMENCHUG HYDROPOWER STATION ***

During 2013-2018, mostly on the basis of documents of the State Archives of Kirovograd region, we studied the history of KPS construction; research resulted in three monographs and a number of articles, which provide a basis for certain conclusions.

KPS was erected as the most powerful element of a chain of HPS on the Dnieper in the situation of drastic budget funds saving, conditioned by tasks of restoring Ukrainian economics after WWII and developing USSR industrial potential. Soviet industry leaders were primarily guided by low-priced electricity and a chance to obtain a mechanism for regulating Dnieper flow to optimize work of Dnieper HPS.

To save the money and to speed up the construction a granite base of a promontory near the village of Taburische 12 km from Kremenchug was chosen as HPS construction site.

The government ignored threats of transformational changes of socio-economical character in the region.

The town of Novogeorgievsk was to be in the basin, 186 other settlements from three regions of Ukraine – in the flood zone. Their inhabitants were relocated to neighbouring villages and to “New city” and “New Village”, which never became “sample” and “Communist” in nature due to problems, conditioned by inadequate placement and low quality of construction of living quarters and infrastructure objects.

Protective dams erected near Cherkassy and Kremenchug caused considerable additional expenditure.

Along with settlements the flood zone also covered numerous industrial enterprises and cooperatives, vast expanses of arable land, pastures and forests, mineral resources cites, cemeteries and churches, small electric power stations, roads and railways, wire lines, etc. Attempts at saving led only to overspending.

Other kinds of expenditure were not considered.

The category of replaced persons included 80281 dwellers of Cherkassy, 35352 – of Poltava, 15439 – of Kirovograd regions.

Problems with replacing buildings and erecting new ones, paying compensations, providing dwellings for the seniors and the disabled came up. Poor quality of organizing living conditions for locals also caused the same excess expenditure as in HPS construction.

Project mistakes, “storm” work, permanent drawbacks in work, shortage of construction materials and pilfering of those available, growth of financial costs, qualified labour force shortage, lack of mechanisms, frequent workers’ strikes and rigorous reaction of KGB to them – all marked the character and tempo of construction.

Work was conducted under conditions of unorganized everyday living conditions: absence of work clothes and footwear, roughness of leaders, unjust methods of evaluating work results. Greater part of those problems had been overcome, but it also caused increased construction costs.

Technological innovations speeded up the construction, bringing in greater costs. Remaking the Dnieper landscape caused environmental problems.

Irreparable damage, inflicted to historic and cultural heritage in the flood zone; caused loss of archaeological artifacts, historical objects and locations.

Conclusions: chase for cheap electricity proved expensive for Ukraine, as this construction was politically motivated, it ignored direct and indirect material losses and moral sufferings of thousands of persons, and assisted quick career growth for representatives of new, post-Stalin generation of Soviet technocracy and Partocracy.

KIROVOGRAD REGIONAL HISTORY OF JEWISH SUFFERING IN THE DISCOURSE OF MODERN UKRAINIAN EUROPEANISM*

As the “God-chosen” people, the Jews have throughout history been a rather persecuted nation. The reasons for and the details of it have been explored widely and are well known.

The Jewry of the former Russian empire (and later – the Soviet Union) concentrated mostly on territories of modern Ukraine (the present Kirovograd region being one of them) and Byelorussia, partly Moldavia and Lithuania. Law on “the pale of settlement” (annulled on April 2, 1917) prohibited the Jews from living in villages and major cities.

1. Bolsheviks’ attitude towards Jews.

2. The carnage of WWI and its effects on economics of Russian empire and the mentality of its peoples; Soviet repression campaigns of post-October years.

3. Jews in the ranks of the Party; percentage of Jews in the Government and the Cheka (Bolshevik secret police). Line on integrating Jews into society, a chance to enforce and pursue the objective of their nation: unification within the limits of the “promised land”. Creation of the autonomous Republic of Birobijan.

4. Jewish quasi-national political bodies (the Jewish Comsomol, Young Communists’ League), national cultural, sports and trade union societies (“Maccabee”, “Histadrut” etc.). The Soviet State with its dominant Marx’s doctrine on proletariat having no nationality.

(All points to be illustrated with examples from cancelled criminal cases, now preserved at the State Archives of Kirovograd Region:

A 20-year Jewish orphan girl Hawa Aptekar, a house-help (parents killed in a pogrom) sentenced to three years of exile to the Urals for taking part in the Jewish scout movement and applying for a visa to Palestine in 1927;

Riva Zlobinskaya, b. 1902, twice arrested for allegedly being a member of a “Jewish nationalist counterrevolutionary underground organization”, tried and exiled in 1926 and 1931, tried again on the same charges and executed in 1938. Further examples will be optionally provided and cited).

5. Criminal cases against individual Jews, their national organizations as a pretext for their disbandment; further strengthening of central power in the USSR.

6. After the Molotov-Ribbentrop Pact many Polish Jews fled to the Soviet Union, considering it “state of equal possibilities”, “workers’ paradise” etc. They were later tried for illegal border crossing, anti-Soviet propaganda and for “being members of anti-Soviet underground organizations”.

(Point illustrated by cases on Simon and Aron Igelnik, Franz Lynchevsky and many others.)

7. As Kirovograd region is the birthplace of Leo Trotsky, there were many criminal cases against his followers (A. Kupersmidt, V. Yablonskaya, Z. Daenman and others).

8. Jews as one of the marginalized groups to take the brunt of Nazi terror in the occupied territories of the SU. The legacy of war: several detention camps, ghettos, killing places in Kirovograd region (now marked with monuments). The Holocaust history here has been thoroughly researched and made public (examples, photos and names provided).

9. Strict economic and political measures by German occupying forces, policies of national segregation adding to the atmosphere of fear and mutual distrust among the locals.

10. “The righteous of the peoples of the world” (examples in Kirovograd region).

11. Consequential “roadmap” of Ukrainian Europeanism nowadays.

**I Міжнародна науково-практична конференція
«Актуальні питання права та
соціально-економічних відносин»,
м. Кропивницький, 8 листопада 2018 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Кіровоградський інститут розвитку людини
Відкритого університету розвитку людини «Україна»**

УДК 913(477.65)

Олег Бабенко

БУДІВНИЦТВО КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС: ПРИМУСОВЕ ВИСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ*

**(За документами Державного архіву
Кіровоградської області)**

Очищення майбутнього дна Кременчуцького водосховища передбачало виселення значної кількості мешканців придніпровських районів Кіровоградської, Полтавської та Черкаської області. Проте з різноманітних об'єктивних та суб'єктивних причин цей процес проходив повільніше, ніж було передбачено попередніми планами. В результаті керівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки примусило партійне та радянське керівництво областей та районів пришвидшити процес виселення будь-якими методами. Окрім звичайних умовлянь та погроз

** Олег Бабенко. Будівництво Кременчуцької ГЕС: примусове виселення населення із зони затоплення (За документами Державного архіву Кіровоградської області) / Олег Бабенко // Актуальні питання права та соціально-економічних відносин: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 8 листопада 2018 р. – Кропивницький: Кіровоградський інститут розвитку людини Відкритого університету розвитку людини «Україна», 2018. – С. 142–147.*

місцеві керівники вдалися і до примусового виселення людей силами співробітників МВС. У статті йдеться про причини, перебіг та наслідки примусового виселення мешканців майбутньої зони затоплення.

Ключові слова: СРСР, економічна історія УРСР, промислове будівництво, Кременчуцька ГЕС, Кременчуцьке водосховище, переселення мешканців зони затоплення.

Будівництво Кременчуцької ГЕС було одним із показових об'єктів промислового будівництва УРСР 1950-х років, визначальним чинником у зведенні якого стала теза про неймовірну дешевизну собівартості виробленого кіловата/годин електроенергії в процесі її експлуатації. Будівництво станції, а також створення найбільшого на той момент водосховища в Україні мали дати приклад правильності економічної політики нового, постсталінського, керівництва республіки ставити масштабні завдання, а українського народу – виконувати їх. Ідеологічний супровід будівництва передбачав висвітлення новобудови як одного з проявів турботи партії та уряду про постійне покращення добробуту українського народу.

Саме так розглядалося будівництво станції у небагатьох працях, що були присвячені будівництву станції та виникненню міста електроенергетиків – сучасного м. Світловодськ. Більшість подібних праць була присвячена «трудовому подвигу» будівельників. Так, у випуску №23 збірника «Енергетичне будівництво» вміщена лише одна стаття, присвячена комунальним проблемам будівництва, за авторством Головного архітектора Кременчукгесбуду В. Попова [12]. Такий самий зміст мала книжка І. Гнідаша «Кременчуцька ГЕС», витримана, щоправда, у більш пропагандистському дусі [1]. Незважаючи на зміну історичного контексту подібний, вузькотехнічний та «прогресорський» погляд переважав і у наступних виданнях, що висвітлювали історію станції та міста. Так, у книжці В.І. Левицького «Світловодськ» історії будівництва станції присвячена ціла глава – «Там, где рождается свет» [11]. Ще одна глава, що має назву «Здравствуй, Светлый город!», присвячена будівництву самого міста Світловодськ. Навіть видання 2004 року під назвою «Світловодськ: місто і люди» за авторством В. Журавського, О. Верстюк, Л. Мезенцевої-Журавської фактично носить подібний «парадний» характер [9]. Лише краєзнавча розвідка Олександра Зленка «От Крылова до Новогеоргиевска», присвячена, головним чином, історії та культурі краю, порушує проблему втрат культурної та археологічної спадщини внаслідок будівництва станції [10].

Проте, як свідчать документи Державного архіву Кіровоградської області, будівництво станції не обмежувалося лише створенням промис-

лового об'єкта та пристанційної інфраструктури, але й призвело до комплексної трансформації соціально-економічної ситуації у колишньому Новогеоргіївському районі. Серед наслідків такої трансформації значне місце займає проблема розселення сільських мешканців району, чий житла потрапляли до зони затоплення пристанційним водосховищем. При цьому серед найбільш замовчуваних фактів залишалися ті, що стосувалися долі конкретної людини в процесі переселення.

Загалом переселення з самого початку було сплановано вкрай не ретельно. Увесь тягар щодо цього центральні органи партійної та радянської влади УРСР фактично переклали на місцеву владу, а та – на мешканців населених пунктів, що потрапляли у зону затоплення чи підтоплення. У той же час, коли вчергове ухвалювалося рішення про дострокове завершення будівництва, ніхто не цікавився думкою районних рад та парткомів. Таким чином, місцева влада була поставлена перед фактом прискорення будівництва, а значить – й інтенсифікації процесу відселення сільських жителів. Відтак планомірне і поступове переселення за заздалегідь розробленими планами шляхом проведення лише роз'яснювальної роботи ставало неможливим.

Окрім того, і до прискорення місцеві органи влади суттєво відставали від усіх можливих графіків, відкладаючи важливі заходи «на останню хвилину». Так, звіт Кіровоградського обласного виконавчого комітету та обласного комітету партії про ситуацію станом на 1 січня 1959 року, надісланий до ЦК КПУ та РМ УРСР, засвідчує, що практично усі показники були зірвані. Не були розібрані колгоспні, кооперативні та промислові будівлі й приміщення, не витримувався графік переселення мешканців, були зірвані усі графіки будівництва житла для пільговиків та об'єктів соцкультпобуту, не вистачало будівельних матеріалів, механізмів, робочих рук, коштів. Ситуація була охарактеризована як «надзвичайно загрозлива» [3, арк. 11].

У відповідь 20 березня 1959 року РМ УРСР надіслала на місця постанову №346 «Про хід робіт по підготовці водоймища Кременчуцької ГЕС до затоплення». У постанові вказувалося, що будівельні організації на весну 1959 року освоїли майже усі виділені їм кошти, але при цьому мали величезні обсяги незавершеного чи нерозпочатого будівництва. Так, якщо в 1958 році було використано 90,5% цих коштів, виділених на переселення. У той же час із 11000 дворів у 1958 році переселили лише 6270, або 61% до плану. Не було закінчено побудову 9000 нових будинків для переселенців та 124 колгоспні будівлі [3, арк.4].

Жорсткій критиці РМ УРСР піддала всі три облвиконкоми: Кірово-

градський, Полтавський та Черкаський, оскільки вони «не забезпечили перенесення будівель і споруд із зони затоплення». Найбільше критики надійшло на адресу Кіровоградського обласного виконкому, адже більшість будівельних організацій, відповідальних за очищення чаші водосховища, базувалися саме у Кіровоградській області. Окремо розкритикували Новогеоргіївський РВК за те, що продовж 1958 року з 3 тис. дворів переселили тільки 1268.

Зволікання з відселенням жителів з м. Новогеоргіївська на 1.01.1959 р. взагалі ставило під загрозу довчасний пуск Кременчуцької ГЕС. Також підрядні організації не виконали в 1958 році планів будівництва лікарень і шкіл для переселенців. Тож уряд республіки насамперед в ультимативній формі зобов'язав Кіровоградський облвиконком до кінця літа 1959 року повністю переселити мешканців м. Новогеоргіївськ, перенести на нове місце установи та підприємства, розібрати будівлі.

До того ж надзвичайно відставали роботи з відселення жителів, а також розбирання споруд і будівель у селах Кліщенці, Вереміївка, Жовнине, Тимченки Градизького району Полтавської області. Проблемним було відселення мешканців так званої «придамбової водойми» Тясминського масиву Черкаської області. Виконкомом Полтавської та Черкаської обласних рад наказали «ліквідувати відставання» з переселення і перенесення будівель у вказаних урядом селах [3, арк.11].

із метою повсякденного контролю за підготовкою чаші майбутнього водосховища РМ УРСР зобов'язала обласні виконавчі комітети активізувати роботу спеціальних органів – т.зв. обласних відділень із підготовки водосховища. Діяло також Управління з підготовки водосховища головного управління водного господарства при РМ УРСР. Їм також звелили докласти всіх зусиль до того, щоб до 1 серпня 1959 року підготувати чашу водосховища до затоплення. З цією метою Управління надіслало до зони спеціально створені комісії.

Наприклад, у квітні 1959 року комісія, очолювана старшим інженером Управління підготовки водосховища Максименком, за участю начальника Кіровоградського відділення з підготовки водосховища Кульги, дослідила ті села Новогеоргіївського району, що підлягали затопленню Кременчуцьким водосховищем у першу чергу. Комісія з'ясувала, що у с.Чернече на середину квітня 1959 року все ще проживали 6 сімей, що з різних причин не могли виїхати до с. Павлівка. Так, Параска Миколаївна Іщенко збудувала в с. Павлівці невелике тимчасове житло. Однак через відсутність будівельного матеріалу на нову хату вона все ще жила у старому житлі. Комісія зобов'язала одиноку жінку залишити свій будинок в с.Чернечому

до 25 квітня 1959 року. Так само не мав матеріалів на нову хату Мефодій Іванович Бондаренко, через що продовжував жити в рідному селі. Його зобов'язали полишити Чернече до 20 квітня. Сергій Семенович Гончаренко залишався в селі з лежачою хворою матір'ю, якій виповнилося 91 рік, та хворою дружиною. Вийхати з села без сторонньої допомоги родина не могла, але зобов'язалася це зробити, якщо таку хтось надасть.

Дві самотні перестарілі жительки Чернечого, Тетяна Трохимівна Швець та Параска Іванівна Коробка, не потрапили до списків пільгових категорій громадян. Відтак нового житла їм ніхто не будував. Самотужки збудувати хату вони не могли через поважний вік, а оскільки винаймати чуже помешкання не хотіли, то з села просто не виїжджали, змирившись із будь-яким розвитком подій. Такі соціально вразливі сім'ї залишалися у кожному населеному пункті, що потрапляв у зону затоплення.

Окрім того, комісія Максименка дослідила територію навколо Чернечого, виявивши багато порушень. Так, залишався не вирубаним великий колгоспний сад в урочищі Гнилий вид, багато старих дерев все ще росли на території села. Між Чернечим і с. Мала Андрусівка zostалися високі пеньки від колишнього лісу, від них швидко відійшли відростки висотою до 2-х метрів. Комісія виявила й інші ознаки неготовності чаші водойми до затоплення. Аналогічною була ситуація у селах Мала Андрусівка, Тясминка, Змитниця, Квашине.

Голова колгоспу ім. Жданова Андрейченко не ліквідував колгоспний сад. Колгоспний ліс, вирубаний у попередні роки, розрісся з невикорчуваних пеньків. Окремі високі дерева в селі не були зрізані взагалі. Всі «огріхи», що стосувалися незнищених дерев та нерозібраних приміщень, члени комісії з підготовки чаші водосховища до затоплення записали до акту й наказали якнайшвидше виправити.

Частина мешканців принципово не бажали відселятися. Так, Пилип Павлович Коробка, подружжя Комашок, Марфа Іванівна Слива з сином, інвалідом II групи, та Домаха Микитівна Таранець, одинока мати з двома дітьми. При цьому підстаркувата Слива с сином належали до пільгової групи, але переїжджати відмовлялися. Таранець купила хату у с. Павлівка, але та виявилася непридатною до життя. Жінка не могла її відремонтувати сама, тож і не переселялася.

У с. Скубіївка на середину квітня 1959 року все ще проживали 11 сімей. У с. Качанівка все ще проживали чотири сім'ї. При цьому більшість сімей маючи тимчасове, або навіть капітальне, житло на місцях нового помешкання, відмовлялася переїжджати з різних мотивів. Тому комісія ухвалила рекомендацію виселити цих людей примусово [3, арк.29-30].

Повільні темпи щодо переселення жителів придніпровських сіл члени комісій зафіксували також у Градизькому районі Полтавської області. У чотирьох селах Кліщенці, Вереміївка, Тимченці та Жовнині з 2412 дворів переселилися на 20 травня 1959 року тільки 600, або 24,9% від загальної кількості.

В Чигиринському районі Черкаської області з 3300 дворів, запланованих до переселення, на 20 травня 1959 року переселилися тільки 977, або 29,5% до річного плану. По м. Черкаси до травня переселилися з зони затоплення тільки 48 дворів, а потрібно – 423 двори. Тож, констатували на нараді, «...на 20. 05. 1959 р. ні один населений пункт усіх трьох областей не підготовлений до затоплення» [3, арк.40].

26 травня 1959 року в Києві відбулася термінова нарада, яку провів начальник Управління по використанню водних ресурсів і водосховищ Головводгоспу при РМ УРСР Венедиктов. На нараду запросили начальників Полтавського, Кіровоградського та Черкаського обласних управлінь із підготовки водосховища Кременчуцької ГЕС – відповідно Бровка, Кульгу та Росинського. Учасники наради констатували, що коштів, будівельних матеріалів та техніки на очищення дна майбутнього водосховища держава виділила вдосталь, однак роботи з підготовки чаші відбуваються дуже повільно, а відлік часу вже йде на тижні.

Урядова комісія наказала облвиконкомам до 25 червня 1959 року ліквідувати всі недоліки з підготовки чаші водосховища до затоплення, та наказала членам обласних відділень з підготовки водосховища до 1 червня відвідати всі села і досягти 100% їх готовності до затоплення. На нараді затвердили, вже вкотре, графік прийомки «підготовлених до затоплення сіл».

Так, до 15 червня 1959 року повністю готовими до затоплення повинні бути вищеназвані Мала Андрусівка, Тясминка, Квашине, Скубіївка та ін. села Новогеоргіївського району Кіровоградської області. До 1 липня всі роботи з очищення сіл повинні виконати жителі Старого Липового, Вітрівки, Воронівки, Крилова, Калабарка та ін. сіл цього району. Цілий місяць – із 10 серпня по 10 вересня – дали жителям Подорожнього, Чаплиного, Калантаєва на очищення своїх сіл.

Найбільше часу виділили для Золотарівки, Великої Андрусівки та м. Новогеоргіївська. Їх наказали повністю знести до 10 жовтня 1959 року. Такі графіки також розробили і направили до виконавчих комітетів Полтавської та Черкаської обласних рад. Так, вісім сіл Черкаської області мали бути звільнені від жител, дерев, колгоспних будівель, кладовищ до 30 липня. Інші села цієї області, а таких було 18, зносилися до 1 жовтня 1959 року.

Повністю бути готовими до затоплення на 15 червня зобов'язали власників дворів, а також сільське та колгоспне керівництво сіл Власівка, Недогарки, Гуслине, Максимівка, Букачівка Градизького району Полтавської області. Інші села області, яких налічувалося 26, повністю зносилися й очищувалися до 1 вересня [3, арк.42-45].

Проте і ці графіки переселення були зірвані місцевою владою. Так, станом на 1 липня 1959 року, тобто за 4 місяці до перекриття Дніпра, з дна майбутнього водосховища переселилися тільки 6114 дворів, або 46,7%, та 916 колгоспних приміщень (37,8% від необхідних) [3, арк.47]. Тому 24 липня 1959 року з Головного управління водного господарства при РМ УРСР до областей надійшов наказ №118, що вже вкотре зобов'язав обласвиконкоми «вжити заходи» до відселення з зони затоплення до 1 жовтня 1959 року. Контролювати хід очистки населених пунктів від будівель та дерев обласні служби повинні щодня.

З огляду на відсутність часу влада вирішила застосувала примусове виселення, залучивши для цього співробітників органів Міністерства внутрішніх справ. Лише так вдалося прискорити очищення майбутнього дна водойми. Завдяки вжитим адміністративним та фізичним засобам, на початок серпня 1959 року кількість переселенців зросла майже на 20% порівняно з попереднім місяцем, однак сягала лише 66,4% до плану відселень. Найбільш помітні успіхи демонструвала Кіровоградщина: 92,8% усіх жителів придніпровських сіл таки залишили обжиті місця. Гіршими виявилися показники по Черкаській області, де все ще не переселялися майже 34% жителів приречених на знищення сіл, та по Полтавській, де показник цей сягав 54% [2, арк.49].

Окрім індивідуального майна 886 дворів селян загальною вагою 44250 тонн, за межі Новогеоргіївського району потрібно було перевезти майно 20 шкіл та 2 дитячих будинків Новогеоргіївського району вагою 9688 тонн. При цьому майно 7-річної школи с. Вітрівка вагою у 117 тонн перевозили на відстань 25 км до хутора Булаївка. Початкова школа с. Чернече назбирала майна вагою 32 тонни і повинна була його вивезти за 50 км до хутора Олексієвого. У трьох будівлях школи с. Подорожного наскладалося майна на 510 тонн. Його вивозили до Нового села на відстань 25 км.

Будинки сільських рад та відомчі приміщення заважили 60747 т. Загалом з району потрібно було вивезти майна та будматеріалів вагою 483635 тонн. При цьому у районі бракувало автотранспорту. Так, якщо у січні 1959 року на вивезенні майна працювали тільки 224 автомобілі, у березні їх кількість зросла до 278, то в червні їх налічувалося вже 678 [3, арк.4].

Станом на серпень 1959 року рух автотранспорту з чаші водоймища значно уповільнився, а з деяких сіл перевезення майна взагалі припинилося. Причиною стала нестача автомобільних шин, які виходили з ладу досить швидко. У той же час 500 комплектів автомобільної гуми, обіцяної РМ УРСР ще 10 березня 1959 року, до колгоспів Новогеоргіївського району так і не надійшли. Голова Новогеоргіївського РВК Калінін просив Раду Міністрів «прискорити» їх виділення, «оскільки до перекриття ріки залишилися лічені дні» [7, арк.25]. Тож перевезення чималої кількості майна здійснювалося гужовим транспортом.

Із початку жовтня 1959 року Кременчуцьке водоймище поволі наповнювалося водою. Є документально неперевірені свідчення очевидців, що майже дві з половиною сотні громадян навідріз відмовилися покидати свої оселі, тож втопилися у водах Дніпра. Окрім того на початок жовтня 1959 року все ще залишалися 601 будинок зі своїми жильцями. Вони були розкидані по всьому району невеликими групами по кілька хат і являли собою звичайнісінькі хутори, відірвані від основних сіл. Зосередивши всю увагу на переселенні великих сіл й докладаючи для цього чималих зусиль, влада вписала хутори, деякі з них навіть не мали назви, до другої черги відселення. На початок жовтня такі висілки не мали шкіл, медичних закладів, магазинів, туди не надходила пошта, а лінії дротового радіо давно зруйнували. Їхні жителі, інколи люди похилого віку, доживали вік фактично у самотині, живучи з власного городу. Офіційно такі хутори нібито й не існували, а фактично мозолили своєю присутністю очі районних урядовців. «Залишати ці хутори... недоцільно...» – написали в листі до РМ УРСР секретар Новогеоргіївського РК КПУ Річка та голова РВК Калінін й просили дозволу їх знести, попередньо переселивши жителів [7, арк.24].

Формально вказівки про відселення мешканців були виконані перед пуском станції. Проте вже 1961 року через розростання водосховища постала необхідність знову відселяти 11 господарств жителів с. Ревівка, 33 дворів с. Калантаєве, 174 – Великої Андрусівки, 102 – Золотарівки, 24 – Нікольського та деяких інших сіл колишнього Новогеоргіївського району Кіровоградської області, а загалом до списку внесли 671 садибу, що потребували відселення в першу чергу. 283 дворів вписали до другої черги відселення [4, арк.16].

У 1962 році переселення продовжилось. На відселення громадян витратили 63 тис. крб. Цього року в зоні берегоруйнування і підтоплення опинилися 29 дворів у селах Калантаєве, Ревівка, Золотарівка, Нікольське та ін. Загалом 308 господарств. 49 із них упродовж 1962 року переселили [5, арк.8]. Сотні дворів чекали своєї черги бути переселеними в наступні

роки. Так, у 1963 році запланували відселити з зони підтоплення 271 двір. До 1 червня 1963 року перенесли тільки п'ять будинків. Загалом зупинити берегоруйнування й підтоплення для людини виявилось справою нездійсненною. Тривають ці процеси й донині [8, арк.7].

Таким чином, можемо зробити висновки, що у гонитві задешевою електроенергією уряд УРСР не враховував належним чином усі аспекти трансформації соціально-економічної ситуації у колишньому Новогеоргіївському районі Кіровоградської області й прилеглих до нього територій Черкаської і Полтавської областей. Причина була очевидною: будівництво Кременчуцької ГЕС велося з мотивів політичної доцільності, незважаючи не лише на прямі й опосередковані матеріальні збитки, а й на моральні страждання сотень тисяч людей, кинутих державою на поталу: позбавлених рідних місць, залишених сам на сам із проблемами переселення і облаштування нового житла.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Гнідаш І.В. КРЕМЕНЧУЦЬКА ГЕС. Нарис про будівництво і пуск станції (1954-1960 рр.) – Харків: Видавництво Харківського університету, 1968. – 230 с.
2. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.21.
3. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.22.
4. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.30.
5. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1д. – Спр.32.
6. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1. – Спр.240.
7. ДАКО. Ф.Р-3024. – Оп.1. – Спр.280.
8. ДАКО. Ф.Р-6713. – Оп.1. – Спр.62.
9. Журавський В. Світловодськ: місто і люди//В. Журавський, О. Верстюк, Л. Мезенцева-Журавська. – Кіровоград, Антураж-А. – 2004 – 167 с.
10. Зленко А. От Крылова до Новогеоргиевска: очерки из истории // А.Зленко. – Горишние Плавни: ЧП Алексеенко В.В., 2017. – 302 с., 399 илл.
11. Левицкий В.И. Светловодск: Путеводитель //Днепропетровск: Промінь, 1981. – 164 с.
12. Энергетическое строительство. 1961 г. №23. – с.141-151

**Міжнародна наукова конференція
«Освіта і наука у мінливому світі:
проблеми та перспективи розвитку».
м. Дніпро, 29-30 березня 2019 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Близькосхідний технічний університет
Венеціанський Університет Ка-Фоскарі
Інститут філософії НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Олег Бабенко

ЗАХИСНІ СПОРУДИ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА*

Надзвичайно важливим, масштабним і трудомістким етапом будівництва Кременчуцької ГЕС стало зведення захисних споруд майбутнього водосховища.

Поряд зі спорудженням земляної дамби впоперек Дніпра, будівельники здійснювали й інші, не менш важливі, земляні роботи в межах Кременчуцького водосховища.

Так, понад 1 млн. м³ ґрунтів намили нижче греблі ГЕС, розділивши високою дамбою суднохідний шлюз та канал, по якому відпрацьована на гідроагрегатах вода потрапляла до Дніпра. В 1960 році її подовжили,

** Олег Бабенко. Захисні споруди Кременчуцького водосховища / Олег Бабенко // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції. 29-30 березня 2019 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотнік», 2019. – С. 162–165.*

оскільки під час скидання води з греблі ГЕС утворювалася велика хвиля, тож її «гасили» новою дамбою. [1, с.68].

Навпроти колишнього с. Табурища теж насипали земляну дамбу довжиною 3,5 км. Вона призначалася для укріплення Табурищанського мису від руйнівної роботи хвиль [2, арк. 47].

Першими проектами побудови Кременчуцької ГЕС, як відомо, передбачалося затоплення заплавної частини м.Черкас. Під загрозою знищення опинялися кілька промислових підприємств та сотні житлових будинків міста. Небезпека затоплення значної частини Черкас посилювалася ще й тим, що в місто заходили глибокі й довгі яри. Високий правий берег міста також зазнавав постійного руйнування шляхом осипання. Тож перспектива прибережної частини міста, яке на середину 50-х років XX ст. налічувало 83 тис. жителів, вимальовувалася сумною [3, арк. 48].

Затоплення чекало також на м. Чигирин, що знаходився в басейні р. Тясмин. Але було враховано, що у післявоєнний час у долині Тясмину майже від м. Сміли до Чигирина були здійснені значні за об'ємами меліоративні роботи з виправлення русла річки, осушення її заплави. Ґрунти в долині річки площею понад 15 тис. га. є надзвичайно родючими через постійне зволоження. Долина річки надзвичайно густо заселена. Всі ці обставини змусили внести зміни до проекту побудови Кременчуцького гідровузла й захистити м. Черкаси та долину р. Тясмин від затоплення й підтоплення. Захищати вирішили єдино доцільним і можливим способом – земляними дамбами [1, с.34].

На лівому березі Дніпра, в його середній течії, знаходиться так званий Золотоніський масив, на якому на середину 50-х рр. XX ст. проживали близько 9 тис. жителів. Фактично це лівобережна заплава Дніпра, що знаходиться на значній відстані від будівлі Кременчуцької ГЕС. Більшу частину площ Золотоніського масиву вкривали болота та заболочені землі. По масиву також протікали річки Золотоноша, Сухозгарь та Кропивна [4]. Також значну площу масиву вкривали ліси. У випадку появи водосховища Золотоніський масив перетворився б на величезне за площею майже суцільне болото, а водосховище ГЕС на цій ділянці було б мілководним, тож малопридатним для будь-якого використання. Золотоніський масив вирішили відділити від водосховища земляною дамбою. Це стосувалося і Оболонського масиву в межах Полтавської області, де природні умови й наслідки затоплення були ідентичними Золотоніському масиву [4] .

На північний захід від м. Черкаси знаходиться т.зв. Будище-Свидівський масив площею до 7 тис. га, з яких цінні ліси охоплюють площу в 3,8 тис. га. Тут проживали до 8 тис осіб. При відсутності захисту від водо-

сховища масив перетворювався на мілководну ділянку Дніпра з сотнями островків та півостровів, вузькими протоками та Ірдинськими болотами, площа яких неймовірно збільшилася б [4].

Зрозуміло, що як неминучий наслідок спорудження ГЕС проєктанти передбачили можливе затоплення або підтоплення розташованих там населених пунктів та міст, а також десятків тисяч гектарів родючих ґрунтів та заплав. Для їх захисту запроектували спорудження 10 дамб 27 різних варіантів. Однак розробники проєкту спорудження захисних дамб попередили владу, що вартість всіх робіт із захисту перевищуватиме в 3-10 разів і навіть більше затрати на організацію чаші водосховища. Тому запропонували з 10 захисних дамб спорудити спочатку тільки дві – для захисту м. Черкас та долини р. Тясмин. Ними захищалися від затоплення 2480 дворів, 10027 мешканців, 16,5 тис. га земель [5, арк. 61].

На лівому березі загроза затоплення нависла над Золотоніським та Оболонськими масивами. Для захисту 2033 дворів у зоні цих масивів та 11600 га земель проєктанти теж розробили систему земляних дамб. Тільки на Оболонському масиві їх передбачили вісім. Хоча вартість всіх робіт із їхнього спорудження була надзвичайно висока, у випадку відмови від захисту лівобережної частини Дніпра, Золотоніський та Оболонський масиви, де вже й так були болота Горошинське, Бурімське, Золотоніське, Оржицьке, Удайське, перетворилися б на гігантську мілку частину водосховища з плавнями, протоками, озерцями, затоками й островами, всуціль вкритими очеретом та колоніями малярійного комара. До річч, для боротьби з ним передбачили розпилення препаратів ДДТ та гексахлорана [2, арк. 47-48].

Проєкти захисних споруд довго вивчали в уряді України. 23 червня 1958 року РМ УРСР нарешті затвердила постанову №783, якою остаточно вносилися зміни до планів побудови Кременчуцького гідровузла в частині, що стосувалася спорудження захисних дамб. Одна з дамб зводилася біля Черкас, вона мала довжину 9,2 км, вартість її сягала 111,8 млн. крб. Тясминська дамба проєктувалася 3,8 км у довжину та 103,2 млн. крб. вартістю. Золотоніська повинна була простягнутися на 23,1 км, вартість її оцінювалася у 73,6 млн. крб. Таким чином, від затоплення в долині Тясмину та на Золотоніському масиві захищалися землі площею майже у 20 тис. гектарів [4]. Також вирішили будувати дамби на Оболонському масиві.

Фактично для захисту м. Черкас збудували дамбу довжиною у 9,8 км. Південніше міста її приєднали до берега, створивши витягнутий у довжину своєрідний земляний мішок. Дамбу зміцнили бетонними плитами, а зверху висадили кущі верби [6, арк. 80].

Захист долини Тясмину вимагав іншого вирішення, ніж побудови

власне дамби в гирлі річки. Оскільки Кременчуцьке водосховище за свого повного об'єму значно вивершувалося над Тясмином, то воду з притоки вирішили перекачувати в Дніпро потужними насосами. Для цього біля с. Стецівка збудували насосну станцію [7, арк. 18].

Тясминську дамбу насипали від с. Стецівка до с. Вітове. Вона захистила 24 села і 2 міста (Чигирин і Смілу), 235 підприємств та загалом 13,8 тис. га заплавлених земель. Фактична довжина дамби сягала 5 км, максимальна висота 14 м. Поверх дамби проклали автомобільну дорогу. Оскільки Тясминська дамба збудована паралельно течії Дніпра, то для забезпечення від її зміщення та гасіння енергії хвиль довелося здійснювати цілий комплекс інших захисних робіт: вистеляння дамби бетонними плитами, мощення схилів щебенем та камінням, влаштування хвилелому тощо [1, с.34].

Тясминська дамба розташована на торф'яних ґрунтах, що мають властивість просідати під вагою дамби. Це просідання дійсно зафіксоване, але критичних значень для переливу води з Дніпра через дамбу в Тясмин не досягнуто. Спостереження за поведінкою дамби розпочалися з 21 серпня 1958 року і тривають донині. На насосній станції біля с. Стецівка встановили 7 насосів. Кожен із них був здатен щосекунди перекидати від 5 до 15 м³ води з Тясмину до Дніпра [4].

Лівобережний Золотоніський масив від затоплення врятували завдяки трьом земляним дамбам. Система дамб довга та складна. Лівим «плечем» дамба огинає с. Чапаївку та примикає до його західної частини. Потім дамба прямує до с. Чехівка, звідки повертає на північ і з'єднується з корінним берегом Дніпра вище впадіння в нього р. Ірклій. Довжина цього рукотворного творіння сягає 20 км, а висота 8 м. Тут теж виникла ситуація, подібна до Тясминської. Тому, щоб не було заболочення масиву, талі й дощові води, що збиралися біля основи дамби, вирішили перекидати в Дніпро. Їхній щорічний обсяг доходив до 23 млн. м³ [1, с. 86].

Для цього було змонтовано шість потужних насосів, здатних відкачувати по 3 м³ води щосекунди. Долину р. Кропивни перекрили дамбою №3 довжиною в 400 м, а її води спрямували до р. Сухозгарь. Заплаву р. Сухозгарь теж перекрили дамбою №2 довжиною 4 км. Об'єднані води річок Кропивна та Сухозгарь насосами перекидаються до р. Золотоношки, а з неї – у Дніпро. Для перекидання води використовують електричну енергію, що постачається з Кременчуцької ГЕС [1, с.87].

Правобережний Будище-Свидовський масив, що вище Черкас, від затоплення та підтоплення водами Дніпра рятує три дамби. Одна з них, довжиною 5,6 км, захищає села Будище й Лозовок. Інша, протяжністю

6,7 км, розташована між селами Свідовок та Дахнівка. Остання дамба має довжину 3,7 км і захищає села Дахнівку та Василицю. Дамби перевищують рівень води у водосховищі від 2-х до 3-х метрів. Окрім побудови дамб, будівельникам довелося прокласти десятки кілометрів водовідвідних каналів [1, с.88].

Оболонський масив знаходиться на лівому березі р. Сула між селами Оболонь та Мозоліївка в межах Полтавської області. Для захисту від затоплення масиву спорудили 8 низьконапірних дамб, що з'єднали окремі острови й півострови. Перекидання води з річки Крива Руда здійснюється завдяки каналу з насосною станцією [1, с.89].

Дамбою захистили також і м. Крюків, що розташований нижче від Кременчуцької ГЕС і не перебуває безпосередньо в зоні водосховища.

Тільки деякі ділянки цих дамб укріпили залізобетонними плитами. Це Тясминська захисна дамба та 680 м Черкаської дамби. Бетон у тіло дамби вкладали «новаторським» способом: розчин та бетонну суміш розгортали бульдозерами. Ними бетон і трамбували. Попри це було застосовано величезну кількість ручної праці. Саме в такий спосіб майже по всій довжині крутих схилів дамб встелявся щебінь та бутовий камінь. Його об'єми, що пройшли через руки будівельників, сягає десятків тисяч тонн [1, с. 89].

При проектуванні дамб враховували той факт, що висота хвилі у водосховищі не може перевищувати: 2,6 м біля гирла Тясмину та 1,9 м біля м. Черкаси. Тож дамби вивершуються над поверхнею водосховища до 3 метрів. Важливу роль також відігравала якість ґрунту, що вкладався у дамби. Тому якість наміву дамб контролювала Науково-дослідницька станція Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. Лаборанти здійснювали регулярні заміри якості всіх робіт на дамбах, починаючи від вивчення стану підосви дамби та усіх намівних ґрунтів до гребеня насипу включно. Вкладену в дамби землю перевіряли після кожного ярусу наміву товщиною в 0,8 – 1 м та через кожні 50-100 м вздовж греблі. Всього за час із 1955 по 1957 рр. здійснили взяття майже 29 тис. проб вкладених у загати ґрунтів. Усі ті площі, що не відповідали технічним вимогам, прибиралися і замінювалися потрібними [1, с. 90].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Энергетическое строительство. – № 23. – 1961.
2. ДАКО, фонд Р-6713, оп.3.
3. ДАКО Ф.Р-6713, оп.1, спр.54
4. ДАКО, фонд Р-3024
5. ДАКО Ф.Р-6713, оп.1, спр.21.
6. ДАКО Ф.Р-6713, оп.4с, спр.35.
7. ДАКО Ф.Р-6713, оп.1, спр.61.

Іван Петренко

ВИЛУЧЕННЯ БІЛЬШОВИКАМИ ЦІННОСТЕЙ З ХРАМІВ ЄЛИСАВЕТГРАДА*

Більшовицька влада, що засідала в Москві, вирішила рятувати голодне населення шляхом закупівлі продуктів харчування за кордоном, на що потрібно було чимало коштів. Однак державна скарбниця була порожньою. 27 грудня 1921 року ВЦВК видав декрет «Про цінності, що знаходяться в церквах і монастирях», а 2 січня 1922 року на засіданні ВЦВК затвердили постанову «Про ліквідацію церковного майна». Цими документами передбачалося вилучити церковні цінності для потреб держави.

З вилученням цінностей із православних храмів міста Єлисаветграда влада не поспішала, боячись отримати ще одну серйозну відсіч – таку, яка переросла в справжній бунт 26 березня 1922 року при спробі повітових властей забрати коштовності з Успенського собору. З метою вилучення цінностей прийшла комісія з трьох уповноважених: Щербини, Павленка і Вакуленка. Час для відвідування собору вибрали післяобідній, розраховуючи на те, що служби в цю годину вже не буде. Проте комісія помилилася – навкруги собору зібралася велика товпа жінок, які криками й лайками зустріли повітове керівництво. Леде ревізори встигли зайти в канцелярію собору, як туди ввірвалися віруючі. Інша велика група жінок увійшла до собору, зупинила службу, попросила всіх вийти і заперла на замки храм. До собору сходилася все більше народу, чулися вигуки та заклики фізичної розправи над членами комісії, лунали антирадянські гасла. На порятунок заблокованій у канцелярії комісії прибули голова повітвиконкому Мар'янов, завідувач відділу управління Денисов, начальник міліції Калько. Натовп їх оточив та не допускав за огорожу собору. І коли Мар'янову все-таки вдалося відкрити хвіртку, то з криками «Бий його!» на голову повітвиконкому накинулися жінки та деякі чоловіки. Особливою активністю в бунті відзначилися Лінченко, Чистякова, Прохорова, Шевченко. Чистякова кричала до натовпу: «Гей, чоловіки, йдіть сюди, чого дивитися, бийте на сполох!» та закликала лупцювати Мар'янова. Прохорова, яка служила в комунвідділі, крім загальних вигуків не віддавати цінності,

* Іван Петренко. Вилучення більшовиками цінностей з храмів Єлисаветграда / Іван Петренко // // Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції. 29-30 березня 2019 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотнік», 2019. – С. 165–167.

ще й закликала «піти на комуністів і їх дружин». За таких умов голова повітвиконкому вихопив револьвер і зробив два постріли в повітря, що трохи призупинило натиск розгніваної юрби. Але в цей час на сполох забили в Грецькій та Знаменівській церквах. Хвилювання посилювалося, людей до собору сходилося все більше. За такого розвитку подій хтось із комуністів побіг за допомогою, яка швидко прибула – ними виявилися наряд курсантів кавалерійської школи і міліція зі зброєю. Вони заарештували 31 мітингувальника і тільки після цього бунт загас. Однак вилучати цінності цього дня комісія не посміла [1].

Заарештованих більшовики відразу прозвали «вбивцями голодуючих», «озвірілими фанатиками», «контрреволюціонерами», а їхній протест проти вилучення цінностей кваліфікували як «найтяжчий злочин» і, після нетривалого слідства, призначили на 12 травня суд.

Суд дійсно відбувся в зазначений час у «1-му радтеатрі при 15 дивізії». На лаві підсудних опинилися 32 звинувачених, із яких 7 осіб слідство вважало організаторами бунту. Серед них – Іван Липченко, Марія Прохорова, Анастасія Чистякова, Павло Шевченко, а також ті, хто в стихійному бунті участі взагалі не брав, – священник Покровський, голова церковної ради Шулецький, церковний сторож Волков. Суд був швидким і несправедливим – 8 осіб засудили до примусових робіт терміном від 1 року до 3-х, а найбільше покарання отримали священник Покровський, громадяни Липченко та Кудрявцева – їх засудили до позбавлення волі на 4 роки [2].

Тож тільки 3 травня 1922 року, пізно увечері, зібралася повітова комісія, на якій головував очільник повітового виконкому Мар'янов і на яку запросили архиєрея Павла Колосова – незаперечного авторитета серед віруючих та духовенства міста з тим, щоб все-таки вилучити цінності з собору. Архиєрей не заперечував проти вилучення тих цінностей, які не порушували богослужіння, та обіцяв надрукувати заклик до мирян і священників про надання ними допомоги в роботі комісії. Цього ж дня, 3 травня, вирішили приступити до вилучення цінностей із православних храмів міста Єлисаветград. 5 травня частину їх все-таки вилучили з Успенського собору [3]. До 8 травня цю роботу закінчили. Всього по місту та повіту встигли вилучити понад 40 пудів срібла, 120 діамантів та алмазів, декілька золотників золота. Про це громадськості прозвітував голова повітового комітету допомоги голодуючим (предукомпомголода. – рос.) т. Мар'янов. Всі цінності переважувалися у повітфінвідділі і здавалися там на збереження, а потім нібито «спішно відправилися ...за кордон для закупівлі хліба голодуючим» [4]. Фактично їх забрала Москва.

На 16 травня 1922 року з Успенського собору вилучили 17 пудів 1 фунт 78 золотників 51 долю срібла; 23 золотника 61 долю золота;

15 діамантів, 1 аметист, 64 алмази, 1 «камінь бірюзи» і 6 «розеток з 41 алмазом». Із Грецької церкви відібрали 5 п. 20 ф. 1 зол. сребра і 32 долі золота. З Петропавлівської – 1 п. 51 зол. сребра, зі Знаменівської (Новомиколаївка) – 38 ф.93 зол. сребра, з Покровської (на Ковалівці) – 1 п. 38 ф. 35 зол. сребра, з Покровської (Єдиновірчої) – 3 п.37 ф.41 зол., з Вознесенської – 2 п.11 ф.74 зол. сребра, Преображенської – 5 п.19 ф. сребра, Марії – Магдалини – 23 ф.80 зол. сребра, а всього сребра вилучено по місту (разом із синагогами) 43 пуди 19 фунтів 85 золотників 69 доль, або майже 696 кг [5].

8 травня 1922 року комісія із вилучення цінностей вдруге відвідала Преображенську церкву, де її увагу привернули церковні ікони. З 14 великих та з 15 малих, а всього з 29 ікон, зідрали сребряні ризи 84 проби загальною вагою 26 фунтів 10 зол., або понад 10 кг у чистої ваги [6].

Хто й скільки приховав церковних дорогоцінностей на довгому шляху від церкви до сейфу фінвідділу, хто нажився на цьому – наразі ніхто ніколи не розповість. Однак зловживання влади при цьому були. Так, Миколаївський губвиконком ще 6 квітня 1922 року направив до Єлисаветградського повітвиконкому суворе попередження про те, що «... за наявними свідченнями деякі радянські установи і окремі їх органи ... приступають до обміну і розсіювання всяких дорогоцінностей, свого часу взятих на облік на підставі Декрету про відокремлення церкви від держави (золото, сrebro, дорогоцінне каміння)» [7].

Миколаївський губвиконком прислав до Єлисаветграда та районів повіту також детальну «Інструкцію по транспортуванню церковних цінностей до Гохрану». Всі вилучені комісіями цінності повинні складати до дерев'яних або металевих ящиків, які треба двічі обв'язати вірвовкою, кінці якої запечатати відповідними печатками. Вивозити цінності з сіл та з повіту тільки з озброєною охороною, а конвоїрами брати тільки курсантів. Підписав інструкцію керуючий справами губвиконкому Шмудевич [8].

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Красный путь. – 1922, 14.05.
2. Красный путь. – 1922, 18.05.
3. Красный путь. – 1922, 3.05.
4. Красный путь. – 1922, 10.05.
5. Красный путь. – 1922, 16.05.
6. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф.Р.2264, оп.1, спр. 55, арк.169.
7. ДАКО. Ф.Р.272, оп.1, спр. 30, арк.12.
8. ДАКО. Ф.Р.272, оп.1, спр. 30, арк.16.

Вадим Колечкін

БОЙОВІ ДІЇ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У НОВОУКРАЇНСЬКОМУ РАЙОНІ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ*

Під час II Світової війни бойові дії на території району відбувалися у два етапи. На першому етапі, у 1941 році, німецькі війська окупували Новоукраїнський район практично без бою у серпні 1941 року після розгрому 6-ї та 12-ї армій у «Зеленій брамі».

Після окупації Новоукраїнки гітлерівські загарбники створили недалеко від залізничної станції Адабаш (філія №305/г Кіровограда) табір для радянських військовополонених, в якому налічувалось до 21 тисячі чоловік восени 1941 року. Від холоду і голоду вони гинули сотнями щодня, особливо страшні були епідемії тифу, дизентерії. За 1941–1942 роки у таборі померли до 18 тисяч військовополонених. Через неможливість німецької документації відомі прізвища тільки 4-х полонених [4, арк.51-56].

Масового партизанського та підпільного руху на території району не було. Місцеві мешканці обмежувалися допомогою військовополоненим та бійцям розвідувальних груп радянської армії і НКВС.

Новоукраїнський район був визволений під час Умансько-Ботошанської наступальної операції 2-го Українського фронту. Війська 7-ї та 5-ї гвардійських армій у січні 1944 року були зупинені на території Кіровоградського та Компаніївського районів Кіровоградської області. У березневому наступі армії завдавали допоміжного удару на новоукраїнському та компаніївському напрямку. У наступ лівофлангові армії перейшли 10-11 березня після того, як головні сили фронту прорвали ворожу оборону і взяли місто Умань [2, арк.19].

На територію району першими увійшли частини 5-ї гвардійської армії, що 12 березня 1944 року оволоділи селами Квітка та Петрівка. 15 березня частини армії взяли с. Глодоси, після чого продовжили просування по території Добровеличківського району. 17 березня частини 32 гв. стрілецького корпусу (13, 95 та 97 гв. стрілецькі дивізії), взяли участь в оволодінні

* Вадим Колечкін. Бойові дії часів Другої світової війни у Новоукраїнському районі Кіровоградської області / Вадим Колечкін // *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції. 29-30 березня 2019 р., м. Дніпро. Частина II.* / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2019. – С. 223–224.

м. Новоукраїнка. На північній околиці міста зав'язали бої частини 97-ї гв. СД та 7-го механізованого корпусу. Першими з них на територію міста увійшли мотострільці 16 механізованої бригади 7-го гв. мк, що оволоділи північною околицею та залізничною станцією. Також у боях взяли участь частини 409-ї стрілецької дивізії. [1, арк.18]

Частини 7-ї гвардійської армії вступили на територію району 13 березня 1944 року, оволодівши силами 53-ї стрілецької дивізії селом Приют. 16 березня командувач армією наказав частинам 27 гвардійського стрілецького корпусу двома дивізіями (50-та та 36 гв. стрілецькі) наступати на Новоукраїнку з півдня. Безпосередньо Новоукраїнку визволяли частини 50-ї стрілецької дивізії у взаємодії з танкістами 27-ї танкової бригади. У цей же день частини 7-ї гв. А визволили важливу залізничну станцію Помічна [3, арк. 16-17].

Продовживши просування на захід, 18-19.03.1944 року радянські війська вийшли з території району. За бойові заслуги 13-а гвардійська Полтавська ордена Леніна Червонопрапорна стрілецька дивізія нагороджена орденом Суворова II ступеня, 97-а гвардійська Полтавська стрілецька дивізія – орденом Богдана Хмельницького, 50-а Запорізько-Кіровоградська стрілецька дивізія – орденом Бойового Червоного прапора [2, арк.20].

Наказом ВГК № 072 від 29.03.1944 за визволення міста Новоукраїнка, залізничних вузлів Новоукраїнка та Помічна військовим частинам та з'єднанням присвоєно звання «Новоукраїнських»: 53-й стрілецькій дивізії (генерал-майор А.Є.Освієнко); 213-й стрілецькій дивізії (генерал-майор І.Ю. Буслаєв); 7-му механізованому корпусу (генерал-майор танкових військ Ф.Г. Катков); 45-й гарматно-артилерійській бригаді (підполковник А.Б. Русак); 114-му винищувально-протитанковому артилерійському полку (полковник Я.Г. Павлик); 265-му гарматному артилерійському полку (підполковник І.М. Богушевич); 309-му гвардійському мінометному полку (підполковник О.І. Дениченко).[2, арк.21]

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Журнал боевых действий войск 7 гв. А. Период с 01.03.1944 по 31.03.1944 г. Архив ЦАМО, Фонд 341, Описание 5312, Дело 690.
2. Выписка из журнала боевых действий 2 УкрФ за март месяц 1944 г. Период с 01.03.1944 по 31.03.1944 г. Архив ЦАМО, Фонд 240, Описание 2779, Дело 113.
3. Журнал боевых действий войск 5 гв. А. Период с 01.03.1944 по 31.03.1944 г. Архив ЦАМО, Фонд 328, Описание 4852, Дело 318, Документ 8. 4. Державний архів Кіровоградської області, фонд Р-5561, опис 1а, справа 1.

Віктор Белоус

РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ РЕПРЕССИЙ*

Тема Большого террора в стране не утрачивает своей актуальности, однако в статьях и книгах по этому вопросу материалов о не всегда оправданной реабилитации отдельных лиц, осужденных в этот период встречаем немного.

Аксиоматическая пословица о «другой стороне» (медали, монеты) вполне актуальна и применима к Большому террору, ибо существует дисбаланс аспектов репрессий и историй о них. При пересмотре архивных уголовных дел того периода попадаются изредка и такие, как дело № 10412-п по обвинению Пташко К.И.

25 октября 1937 года начальником Песчанобродского райотделения УНКВД УССР по Одесской области вынесено постановление о начале следствия «о преступной деятельности гр. Пташко Константина Ивановича», которому вменялось проведение контрреволюционной агитации среди колхозников, а также участие в вооружённой борьбе против Советской власти в 1918-19 гг. Пташко был достаточно зажиточным хозяином (45 десятин своей собственной и 20 – арендованной земли, 10-15 коров, 30 голов овец, сеялки, жатки, сенокосилки и другой инвентарь; в хозяйстве использовал труд 3-х постоянных и 25-30 сезонных наёмных работников), раскулачивался дважды – в 1921 и 1930 годах. Из справки сельсовета: «Пташко К. И. ... був у банді Денікіна у 1919 р., а також у банді Гризлова. Організатор повстання в 1919 році, вкупі з бандою Махна розбили ешелон «Імені Затонського»» (здесь и далее орфография оригинала сохранена).

По показаниям свидетелей, Пташко «в период гражданской войны служил в Деникинской банде в карательном отряде, а ввремя перебывания на Украине немецких оккупантов служил также в немецком карательном отряде, выдавая красных партизан, расстреливая красных партизан, у 1919 году он вместе с бандитом Базилевским Ларионом и Ратушем Иваном организовал вооружённое восстание против красных эшалонов и вместе с бандой Махна наступал на красные эшалоны... им удалось задержать 5 человек красных партизан, которых порастреливали и побросали

* Виктор Белоус. Различные аспекты репрессий / Виктор Белоус // *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку. Матеріали міжнародної наукової конференції. 29-30 березня 2019 р., м. Дніпро. Частина II.* / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: «Охотник», 2019. – С. 226–227.

в колодез на посёлке Петровке, а также убили одного красноармейца за селом»; «могу ещё сказать, что Пташко К. в 1919 году служил в банде Грызлова» [л.д. 5-20].

Отмечено, что тот Пташко «систематически проводит антисоветскую разлогательскую работу среди колхозников, дискредитирует Сов. мероприятия». Со слов свидетелей, во время подписи на «Заём обороны» Пташко от подписи отказался, заявив: «на него не нужно подписываться, потому что эти деньги не идут на оборону, а идут на строительство тюрем» [л.д. 14, 17, 20]. Пташко также выступал против колхозов: «добра в колхозе не будет», «я никогда работать у колхоз не пойду... ибо сколько ни работай, то никакой платы не получишь, кроме трудовой» [л.д. 14, 20].

Пташко Константин Иванович, 1884 года рождения, уроженец с. Глиняное Песчанобродского р-на, пастух колхоза им. Петровского, ранее дважды подвергался раскулачиванию (в 1921 и 1930 гг.), в 1930 г. был в административном порядке выслан на Север, из ссылки бежал в 1933 году и возвратился в родное село. В том же году был осужден к 10 годам концлагерей и направлен на строительство канала Волга-Москва, откуда тоже Пташко признал своё участие в кулацком восстании 1919 года, однако отрицал участие в расстреле пленных партизан и красноармейцев. Признал также нежелание подписываться на заём, подтвердив свои слова о том, что деньги от займа идут на строительство тюрем [л.д. 21-22].

Уже 30 октября 1937 года по делу было подготовлено обвинительное заключение с предложением о слушании его на заседании «тройки» УНКВД по Одесской области. По решению «тройки» от 3 ноября 1937 года 26 ноября того же года Пташко был расстрелян. 7 апреля 1989 года на основании ст. 1 Указа Президиума ВС СССР от 16.01.1989 г. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начале 50-х годов» Пташко К.И. был реабилитирован [л.д. 23-27].

Следствие 1937 года совершило ошибку или решило пойти по пути наименьшего сопротивления, не занявшись проверкой указанного свидетелями факта участия Пташко в расстрелах партизан и красноармейцев. Практически Пташко был подвергнут высшей мере наказания за владение крупным крестьянским хозяйством, за побег из ссылки в 1933 году, а затем и из лагеря, и за высказывания против подписки на заём и критические (но совершенно объективные суждения) о колхозах.

Кроме того, реабилитация Пташко в 1989 году может быть признанной оправданной только в той части, что он был осужден несудебным органом, так называемой «тройкой». Возможное участие подсудимого в

убийстве (расстрел партизан и красноармейцев) так и не было ни доказано (имеются только достаточно общие показания трёх свидетелей), ни опровергнуто. Участие же лица в подобных преступлениях никак не предполагает его реабилитации, то есть, полного оправдания.

Мы признаём Большой террор как зловещую кампанию по запугиванию и физическому уничтожению собственного народа, однако при проведении массовой реабилитации жертв террора недостаточно полно проверялись обстоятельства, приведшие к осуждению конкретного лица. На примере дела Пташко мы хотели выдвинуть тезис о том, что повальная реабилитация являлась скорее политической имиджевой кампанией, чем подлинным актом восстановления исторической справедливости.

Всеукраїнська наукова конференція
нагоди 160-річчя від дня народження М. В. Левитського
«Микола Васильович Левицький (1859–1936) – державний і
громадський діяч, Всеукраїнський артільний батько»,
м. Київ, 18 квітня 2019 р.

Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Інститут історії України НАН України
Київська православна богословська академія
Національна академія аграрних наук
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національна спілка краєзнавців України

Олег Бабенко

МИКОЛА ЛЕВИТСЬКИЙ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ*

Стаття є коротким оглядом документів, виявлених у фондах Державного архіву Кіровоградської області, які відображають життя й діяльність Миколи Васильовича Левитського. Йдеться про Левитського як публіциста, громадського та політичного діяча тощо, чия доля пов'язана з м. Єлисавет(град) та Єлисаветградським повітом Херсонської губернії.

Ключові слова: історія України, Херсонська губернія, Єлисаветградський повіт, м. Єлисавет, кооперація, Центральна Рада.

The article is a brief overview of the documents revealed in the funds of the State Archive of Kirovograd region, which represent the life and work of Mykola Vasylovych Levytskyi. So, we talk about Levytskyi as a publicist, a

* На час виходу цього видання науковий збірник за матеріалами конференції не вийшов.

public and political figure, etc., whose fate is connected with Yelysavet(grad) city and Yelysavetgrad district of the Kherson province.

Key words: *history of Ukraine, Kherson province, Yelysavetgrad district, Yelysavet city, cooperation, Central Council of Ukraine.*

Постановка проблеми. Відзначення на загальнодержавному рівні 160-річчя від Дня народження М.В. Левитського зумовлює увагу дослідників до його визначної постаті та суспільно-політичних процесів і формацій, у добу яких він жив, що є неможливим без неупередженого залучення до наукового обігу архівних документів і матеріалів, які не розглядалися дослідниками раніше.

Микола Васильович Левитський небезпідставно вважається батьком української кооперації. Діяльність і вплив «артільного батька» розповсюджувалися фактично на всю Україну. Проте багато в чому доля Левитського завжди була пов'язана з містом Єлисавет(град), Єлисавет(град)-ським та Олександрійським повітами Херсонської губернії – територією нинішньої Кіровоградської області.

Загальновідомо, що саме в с. Федвар Олександрійського повіту на весні 1894 року (трохи згодом – у Сентовому Олександрійського, Каніжі, Панчевому Єлисаветградського повітів) Левитський ініціював створення перших сільськогосподарських артілей із понад 180 товариств, організованих за його участі по всій Україні. Подивитися на хліборобські артілі в 1899 році до Левитського в Аджамку та Суботці приїде Леся Українка¹ й Олена Пчілка, а сам їх творець – частий гість господаря хутора Надії, стане пробразом головного героя п'єси «Понад Дніпром» І. Тобілевича (Карпенка-Карого) Мирона Серпокрила². Принагідно: про художній образ Мирона Серпокрила як резонера ідей М. Левитського свого часу вже згадував автор цих рядків у ряді своїх публікацій³.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На превеликий жаль, зв'язок М. Левитського з територією нинішньої Кіровоградщини досі

¹ Спогад М. В. Левитського про приїзд до Олександрійського повіту Лесі Українки, яка цікавилася кооперативним рухом // Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Довідково-інформаційний фонд (ДІФ), Колекція спогадів, інв. № 622, арк. 1, 2.

² Див.: Смоленчук М. Скарби Золотого Поля. Вибрані краєзнавчі розвідки, есеї та статті. Бібліотека видання «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Серія «Із архівної скарбниці» / Підготовка текстів, упорядкування та передмова Олега Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – С. 131-132.

³ Див.: Бабенко О. Від єдиного кореня (Проблема української інтелігенції в драматургії корифеїв). / Бабенко Олег Олександрович. – Кіровоград: Кіровоградська

не отримав достатнього висвітлення в науковій літературі. Проте все ж варто відзначити нарис В. М. Боська «Єлисаветградська епопея артільного батька», вміщений у його авторському виданні «Історичний календар Кіровоградщини на 2009 рік. Люди. Події. Факти»⁴ як найбільш повну публікацію про перебування Миколи Левитського в краї та його вплив на суспільно-політичні на його території. Попри те, що загальна інформація, яка є своєрідним дороговказом для місцевих дослідників, міститься й у інших виданнях В. Боська⁵, ґрунтовних праць істориків, присвячених умовній темі «Левитський і територія нинішньої Кіровоградської області», протягом десятиліття ще не опубліковано. Нам відомо про зацікавлення темою «Єлисаветградський період громадської та творчої діяльності М. Левитського» доктором історичних наук, доцентом О.А. Житковим, публікацію відповідних праць якого з нетерпінням очікуємо. А тим часом спробуємо окреслити деякі джерела майбутніх досліджень.

У Державному архіві Кіровоградської області зберігається комплекс документів, серед яких є і документи довідково-інформаційного фонду, у тому числі періодика, у яких містяться свідчення про життєвий шлях М. Левитського. Деякі з них нещодавно оприлюднено в розділі «Микола Васильович Левитський (1859–1936): організатор кооперативного руху, публіцист, громадський діяч» рубрики «Видатні особистості нашого краю» на веб-сайті Державного архіву Кіровоградської області⁶. Тож науковим завданням цієї статті є популяризація й уведення до наукового обігу зазначених документів та відомостей, що в них містяться, у загальному контексті історії України загалом і відповідної території зокрема.

Метою пропонованої статті є спроба короткого огляду документів, виявлених у фондах Державного архіву Кіровоградської області, які відображають життя та діяльність Миколи Васильовича Левитського.

обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Кіровоградський державний педагогічний інститут імені В.К. Винниченка, 1994. – 32 с.; Бабенко О. На сторожі духовності: Національний характер українців у творчості І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Серія: Бесіди про драматургію І. Тобілевича (Карпенка-Карого) / Бабенко Олег Олександрович. – Кіровоград: «Алтей», Кіровоградська обласна організація УТОПІК, 1998. – 50 с. тощо.

⁴ Босько В. «Історичний календар Кіровоградщини на 2009 рік. Люди. Події. Факти» / Босько Володимир Миколайович. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2009. – С. 54-61.

⁵ Див.: Босько В. «Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік. Люди. Події. Факти» / Босько Володимир Миколайович. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2013. – С. 69-70, Босько В. «Історичний календар Кіровоградщини на 2019 рік. Люди. Події. Факти» / Босько Володимир Миколайович. – Кіровоград: Центральньо-Українське видавництво, 2018. – С. 65-66.

⁶ <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/vonks/levitsky/exh.php>

Виклад основного матеріалу. На території Єлисаветградщини М. Левитський утвердився не лише як ентузіаст кооперації, але й як послідовний прихильник українського суспільно-політичного руху. Практично з самого початку своєї діяльності в краї Микола Васильович активно взаємодіє з місцевим земським рухом, що також опікувався питаннями збільшення ефективності сільського господарства: місцеві земства шукали можливості для допомоги селянам у боротьбі зі злиднями та голодом. У зв'язку з цим життя та діяльність Левитського час від часу фіксувалася в офіційних документах⁷ і різноманітних друкованих виданнях, що нині зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області. Та загалом наявні в архіві документи висвітлюють життя М. Левитського з його ранньої юності. Насамперед, відомими нам є документи Златопільської гімназії, що відображають процес навчання Миколи Левитського. Серед документів фонду «Златопільська чоловіча гімназія» збереглося звернення священика с. Федвар Олександрійського повіту о. Василя Левитського до інспектора Златопільської прогімназії щодо прийняття його сина Миколи на навчання. У зверненні батько просить інспектора піддати свого сина вступним випробуванням і за їхнім підсумком зарахувати останнього до навчального закладу. Документ датований 20 серпня 1869 року⁸. Також у зазначеному фонді збереглися відомості про успішність та поведінку гімназиста, перевідні відомості за всі роки навчання Миколи, а також записи про переведення його до наступного класу та закінчення навчання.

З 1877 до 1894 року в місті Єлисаветград виходив приватний часопис «Єлисаветградский вестник». Серед авторів часопису вказано й М.В. Левитського⁹. Слід зазначити, що статті та дописи Левитського були присвячені не тільки питанням кооперування селян та міських ремісників, але й розповсюдження та розвитку української культури, українського шкільництва. Зазначений часопис був закритий через непорозуміння з цензурою та місцевим керівництвом саме через виразну українофільську позицію.

М. Левитський не припиняв своєї публіцистичної діяльності. У лютому 1903 року в місті почала виходити нова приватна газета «Єлисаветградские новости»¹⁰, серед активних авторів якої М.В. Левицький. Кооператор регулярно публікував матеріали, присвячені, передусім, сільському

⁷ Див.: ДАКО. Ф.18. Єлисаветградська міська дума, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії; ДАКО. Ф.78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії тощо.

⁸ ДАКО, Ф. 499. Златопільська чоловіча гімназія, м. Златопіль Чигиринського повіту Кременчуцької губернії, оп. 1, спр. 9, арк. 30.

⁹ Див.: ДАКО, ДІФ, інв. №№ 1926–1945.

¹⁰ Див.: ДАКО, ДІФ, інв. №№ 2194–2195.

господарству. Серед них привертають увагу стаття «Самодіяльність в народному господарстві», фейлетони «Серед артільників» та «Сон Івана Гармошкіна. Присвячується російським артілям». У цій газеті регулярно публікувалися й листи самого Левитського до редакції. Слід зазначити, що в цей час інтерес до артільної справи знову зростав. Відповідно й редакція «Елисаветградских новостей» регулярно публікувала як статті на відповідну тематику, так і різноманітні інформаційні матеріали, зокрема повідомлення про зібрання елисаветградських артілей¹¹. Після придушення першої російської революції у 1908 році газету було закрито, а її редактора – заарештовано.

У 1909 – 1911 роках у місті було популярним видання «Труд: еженедельная газета, посвященная профессиональным нуждам трудящихся»¹², у якій Микола Васильович також публікував статті про практику створення й артілей та їхню діяльність.

Час від часу статті Левитського, незважаючи на їхню відверту проукраїнську спрямованість, брала до друку редакція газети міського земства «Голос Юга», редакційна політика якої загалом, до українського питання не була прихильною. Наприклад, у 1915 році на шпальтах газети¹³ публікується стаття «Українська стихія в нашому краї», яка справила величезний вплив на сучасників, а в одному з березневих номерів 1916 року – стаття «Рідна хата», у якій автор протестував проти незатвердження Херсонською губернською земською управою статуту нової української газети. Левитський коротко виклав свої претензії, проте писав, що сподівається на позитивний кінцевий результат усієї справи. Завершувалася стаття коротким віршем українською мовою¹⁴.

Про діяльність самого М. В. Левитського в Єлисавет(граді) періоду Української революції 1917–1921 років також можна довідатися зі сторінок місцевої періодики. Так, у номері від 17 січня 1917 року «Голос Юга» розмістив матеріал про зібрання членів кооперативної їдальні. На зібрання з'явилися 44 члени харчового кооперативу. Першим виступив Микола Левитський, який вказав на те, що старий статут їдальні не відповідає сучасним реаліям і членам кооперативу потрібно обговорити його. Саме Левитський нагадав про продовольчу кризу та важливість взаємодопомоги

¹¹ Базака Роман. *Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика: монографія* / Базака Роман Вікторович. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – С. 86-87.

¹² Див.: ДАКО, ДІФ, інв. № 2222.

¹³ Див.: ДАКО, ДІФ, інв. №№ 1161-1172.

¹⁴ Левитський М. Рідна Хата // *Голос Юга*. – №34. – 9 марта 1916. – С. 3 (ДАКО, ДІФ, інв. №1175, арк. 11).

у важкий час. Потім виступив член ревізійної комісії з коротким фінансовим звітом. Зібрання оголосило подяку правлінню за сумлінне виконання своїх обов'язків і продовжило його повноваження з дорученням отримати допомогу від міської думи (1000 крб.) і розпоряджатися нею на користь колективу¹⁵.

У березні 1917 року до Єлисаветграда докотилися звістки про революцію, що відбулася в Петрограді, а також зречення Миколи II з престолу й встановлення Тимчасового уряду. М.В. Левитський взяв активну участь у революційних подіях в Єлисаветграді. Зокрема 4 березня 1917 року розпочалася чистка в міській поліції від монархістів. Для нагляду за поліцейськими, що склали присягу Тимчасовому уряду, земське зібрання разом із представниками від робітників обрали п'ять комісарів від загальноміського комітету охорони революції. Серед інших був обраний і Микола Васильович, що став комісаром у міському поліцейському управлінні¹⁶.

Хронологічно точно передає газета події наступного дня.

5 березня 1917 року о першій годині дня поліцмейстер Глибовський разом з головою комітету Горшковим і всіма комісарами прибули до приміщення міської управи. Чинам поліції було оголошено постанову про перехід поліції під контроль комітету за умови звільнення з посад поліцейських, що не мають довіри громадськості, прийняти до дільниць комісарів комітету, взяти на грошове утримання комісарів, здати комітету вогнепальну зброю й встановити для комісарів та поліцейських нових розпізнавальних знаків. Як комісар від загальноміського комітету брав участь в переговорах і Микола Левитський. Поліцмейстер погодився на умови комітету й попросив його якнайшвидше оголосити населенню про перехід поліції на бік революції¹⁷.

О пів на третю до міської управи приїхав помічник губернського жандармського відділення підполковник Ужумедський-Грицевич. Підполковник заявив про готовність підпорядковуватися загальноміському комітету, проте голова комітету Горшков заявив, що жандармерія скасовується, а відтак Ужумедському-Грицевичу та його підлеглим пропонується здати усю зброю міському управлінню, а також передати земству архів жандармського управління. Підполковник погодився й завірив, що він та його

¹⁵ *Собрание членов кооперативной столовой // Голос Юга. – №13. – 17 января 1917. – С. 3 (ДАКО, ДІФ, інв. №1182, арк. 26).*

¹⁶ *От общегородского комитета к населению Елисаветграда // Голос Юга. – №49. – 4 марта 1917. – С. 3 (ДАКО, ДІФ, інв. №1184, арк. 12).*

¹⁷ *Переход городской полиции к обще-городскому управлению // Голос Юга. – №49. – 4 марта 1917. – С. (ДАКО, ДІФ, інв. №1184, арк. 12).*

підлеглі будуть виконувати всі накази комітету. У роззброєнні жандармів брав участь і М. Левитський¹⁸.

Активною була участь Левицького в самоорганізації єлисавет(градсь)кої української громади. У середині березня Центральна Рада надіслала до Єлисаветграда телеграму, за підписом Єфремова, із закликом налагоджувати контакти громадських організацій та земств із центром краю з метою «об'єднання в одну автономну одиницю». При цьому «рада поступовців», як назвали її в газеті «Голос Юга», призначила з'їзд на 25 березня та закликала надсилати заяви про участь до Київського виконавчого комітету. 17 березня українці міста вирішили влаштувати збори 19 березня й обрали двох делегатів на з'їзд. Одним із делегатів був Микола Левицький¹⁹.

19 березня 1917 року в черговому номері місцевої газети «Голос Юга» було надруковано звернення Левитського «До українців міста Єлисавета».

«Дорогі браття і сестри! Довго наша мати Україна стогнала у тяжкій неволі. Більше 260 літ темна ніч безправія і насильства покривала Україну і гнітила душу нашого народу. Старий політичний бюрократично-поліцейський устрій – се та велика кузня, де вороги народу кували кайдани для цілої Росії, а разом з тим і для нашої матері України... Віковічна неволя упала. Кайдани, в які був закований народ, розірвалися, а та величезна кузня, де кувалися кайдани для України і цілої Росії, уже зруйнована на віки, як хочеться думати і вірити... Чи можемо ми, чи маємо ми право не використати сей великий історичний момент за для здобуття і зміцнення прав і свободи за для України. Ми повинні, ми мусимо се зробити – се наш моральний святий обов'язок... Задля того, щоб виконати свій великий обов'язок, ми повинні найбільше звернути увагу на те, щоб добре організуватися і в справах політичних і культурно-просвітницьких...», – писав Левитський у недільному номері, звертаючись до української громади міста. Також у відозві було вміщено запрошення на збори о 12.00 у залі біржі²⁰.

Перше після революції зібрання української громади міста відбулося у встановлений час у встановленому місці. Головував на зібранні сам Микола Левитський, який виступив із яскравою промовою, змальовуючи минуле та тогочасний стан України, і закликав до боротьби за перетворен-

¹⁸ Упразднение жандармського отделения // *Голос Юга*. – №49. – 4 марта 1917. – С. 3 (ДАКО, ДІФ, інв. №1184, арк. 12).

¹⁹ Среди украинцев // *Голос Юга*. – №64. – 19 марта 1917. – С. 2 (ДАКО, ДІФ, інв. №1184, арк. 30 зв.

²⁰ До українців міста Єлисавету // *Голос Юга*. – №64. – 19 марта 1917. – С. 2. (ДАКО, ДІФ, інв. №1184, арк. 30 зв. (збережено орфографію оригіналу).

ня Росії на федеративну республіку з широкими автономними правами українців. Подібні тези повторили більшість промовців. Один із них – на прізвище Верховинець – розповів про боротьбу галичан за політичне самовизначення українців в Австрії. Інший промовець – Шафонський – виголосив «сильну промову», акцентуючи на загрозі демократичній Україні з боку німецького імператора, закликав «підтримати народне представництво у великій боротьбі». Від імені ради робітничих депутатів з'їзд привітав голова Ради Талалаєв. Зібрання ухвалило надіслати вітання тимчасовому уряду, елісаветградській та петроградській раді робітничих депутатів, київській Центральній Раді та командувачу Південно-Західного фронту генералу Олексію Брусилову. Обрано організаційну комісію, що мала направити трьох делегатів на київський з'їзд. Завершилося зібрання «співом «вічної пам'яті» загиблим борцям за свободу та двох українських гімнів». На український фонд було зібрано 400 крб.²¹

Після повернення зі з'їзду Левитський продовжив діяльність з організації життя української громади міста. Зокрема 31 березня 1917 року «Голос Юга» повідомляв про перше зібрання українців-робітників, що працювали на місцевих заводах. Зібрання відбулося в приміщенні зимового театру. Серед присутніх було багато представників української інтелігенції, серед яких артисти української трупи, студенти тощо. Головував на зібранні М. Левитський.

Ухвалено декілька резолюцій, очевидно, під впливом поїздки Левитського на з'їзд до Києва. Перший пункт резолюцій вимагав переведення дітей на українську мову навчання, російську викладати з 3-го класу, негайно відкрити для вчителів народних шкіл курси української мови, літератури та історії. Другий пункт містив вимогу до міських комітетів, земської та міської управи друкувати оголошення та відозви двома мовами: російською та українською. Третій пункт містив прохання про насичення українськими книжками заводських бібліотек. Відповідно до четвертого пункту «бажано було б щоб на Великодній обідні Євангеліє читалося також і українською мовою»²².

У середині 1917 року було переобрано склад міського земського зібрання. Окрім інших, у думі, яку на противагу попередній назвали народною, що складалася переважно з лібералів, представництво отримали й проукраїнські сили. Зокрема, від української партії соціалістів-револю-

²¹ *Среди украинцев // Голос Юга. – №65. – 21 марта 1917. – С. 3 (ДАКО, ДІФ, інв. №1184, арк. 33).*

²² *Собрание рабочих-украинцев // Голос Юга. – №73. – 31 марта 1917. – С. 3 (ДАКО, ДІФ, інв. №1184, арк. 48).*

ціонерів до думи був обраний і Микола Васильович Левитський. Саме Левицький проголосив на засіданні 16 серпня 1917 року першу в міській думі Єлисаветграда промову українською мовою, що була зафіксована в журналі засідань думи. Як не дивно, і в цій промові фактично не згадувалася ні Центральна Рада, ні її заходи. Навпаки, Левитський заявив, що програма його партії в думі полягає в задоволенні потреб трудового народу незалежно від національності. Себе Левитський також охарактеризував як федераліста й противника централізації влади, що хотіла правити з Петрограда. Проте вже один із наступних промовців – представник ради робітничих депутатів гласний В. Штамм – оголосив головною метою діяльності порятунком Росії, якого не може бути без порятунку революції. Обговорення завершилося визначенням посадових окладів керівництву думи, а також вибором нового складу управи, що виявилися невдалими²³.

Лише на засіданні 28 листопада 1917 року в протоколі вперше була прямо згадана Центральна Рада. На засіданні обговорювалося питання, пов'язане зі створенням більшовицького уряду – Ради народних комісарів. Гласний Штамм вказував, що визнавати владу Ради народних комісарів не можна. Одночасно він схвально відгукнувся про ідею вислати делегатів на губернський з'їзд, скликаний губернським комісаром Тимчасового уряду Юріциним, що мав обговорити сучасний політичний момент, ставлення до Центральної Ради, до центральної влади (напевне, більшовицький РНК), організацію губернської влади та поточні справи. Також Штамм зазначив, що у випадку невизнання влади РНК необхідно визнати херсонський з'їзд ініціативною групою зі створення Херсонської республіки, якщо звісно не визнавати владу Центральної Ради або генерала Корнілова²⁴. Те саме заявив гласний Тарчук. Гласний Еберман наполягав на з'ясуванні ставлення до Центральної Ради, проте головуючий на засіданні Я. Метт прямо вказав на те, що з питання визнання Центральної Ради досягти згоди не вдасться²⁵.

Дійсно, однастайності серед земців не було. Гласний Гайсинський пропонував дати наказ делегатам на Херсонський з'їзд організувати владу, з огляду на безвладдя в країні, але таку владу, яка б не належала «тільки радам або Україні». У перебігу обговорення гласний Гайсинський вказав на те, що певний спокій на півдні Росії був забезпечений тим, що український рух не дозволив більшовицькому досягти таких розмірів, як в інших місцях. Гласний Штамм говорив про те, що питання про підпорядкування Центральній Раді на з'їзді ставити не можна. Підпорядкування

²³ ДАКО, Ф.18, оп.1, спр.577, арк. 125-128 зв.

²⁴ ДАКО, Ф.18, оп.1, спр.577, арк. 210 зв.

²⁵ ДАКО, Ф.18, оп.1, спр.577, арк. 211.

Раді означало б перехід у інше підданство. Окрім того, Рада хоче вести самостійні переговори про мир, проте для цього вона спершу повинна оголосити війну. Гласний Левитський заперечив, стверджуючи, що в Єлисаветградському повіті 73% складають українці, а в Олександрійському – 86%. Відповідно не можна не визнавати Раду, не питаючи в корінного населення. Тому, на думку Левитського, не потрібно було збирати з'їзд у Херсоні, а краще було б визнати Центральну Раду. Однак у резолюції міської думи Центральна Рада так і не була згадана, зате було висловлено вітання загальноросійським Настановчим збором²⁶.

Подальший розвиток революційного процесу в Україні призвів до загострення ситуації та початку громадянської війни, а також війни з численними зовнішніми силами, що прагнули підпорядкувати собі Україну. У цій шаленій боротьбі місце автономістів-федералістів, до яких належав і Левитський, заступили більш радикальні герої, готові відстоювати свої цілі ціною життя або смерті. Як результат – думки, та й саме прізвище Левитського, набагато рідше потрапляють на шпальти газет або до офіційних документів. Таланти кооператора виявилися непотрібними ні гетьманській владі, ні денікінцям. Як відомо, Левитський час від часу брав участь у діяльності уряду УНР. Також підтримував більшовиків у 1919 році під час активної пропаганди колективної селянської праці.

Проте після закінчення масштабних бойових дій більшовицьким керівництвом було оголошено про перехід до нової економічної політики. Основою НЕПу в сільському господарстві вважався перехід до прогресивного продуктового податку й індивідуального землекористування, хоча паралельно з цим передбачалося заохочення селян до колективного господарювання на землі, у тому числі й об'єднання в кооперативи. Також важливою складовою міського НЕПу було створення ремісничих артілей, які розглядалися дієвим засобом проти безробіття.

У таких умовах досвід М. Левитського знову потрібен новій владі, – його статті починають друкувати в більшовицьких газетах «Червоний шлях»²⁷, «Зінов'євський пролетар»²⁸ тощо. Його шанують і вшановують. У жовтні 1926 року в Окружному сільському кооперативному союзі навіть вирішили вшанувати Левитського з нагоди його ювілею. Було створено спеціальний організаційний комітет, який підготував свято й провів його²⁹.

²⁶ ДАКО, Ф.18, оп.1, спр.577, арк. 211 зв.-213 зв.

²⁷ Див.: ДАКО, ДІФ, інв. № №1524-1790.

²⁸ Див.: ДАКО, ДІФ, інв. № №1603-1652.

²⁹ ДАКО, Ф.Р-213, Земельне управління Зінов'євського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ, оп. 2, спр. 247, арк. 656.

Левицький загалом вітав курс на суцільну колективізацію, розпочатий більшовиками в 1930 р. Він надсилав привітання учасникам різноманітних заходів, організованих владою, на зразок численних з'їздів кооператорів або колгоспників. Для прикладу: газета «Зінов'євський пролетар» 11 травня 1930 року публікує лист М.В. Левитського, надісланий окружному зльоту колгоспників, «Привіт колективістам» та фото, на якому автор серед членів організованої ним артїлі в с. Сентове³⁰.

М. Левитський отримав від уряду Радянської України персональну пенсію та постійно мешкав у Києві. Час від часу він відвідував Зінов'євськ, де мав власний будинок. Проте з цього будинку він був примусово виселений Зінов'євською міською радою, про що 30 квітня 1930 року артільний батько повідомляє до керівництву РНК і ЕН УСРР³¹. Сам же Микола Васильович ще в 1927 році свою садибу хотів передати міській раді з метою перетворення її на центр розповсюдження кооперації та колективізації³². Тож очевидно, що в процесі радянської колективізації М. Левитський виконував швидше роль живої ікони, класика кооперації, який фактично не впливав на характер і напрямок розвитку колективної праці в УСРР. У 1936 році Левитський спокійно помер у Києві, у той час, як значна кількість колишніх діячів українського есерівського руху та кооператорів були звинувачені в контрреволюційній діяльності та заарештовані³³ або доведені до самогубства.

Висновки. Отже, вивчаючи документи Державного архіву Кіровоградської області, можна значною мірою прослідкувати життєвий шлях, політичну та громадську кар'єру Миколи Васильовича Левитського, який залишив серйозний слід в історії України загалом і в регіональній історії нинішньої Кіровоградської області зокрема: як політичний та громадський діяча, а також яскравий прибічник колективних форм господарювання як серед селян, так і серед міських робітників та ремісників. Варто цілком погодитися з думкою В. Боська, що «для «українізації» нашого краю Левитський зробив більше, ніж будь-хто інший з його сучасників»³⁴.

Беззаперечно, зазначене підтверджено масивом згаданих у статті матеріалів, пов'язаних із діячем, що, однак, не є вичерпним, тож виявлення нових документів у подальшому потребує ґрунтовної дослідницької роботи.

³⁰ ДАКО, ДІФ, інв. № 1648, арк. 16 зв.

³¹ ДАКО, Ф.Р-250, Зінов'євський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ, оп. 1, спр. 1559, арк. 171.

³² Там само, арк. 164.

³³ Див.: ДАКО, П-5907, Управління служби національної безпеки України по Кіровоградській області, м. Кіровоград Кіровоградської області тощо

³⁴ Босько В. «Історичний календар Кіровоградщини на 2009 рік. Люди. Події. Факти» / Босько Володимир Миколайович. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. – С. 60.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Бабенко О. Від єдиного кореня (Проблема української інтелігенції в драматургії корифеїв). / Бабенко Олег Олександрович. – Кіровоград: Кіровоградська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Кіровоградський державний педагогічний інститут імені В.К.Винниченка, 1994. – 32 с.
2. Бабенко О. На сторожі духовності: Національний характер українців у творчості І.Тобілевича (Карпенка-Карого). Серія: Бесіди про драматургію І. Тобілевича (Карпенка-Карого) / Бабенко Олег Олександрович. – Кіровоград: «Алтей», Кіровоградська обласна організація УТОПІК, 1998. – 50 с.
3. Базака Роман. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика: монографія / Базака Роман Вікторович. – Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 270 с.
4. Босько В. «Історичний календар Кіровоградщини на 2009 рік. Люди. Події. Факти» / Босько Володимир Миколайович. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. – 260 с.
5. Босько В. «Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік. Люди. Події. Факти» / Босько Володимир Миколайович. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2013. – 260 с.
6. Босько В. «Історичний календар Кіровоградщини на 2019 рік. Люди. Події. Факти» / Босько Володимир Миколайович. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2018. – 260 с.
7. Смоленчук М. Скарби Золотого Поля. Вибрані краєзнавчі розвідки, есеї та статті. Бібліотека видання «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. Серія «Із архівної скарбниці» / Підготовка текстів, упорядкування та передмова Олега Бабенка. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. – 297 с.
8. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф.18. Єлисаветградська міська дума, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.
9. ДАКО. Ф.78 Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії тощо.
10. ДАКО, Ф.499. Златопільська чоловіча гімназія, м. Златопіль Чигиринського повіту Кременчуцької губернії, оп. 1, спр.
11. ДАКО, Ф.Р-213, Земельне управління Зінов'євського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м.Зінов'євськ, оп. 2, спр. 247.
12. ДАКО, Ф.Р-250, Зінов'євський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ, оп. 1, спр. 1559.
13. ДАКО, П-5907, Управління служби національної безпеки України по Кіровоградській області, м. Кіровоград Кіровоградської області.

14. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО), Довідково-інформаційний фонд (ДІФ), Колекція спогадів, інв. № 622.
15. ДАКО, ДІФ, інв. № 1648.
16. ДАКО, ДІФ, інв. № 2222.
17. ДАКО, ДІФ, інв. № №1524–1790.
18. ДАКО, ДІФ, інв. № №1603–1652.
19. ДАКО, ДІФ, інв. №№ 1161–1172
20. ДАКО, ДІФ, інв. №№ 1926–1945.
21. ДАКО, ДІФ, інв. №№ 2194–2195.
22. ДАКО, ДІФ, інв. №№1175–1184.

Віктор Белоус

КООПЕРАЦІЯ КІРОВОГРАДЩИНИ ПЕРІОДУ 1941–1944 РОКІВ*

Статтю присвячено огляду стану артільної справи на території Кіровоградської області під час тимчасової окупації її території нацистами (1941–1944). Показано деякі заходи влади того періоду щодо відновлення та розвитку кооперативного руху, зазначено чинники, які об'єктивно не дали змоги добитися помітних змін на краще в цій справі.

Ключові слова: артіль, кооперація, споживча спілка, базар, заготівельна діяльність, приватна торгівля, розподіл продуктів харчування та промислових товарів.

State of consumer cooperation in Kirovograd region during the temporary occupation of its territory by the Nazi troops (1941–1944) is the subject of this article. Some measures by the then powers-that-be to renovate and develop cooperative movement are shown as well as the objective factors which prevented noticeable changes for the better in this matter.

Key words: artil', cooperation, consumer society, market, procurement activities, private trade, distribution of victuals and industrial goods.

* На час виходу цього видання науковий збірник за матеріалами конференції не вийшов.

У наш час глобалізації та домінування міжнародних мегакорпорацій проблема відносно невеликих за обсягом об'єднань людей із метою спільної виробничої, науково-дослідницької, творчої, врешті-решт, діяльності не втратила своєї актуальності. У даній статті ми, коротко зупиняючись на історії та основних характеристиках артілі як явища, маємо на меті показати як відмінності, так і спільні риси кооперації за часів правління двох зовні різних за ідеологічними засадами владних структур періоду Другої світової війни.

Людина є з одного боку індивідуальністю, з другого – істотою суспільною. Індивідуальність людини, її окремішність є дуже важливою для реалізації особистості. Утім деякі обставини (зокрема, економічного, військового та політичного характеру) змушують людей об'єднуватись для досягнення певної значущої мети.

На нашу думку, саме подібні обставини спричинили об'єднання індивідуальних власників та виникнення кооперативів, артілей. Перші кооперативні підприємства були засновані у Великій Британії на початку XIX сторіччя філантропами, які прагнули поліпшення економічного становища робітників, але вже з 1820–1830 рр. власниками кооперативних крамниць, млинів та хлібопекарень стають і самі робітники. 1844 року англійські ткачі з міста Рочдейл відкрили споживчий кооператив на засадах, що стали основними для кооперації: невисокі пайові внески; обмежена кількість паїв у кожного кооператора; рівноправність усіх кооператорів з одним голосом для кожного; продаж товарів за помірно низькими ринковими цінами та тільки за готівку; однаковість ціни товару для всіх, у тому числі для не членів кооперативу.

Артіль – форма добровільного об'єднання людей для спільної господарської діяльності з подальшим розподілом між ними одержаного доходу. Артіль як господарства громадського об'єднання в Україні відомі здавна. Особливо поширеним був такий її вид, як супруга – традиційна форма угоди самостійних господарів-селян, які, не маючи достатньої кількості робочої худоби, об'єднували тяглову силу, знаряддя та свою працю для оранки, збирання врожаю, молотьби тощо. Засновувались артілі чумаків, до пізніших часів дожили артілі гончарів (Полтавщина, Чернігівщина), артілі рибалок на Азовському й Чорноморському узбережжях. Ще більш ефективною виявилася кооперація. Відчутного розвитку в Україні вона набула перед Першою світовою війною, особливо в західних областях¹.

¹ Щербина Ф. *Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм*. О., 1880; Левитский Н. В. *Артельный договор*. О., 1895; Кучин И. *Рыболовные артели и мелкий кредит: (Из докл. 3-го Всерос. Съезда рыбопромышленни-*

Теоретичні основи кооперації та практичні рекомендації щодо розвитку руху знаходимо, зокрема, у працях О. Чаянова («Краткий курс кооперации», 1915 г., «Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации», 1919 г.); цікавими та важливими є й праці інших науковців та практиків, серед яких варто виділити «Артельные маслодельные заводы и маслодельные лавки» Я. Чижова; актуальними лишаються також наступні праці: (див. *1), дослідження Р.Х. Адукова, А.Т. Айдиной, Р.В. Захарова та інших.

Син священника з Херсонської губернії, студент юридичних факультетів Московського, потім Харківського університетів, журналіст, земський діяч, адвокат, а пізніше викладач Микола Васильович Левитський (1859–1936) із 1890-х років поставив собі за мету застосувати кооперативний (артільний) устрій у сільському господарстві. Першу артіль було створено ним у 1894 році, а в 1895 – розроблено артільний договір².

Текст згаданого договору містить достатньо повне й переконливе економічне пояснення необхідності артілі, її етичні засади: *«Много уже мы, как и наши отцы и деды, жили и вели хозяйство отдельно каждый, но долгий и тяжелый опыт, особенно в недавние неурожайные годы, убедил нас, что каждому из нас в отдельности невозможно, при теперешних еще ценах на хлеб, выбиться из нужды»*³.

Виникло близько 120 артілей, не всі з яких проіснували довго, але все ж дали змогу багатьом своїм членам стати на ноги, перетворитися на самостійних господарів. Артільний рух набув розповсюдження й за кордонами тодішньої Російської імперії, примірники «артільного договору» та консультації з практики його застосування користувалися попитом у Німеччині, Франції, Англії⁴.

ков в Санкт-Петербурге в 1910 г.). К., 1910; Михайлюк К. Молочарські спілки (артілі): *Практ. поради про те, як їх заснувати і провадити в них хазяйство та щотоводство*. К., 1911; *Первая Киевская футлярно-переплетная и печатная артель за десять лет: Возникновение и развитие артели*. К., 1913; Сапожников И. *Ученики и наемный труд в производительно-трудовых артелях*. К., 1913; *Як заснувати молочарське товариство (артіль)*. К., 1913; *Сборник постановлений общих собраний артели русских инженеров в Харькове 1902–1912 г.* Х., 1914; *Баланси артілей системи Облпромади, Облкоопінсоюзу і Лісопромсоюзу м. Києва і Київської області на 1 січня 1939 р.* К., 1939; Гарчева Л. П. *Создание сельскохозяйственных артелей в Советской Республике Тавриды [1918 г.]* // *Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. тр. Дн., 1980.*

² *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. – С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890–1907.

³ *Матеріали Кіровоградської ОУНБ ім. Чижевського*.

⁴ *Большая энциклопедия русского народа* - <http://www.rusinst.ru>.

За часів радянської влади, від кінця 20-х рр., кооперування стало примусовим. Офіційна назва колгоспів – «сільськогосподарська артіль» (за статутом 1935 року). Старі рибальські артілі, наприклад, були перетворені на рибальські колгоспи. За радянських часів артіль утратила найважливішу ознаку цієї форми громадської праці – добровільність, перетворившись на засіб цілковитого підпорядкування людини інтересам держави.

«Практично всі дослідники єдині у думці про те, що на початку 20-х років УРСР (як і інші радянські республіки) перебували у стані найгострішого соціально-економічної та політичної кризи, зумовленої як семирічною воєнною руйною, так і політикою «військового комунізму»⁵. Втрати України за роки війни склали 10 млрд. карбованців золотом. Виробництво промислової продукції знизилось і складало 10% його довоєнного рівня.

Життєвий рівень робітників знизився приблизно в 3 рази. Водночас посівні площі скоротились на 15%. Валовий збір збіжжя в 1920 році склав 38,5% від рівня 1913 року. Катастрофічна посуха та неврожай 1921 року ще більше загострили хлібну проблему. 1922 року голод охопив в українських губерніях до 5,6 млн. осіб, або 25% населення. Голодомор став не тільки наслідком несприятливих природних чинників, але й політики більшовиків. За неповними даними, у 1922–1923 рр. з України було вивезено майже 18 млн. пудів зерна: 2,5 млн. – до Росії та більше 15 млн. пудів – на експорт»⁶.

Незважаючи на рішучі заходи влади, голод став реальною загрозою, перед якою Політбюро партії різко змінило свої ж принципи настанови, які передбачали відносне скорочення капіталістичних елементів міста й села, щоправда, за допомогою економічних, а не адміністративних, тим більш надзвичайних, заходів. На XIV з'їзді ВКП(б) у грудні 1925 року Сталін заявляв про значні поступки селянству, яке *«не может жить в данных условиях ... без известного оживления капитализма»*⁷.

Сталін змінив свою думку після поїздки до Сибіру (1928 рік): *«Стране нужен хлеб»; «Хлеб надо взять»; «Если мы имеем хлеб, значит можем строить социализм, если хлеба нет, значит не можем»*. Оскільки власником землі була держава, а селянство лише користувалося нею, власник мав повне право ввести певні санкції проти непокірного користувача. Вже в лютому 1929 року на село вирушили озброєні продзагони для вилучення надлишків хліба.

На думку вищого партійного керівництва, яке вирішило відмовитись

⁵ http://history.ukraine-in.ua/unr_ussr/istoricheskij-ocherk-nepe.

⁶ http://history.ukraine-in.ua/unr_ussr/istoricheskij-ocherk-nepe.

⁷ Сталин И. В. Соч. т. 7. с. 357.

від ринкових відносин, альтернативою НЕПу мала стати масова колективізація.

За нормальних ринкових умов село неминуче б пішло шляхом капіталізації, розвиваючи та затверджуючи фермерський тип господарства, що призвело б до ще більшого зубожіння бідноти та частини середняків, але міцні великі господарства могли б значно підняти свою продуктивність. Подібна позиція суперечила політичним засадам влади.

Іншим вибором була загальна кооперація дрібних господарств та створення на їх базі великих сільськогосподарських виробничих колективів – колгоспів. Невеселе прислія́я «Колгосп – справа добровільна: хочеш – вступай, не хочеш – корову конфіскуємо» має своє коріння в сказаних Й. В. Сталіним під час його поїздки Сибіром на початку 1928 року словах: «С Советской властью нельзя не считаться». И эта силовая аргументация производит свое влияние на середняка»⁸ (до речі, тексти деяких виступів Сталіна того періоду були опубліковані тільки 1949 року).

Співробітник Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України, знаний історик Іван Петренко в своїй книзі «Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині»⁹ достатньо уваги приділяє огляду функціонування кооперації в нашій області за часів тимчасової окупації її території. Окремі положення цієї книги ми (з люб'язного дозволу колеги-автора) нижче широко використовуємо.

Упродовж десятків років жителі Кіровоградщини, як, проте, і всієї країни, відчували гостру потребу в одязі, взутті, предметах побуту, продуктах харчування. Усе це наслідки вкрай мілітаризованої радянської промисловості. Легка промисловість теж обслуговувала переважно потреби багатомільйонної Червоної Армії.

З початком війни та нацистської окупації Кіровоградщини ситуація тільки погіршилася, адже при відступі Червоної Армії важливі промислові об'єкти або вивозилися на схід, або знищувалися. Дії гітлерівської армії теж завдали значних руйнувань господарству області. Місцеві мародери безцеремонно пограбували магазини, торгівельні бази, склади, тож поневолене населення, особливо міське, змушене було виживати в надзвичайно складних умовах, постійно стоячи перед проблемою: де взяти перш за все продукти харчування, одяг, сіль, сірники, паливо тощо, покладаючись при цьому тільки на власну винахідливість і підприємливість. Новостворена українська влада це заохочувала.

⁸ *Известия ЦК КПСС. 1991. № 6. с. 211.*

⁹ *Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать») – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. – 554 с.*

Гітлерівське військо багато хто з селян зустрічав із великою надією на те, що вони ліквідують ненависні для народу колгоспи, а землю розподілять. Минав місяць за місяцем, а колгоспів, лише змінивши їм назви на громадські двори, ніхто не реформував. І не дивно: загарбники скористалися винайденою більшовиками надзвичайно ефективною формою нещадної експлуатації землеробів у формі колгоспів-трудоднів. Ось такі колгоспи з «вимуштруваними» колгоспниками надавали можливість окупантам нещадно грабувати сільське населення.

У Кіровоградській міській управі в серпні 1941 року запрацював відділ із відновлення мережі магазинів, налагодження торгівлі продуктовими та промисловими товарами. Торгівля, як державна, так і приватна, розпочала поволі відроджуватися. Упродовж наступного 1942 року кількість приватних торгових магазинів тільки зростала.

Загалом у Кіровограді на середину 1942 року працювали 8 приватних магазинів «різного краму»; 4 крамниці гончарних виробів; 4 залізо-скоб'яних магазинів; 2 заїжджих двори; більярдна; фотосалон; 2 комісійні магазини. Крім того, власні магазини мали деякі майстерні та заводи міста. Окрім приватних та державних, упродовж всього періоду окупації діяли 3 продуктові крамниці та сезонні ларьки Кіровоградської облспоживспілки.

Сільські жителі обслуговувалися магазинами споживчих товариств, які торгували як промисловими товарами (кінською упряжжю, сапами, цепами, відрами, глиняним посудом і т. п.), так і отриманою від заготівельних контор дефіцитною продукцією чи товарами (сірниками, сіллю, цукром, горілкою, мануфактурою тощо). Райспоживтовариствам також належали пекарні та хлібні магазини. Однак продуктами харчування селяни, на відміну від міських жителів, забезпечували себе самі майже повністю, отримуючи її з власного господарства та з комори громадського двору – на т. зв. трудодні. У багатьох випадках селянам за здане молоко, м'ясо чи курячі яйця видавали, крім грошей, «довідки закупу». З ними селяни зверталися до магазинів районних споживчих спілок, де брали сіль, цукор, сірники, текстиль тощо на певну кількість т. зв. «пунктів», що відповідали якійсь сумі грошей, передбачених за здані продукти харчування в рахунок планів, або понадпланово.

Ініціатива багатьох жителів області, діяльність новоствореної української влади, спричинили відновлення діяльності системи торгівлі та закладів громадського харчування, як приватних, так і державних, допомогли мінімально задовольнити попит населення головним чином у продуктах харчування, сприяли уникненню голоду на території Кіровоградщини впродовж всього окупаційного періоду.

Працелюбне населення, узявшись до роботи, поволі оговтувалося від напівголодного довоєнного існування. Щодо кількості худоби в господарствах жителів сіл і міст, упродовж 1942 року окупанти, руками підкорених, прагнули наростити її кількість, тож будь-які обмеження зникли зовсім.

Порівняно з довоєнним часом, за функціонування безпросвітної колгоспної системи та накопичення всіх ресурсів для війни, хліба, м'яса, олії, молока та ін. у селян з'явилося значно більше. Як наслідок – постійне зростання сільського населення. Утім тих, хто повернувся з перемогою, чекав голод, бо відновлена радянська влада відразу й безцеремонно відібрала в населення майже всі продукти харчування, особливо на селі, чим, вже в повоєнний час, спровокувала справжнісінький голод: полиці магазинів та комори колгоспів миттєво спорожніли вже в 1944 році.

Упродовж дуже короткого часу відновили свою роботу базари. Вони функціонували в містах, у кожному райцентрі та в багатьох селах. Міська управа, щоб збільшити довіз продуктів харчування, відразу розіслала до приміських сіл листи, у яких роз'яснила, що віднині запроваджується вільна торгівля всім виробленим у селянських господарствах, і що довіз цього до міста теж є вільним. У роз'ясненні вказувалося на місця продажу – тільки базари, та було попереджено про обов'язкове дотримання цін, встановлених німецьким командуванням. Службі порядку наказали не допускати торгівлю у дворах міста, на тротуарах та вулицях. Місцева влада значно сприяла базарній торгівлі, хоча її діяльність та можливості всіляко обмежувалися окупантами.

З 15 грудня 1942 року знову категорично заборонялося продавати харчі на базарах, а тим, хто мав «зайві продукти», рекомендувалося здавати їх в кооперацію для розподілу між населенням за встановленими цінами. Однак не тільки гітлерівці виявилися такими вигадливими: після війни радянська влада теж суворо забороняла продаж на базарах печеного хліба, олії та зерна, борошна, зокрема восени 1946 року, коли післявоєнний голод вже стукав ледь не в кожному домівку жителів області.

У роки нацистської окупації відновили свою роботу районні споживчі спілки та підпорядковані їм заготівельні контори. На 15 листопада 1941 року РСС на Кіровоградщині налічувалося 30. Ось що про одну з них, Чигиринську райспоживспілку періоду окупації, писала газета «Українські вісті» в номері за 8 липня 1942 року: «За час свого існування райспоживспілка широко розгорнула свою роботу. В районі організовано 19 сільських споживчих товариств, 38 крамниць, ресторан, хлібопекарню, кустарно-махорочну фабрику, рибокоптильню та заготконтору. В свою чергу заготконторою збудовано плодоягідний комбінат, що почав переро-

бляти клубніку, смородину та шпоришки на повидло та вино». Підстав для сумнівів у правдивості цієї статті немає жодних. Єдине, на що не вказала газета: кому призначалися всі заготовлені тонни й центнери продукції та сировини. Відповідь очевидна – окупантам.

Онуфріївська РСС утримувала невеликий маслозавод, пекарню, готель. У селах району їй підпорядковувалися 2 лозартілі, 4 рибартілі, 1 кошолкова, 1 цегляно-гличикова та 1 бондарська артілі.

Для послуг жителів Бобринця працювала хлібопекарня РСС. Так, за період із 15 червня по 1 серпня 1942 року на ній випекли 16570 кг хліба. Для німецького війська його відправили 928 кг, місцеві жителі розібрали на картки 14798 кг хліба, «іншим» припало 1520 кг. Пекарня також мала в запасі майже 6,5 тонни борошна.

Бобринецька РСС утримувала в райцентрі кілька магазинів, де отоварювалися українські та німецькі родини. При цьому простий підрахунок показує, що на 1 талон український робітник чи службовець отримав 130 грам олії, а «фольксдойче» – 1 кг 400 грам, або в 10 разів більше. На 1 талон українець отримав 1 кг 100 грам крупів, а «фольксдойче» – майже по 6,5 кг. Споживчі спілки в роки окупації справилися із завданням забезпечення населення хлібом, крупами, м'ясом, олією за тими нормами, встановленим окупантами. Поставлена в суворі рамки постійного контролю з боку німецького керівництва, українська влада багато чого не змогла зробити, проте й голодних смертей від виснаження теж не допустила.

Заготівлю всього необхідного окупанти наказали здійснювати через систему заготівельних контор, що діяли при кожній районній споживспілці, та через їхні підрозділи у формі заготівельних пунктів сільських споживчих товариств. Саме ці заготпункти, що відкрилися ледь не в кожному селі, розгорнули шалену діяльність із заготівлі найрізноманітнішої сировини. До заготівлі долучилися й діти, зокрема учні шкіл, тож мали власні зароблені кошти. Значний матеріальний стимул працював не гірше будь-яких наказів чи розпоряджень. Практично впродовж всього року збиралися пляшки, бите скло світле й темне, пух-пір'я, роги й копита, хутро, консервні банки, старе сало, метал чорний та кольоровий. Заготівельні контори формально перебували в підпорядкуванні РСС, а фактично – у створеній окупантами організації «Централост», яка й вивозила з області все заготовлене й зібране. Тож заготівельні контори працювали на благо окупантів, збираючи для них продукти харчування та сировину.

Свого часу радянська влада повністю винищила такий соціальний прошарок, як кустарі (ремісники), доценту відібравши в них засоби виробництва, а в багатьох – і життя, звинувативши їх в експлуатації найманої

праці, паразитичному способі життя тощо. У роки нацистської окупації ставлення до кустарів (ремісників) з боку влади було відносно лояльним, а вимоги – невеликими: обов'язково зареєструватися та платити податки, не вдаючись при цьому до обману фінансових органів чи будь-якого іншого шахрайства, зокрема із замовниками. Тож в умовах нацистської окупації кустарі задовольняли попит населення в одязі, взутті, знаряддях праці, посуді, у наданні багатьох послуг. У цю сферу діяльності були залучені тисячі жителів області.

Зайве доводити, що будь-який тоталітарний режим прирікає населення на злидні, голодне або напівголодне існування та рабську працю, як свідченням чого став довоєнний період у СРСР. Однак і нацизм приніс поневоленому народу бідність, досить обмежене харчування та тяжку працю. Як і за більшовиків, так і в умовах «нового порядку», продукти харчування розподілялися на картки. Оскільки розвиток приватної ініціативи заохочувався, то у фізично здорової людини можливостей для збагачення власного раціону побільшало. Тому картки на хліб та продукти харчування – це та мінімальна норма споживання, про забезпечення якої дбала українська влада, оглядаючись, звичайно, на окупаційну.

Вересень 1941 – кінець 1943 року – час відносно вільної, навіть в умовах нацистського окупаційного режиму, підприємницької діяльності наших громадян. Цю діяльність неможливо недооцінити, адже численні кустарі (ремісники) на прожиття заробляли власною, переважно чесною та добросовісною працею, отримували від неї засоби для існування своєї сім'ї, надавали різносторонню допомогу землякам, поліпшуючи їхній побут, наповнювали районні й міські бюджети тощо. З відновленням радянської влади будь-яка вільна, поза колгоспом, заводом чи установою, діяльність населення, включно з підлітками, престарілими та інвалідами війни, жорстко переслідувалася та всіляко каралася. Ті, хто цим все-таки займався, свою діяльність не афішували, бо надзвичайно боялися всіляких переслідувань та покарань.

Страшенну бідність власного населення радянська влада зазвичай пояснювала однією причиною – наслідками війни. Проте справжня причина такого становища крилася в страхітливій природі сталінського тоталітарного режиму. Саме такий чи подібний державний устрій, у якій би частині світу він не існував, і є причиною кричущої бідності власного народу.

Велика держава під назвою СРСР проіснувала ще понад 40 років після тієї страхітливої війни, а потім розпалася: не завдяки військовій агресії інших країн, а під тиском власних економічних, соціальних, національних, демографічних та інших нездоланих проблем, породжених винятково тоталітаризмом.

Свій внесок у цей розпад зробило й небажання країни дозволити ДОБРОВІЛЬНІ виробничі об'єднання громадян. Це стало можливим вже після так званої «перебудови» з появою «нових кооперативів» та подібних до них утворень (ТОВ, АТ тощо), але вони мали деякі відмінності від традиційної, усталеної давно форми артілей.

Утім, незалежно від форми подібних об'єднань громадян, усі вони використовують у якості неофіційного девізу латинське «*Viribus unitis*», бо перемога цієї виробничої, наукової, творчої одиниці можлива тільки за умови добровільної концентрації зусиль її учасників.

6th International Conference,
Holocaust Museums and Memorials in the 21st Century:
Challenges and Opportunities,
May 21-22, 2019. Riga, Latvia

Victor Belous

**POGROMS IN CENTRAL UKRAINE: KIROVOGRAD
REGIONAL HISTORY OF JEWISH SUFFERING
IN THE DISCOURSE OF MODERN UKRAINIAN
EUROPEANISM***

The pogroms, a vile phenomenon, characteristic of Eastern Europe at the beginning of the XX-th century, may be quite correctly named as “roots of Holocaust”.

This paper, prepared especially as a report to the Riga Forum-2019, touches on the problem of those roots for the Holocaust, namely, the pogroms with its victims, perpetrators, witnesses and “righteous of the people of the world”. As a vivid and a characteristic example, the pogrom in the town of Elisavetgrad, Ukraine, in 1919 is cited. The number of victims has not been established till now, the places of their internment still remain unknown.

The author emphasizes the necessity for intensifying research work with different sources of information, concerning Holocaust; for recruiting youth of varying nationalities to take part in investigative activities; for raising financial assistance from NGOs, etc.

Key words: pogroms, Boksheviks, pale of settlement, N. Grigoriev, L. Trotsky, places of internment, Ukraine in 1917–1922.

** На час виходу цього видання науковий збірник за матеріалами конференції проходив додрукарську підготовку*

Bearing the name of the “God-chosen” people, the Jews have been a rather persecuted people throughout all of their long history. The reasons for and the details of it have been explored widely and are well known.

The Jewry of the former Russian empire (and later – the Soviet Union) has been concentrated mostly on the territories of modern Ukraine (what now is Kirovograd region being one of them) and Byelorussia, partly Moldavia and Lithuania. Laws on “the pale of settlement” prohibited the Jews (with small exceptions) from living in villages and the cities of Kiev, Sevastopol and Yalta. The law was made null and void on April 2, 1917.

The Bolsheviks, being adepts of Marxism, tried not to distinguish between nationalities, but in the ranks of parties of Marxist orientation there were many of them. Some tried to hide their given names behind pseudonyms (so in the history of the Communist party we have Trotsky (Bronstein), Zinoviev (Radomyslsky), Kamenev (Rosenfeld), Radek (Sobelson) and many others. A person’s nationality objectively exists in the society and it is not easy to hide it, that’s why in the eyes of a man-in-the-street Jews were often associated with Communists. The younger generation, tired of the pale of settlement and intermittent harassment, gladly and readily absorbed new ideas and actively supported the Bolsheviks and other revolutionary parties, joining the ranks of the Red Army and, later, after the Civil war, the CheKa. Criminal cases of the first years of the Soviet power show so many Jewish names among the investigators (hard to believe, but in our district CheKa there was a man with the name of Hitler)! This factor surely added to the already-existing primitive anti-Semitism and the idea of “cunning Jews always trying to repress Christians”. Practically all of the Party’s actions and initiatives were considered “underhanded Jewish scheming intrigues”, thus producing negative reactions within the rest of the population. (According to some sources, the percentage of Jews in the first Bolshevik government was about 95%).

The government took the line of integrating the Jews into the society, providing them with land plots, etc. A chance was given them to migrate to the Palestine to unite within the limits of the “promised land”. The autonomous republic of Birobidzhan was created in the Far East of the country, where some of the Jews went to live and settled there for good. These actions were intended for appeasement of Jews. Continuing the trend, some Jewish quasi-national bodies, like the Jewish Comsomol (Young Communists’ League), national cultural, sports and trade union societies (like “Maccabee”, “Histadrut”, etc.) were created in the country and allowed for some time to function. Though, the Soviet State with its dominant Marx’s doctrine about proletariat having no nationality, later quite effectively compromised those organizations and then destroyed them.

In this process certain acts of repression against persons of Jewish

nationality, accused of taking part in the activities of those organizations, are documented in the early years of the Soviet power: a 20-year Jewish orphan girl Hawa Aptekar, a house-help (parents killed by “cossacks” in a pogrom) was sentenced to three years of exile to the Urals for taking part in the Jewish scout movement and applying for a visa to Palestine in 1927 [1]; Riva Zlobinskaya, b. 1902, twice arrested for allegedly being a member of a “Jewish nationalist counter-revolutionary underground organization”, was tried and exiled in 1926 and 1931; tried again on the same charges and executed in 1938 [2]. The author of this article is currently researching the problem.

Holocaust as a phenomenon of the second half of XX century has its roots in much earlier history of the mankind. Speaking of the new history one must not but mention such a cruel manifestation of anti-Semitism as the pogroms. Native speakers of Russian ought to be ashamed of this word entering many European languages as a symbol of murdering, rape and looting, this too common an expression of a search for scapegoats for each and every evil that befell other nations.

Pogroms were common enough in Eastern and Central Ukraine, the town of Kropyvnytskyi (formerly Elisavetgrad, Zinovievsk, Kirovo, Kirovograd) being a typical place in this practice. The town (the birthplace of such prominent personalities as Leo Trotsky, Gersh Radomyslsky aka Zinoviev) has grown around the earthen fortress (erected in 1754), which attracted Ukrainian and Russian peasants; Polish and Jewish apothecaries and traders; German and British military, doctors and craftsmen, Gypsy blacksmiths and cattle-hustlers, etc. All of them made up the future multinational, multicultural and multiconfessional population of Elisavetgrad, streets and markets of which heard and understood many languages of its mixed populace. There was no “pale of settlement” in the town.

The carnage of Russo-Japanese war (1904-05) and the so-called First Russian revolution of 1905-07, of WWI and the consequent revolutionary events had its indelible effects on the economics of the then Russian empire, leading to drastic pauperization of wide masses of population. One of the effects lay also in the fact, that “the man with the gun” had entered peaceful civilian towns, villages and settlements, bringing with him havoc, disorder, rampage, looting and rape. Soldiers of all those conflicts were not afraid of shedding their blood and did not care much about the lives of others. They were also tainted by the Bolshevik and other marginal, criminalized ideologies, vesting them with powers of remaking the society.

There happened several pogroms in the town of Elisavetgrad in the beginning of the last century, but they mostly had a “material” base: shops and flats, belonging to Jews, were primitively looted. Later, when Communist ideology and its practical implementation in the country was (and not for nothing!) identified with Jews, the pogroms took a somewhat ideological, anti-Semitic tint.

The largest by its scale pogrom took place here on May 15 through 19, 1919. At that time the town was under the power of N. Grigoriev, a former Bolshevik military commander, who was then not affiliated with any of political parties due to sudden ideological and economic discrepancies. He considered all Jews to be either Bolsheviks or their accessories. On entering the town his troops opened all prisons and places of containment, liberating not only political prisoners, but criminals too. The looters joined ranks with the “black hundreds” and peasants from neighbouring villages, who came to the town to rob the Jews. Workers, students, teenagers and senior persons alike also took part in the pogrom. According to different sources, several thousands (1 to 5) of town dwellers died, though the exact figure was never established. There remained no known mass graves or places of internment. No monuments were erected [3].

The difficulty in establishing the exact number of victims is one of the common features between the pogroms and the Holocaust. Another such feature is the number (and, very often, the identities) of the persons, who saved Jews. In the case we are speaking about now, the pogrom of 1919 in Elisavetgrad, some of the names have been found out by researchers. Among them are Ukrainian women Rakulenko (she saved about 40 lives) and Kalabin, a Russian man Platonov, a Georgian by nationality Kandelaki. One of the activists, working with the State Archives of Kirovograd region, Nina Babansky, told the author the story of her grandfather, Tichon Babansky, a former officer in the Russian (pre-revolutionary) Army, who donned his dress uniform (sabre and medals included) and stood in the gates of his property (there lived some Jews too). He resolutely told the looters to get away. The families of the thus saved Gutmans, Spectors and Brouns later presented him with an icon, This icon was sold by the Babanskys to buy bread for the family in the Great Famine of 1932–33! A vivid illustration of interconnected good deeds!

Some information on pogroms can be discovered quite unexpectedly, as was the case recently. Working on the archival criminal case of a victim of the Great Terror, the author found a description of a pogrom by Denkin forces in the mostly Jewish village of Zlatopol (Novomirgorod) in 1919. This information was contained in a protocol of interrogation of a person, accused of cooperation with Denikin White Army, then active in the region [4]. Joint work continues now with local journalists and volunteer ethnographers to try and discover additional information about the fact. A possible suspected place of internment of victims has already been found in a nearby forest. Further progress (which quite understandably requires certain material funding) is hindered by lack of interest to the problem not only in the locals, but in the younger generation in general. Same applies fully to the Jewish national community.

Modern independent Ukraine is willing to join the EU. There might be certain difficulties along the way: the problem of national tolerance being one

of them. What we suggest to further the research work on discovering roots of the history of Jews in the territories of the former Soviet Union is to:

a) create and organize SAR (Search-And-Research) groups and patrols for work on former cemeteries and places of internment; enthusiasts to investigate newly attained data. Such groups will need equipment (deep penetration “earth” radars, etc) and transportation provided, their per diem expenses covered;

b) intensify work with the youth (of different nationalities!), trying to instill in them interest in history research, which should itself be presented as a polymetallic ore (there are different metals in varying percentage in it);

c) persuade colleagues to more attentively work with their sources, looking and trying to find even smallest moments of Jewish history in them;

d) apply for help (and, strange as it may seem) understanding from the local synagogues (so far, no positive response!). Archives (such as ours), being a government organization, do not have funds for field research. The monies should be provided by NGOs, but they are not many and stingy!

A famous Soviet poet Vladimir Mayakovsky compared poetry to mining radium: Poetry is like mining for radium: / you produce a gram – you toil for a year /. For a single apt word / you shovel away / tons of verbal ore.

History is very much the same process, where researchers suffocate in musty archives to discover a grain of human history, a fact of a human life. Quoting the same poet:

Listen,/ if stars are lit,/it means – there is someone who needs it./ It means it is essential/ that every evening/ at least one star should ascend/ over the crest of the building /(1914).

So, let’s toil in the dark “mines” of dusty and musty archives in the ever-enticing hope that our efforts will produce a gram of new knowledge, will help us light a new and unknown star, however small, of a formerly lost and unduly forgotten history of a simple human life...

Alas, the Time flies, and victims, perpetrators and witnesses of those days have gone from this world. The times they had seen (and had acted in) can be reconstructed by using sources, some of which we quote below for the researchers to use.

REFERENCES:

1. SAKR – State Archives of Kirovograd region, Fund 8907, Inventory 2-p, Case 4026-p, Aptekar; 1938;
2. SAKR – State Archives of Kirovograd region, Fund 8907, Inventory 2-p, Case 4848-p, Zlobinska; 1938;
3. SAKR – State Archives of Kirovograd region, Fund 8907, Inventory 2-p, Case 3989-p, Poliksha V., 1939;
4. SAKR – State Archives of Kirovograd region, Izvestia of Elisavetgrad Soviet of workers’ and peasants’ deputies, May, 1919, Unit of storage 2322.

**Міжнародна наукова конференція
«Соціально-гуманітарні дослідження
та інноваційна освітня діяльність»,
м. Дніпро, 24-25 травня 2019 р.**

**Міністерство освіти і науки України
Близькосхідний технічний університет
Венеціанський Університет Ка-Фоскарі
Інститут філософії НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Олег Бабенко

ДОКУМЕНТИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА ОБЛАСНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ ПРО БУДІВНИЦТВО КРЕМГЕС*

Будівництво Кременчуцької гідроелектричної станції з самого початку носило масштаби, що виходили за межі Кіровоградської області. Управління будівництвом здійснювалося з відома і під контролем Кабінету Міністрів УРСР та ЦК Комуністичної партії України. З цієї причини і саме будівництво відображене не тільки у колекції Державного архіву Кіровоградської області, але й у архівах м. Київ, що зберігають документи центральних органів влади УРСР. Столичні архівні установи представлені

** Олег Бабенко. Документи центральних та обласних архівних установ України про будівництво КремГЕС / Олег Бабенко // Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 24-25 травня 2019 р., м. Дніпро. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. – С. 100–102.*

фондами Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВОВУ).

Окрім того, у забезпеченні будівництва людськими та матеріальними ресурсами брали участь сусідні з Кіровоградською Полтавська та Черкаська області. Також до Херсонської та Миколаївської областей Української РСР здійснювалося переселення мешканців майбутньої зони затоплення Кременчуцького водосховища. Відповідні документи, що стосуються різних боків будівництва потрапили і до обласних архівів Полтавської, Черкаської, Херсонської та Миколаївської областей.

Метою даної публікації є коротка характеристика фондів, документи яких відображають як саме будівництво станції, так і різноманітні процеси, що його супроводжували, і зберігаються у київських, полтавських, черкаських, миколаївських та херсонських архівних установах.

Серед партійних документів, що визначали перебіг будівництва станції та створення водосховища, насамперед слід згадати постанови, інформації та розпорядження Центрального комітету Комуністичної Партії України. Будучи головним органом партійного управління та контролю за всіма сторонами життя радянської України, ЦК КПУ мав опікуватися і станом справ на КремГЕС, що була, безумовно, промисловим об'єктом загальнореспубліканського значення. Актуальні для дослідження цього питання документи зберігаються у фонді №1, опис №6, ЦДАГОУ [1].

Документи, що висвітлюють контрольно-розпорядчі функції вищого партійного керівництва республіки щодо створення водосховища, зосереджені у одиницях зберігання № 2038, № 2062, № 2073. Насамперед це протоколи засідань Президії Центрального комітету з додатками. Саме протоколи засідань містять відомості про обговорення тих або інших питань зі створення самого водосховища, а також постанови (як результат розгляду), що визначають конкретні завдання для вирішення відповідних питань. Також у додатках до протоколів можна знайти інформацію про певні проблеми на будівництві, а в самих протоколах – щодо осіб, відповідальних за вирішення цих проблем [1].

Безпосереднє керівництво будівництвом станції, а також його фінансування здійснювала Рада Міністрів УРСР, документи якої зберігаються у ЦДАВОВУ. В основному, масив документів, що стосується будівництва КремГЕС, зосереджено у фонді № 2, де містяться постанови Ради Міністрів за різні роки. У описах № 9 та № 12 цього фонду зосереджені документи, що стосуються створення водосховища при Кременчуцькій гідроелектростанції, передусім – це оригінали постанов РМ УРСР за

1953-1959 рр., у тому числі і з питань капіталовкладень у будівництво та створення водойми, очищення дна майбутнього водосховища, а також переселення мешканців зони затоплення [2].

В одиниці зберігання №1885 (том 2 опису № 9) сконцентровані документи, що висвітлюють хід підготовки чаші майбутньої водойми Кременчуцької ГЕС до затоплення. Одиниця зберігання № 3572(том 3) містить матеріали про лісоочистку зони затоплення.

В описі № 12 фонду 2 містяться документи, що стосуються спорудження у районі будівництва так званого Нового міста і питання ліквідації м. Новогеоргіївська [2].

Одиниця зберігання № 217 фонду №4906, опис 1, містить матеріали, присвячені питанням підготовки до будівництва станції, а також початку її будівництва [3]. Одиниці зберігання № 600, 624, фонду № 4487, опис 1, містять міжвідомче листування, що супроводжувало створення КремГЕС [4].

Процес будівництва КремГЕС також задокументований у фондах архівних установ сусідніх із Кіровоградською областю: Державного архіву Черкаської області (ДАЧО) та Державного архіву Полтавської області (ДАПО).

У названих архівах містяться документи, що стосуються переселення людей із зони затоплення Кременчуцького водосховища, а також санітарної очистки зони затоплення та підтоплення, будівництва захисних споруд. Відповідно вони містять розпорядчі документи керівництва областей та районів, матеріали про перебіг переселення, вирішення проблем переселенців стосовно побудови помешкань на новому місці, наділення їх землею, скасування податків на втрачені землі та отримання компенсації, а також різноманітні фінансові розрахунки.

Зокрема в ДАЧО документи, що стосуються зазначених питань містяться в описах №2 і №3 фонду Р-80 (Виконавчий комітет Черкаської обласної Ради депутатів трудящих) [5]. У Ф.Р-80 також міститься інформація, що стосується проблем можливого підтоплення м. Черкаси та їхнього вирішення.

Безпосередньо вирішення завдань із переселення колгоспників, земельних та технічні питань, що виникали у зв'язку з переселенням, знаходилося у межах компетенції виконавчих комітетів відповідних районних рад Черкаської області. Матеріали, що документують зазначене, зосереджені у описі № 3 фонду Р-624 (Золотоніський райвиконком), описі № 3 фонду Р-539 (Чигиринський райвиконком), описі № 2 фонду Р-2038 (Іркліївський) райвиконком [6].

У ДАПО цікавим для нас є фонд Р-4085 (Полтавська обласна рада депутатів трудящих), зокрема опис № 10, у якому зібрані документи Гра-

дизького, Оболонського, Кременчуцького та Кишеньковського районних виконавчих комітетів Полтавської області. Документи стосуються головним чином проблеми переселення мешканців зони затоплення. Тут представлені штатні розписи та різноманітні фінансові документи оціночних комісій, плани переселення виконкомів, обговорення та різноманітні документи, пов'язані з проблемою можливого затоплення та підтоплення району Кременчук-Крилів, а також різноманітні контрольні документи, що стосувалися виконання рішень з переселення та використання фінансів. [7]

Певна кількість документів, що стосуються будівництва Кременчуцької гідроелектростанції, зберігається у фондах архівних установ Миколаївської та Херсонської області. Зокрема у описі №12 фонду Р-992 Державного архіву Миколаївської області та описі №6 фонду Р-1979 Державного архіву Херсонської області, що належать відповідним обласним виконавчим комітетам. Документи висвітлюють перебіг виконання постанови Центрального Комітету Комуністичної Партії України та Ради Міністрів УРСР про переселення колгоспників із зони затоплення до Миколаївської та Херсонської області [8; 9].

Таким чином, наведений перелік документальних джерел надає можливість (додатково до комплексу відповідних документів із фондів Державного архіву Кіровоградської області) більш повного висвітлення різноманітних аспектів процесу будівництва Кременчуцької ГЕС та створення Кременчуцького водосховища. Якщо центральні архівні зберігають в основному розпорядчі документи, що визначали головні завдання станційного будівництва та створення водосховища, то обласні архіви – документи, що деталізують ті самі процеси, особливо з питання переселення населення з зони затоплення, і свідчать про матеріальні затрати, власне перебіг самого переселення, а також різноманітні порушення під час переселення: як управлінські помилки, так і свідомі зловживання з боку посадових осіб різних рівнів.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. ЦДАГОУ, Ф. 1, оп. 6.
2. ЦДАВОВУ, Ф. 2, оп. 9, 12; фонд 2 опис 9 том 2; фонд 2 опис 9 том;
3. ЦДАВОВУ, Ф. 4906, оп.1, спр. 217.
4. ЦДАВОВУ, Ф. 4487, оп.1, спр. 600, 624, 658.
5. ДАЧО, Ф.Р-80, оп.2, оп. 3.
6. ДАЧО, Ф. Р-539, оп. 3, Ф. Р-624, оп.3, Ф. Р- 2038, оп. 2;
7. ДАПО, Ф.Р-4085, оп. 10.
8. ДАХО, Ф.Р-1979, оп.6, спр. 323, арк.33-38.
9. ДАМО, Ф Р-992, оп. 12, спр. 1718, арк. 3, 14-15.

Олег Бабенко, Виктор Белоус

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ НКВД НА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОМ ТРАНСПОРТЕ*

**(На примере работы сержанта госбезопасности
Льва Ароновича Минчина)**

Захват и последующее удержание банков, учреждений связи, мостов и транспортных терминалов – аксиома любой революции. Большевики, взявшие государственную власть в 1917 году, значительное внимание уделяли транспорту. Услужливые журналисты придумывали выразительные метафоры и сравнения: «стальные мускулы страны», «железные вены народного хозяйства» и т.п., рассказывая народу об успехах на железнодорожном, в частности, транспорте. Этот материал о «стальном слоне» на «железке».

«Руководящая и направляющая сила общества», большевистская партия, решила, что журналисты хорошо, а ВЧК – лучше, и вот уже 7 августа 1918 года Совнарком принял постановление об организации при ВЧК Железнодорожного отдела. Борьба с контрреволюцией, спекуляцией и должностными преступлениями на железных дорогах переходила в ведение железнодорожных отделов ВЧК и местных ЧК. Свыше 50% сотрудников чекистских органов были коммунистами.

С начала 1930-х годов реорганизованные органы ОГПУ начали проведение массовых политических репрессий, своя роль в которых отводилась и транспортным подразделениям ОГПУ (на железных дорогах – окружным, дорожным, линейным ТО ГПУ, их отделениям и оперативным пунктам). В задачи транспортных органов ГПУ входила борьба с открытыми контрреволюционными выступлениями, в том числе с бандитизмом, со шпионажем, с хищениями грузов, с незаконным использованием транспорта. Кроме того, на транспортные отделы ГПУ возлагалась охрана железнодорожных и водных путей сообщения; общественного спокойствия и порядка; уголовно-розыскные функции, оказание содействия органам НКПС в деле восстановления транспорта в тех случаях, когда

** Олег Бабенко, Виктор Белоус. Деятельность органов НКВД на железнодорожном транспорте (На примере работы сержанта госбезопасности Льва Ароновича Минчина) / Олег Бабенко, Виктор Белоус // Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 24-25 травня 2019 р., м. Дніпро. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. – С. 141–142.*

они обращаются в ТО ГПУ, а также выполнение других специальных поручений по охране революционного порядка.

Решение об образовании НКВД СССР было принято на заседании Политбюро ЦК ВКПБ 20 февраля 1934 г., по докладу И.В. Сталина.

Это ведомство рассматривало дела не только во внесудебном порядке, что само по себе противоречило всем принципам права, но и заочно, что противоречило даже Конституции СССР. В его полномочия входило: заключение в концлагерь сроком до 5 лет, административная (без суда) высылка, ссылка, депортация за пределы СССР. Законами СССР существование такого органа не предусматривалось, и четкого регламентирования его деятельности не производилось, то есть это был открыто антиконституционный и антиправовой институт.

На местах (с 1937 года) создавались «тройки» НКВД, в состав которых входили первый секретарь обкома партии или ЦК республики, начальник НКВД соответствующего уровня, прокурор области, края или республики. Комиссия их трёх человек заочно выносила тысячи приговоров «врагам народа», основываясь на материалах органов, а порой и просто по спискам. Особенностью этого процесса было отсутствие протоколов и минимальное количество документов, на основании которых выносились решение о вине подсудимого. Вердикт «тройки» обжалованию не подлежал. За год работы «тройками» были осуждены 767 397 человек, из них 386798 человек приговорены к расстрелу.

Небольшой райцентр тогда Одесской, а ныне Кировоградской области Гайворон (до 1949 г. – местечко с населением около 15 000 чел.) достаточно интересен в железнодорожном отношении: здесь два вокзала (для поездов широкой и узкой колеи), с 1897 г. начали работу железнодорожные мастерские, в 1937 году преобразованные в Гайворонский паровозоремонтный завод.

В местном транспортном отделении НКВД своей активной деятельностью отметился сержант госбезопасности Лев Аронович Минчин. Анализ нескольких десятков возбуждённых им в своё время дел из соответствующего фонда архивных следственных дел, находящегося на хранении в Государственном архиве Кировоградской области устанавливает многочисленные факты фабрикации дел, фальсификации материалов, нарушения им норм т.н. «соцзаконности» и несоблюдения положений Конституции СССР. Минчин искажал показания подследственных и свидетелей, под угрозой оружия заставлял некоторых из них подписывать заведомо ложные протоколы допросов, применял к ним меры физического воздействия и т.п. Отдельные дела были возбуждены им исключительно по нелегализованным оперативным материалам.

В результате этой его «работы» были уничтожены целые семьи местных жителей, сломаны судьбы десятков женщин и детей, чьи мужья и отцы подверглись необоснованным репрессиям. За ошибки власти, недоработки хозяйственных и партийных руководителей местного, областного и союзного уровней своей свободой и жизнью ответили простые труженики – слесари, смазчики, кузнецы, машинисты, работники путевого хозяйства.

Госархивом Кировоградской области подготовлена к печати книга В.Б. Белоуса «**Мартиролог Минчина**», в которой на политическом, экономическом, историческом фоне того периода описаны судьбы невинных жертв «гайворонского палача». Продолжается дополнительная исследовательская и поисковая работа по этой теме.

БІБЛІОГРАФІЯ:

Государственный архив Кировоградской области, Ф. 5907, оп. 2.

Вадим Колечкін

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ВІЙСЬКОВОГО ПОХОВАННЯ БІЙЦІВ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ЧАСІВ ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

**(с. Бережинка Кіровоградського району
Кіровоградської області)**

Бойові дії у районі сучасних сіл Бережинка, Макове та Верхівці, а також неіснуючого нині с. Масляниківка розпочалися у грудні 1943 року. Після визволення Олександрії та Знам'янки підрозділи 5-ї гвардійської армії продовжили наступ у бік м. Кіровоград. Проте у грудні 1943 року частини 5-ї гвардійської армії, що наступали на кіровоградському напрямку не змогли навіть наблизитися до с. Аджамка через шалений опір ворожих танків і піхоти [1].

* *Вадим Колечкін. Проблеми ідентифікації військового поховання бійців Червоної Армії часів ІІ світової війни (с. Бережинка Кіровоградського району Кіровоградської області) / Вадим Колечкін // Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 24-25 травня 2019 р., м. Дніпро. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. – С. 142–144.*

Села Бережинської сільради були визволені частинами 7-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту під час Кіровоградської наступальної операції 5-11 січня 1944 року. Наступ армії розпочався 5.01.1944 у районі сіл Митрофанівка, Червоний Яр, Покровське, Плавні та Новоандріївка. Частини 7-ї гв. А армії у перший день змогли прорвати лише першу лінію оборони німецьких військ. Для завершення прориву у бій вступили частини 5-ї гвардійської танкової армії, що одразу зустріли шалений опір німецьких підрозділів. Лише прорив частин 5-ї гв. А на північ від Кіровограду примусив німецькі 376-у піхотну та 2-у парашутно-десантну дивізії відступати від Покровського та Клинів на захід [2].

6 січня 1944 року підрозділи 7-ї гв. А вийшли до Масляниківки (Бережинської сільради), Клинів, Калинівки, Козирівки. 29-й танковий корпус 5-ї гв. ТА підійшов до приміського села Арнаутове, 18-й ТК – до району Кушівка. У тому числі у ніч 6-7.01.1944 частини 50-ї стрілецької дивізії захопили с. Червоний Яр, а частини 297-ї стрілецької дивізії увійшли до південної околиці с. Масляниківка Бережинської сільради. Вдень, за наказом командира 33-го гвардійського стрілецького корпусу, обидві дивізії продовжили наступ у північно-західному напрямку, на м. Кіровоград. Хоча с. Бережинка безпосередньо не згадується у журналах бойових дій, очевидно, що безпосереднє визволення сіл Бережинка, Мар'євка-Макове та хутір Шевченко-Верхівці здійснювали частини саме цих дивізій. Участь у визволенні села бійців 95-ї гвардійської стрілецької дивізії, а також 110-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії, документами цих частин та їх з'єднань не підтверджується [3; 4].

Наступного дня, 7.01.1944 року, 297-а та 50-а стрілецькі дивізії розпочали бої за м. Кіровоград. Решта частин армії, серед яких була і 97-а гв. стрілецька дивізія просунулися на територію Компаніївського району на лінію сіл Дар'ївка-Федорівка-Мар'ївка-Суслова-Юр'ївка-Зелене-хут. Червоний Кут-хут.Шевченко-Ворошилівка. Таким чином, бої за села Бережинської сільради тривали на протязі частини доби 6-7 січня 1944 року. Після цього частини 7-ї гв. А продовжили наступ у напрямку південних околиць міста Кіровоград [5].

Труднощі ідентифікації полягають у тому, що на території області існувало багато населених пунктів, що мали однакові назви. У даному випадку це селище ім. Шевченка Знам'янського району і хутір Шевченка Бережинської сільради Аджамського району; село Мар'ївка (Єремівка) Знам'янського району та село Мар'ївка (Макове) Аджамського району; нині нежиле село Масляниківка Бережинської сільради Аджамського району та приміське село Масляниківка Кіровоградського району.

За даними на 1976 рік у с. Бережинка вважалось похованими 18 бій-

ців (11 відомих та 7 невідомих), дані за 1992 року є іншими: 48 бійців та 1 особа без воїнського звання, серед яких 12 невідомих. Причини, що призвели до збільшення чисельності похованих невідомі, адже у обох документах не йдеться про перепоховання загиблих.

Так, с. Мар'івка згадується як первинне поховання військовослужбовців 5-ї гвардійської армії, що померли у с. Мар'івка-Єреміївка нині Високобайрацької сільради Кіровоградського району. До цього ж села можна віднести поховання ще п'ятох військовослужбовців 95-ї гв. стрілецької дивізії 5-ї гв. армії, що загинули у бою [6].

Також серед помилково серед увіковічених у Бережинці числиться Юмакулов Хофіс Умарович, що загинув 20.12.1943 року. У той же час 110-а гвардійська стрілецька дивізія згідно з щоденними бойовими звітами брала участь у боях у районі селища ім. Шевченка біля села Андросове Високобайрацької сільради Кіровоградського району [6].

Також поховання семи військовослужбовців прив'язане до с. Масляниківка. Виходячи з дат, номерів частин та обставин поранень можна зробити висновок, що вони померли у приміському селі, що не має стосунку до Бережинки. Також у паспорті від 1992 року на поховання у Бережинці помилково увіковічені 8 танкістів та піхотинців, що загинули у інших селах Кіровоградської області або ж зникли безвісти [6].

Таким чином, можна вважати, що на території Бережинської сільради поховані лише 18 радянських військовослужбовців, що визволяли Кіровоградщину у січні 1944 році і загинули на території сільради. Причина збільшення кількості полягає у плутанині через співзвучність у назвах населених пунктів різних районів Кіровоградської області.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Журнал боевых действий войск 2 Укр Ф. 01.12. -31.12.1943. ЦАМО РФ, фонд 240, опись 2779, дело 399;
2. Журнал боевых действий 5 гв. А за январь 1944 г. ЦАМО РФ, ф. 328, оп.4852, д. 168;
3. Журнал боевых действий войск 7 гв. А. 01.01.-31.01.1944. ЦАМО РФ, ф. 341, оп. 5312, д. 686;
4. Выписка из журнала боевых действий 29 тк . 03.01.- 30.01.1944 г. ЦАМО РФ, ф. 3420, оп. 1, д. 18;
5. Журнал боевых действий 50 сд. 07.01.1944-09.01.1945г. ЦАМО РФ, ф.1159, оп. 1, д. 48;
6. Донесения о потерях 50 стрелковой дивизии, 95 гв. СД, 97 гв. СД, 110, гв. СД, 104 отдельного медико-санитарного батальона, 614 ОМСБ, 29 танкового корпуса. ЦАМО РФ, ф. 58, оп. 977525, д. 254, д. 279, 298; оп.18002, д. 70, д. 109, д. 217, д. 399.

Виктор Белоус

ПРИМЕР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ НКВД*

Фонд архивных следственных дел советского периода в Государственном архиве Кировоградской области – это истории тысяч человеческих судеб, искалеченных и загубленных за годы самозванно «народной» власти. Об одной из этих судеб мы и поведаем.

В результате нескольких случайных совпадений в наших руках оказалось дело № 12376 (фонд 5907 опись 2) на Скоблину Елену Владимировну, 1895 года рождения, заведующую школой с. Тишковка Одесской (ныне Кировоградской обл.). Местное отделение НКВД арестовало её в феврале 1938 года, обвинив в антисоветской агитации и пропаганде, а уже 17 июня того же года Скоблина была расстреляна [1].

История, казалось бы, заурядная, таких многие сотни среди невинных жертв Большого террора, однако есть в ней и интересный пуэнт: Елена Скоблина – родная сестра известного деятеля Белого движения в эмиграции генерала Николая Скоблина.

Скоблин Николай Владимирович родился в 1893 году в семье отставного полковника и черкесской княжны, после окончания Чугуевского военного училища в чине прапорщика прибыл на Юго-Западный фронт, где уже в 1915 году был произведен в подпоручики, а через полгода за исключительную военную доблесть был награждён золотым георгиевским оружием и орденом Святого Георгия 4-й степени. Произведен в капитаны.

После Февральской революции одним из первых прибыл в формировавшийся тогда Корниловский ударный полк. Выступил инициатором отказа от награждения чинов полка Георгиевским крестом Временного правительства: «Не за награды воюем, а за Родину!». С декабря 1917 года – на Дону в составе Добровольческой армии генерала Корнилова, участник легендарного Ледяного похода, лично водил полк в «психические атаки», шесть раз тяжело ранен, контужен. После Октябрьского переворота – помощник командира Корниловского ударного полка, затем командир полка, а в дальнейшем – Корниловской ударной дивизии, кавалер ордена Святителя Николая Чудотворца, высшей награды Русской армии генерала Петра Врангеля, с 1920 г. – генерал-майор. В эмиграции во Франции – председатель полкового объединения корниловцев, один из активных деятелей крупнейшей организации, Русского общевоинского союза (РОВС).

* Виктор Белоус. Пример деятельности органов НКВД / Виктор Белоус // Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 24-25 травня 2019 р., м. Дніпро. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. – С. 141–142.

Пусть это звучит неожиданно и странно, однако в 30-е годы прошлого столетия генерал Скоблин оказывал содействие внешней разведке НКВД, снабжая её инсайдерской информацией об эмигрантских организациях и участвуя в активных мероприятиях. Завербован он был, по всей вероятности, с использованием так называемой «сменовеховской» мотивировки: *«старой России больше нет, но большевики стремятся возродить Россию новую. Неужели Вы, как истинный российский патриот, останетесь при этом в стороне? Нам Вы очень нужны...»* При помощи Скоблина боевой группой НКВД во Франции была произведена закончившаяся неожиданной внезапной смертью объекта попытка похищения генерала Кутепова, среди бела дня с одной из улиц Парижа был выкраден и тайно вывезен в СССР руководитель РОВС генерал Миллер, сменивший на посту руководителя РОВС Кутепова.

В связи с реальной угрозой расшифровки перед окружением генерала Скоблина эвакуировали из Франции. По одним данным, его вывезли в СССР и одно время содержали на одной из конспиративных дач НКВД под Москвой, по другим – при транспортировке его в Испанию самолётом он был убит (вероятно!) и выброшен в море [2]. Для надёжности «закрепления» генерала в СССР находилась его родная сестра. Нам кажется, что после ликвидации самого Скоблина необходимость в заложнице отпала. Женщину арестовали и по сфальсифицированному обвинению казнили. Взятие заложников активно практиковалось обеими сторонами конфликта в период Гражданской войны и, похоже, не прекратилось с её окончанием.

В фольклоре нескольких стран мира есть притча о скорпионе, который попросил лошадь перевезти его через бурную реку. Лошадь согласилась при условии, что скорпион её не ужалит, но на середине реки скорпион таки не сдержался. На справедливое замечание животного о том, что теперь они оба погибнут, насекомое ответило: «А такова моя природа, я не могу иначе!».

Пусть эта фабула будет воспринята не только как метафора, но и как напоминание о том, что в жизни нас окружает множество «скорпионов», «благодарность» которых может быть только чёрной! Генерал Скоблин этим вредным насекомым поверил...

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Государственный архив Кировоградской области, Ф-5907, оп.2, д. № 12376.
2. Белоус В. Выбор времени: маленькая грустная повесть из далёких 1930-х: [Текст] эссе. – Кропивницкий: Центрально-Украинское издательство, 2019. – 92 с.

Міжнародна наукова конференція
«Безпека в сучасному світі»,
м. Дніпро, 27-28 вересня 2019 р.

Міністерство освіти і науки України
Близькосхідний технічний університет
Венеціанський Університет Ка-Фоскарі
Інститут філософії НАН України
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Олег Бабенко

РЕЦЕПЦІЯ АНГЛОМОВНОГО ПОЛІТИЧНОГО ТРИЛЕРА ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЗМІЦНЕННЯ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В СОЦІАЛЬНО- ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ*

Безпека країни, спокійне життя її народу, власне, сама українська державність зараз приймає геополітичний виклик, випробування зброєю. Здавалося б: саме час для прислів'я «Inter arma silent Musae». Втім, навіть у цю тривожну пору музи не мовчать, принаймні, не бездіють!

У Державному архіві Кіровоградської області посаду провідного нау-

* Олег Бабенко. Рецепція англомовного політичного трилера як один із засобів зміцнення безпеки держави в соціально-гуманітарній сфері (роздуми над дослідженнями Віктора Білоуса) /Олег Бабенко // Безпека в сучасному світі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 27-28 вересня 2019 р., м. Дніпро. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. – С. 153–154.

кового співробітника обіймає кандидат філологічних наук Віктор Білоус. Він – автор низки книг з історії Великого терору в Україні, зокрема на території Кіровоградської області, декількох монографій, у яких досліджуються окремі питання мовознавства й літературознавства, а також декількох художніх збірок есе. Попри зайнятість службовою й громадською діяльністю (член Національної спілки краєзнавців України, член правління БО «Центрально-українська Православна Духовно-соціальна Академія», один з редакторів регіонального наукового часопису «Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України») знаходить час для роботи над своєю докторською дисертацією з проблем політичного трилеру. У своєму доробку з цієї тематики має вже три монографії (дві з яких – «Перо и штык политического детектива» и «Феномен Тома Клэнси» – безпосередньо про книги цього популярного жанру та їхніх авторів (див.: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/book.php>).

Політичний трилер як жанр, відомий багатьом літературам світу, але основний, так би мовити, «ареал його хабітату» – література англійська. Саме завдяки цій літературі жанр розповсюдився світом, поширився він також і на територію пострадянського простору. Секрет жанру в тому, що йому, в першу чергу, притаманний динамізм дії, «екшн», як зараз говорять під євроатлантичним впливом на сучасну лексику й понятійний апарат; герої творів жанру – непересічні привабливі особистості; події, як правило, розгортаються у знайомих читачеві місцях; у текстах можна нерідко зустріти образи реальних історичних осіб, що подаються з документально-біографічною точністю їхніх реальних світоглядних засад і похідних від них дій, зразки знайомої зброї тощо.

Головне ж у тому, що романи цього жанру мають виразно патріотичний потенціал, національний країноцентризм, їхні герої відстоюють загальнолюдські цінності. При цьому варто також зазначити, що дуже часто ця система цінностей є більш притаманною для християнської цивілізації, а на її сторожі стоять англосакси.

Сюжети побудовано як альтернативна історія або ж як події, цілком вірогідні з погляду сучасної авторів політичної ситуації в світі. Ця реалістичність приваблює читача, він зацікавлено слідкує за перебігом подій, а якщо має власну думку щодо плину сюжету – то й активно співпереживає героям.

Романи «екшн» – жанр суто гендерний: його персонажі – здебільшого чоловіки. Жінкам відведено більш другорядні позиції, хоча навіть у деяких творах Тома Кленсі, представника старшого покоління авторів, жінки інколи беруть участь у ситуаціях активних фаз подій. Автор більш моло-

дий, Ентоні Бриттон, уводить до персонажів своїх романів жінок на ролях оперативних працівників, активних учасниць не тільки розслідувань, але й переслідувань, перестрілок, затримань тощо. Деякі жінки в його творах – представниці азійських народностей, що можна розглядати як пропагандистський хід: ось як переконливо впливають цінності християнського світу на носіїв ідеологічних норм ісламу.

Безумовно цікавим для дослідження нашого колеги є напрям історичного трилера. Таким, зокрема є шість романів Кристофера Д. Сенсома про події в Англії за часів правління сумнозвісного Генріха VIII та незабаром після його смерті. Головний герой цього сіквела – горбатий правник Метью Шардлейк. Він діє на користь королівської влади, але згодом розуміє важливість загальнолюдських пріоритетів, обстоюючи їх не тільки в судах, але й діючи як приватна особа у різноманітних критичних ситуаціях пригодницько-кримінального ґатунку.

Грунтовне дослідження такого, здавалося б, чужого та далекого від нас англомовного трилера насправді може слугувати своєрідним посібником для українських авторів, який зміг би надихнути їх на створення творів у цьому жанрі, на виведення у популярній літературі нових героїв. Подібні героїчні персонажі, борці за національну ідею України на тлі загальнолюдських цінностей та ідеологем потрібні країні саме зараз, у часи суворих випробувань, як щеплення проти загроз національній безпеці держави у соціально-гуманітарній сфері.

Сучасний наявний доробок українських митців (кіно, ТБ, література тощо) поки що не можна вважати дієвим та результативним з погляду впливу на суспільну свідомість потенційних реципієнтів україноцентричним контентом. Причин для цього багато й вони різні: серед головних – недостатнє фінансування, спад загальної уваги населення до творів згаданих видів мистецтв, зокрема, до практики читання взагалі, тощо. Втім, ці труднощі є суб'єктивними та можуть бути подоланими так само суб'єктивними методами – за рахунок наполегливості та створення не просто примітивних агіток, а по-справжньому високохудожніх творів із гармонійним поєднанням форми і змісту.

У підготовці до вирішення цього важливого для країни завдання митцям певне стане у пригоді ґрунтовне дослідження прийомів та методів зарубіжних майстрів слова у названому жанрі. До цього дослідження варто тільки спробувати дослухатись, на мить забувши про «гомін» гармат, а Муза не забариться!

Victor Belous

«SECURITY, SAFETY, STABILITY». WHO SAYS?*

Political thriller, a very popular genre of fiction, being a good read, effectively instills sociological and political ideas of its authors and, not in the least, of the establishment.

The authors create situations in their works, which look almost real, almost «true-to-life». This they achieve due to the use of information on international situation, by introducing into plots real (or «almost-real») characters like heads of states, describing real armaments, taking action to real countries and cities etc. Their protagonists act on behalf of their countries in the interests of the mankind. The ideas and plots of these works of fiction vary with time and political situation. The well-known Tom Clancy, whose first novel in the genre was about a maverick Soviet nuclear submarine (1984) in the later years (due to actual changes in the power balance in the world) wrote about imaginary armed conflicts between the US and Japan, Russia and China etc. [1].

A new threat, that of Islamic jihad, of terrorists equipped with WMD (weapons of mass destruction) prompted plots to Andrew Britton. His hero, Ryan Kealey, wages his war practically alone, though uses considerable support from the US government agencies [2, 3].

The time difference between the works of the two authors is about 30 years, during which much has changed in our world: technologies, weaponry etc., but some mainstays of ideology remained. They may not be so vivid in some of the novels, but they are still there.

For instance, T. Clancy's hero, Jack Ryan, is an Irish-American with a strong Catholic background. He is depicted as a not openly religious man, but his actions demonstrate unwavering adherence to ideals of Christianity. He is also a staunch patriot.

The protagonist of A. Britton is Ryan Kealey, whose name hints at his also Irish roots. He may loose a battle over moral principles to Jack Ryan, but he is a staunch patriot too, ready to defend his country's interests. The two are close in many small points: they went through Marine training, took part in combat action, but what really unites them is their attitude towards their country. They are ready to risk their lives (and do!) in the line of duty, opposing enemies of the United States [1, 2, 3].

* Viktor Belous. "SECURITY, SAFETY, STABILITY". Who says? / Viktor Belous // *Безпека в сучасному світі. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 27-28 вересня 2019 р., м. Дніпро. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. – 364 с.*

The balance of forces in the world has changed, but the threat levels have only increased. The examples are plenty and spread worldwide: terrorist bomb attacks in Oklahoma, Madrid, Paris, Kabul, Libya, Nigeria and, the most gruesome, the attack on the Twin Towers, the «9-11». With more countries openly claiming possession of nuclear weapons the threat of using them has increased greatly. Proliferation of other kinds of WMD (chemical, biological, bacteriological), especially in the so-called «rogue countries», must be factored in appraising the situation of world safety and stability of international relations.

Jack Ryan had «only» treacherous Russian generals, megalomaniac Japanese industrialists, devious Chinese and cunning Indian politicians to deal with. Ryan Kealey is up against Iraqi terrorists and Iranian smugglers, al-Qaeda factions and Islamic jihadists, Venezuelan drug lords and even unrepentant old Nazis. The «relay baton» Kealey got from Ryan is hard to hold and the conditions of the race have become more complicated, as the suicidal terror maniacs are strongly indoctrinated and amply supported financially [1, 2, 3].

There is a troubling feature of thrillers by A. Britton as compared to novels by T. Clancy: a visible shortage of political, national, racial and religious tolerance. Enemy in A. Britton's writings most often than not has a definite name – nationality, country of origin, religious affiliation – which adds little or nothing to the process of uniting our small world.

Of course, some of the recent tragic events all over the world have real countries and real names of perpetrators behind them, but generalizing guilt and putting in at someone's doorstep should better be avoided, otherwise the political thriller of such kind risks turning into a literature of misunderstanding and hate.

Security, safety and stability in the contemporary world are commodities much searched for by the majority of the ordinary people. Both T. Clancy and A. Britton in their works not just hint at, but point with their fingers at the country, which took it upon itself to play the role of the «guardian of the world». To our mind this point of view may be open to dispute.

We are of the opinion, that security of the world must be preserved and enhanced by all the countries of the planet working jointly towards this aim. Authors of political thriller, describing and praising individual feats and deeds of their heroes should bear in mind the idea of combined international effort in effectively strengthening the so-needed security of the world.

REFERENCES:

1. Belous Victor, Quill and Bayonet of Political Thriller, Kirovograd, 2014. P.128;
2. Britton Andrew, The Courier, FictionBook Editor Release 2.6 2014;
3. Britton Andrew, Threatcon Delta, royallib.com, 2006

II Міжнародна науково-практична конференція
«Актуальні питання права
та соціально-економічних відносин»,
м. Кропивницький, 8 листопада 2018 р.

Кіровоградський інститут розвитку людини
Відкритого університету розвитку людини «Україна»

Олег Бабенко

УДК 94:627.8(477.46)«1954/1960»

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ НА РАДЯНСЬКИХ ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТАХ*

(на матеріалі архівних документів,
що стосуються будівництва Кременчуцької ГЕС)

На матеріалі документів, що стосуються будівництва Кременчуцької ГЕС, проілюстровано особливості кадрової політики, здійснюваної радянською державою на промислових об'єктах. Визначено рівень ефективності та наслідки застосованих на будівництві підходів до організації трудових ресурсів.

Ключові слова: Історія України 1950–60-х, історія промислового будівництва, гідроелектроенергетика, державний менеджмент, професійна підготовка.

** Олег Бабенко. Організація трудових ресурсів на радянських промислових об'єктах (на матеріалі архівних документів, що стосуються будівництва Кременчуцької ГЕС) / Олег Бабенко // Актуальні питання права та соціально-економічних відносин: Збірник наукових статей. – Кропивницький: Кіровоградський інститут розвитку людини Відкритого університету розвитку людини «Україна», 2019. – С.136 – 143*

Вступ. Плин часу й тривала тотальна прокомуністична пропаганда зумовили виникнення в сучасній суспільній свідомості тенденції безпідставної ідеалізації радянського світоустрою. За таких умов необхідно тверезо й обґрунтовано аналізувати наявні факти щодо особливостей функціонування радянської держави на різних рівнях: зовнішньополітичному, економічному, суспільному тощо та наслідків здійснюваної політики, зокрема для України, що входила до складу СРСР.

Однією зі сфер, які мають залишатися в колі наукових інтересів дослідників, є кадрова політика, здійснювана країною рад у межах різних державних структур та проектів спрямованих на її економічний розвиток, зокрема масштабних будівництвах.

Основою розвитку радянської економічної системи в 1950–1960-ті рр., зокрема в УРСР, стала розбудова промислового потенціалу країни. Показовим прикладом радянського індустріального будівництва є спорудження Кременчуцького гідровузла, 65-та річниця початку якого минає в 2019 році, – наймасштабнішого із утілених проектів на території Кіровоградської області за всю її історію, про що свідчить комплекс документів у фондах Державного архіву Кіровоградської області.

Постановка проблеми. Історія та теорія менеджменту знає різні підходи до управління персоналом: від демократично-гуманістичного до тиранічно-диктаторського стилю. Радянський суспільний лад, незважаючи на задекларований та закріплений в Статуті КПРС «демократичний централізм», на практиці реалізовував постулат про людину як гвинтика системи. Подібна двоїстість цього підходу зумовлює необхідність з'ясування справжнього стану речей на підставі архівних джерел, які документують роботу з трудовими ресурсами.

Мета статті: на конкретному прикладі (будівництво Кременчуцького гідровузла) продемонструвати особливості кадрової політики, здійснюваної в межах типових для Радянського Союзу підходів, надати матеріали, які ілюструють рівень їхньої ефективності та наслідків реалізації.

Виклад основного матеріалу. Формування колективу будівельників Кременчуцького гідровузла в умовах радянського тоталітарного режиму розпочалося «згори», тобто з призначення керівного складу.

Очолив «Кременчукгесбуд» Гнат Трохимович Новиков. На Кременчуцькій ГЕС Г.Т. Новиков трудився до середини літа 1958 року, оскільки з 13 липня перейшов на посаду заступника міністра будівництва електростанцій СРСР.

Головним інженером і заступником начальника будівництва призначили Григорія Івановича Строкова. Тягарі першого періоду поряд з очіль-

никами будівництва несли також: М.Я. Кіль – заступник начальника будівництва з загальних питань; В.І. Клещев – начальник планового відділу; Г.О. Криворучко – начальник відділу кадрів; І.Г. Лубенець – головний бухгалтер; начальники дільниць – М.Ф. Максименко, М.В. Тіден, В.Ф. Дев'ятов; начальник служби-головний диспетчер – С.А. Клименко.

Станом на 16 серпня 1954 року керівників різних служб, включно з керівництвом будівництва, налічувалося 28 осіб [1, арк. 1-5]. Тоді заробітна плата Г.Т. Новикова та Г.І. Строкова сягала 4200 крб. щомісячно. Рядовий інженер отримував 1320 крб., бухгалтер – 768 крб.

Безпосередньо управлінський апарат «Кременчукгесбуду» складався з 9 різного роду служб.

Особисто в обслуговуванні Новікова і Строкова працювали 7 осіб – секретарі, помічники, телефоністи, водії і т.п.

До т. зв. «лінійного персоналу» належали загалом 91 працівник: начальники дільниць, старші виконроби, виконроби, майстри, техніки, інженери-геодезисти, рахівники, табельники. Всі вони та інший управлінський апарат налічували на кінець літа 1954 року 137 осіб і належали до т.зв. «головного виробництва», тобто будівництва власне ГЕС.

Інше, «неголове виробництво», було надзвичайно громіздким, містило в себе понад 50 різних управлінь, служб і відділів. Їх теж очолювали начальники, підлеглі особисто Новікову. Так, до апарату Управління промислового будівництва належали 16 осіб. У їхньому підпорядкуванні в окремі періоди були по декілька тисяч робітників. В апараті Управління механізації виробництва теж працювали 16 осіб. Інші управління і служби мали менші апарати, зазвичай – 4-5 осіб. Навіть кінний парк було виділено в окремий виробничий підрозділ, де з часом кількість худоби зросла до майже двох сотень. Керувати конюхами призначили двох осіб [2, арк. 6].

Чітко впорядкованого розпорядку роботи в керівників усіх ланок не було: їх збирали на наради ще на світанку, а вимагати звітів про роботу могли за північ. В окремі періоди, що інколи траплялися на будові, робочий день керівників тривав кілька діб підряд.

Перші робітники та спеціалісти на будівництво ГЕС прибули в травні 1954 року. Їх, перших, у II кварталі 1954 року налічувалося 950 осіб. У третьому кварталі зарахували вже 1454 робітників, інженерів та службовців. Загалом через відділ кадрів пройшли того року 2976 осіб. Але до кінця року протрималися 2765 осіб. Упродовж 1954 року будівництво полишили 489 робітників [3, арк. 6].

Серед основних причин постійної плинності кадрів можна назва-

ти низькі заробітні плати, важку фізичну працю, невлаштований побут. 32 робітників звільнили за прогули та порушення дисципліни праці, 5 осіб втекли з будівництва. Джерелами поповнення робочої сили стали трудові ресурси Кіровоградської, Черкаської та Полтавської областей.

Гігантська будова завжди вимагала величезну кількість некваліфікованої робочої сили, тож потреба в ній стала шансом для тисяч, перш за все юнаків та дівчат, необтяжених сім'ями, вирватися з сільських злиднів. Тому колгоспники названих областей, скориставшись нагодою, залишали рідні домівки і відправлялися до Табурища, де їх, через постійний дефіцит робочих рук, радо оформляли на різні, зазвичай малокваліфіковані роботи. Так, із загальної кількості працівників Кременчуцької ГЕС у 2765 осіб (станом на 1.01.1955 р.) робітників-будівельників налічувалося 2487 [4, арк. 71].

Серед робітників т. зв. першого, початкового етапу будівництва, майже не було тих, хто раніше працював на великих будовах взагалі й на спорудженні ГЕС зокрема. У січні 1956 року на будівництві працювали 267 інженерно-технічних працівників та 147 службовців. 68 інженерів упродовж 1955 року будову покинули [5, арк. 94].

Щоденна середня заробітна плата представників усіх робітничих спеціальностей, задіяних на будові в підготовчий період, не надто різнилася між собою [5, арк. 95].

Місячні зарплати кваліфікованих працівників коливалися в межах 700-900 крб. і подеколи навіть вище. Одночасно різноробочі та підсобні працівники «Кременчукгесбуду» отримували зазвичай менші заробітні плати. Наприклад, їздовий на конях отримував 380 крб. Також значно менші зарплати за однакові об'єми виконаної роботи отримували робітники суміжних підприємств, наприклад, «Спецбудтресту» №2 Міністерства міського і сільського будівництва УРСР, які споруджували житло для переселенців із зони затоплення. Їхні норми розцінок належали до так званої «II групи будівництва».

Однак порівняно з колгоспною заробітна плата будівельників Кременчуцької ГЕС, вперше отримана з каси будівництва «живими» коштами, вважалася для вихідців із сіл великою. Окрім того, з робітників не вимагали обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі, що значно переполовинювала розміри трудовнів колгоспників у селах.

Також робітники користувалися певним соціальним захистом: нормованим робочим часом, правом на щорічну відпустку, забезпеченням спецодягом, виплатою лікарняних у випадку травм чи захворювань тощо. Всього цього селяни не мали. Тож будова перетворилася на величезний

магніт, що притягував колгоспну молодь, попри важку роботу майже на всіх ділянках великої будови.

У 1955 році середня річна зарплата робітника досягла 7909 крб., а середньорічний об'єм виконаної роботи склав 38487 крб. [5, арк. 123]. Із кожним роком середньодобові зарплати зростали на декілька карбованців, від чого збільшувалися також і середньомісячні. Так, якщо в 1956 році середньоденна зарплата сягала 31,16 крб., то наступного року вона зросла до 34,64 крб. [6, арк. 181].

На будівництві вже в перший підготовчий період запровадили і моральні форми стимулювання з метою досягнення ще більшої продуктивності праці, а, отже, й результатів. Зокрема, серед діляниць організовували соціалістичні змагання. Переможцям вручали перехідні червоні прапори, або червоні вимпели. Окремим робітникам присвоювали звання «кращого в професії». Декому вручали грошові премії, на які в перші роки керівництво будови було дуже скупим.

У стінгазетах, а згодом і в багатотиражці «Кременчукгесбуд», друкувалися фотографії передовиків. За результатами роботи в 1957 році на обласну дошку пошани в Кіровограді занесли вже 30 працівників «Кременчукгесбуду». 400 особам вручили «Почесні грамоти» за підписом начальника «Кременчукгесбуду». Були й інші нагороди, зокрема значки «Відмінник соціалістичного змагання».

Першим на будівництві Героєм Соціалістичної Праці став Михайло Дмитрович Карпов. Це високе тогочасне звання бригадир арматурників отримав у 1958 році. Щомісячно бригада, очолювана М. Д. Карповим, виконувала норми на 140-160%. За це її присвоїли звання «бригада комуністичної праці».

У 1954 році на будівництво Кременчуцької ГЕС прибула Катерина Іванівна Головка. З 1955 року і до пуску ГЕС в дію жінка працювала трактористкою. Виробничі завдання виконувала на 170-185%. За самовіддану роботу К. І. Головка нагородили медаллю «За трудову доблесть», а також обрали депутатом Верховної Ради УРСР. В 1961 році звання Героя Соціалістичної Праці отримав і колишній начальник «Кременчукгесбуду» Г. Т. Новиков, внесок якого у побудову нової ГЕС на Дніпрі є незаперечним.

Відсутність механізмів у перший період призводило до того, що всі розвантажувальні роботи здійснювалися вручну, а найпоширенішими «механізмами» були тачки і носилки. Неймовірний тягар припав і на гужовий транспорт.

Найскладніша ситуація виникла на причалі с. Табурища. Використан-

ня тільки фізичної сили при розвантаженні великих суден значно подовжувало час усіх робіт, суттєво його здорожувало. Так, за планової вартості всіх робіт на причалі з розвантажування барж в 943 тис. крб., насправді затратили 1 млн. 279 тис. крб. Фактичне здороження сягало 336 тис. крб.

Відсутність механізмів у кар'єрі, зокрема каменедробилок, та грейдерів на будівництві доріг, а також потужних бетономішалок призводило до збільшення кількості працюючих. Ще й і в 1957 році, коли закінчувався підготовчий період до спорудження ГЕС, заготівля каменю, його навантаження, а також розвантажувальні роботи з лісом, щебенем, металом, бетоном часто відбувалися вручну [6, арк. 142].

Фактично кожен десятий робітник не виконував планових завдань і норм [33, арк. 80]. Тільки в 1955 році від хвороб робітників було пропущено 26154 «людиноднів», а прогуляно 16647 «людиноднів» [5, арк. 94].

Це призводило до високого травматизму та захворюваності, появі прогулів, що обчислювалися тисячами так званих «людиноднів». Від недотримання техніки безпеки часто калічилися та навіть інколи гинули працівники. Так, в 1955 році важко травмувалися 95 робітників, один із них загинув [5, арк. 95]. Із розгортанням основних робіт факти каліцтва та травматизму зросли.

Не дивно, що в 1957 році з будови розраховалися й вибули 2054 осіб, із них робітників 1923. Не всі залишали будівництво за власним бажанням, хоча таких налічувалося 1381, тоді як заарештували 17 робітників і службовців, 40 звільнили за порушення трудової дисципліни, інших – за пияцтво на робочому місці та за інші проступки [6, арк. 169].

Великою проблемою для щойно прибулих робітників та службовців стала відсутність впорядкованого житла. Для них швидкими темпами зводили каркасно-щитові гуртожитки, а у Новому місті – цегляні двоповерхові будинки. З кожним роком темпи будівництва зростали, тож значна частина будівельників ГЕС із часом таки отримали впорядковане житло. Однак у перший період будівництва робітників і службовців селили в селянських хатах у найближчих до будови селах і містах. Так, в Кременчуці розселили 1100 осіб, у селі Табурище – 1800, у селах Ревівка, Павлівка та в м. Крюків – по 300 працівників [5, арк. 5].

Із протоколів засідань виконавчого комітету Табурищанської сільської ради Новогеоргіївського району чітко проглядається картина неймовірного зростання кількості жителів села. Так, наприкінці 1955 року на території сільської ради вже проживали до 10 тис. громадян. Тільки з 1 січня по 14 лютого 1956 року до села прибули 671 робітник. До 1 травня очікувалося прибуття ще майже 2 тис. працівників. За кількістю жи-

телів – постійних та тимчасових – с. Табурище перевищило свій районний центр – м. Новогеоргіївськ. Не дивно, що селянські хати ущільнювалися жильцями і невдовзі крім господарів, у хатах проживали по 8-10 «квартирантів» [7, арк. 43].

Не всі з них дотримувалися не тільки виробничої, а й побутової дисципліни. Криміногенна ситуація в найближчих до площадки будівництва селах неймовірно зросла, серед злочинів найбільше фіксували різноманітні бійки, крадіжки, звалтування.

30 січня 1956 року питання «Про посилення боротьби зі злочинністю, крадіжками, спекуляцією та хуліганством» розглянули на сесії Табурищанської сільської ради. Депутати сільської ради, зокрема голова колгоспу І.В. Дем'ян, уповноважений дільничний Карташов охарактеризували криміногенну ситуацію в селі, спричинену «...наїздом на будівництво ГЕС значної кількості людей», як складну. Пограбування сільського споживчого товариства, майже щоденні бійки через п'янство, розкрадання з людських городів та домоволодінь переповнили чашу терпіння сільської влади, тож із січня 1956 року по селу, точніше – по тій частині, що залишилася незруйнованою, запроваджувалося «систематичне патрулювання по вулицях та посилювалася охорона колгоспних об'єктів». У 1957 році органи МВС здійснили 17 арештів серед робітників будівництва, головним чином через завдання тяжких тілесних ушкоджень, та різноманітні крадіжки [8, арк. 169].

На третьому році будівництва ГЕС, у 1957 році (станом на 9 червня), у с. Павлівка (6 км до будови) проживали 400 сімей робітників, у с. Ревівка (7 км до будови) розселили 430 сімей. У цих сім'ях також проживали 300 дітей віком до 7 років. Села не мали електроосвітлення, дитячих ясел і садків, дротового радіо [9, арк. 523].

Віддаленість багатьох робітників від будівництва сягала десятків кілометрів, тому значні ресурси витрачалися на підвіз робітників і службовців на робочі місця. Це зазвичай відбувалося в кузовах вантажних автомобілів по розбитих шляхах у будь-яку пору року впродовж тривалого часу.

В 1956 році на будівництво ГЕС прислали 548 в'язнів. Їх провина була незначною, тож їх розконвоювали і «перевиховували» працею. За період із 1954 по 1958 рік осіб, які приїхали на будівництво з інших регіонів СРСР за так званим «організаційним набором», налічувалося 2107. Тож впевнено можна зробити висновок, що основний тягар будівництва винесли на собі жителі трьох областей України: Кіровоградської, Полтавської та Черкаської. Приїжджі з-поза цих меж становили лише 10% від загальної кількості всіх працівників. Щороку робітники та службовці працювали в

середньому по 277-280 днів, також кожен із них в середньому прогуляв від 2 до 5 днів впродовж року.

Станом на 1 січня 1958 року на будівництві гідровузла тільки в системі «Кременчукгесбуду» працювали 8884 особи. Безпосередньо робітниками числилися 7752 особи, 868 належали до інженерного корпусу та службовців. В довідці, що її підготував промисловий відділ Новогеоргіївського РК КПУ, констатувалося: «50-60% з загальної кількості робітників на ГЕС – це люди з Новогеоргіївського району» [10, арк. 38].

Величезний тягар усіх робіт на гідровузлі припав також на жіночі руки. Серед робітників їх на початку 1958 року налічувалося 2397, інженерами працювали 92, службовцями – 181. Тож майже 30% усіх працівників на спорудженні Кременчуцької ГЕС – жінки. Всупереч величезній пропаганді щодо спорудження на берегах Дніпра нової ГЕС, проголошення її черговою комуністичною будовою, це не спричинило масового напливу до неї громадян не тільки з інших республік СРСР, а навіть із більшості областей України. Це явище фіксувалося не тільки на початку будівництва, а й тоді, коли воно доходило до свого екватору. Так, у 1957 році з загальної кількості зарахованих на роботу в понад 4800 осіб, 4087 були «місцевими», 23 приїхали, щойно закінчивши службу в армії, 170 прибули по «оргнабору». Партійні та комсомольські комітети направили по «набору» всього 287 своїх членів [6, арк. 169].

Величезна напруга з трудовими ресурсами, спричинена їхньою надзвичайною плинністю, значне відставання від графіку будівництва змушували керівництво шукати нові джерела поповнення робочої сили. Весною 1958 року одне з таких джерел знайшли: комсомол України взяв шефство над Кременчуцькою ГЕС. 14 квітня 1958 року відбулося засідання бюро ЦК ЛКСМУ, де й взяли на себе ці шефські зобов'язання. Бюро ЦК ЛКСМУ зобов'язало Волинський, Кіровоградський, Львівський, Полтавський, Сумський і Чернівецький обкоми ЛКСМУ направити на будівництво КремГЕС за комсомольськими путівками 3000 комсомольців.

Найбільшу кількість молоді – по 750 осіб – повинна відправитися з Кіровоградської, Полтавської та Сумської областей. З усієї кількості комсомольців, які за путівками прибували на ГЕС, 2040 осіб вважалися «різноробочими». З метою задоволення «культурних потреб» працівників на будівництві, ЦК ЛКСМУ взяв на себе зобов'язання направити на новобудову письменників, концертні бригади, майстрів мистецтва та учасників художньої самодіяльності. 6 жовтня 1958 року секретаріат ЦК ЛКСМУ затвердив положення про нагрудний значок «За спорудження Кременчуцької ГЕС» [11, арк. 7, 24].

Для Кіровоградського обласного управління КДБ теж з'явилася робота на КремГЕСі. Типовим у цьому плані є лист начальника УКДБ по Кіровоградській області Калюжного до керівництва «Кременчукгесбуду» Новикова та парторга Панасенка. Лист, датований 28 червня 1955 року, дає вичерпну характеристику стилю керівництва на новобудові вкрай деспотичного, який призводив до великих недоліків у організації праці, відсутності належної роз'яснювальної та виховної роботи. Наслідком став великий брак у роботі, перевитрати коштів і масові випадки порушень трудової дисципліни [11, арк. 55].

Цей неефективний стиль на будівництві КремГЕСу не був подоланий до її пуску в дію. Тож за переможними рапортами в успіхах і досягненнях приховувалися реальні картини неорганізованості, перевитрат, простоїв, браку, посилених некомпетентністю, неосвіченістю, елементарним хамством і грубощами з боку керівників.

Попри пафосні реляції про турботу партії й уряду про робітничий клас, зокрема, і той, чиїми руками здійснювалося будівництво грандіозної будови на Дніпрі біля Кременчука, дійсність не відповідала декларованому. Так, у вересні 1959 року, коли до пуску перших енергоблоків Кременчуцької ГЕС залишалося фактично 2 місяці, відбулося засідання пленуму Новогеоргіївського РК КПРС, на якому обговорили питання побутового обслуговування населення, зокрема й того, яке задіяне на будівництві. Керівництво району вказало на значні недоліки в організації торгівлі на спорудженні КремГЕС.

Так, згідно зі звітами, робітники погано постачалися овочами й молочними продуктами, мали місце постійні порушення розпорядку дня роботи магазинів, культура торгівлі низька, будівництво магазинів «Кременчукгесбудом» здійснювалася незадовільно. Зокрема, промтоварний магазин біля автотранспортної контори будувався майже два роки, також все ніяк не могли добудувати м'ясо-молочного і овочевого магазину.

Кількість їдалень для робітників Кременчуцької ГЕС все ще була недостатньою, а в діючих якість страв була низькою. У системі торгівлі мали місце факти обмірювання, обважування та обрахунків покупців. Допускалися розкрадання і розбирання дефіцитних товарів. Незадовільно працювали майстерні побутового обслуговування, їх кількість не задовольняє потреби споживачів.

Проблеми будівельників Кременчуцької ГЕС цим не вичерпувалися. Так, ті з них, хто вже на літо 1959 року оселився в селищі Хрущов, постійно потерпали від нестачі питної води. Для розгляду цієї проблеми у липні 1959 року зібрався виконком Новогеоргіївської районної ради депу-

татів трудящих і затвердив рішення №189, яким зобов'язав «Кременчукгесбуд» щодоби заготовляти не менше 800 м куб. води для забезпечення нею західної частини міста [12, арк. 17].

На останньому, завершальному етапі будівництва Кременчуцького гідровузла – на початок осені 1960 року – чисельність всіх працівників, безпосередньо зайнятих на будівництві та в суміжних організаціях і підрозділах, становила 13385 осіб, із них жінок – 4543. Упродовж 1960 року на будівництво прибуло 2795 працівників, а звільнилося за цей час із різних причин 3317 осіб. 10 із них заарештували за різні злочини [13, арк. 27].

Оскільки напруга на будівництві Кременчуцької ГЕС значно спала, адже майже всі основні плани й завдання щодо введення їх у дію виконувалися, дирекція «Кременчукгесбуду» значну частину працівників відправляла у сусідні колгоспи для надання їм різноманітної шефської допомоги.

На кінець 1960 року наявність великої кількості працівників у системі «Кременчукгесбуду» та інших організаціях й установах, пов'язаних із ГЕС, була вже непотрібною. Злагоджені й випробувані в умовах постійної напруженої роботи бригади робітників колективно залишали Кременчуцький гідровузол й відправлялися на інші будівельні об'єкти СРСР.

До кінця 1965 року на Кременчуцькій ГЕС залишився тільки так званий промислово-виробничий персонал кількістю у 354 працівників, 50 осіб непромислового персоналу, 112 працівників у машинному цеху, 61-у ремонтно-турбінному цеху, 63 – у гідротехнічному цеху та 84 – у котельному цеху [14, арк. 23].

Висновки. Можна констатувати, що під час будівництва КремГЕС формування та діяльність колективу станції пережило низку послідовних періодів. Проте через усі етапи будівництва прослідковуються спільні принципи. А саме: колектив складався фактично з двох нерівномірних частин – професіоналів своєї справи і значної маси некваліфікованих робітників. Перші мали вищу заробітну платню, вищий статус і фактично перекочувували з одного станційного будівництва на інше. Другі мали менший заробіток і становили швидкоплинний склад колективу будівельників. Це, у свою чергу, породжувала численні проблеми з утриманням дисципліни на виробництві і призводили до брутально-авторитарного стилю керівництва ним, бо інакше витримати відповідну якість робіт було фактично неможливо. З прискоренням будівництва проблеми тільки посилювалися. Вже йшлося про виконання завдань за будь-якої ціни і це робило неможливою вдумливу політику з формування раціональної структури виробничого колективу, що не могло не позначитися на якості перебігу робіт на будівництві та експлуатації станції.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713, оп.1, спр.826. Материали по подготовке хранилища Кременчугской ГЭС (протоколы, титульные списки, докладные записки, справки, графики переселения, переписка и др.) за 1958 год.
2. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713, оп.1, спр.11. Протоколы технических совещаний по вопросам строительства за 1954 год.
3. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. ДАКО Ф.Р-5466, оп.1, спр.80. Протоколы испытания гравия-щебня в 1958 году.
4. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713, оп.1, спр.2. Производственный план на 4-й квартал 1954 года.
5. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713, оп.4, спр.35. Решения и постановления ЦК КПУ и Совета Министров Украинской ССР.
6. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713, оп.1, спр.61. Опись оттисков печатей и штампов за 1957 год.
7. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713, оп.1, спр.72. Годовой отчет по основной деятельности промышленных предприятий за 1958 год.
8. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713, оп.1, спр.26. Протоколы технических совещаний по вопросам строительства за 1955 год.
9. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф. П-437, оп.1, спр.523. Письма райкома Компартии Украины в министерства и ведомства СССР по вопросу строительства Кременчугской ГЭС.
10. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.П-437, оп.1, спр.565. Справки, сведения и предложения предприятий, организаций и учреждений по организации переселения в связи со строительством в районе Кременчугской гидроэлектростанции.
11. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-3024, оп.1, спр.240. Рішення і розпорядження виконкому Новогеоргіївської районної Ради депутатів трудящих. 19 березня 1959 р.- 30 листопада 1959 р.
12. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713. - Оп.4. - Спр.44а. Постановления партии и правительства, приказы Министерства строительства электростанций и «Главгидроэнергостроя». 31.XII-1961.
13. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713. - Оп.4. - Спр.43а. Постановления партии и правительства, приказы Министра строительства электростанций, «Главгидроэнергостроя», служебные записки, постановления партии и правительства.
14. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Ф.Р-6713. - Оп.3. - Спр.54. Переписка с вышестоящими организациями по строительству Кременчугской ГЭС за 1959 год.

Виктор Белоус, Марина Грач

АНТИСОВЕТЧИК? КОЛЛАБОРАНТ? ПАТРИОТ?*

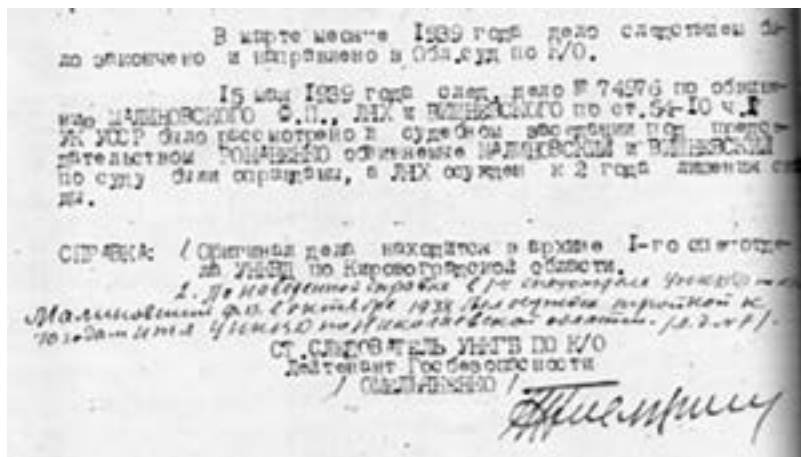
(рассуждения над делом Малиновского)

На июльском (1928 г.) пленуме ЦК ВКП(б) И.В. Сталиным была представлена его концепция «усиления классовой борьбы по мере завершения строительства социализма», ставшая основным идеологическим постулатом, основой и оправданием репрессий «в интересах народа и строительства социализма в СССР» против различных социальных элементов. Согласно этой логике, до тех пор, пока сохранялась угроза иностранного военного вторжения с целью реставрации буржуазно-помещичьего строя, единственной надёжной гарантией сохранения целостности и независимости СССР могло быть лишь упреждающее уничтожение остатков «буржуазных элементов»; таким образом, репрессии являлись жизненной необходимостью с точки зрения защиты социалистического строя. В жернова репрессий, названных позднее «ежовщиной», попал и Ф. П. Малиновский [1].

* Белоус Виктор Борисович, канд. филолог. наук, ведущий научный сотрудник ГАКО; Грач Марина Валериевна, консультант-эксперт САО УСБУ в Кировоградской обл.

22 августа 1938 года на пост 1-го заместителя главы НКВД СССР был назначен Л. П. Берия, и с сентября 1938 по январь 1939 года провёл широкомасштабные аресты в НКВД, прокуратуре, милиции ставленников Н.И. Ежова. Ежов был фактически отстранён от работы в НКВД. 17 ноября 1938 года были распущены внесудебные Тройки НКВД. 25 ноября 1938 года Л. П. Берия сменил Н. И. Ежова на посту главы НКВД. 10 апреля 1939 года Ежов был арестован по обвинению в сотрудничестве с иностранными разведками и террористической деятельности, а 3 февраля 1940 года осуждён и на следующий день расстрелян [2].

В числе многих тысяч других, уголовное дело в отношении Малиновского и др. было направлено на рассмотрение в судебном порядке [1].

В заключении Малиновский пробыл 13 месяцев, после чего был по суду оправдан, освобождён, возвратился на работу и даже получил зарплату за проведенное в заточении время. К началу войны Малиновский занимал должность директора Александрийского маслозавода.

В периоды военных действий вопрос о сотрудничестве с врагом становится актуальным водоразделом на «мы» и «они». Громкий крик «измена» так часто звучит с обеих противоборствующих сторон, что превращается в боевой клич. Само же понятие измены, перехода на сторону врага как преступления содержится в уголовном кодексе Украины. Эта формулировка выглядит так: «Статья 111. Государственная измена»

1. Государственная измена, то есть деяние, умышленно совершенное гражданином Украины во вред суверенитету, территориальной целостности

сти и неприкосновенности, обороноспособности, государственной, экономической или информационной безопасности Украины: переход на сторону врага в условиях военного положения или в период вооруженного конфликта, шпионаж, оказание иностранному государству, иностранной организации или их представителям помощи в проведении подрывной деятельности против Украины, – наказывается лишением свободы на срок от десяти до пятнадцати лет».

Законодатель отмечает также, что «9. Государственная измена как преступление совершается умышленно. Умысел может быть как прямым, так и косвенным, поскольку субъект может совершать это преступление, не желая причинить вред государственным интересам Украины, а преследовать при этом другую, например, корыстные цели. Мотивы совершения государственной измены существенного значения не имеют, поскольку они не влияют на основания ответственности и квалификацию преступления» [3].

В то же время в беспощадной реальности повседневной жизни гражданского населения на территориях, захваченных или оккупированных противоборствующей стороной, существует и обостряется проблема элементарного физического выживания индивидуума и зависящих от него в плане материальной поддержки лиц: детей, жены/мужа, престарелых родителей и/или других иждивенцев. Не желая углубляться в анализ сложностей выживания современных нонкомбатантов восточной части Украины, отметим, что попытаемся рассмотреть данный вопрос на примере сотрудничества ряда гражданских лиц с вновь назначенной администрацией в период временной оккупации части территории Советского Союза немецко-фашистскими войсками.

Нам близко мнение Олега Будницкого, доктора исторических наук, профессора, директора Международного центра истории и социологии Второй мировой войны и ее последствий НИУ ВШЭ: «В качестве так называемых добровольных помощников сотрудничало (с оккупантами) более миллиона советских людей – если угодно, бывших советских людей. Но это только одна часть истории. Дело в том, что на оккупированных территориях оказалась почти половина населения Советского Союза. Согласно переписи 1939 года, на этих территориях находилось около 88 миллионов человек. Но учитывая то, что значительная часть была призвана в армию, часть эвакуировалась, часть просто бежала от наступающего противника, мы, историки, считаем, что на этих территориях оставалось примерно 70 миллионов человек, из них три четверти – это, конечно, женщины и дети.

И люди, оказавшиеся на этих территориях, волей-неволей были вынуждены (выделено авт.) в той или иной форме сотрудничать с противником – другого варианта просто не было. Ведь в СССР не было частной собственности, не было возможности как-то существовать, функционировать, зарабатывать на жизнь помимо участия в тех или иных структурах.

Если человек работал на заводе, если он продолжал работать на этом заводе после прихода оккупантов, то де-факто он работал на оккупантов. Если человек заведовал, скажем, городской канализацией и продолжал это делать при нацистах, то технически он становился коллаборационистом. Это, если угодно, бытовой, или повседневный, коллаборационизм. Это была довольно трагическая ситуация, поскольку людям нужно жить, в городе, поселке или в деревне должна быть вода, нужно производить продовольствие, нужно как-то обеспечивать существование – и это происходит, повторяю еще раз, на оккупированной территории под властью противника.

Некоторые люди в любом случае отказывались служить, некоторые шли на службу, и дальше уже зависело от обстоятельств. Некоторые впоследствии переходили на сторону Красной армии или бежали в леса, некоторые оставались на Западе, некоторые служили верой и правдой. Была

Простые числа
Одним из наименьших простых чисел
14 простых чисел.
Всего нарисовано 120 чисел

Couper Forney Blk H Booth 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295

В. С. Соловьев. 3-й выпуск. 1941 г. 81 л.

[illegible]

Тема: *Получение информации об организации, оказывающей услуги по перевозке пассажиров и багажа автомобильным транспортом, на территории субъекта Российской Федерации.*

Cutanea Podzice 900 m nade kupa 173 Populus alba -
A. sapindum nigra 1100 Pinus sylvestris - 1600

Знаю, что несправедливо и опасно. Но
моя совесть

слова До на правенство и на справедливост постои.

Вопрос: Вправе ли работник обжаловать работу
супруга?

Да, стурдвант-манифактура по Гено

Dianthus barbatus

Значит, Лавинка не принадлежит к числу
представителей интеллигенции в Москве
и в Ленинградском университете, а к числу

Второй - то же самое, что и первый, но с тем, что в нем нет ни одного слова, которое бы не было употреблено в первом.

Договоры были заключены
Томском. Впервые введены на
северо-восточном побережье

Содержание: 1. Введение. 2. Описание. 3. Заключение.

At Spring
Hill, Tenn. The following is a list of the
plants which were found in the
spring.

Список книг и журналов, полученных в дар

Вопрос Шелл бы показала, что за истинное и
фальшивое? Был какой-то мистик Бонин по-
лучивший от Бога видения, что бы такое

no se puede olvidar el hecho de que la Comisión de la ONU
está. Trabajando del 40 al 45 por ciento de la población.

Итого из с/пос. *Минусинск*

категория людей, которые ждали немцев как освободителей, и их было немало – люди самые разные. По моим оценкам и по итогам моих исследований, наиболее распространенные пораженческие коллаборационистские настроения – хотя, конечно, такого термина не употребляли – были среди крестьянства, в наибольшей степени пострадавшего от советской власти в предвоенное десятилетие. Именно на крестьянство обрушилась насильственная коллективизация, высылки, де-факто ограбления, неполноправное положение и так далее.

Массовые репрессии, которые проходили в 30-е годы, пик которых пришелся на 1937–1938-е, служили, с точки зрения Сталина и его компании, средством зачистки страны и ликвидации потенциальной пятой колонны – потенциальных противников советской власти или власти в сталинском варианте. Какие-то из них уничтожались или арестовывались, но эти репрессии порождали новых недовольных, новых пострадавших. То есть это была безумная политика, не говоря о моральном аспекте. Я говорю об идее превентивного уничтожения людей, которые, может быть, в случае войны окажутся на стороне врага. Неизвестно, не больше ли их оказалось на стороне врага вследствие репрессий, нежели было предотвращено какое-то их участие.

Так что до известной степени феномен коллаборационизма был следствием довоенной политики советской власти»... [4].

После освобождения оккупированных местностей СССР так называемые оперативные группы органов госбезопасности в процессе выявления агентуры спецслужб фашистской Германии и стран-сателлитов, их пособников, карателей и прочих военных преступников задержали значительное число лиц, имевших контакты или в той или иной степени сотрудничавших с оккупантами. Очень часто в сетях контрразведки оказывались женщины, о существовании которых с солдатами и чиновниками местной оккупационной администрации предпочтём в данной статье не упоминать.

Как полагает О. Будницкий, «Советской власти до известной степени «повезло» в том плане, что гитлеровцы оказались еще хуже. По данным НКВД, по сводкам, которые опубликованы и нам доступны, одним из самых распространенных слухов в деревне был слух о том, что придут иноземцы и распустят колхозы и что не будет этого ужаса, который обрушился на крестьян – а крестьяне составляли две трети населения страны. Но нацистская политика наряду с естественным чувством патриотизма и защиты своей земли была очень важным агитационным фактором в пользу советской власти.

Василий Гроссман, знаменитый писатель и автор, наверное, лучшей книги о войне – я имею в виду «Жизнь и судьбу», – вел записи во время войны. Как военному корреспонденту, ему это было дозволено. И среди этих записей есть некоторые поразительные. Например, то, что записал летом 1942 года, разговор двух женщин: «Раньше мы считали, – сказала одна другой, – что коммунисты антихристы, а оказывается, цей Гитлер антихрист». Это была эпитафия надеждам, которые некоторая часть Советского Союза питала на освобождение со стороны нацистской Германии. И война действительно становится отечественной – особенно тогда, когда советские люди ощутили на себе, что такое нацистский режим» [4].

Множество подобных пособников и «пособниц» было осуждено «под горячую руку» к разным (зачастую довольно длительным!) срокам тюремного заключения. В более позднее время дела были пересмотрены, а проходившие по ним лица реабилитированы со снятием судимости. Прекращённые архивно-следственные дела переданы на хранение из Службы безопасности Украины в соответствующие государственные архивы областей, однако часть лиц этой категории, даже после пересмотра дел на них, были признаны реабилитации не подлежащими. Дела на них продолжают храниться в архивных подразделениях органов СБУ.

Рассматриваемое нами дело в отношении Малиновского есть одним из таких дел.

После 22 июня 1941 года и в связи со стремительным продвижением войск противника в глубину нашей территории первоочередной задачей стала эвакуация – крупномасштабное перемещение в начальный период войны с Германией из угрожаемой зоны в восточные регионы страны населения, промышленных предприятий, культурных и научных учреждений, запасов продовольствия, сырья и других материальных ресурсов.

При этом «в СССР официально не существовало плана эвакуации производительных сил на случай войны. Однако, согласно некоторым источникам, начиная с 1927 года — после разрыва дипломатических отношений с Великобританией — в СССР Советом труда и обороны разрабатывались оборонительные планы, включавшие эвакуационные мероприятия, призванные не допустить повторение событий Гражданской войны, когда нахождение населения в зоне ведения боевых затрудняло передвижение войск, способствовало распространению эпидемий и деморализации военнослужащих. Таким образом, в основе этих планов лежал опыт, полученный во время недавних событий. Незадолго до на-

¹ В состав мобтроек входили predisполкома, военком и начальник местного органа НКВД (прим. авт.).

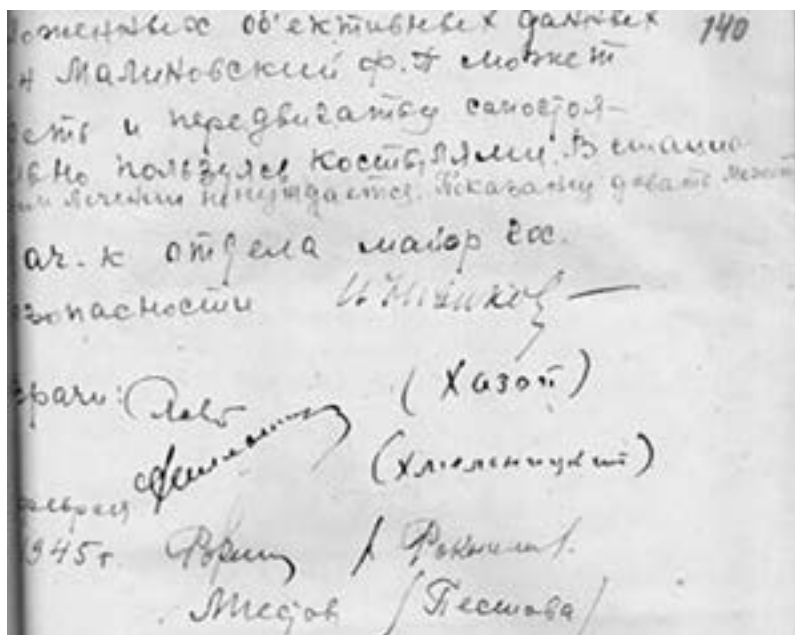
падения Германии на СССР в 1941 году некоторые высокопоставленные советские чиновники поднимали вопрос подготовки к эвакуации, что не нашло одобрения высшего руководства страны. Известен случай, когда на докладной об эвакуации из Москвы в случае начала войны 1,4 млн.чел. Сталин написал: „Т-шу Пронину. Ваше предложение о „частичной“ эвакуации населения Москвы в „военное время“ считаю несвоевременным. Комиссию по эвакуации прошу ликвидировать, а разговоры об эвакуации прекратить. Кому нужно будет и если нужно будет подготовить эвакуацию – ЦК и СНК уведомят Вас“» [5].

В своём известном обращении к советскому народу 3 июля 1941 г. И. Сталин сказал: «При вынужденном отходе частей Красной Армии нужно угонять весь подвижной железнодорожный состав, не оставлять врагу ни одного паровоза, ни одного вагона, не оставлять противнику ни килограмма хлеба, ни литра горючего. Колхозники должны угонять весь скот, хлеб сдавать под сохранность государственным органам для вывозки его в тыловые районы. Все ценное имущество, в том числе цветные металлы, хлеб и горючее, которое не может быть вывезено, должно безусловно уничтожаться» [6].

22 июня 1941 года началось спонтанное бегство мирного населения из приграничных районов, а местные власти были вынуждены начать эвакуацию, не имея на то официальных распоряжений. Уже в первый день войны со станций Белосток и Гродно было отправлено 30 эвакопоездов.

«23 июня 1941 года Сталин дал разрешение на начало массовой эвакуа-

ации... 24 июня был образован Совет по эвакуации во главе с министром путей сообщения Кагановичем. Основными целями эвакуации были вывоз промышленных предприятий, сырья и материальных ценностей с угрожаемых территорий. 27 июня 1941 года был определен порядок вывоза и размещения людских ресурсов. При эвакуации получали предпочтение: рабочие вывозимых предприятий, семьи командиров РККА и госбезопасности, семьи работников аппарата и дети до 15 лет» [7].

Малиновскому было поставлено в вину то, что он не предпринял мер по эвакуации завода. Он, однако, пояснил на допросе, что не имел права на самостоятельное решение по этому вопросу, а обращался к председателю исполкома Дмитриеву, возглавлявшему так называемую мобилизационную тройку¹. В то же время на заводе, в порядке исполнения призыва И. Сталина не допускать попадания оборудования предприятий в руки врага, были разбиты два арифмометра, а часть деталей машин из цветных металлов была рабочими снята и брошена в канализационные люки (см. сканкопию протокола допроса) [1:17].

Таким образом, несмотря на принятое ЦК партии решение о ликвидации мобтроек («п. 66/42: О мобработе (ОБ от 1.X.31 г., пр. № 77, п. 5).

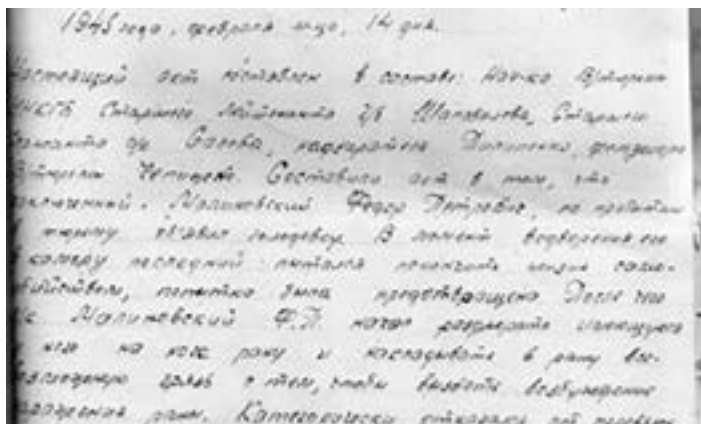
Решение – особая папка.

1) Ликвидировать мобилизационную тройку ЦК, сохранив ответственного инструктора ЦК по мобилизационной работе (в составе Оргинстра ЦК) и лиц, ответственных за моб. работу в каждом отделе ЦК.

2) Ликвидировать мобтройки при местных парткомах, возложив руководство оборонной работой на секретаря парткома.

Выписки посланы: Гамарнику, Постышеву, ОБУ» [8], на местах они сохранились и в начальный период войны функционировали, хотя отдаваемые ими распоряжения не всегда были актуальными и направленными на исполнение решений партии и правительства (см. протокол допроса) [1:21].

Во исполнение уже упомянутого распоряжения руководителя страны об уничтожении того оборудования, сырья и продукции, которые невозможно вывезти в тыл, Малиновским было принято решение о передаче готовой продукции (сливочного масла) проходящим частям Красной

армии, рабочим завода и населению (см. протокол допроса) [1:21]. По словам Малиновского, первыми за маслом явились сотрудники органов НКВД и руководитель мобтройки, забравшие с предприятия по 4 ящика масла вместо ранее обговоренных двух (см. протокол допроса) [1:21].

Испорченный авторитаризмом власти народ, привыкший и приученный годами голодовок и репрессий безропотно исполнять все указания сверху, принялся сначала ломать заводы и машины, но в условиях паники из-за быстро наступающих немцев команды властей были противоречивы, поэтому на их исполнение и махнули рукой. Власти, тем не менее, про масло помнили: наверное, по народной поговорке, решили «лыжи смазывать», что ли?

5 августа 1941 г. эвакуировавшийся с семьёй из Александрии Малиновский через день был под Ново-Георгиевском (ныне Светловодск) остановлен частями немецкой армии и возвращён назад в город. Там назначенный немцами бургомистр Герцен П. предложил ему выбор: расстрел или продолжение работы директором маслозавода.

Приговором военного трибунала войск НКВД Кировоградской области от 31 марта 1945 года

МАЛИНОВСКИЙ Федор Петрович, 1913 года рождения, украинец, уроженец с. Волыня Ульяновского района Киевской области, житель с. Малиновка Малиновского района Киевской области, образование незаконченное высшее, служил, ранее не судим, -

осужден по ст. 54-1а УК УССР к лишению свободы в ИТЛ сроком на 10 лет, с поражением в правах по п.п. а.б.в.г.е. ст. 49 УК УССР сроком на 5 лет, с конфискацией лично ему принадлежавшего имущества.

Малиновский был признан виновным и осужден за то, что оставаясь проживать на территории временно оккупированной немцами в гор. Александрии Кировоградской области, добровольно поступил на службу и работал в качестве директора маслозавода и проработал в этой должности с августа 1941 до ноября 1943 года.

На основании названного и в соответствии со ст.ст. 2 и 7 Закона Украины от 17 апреля 1991 года "О реабилитации жертв политических репрессий на Украине", -

П Р О Ш У:

Признать **МАЛИНОВСКОГО Федора Петровича** обоснованно осужденным по настоящему делу и не подлежащим реабилитации.

Заместитель прокурора области *Григорук* **В.Х.Балдан**
старший советник юстиции

С П Р А В К А: Дело пересматривается в порядке исполнения Указами прокурора Украины, Председателя КС Украины и Председателя Верховного суда Украины от 11.06.91 года.

На новой прежней работе Малиновский сумел быстро восстановить предприятие, продолжить приём молочного сырья от населения и выпуск товарной продукции. Он также запустил пивоварню и мельницу. Впоследствии ему инкриминировали слишком старательную работу на оккупантов, а также чрезмерную строгость в отношении рабочих (так, например, он ударил своего конюха за то, что тот пропьянствовал на свадьбе и не подал лошадей вовремя, чем сорвал командировку директора в район).

За период временной немецкой оккупации завод изготовил и реализовал следующий объём продукции:

При наступлении Красной армии в конце 1943 года Малиновский уехал к родственникам в Винницкую область, откуда, после проверки контрразведкой, был призван на воинскую службу. Он был командиром взвода боепитания стрелкового полка, участвовал в активных боевых действиях, был несколько раз ранен в бедро и в руку, в результате чего получил увечья. При аресте в 1945 г. он заявил о неспособности сидеть и самостоятельно передвигаться, потребовал лечения, в связи с чем было проведено его медицинское обследование, выводы которого мы частично приводим:

Считая, что свою деятельность на посту директора Александрийского маслозавода в период временной немецкой оккупации он полностью искупил службой в рядах действующей армии и пролитой на полях сражений кровью, Малиновский резко возражал против обвинения его в пособничестве врагу.

В материалах дела имеются упоминания о том, что в период временной немецкой оккупации Малиновский используя своё право директора на наём рабочей силы, завышал штаты предприятия с целью уберечь рабочих от отправки в Германию; передавал часть товарной продукции лицам, связанным с партизанами; при наступлении Красной армии перебазировал несколько тонн масла на пастеризационные пункты, расположенные на путях вероятного движения частей Красной армии, чтобы продукт попал в войска. Расширение же номенклатуры заводского производства (упомянутые пивоварня, мельница) позволяло расширить ассортимент продукции, которая реализовывалась и для нужд местного гражданского населения. Эти и другие похожие свои действия Малиновский считал проявлением патриотизма.

Заявляя о желании лишиться себя жизни в ответ на якобы «несправедливость» со стороны властей, он также объявил голодовку, которую продержал около 20 суток, Его в тюрьме принудительно кормили, тем временем следствие продолжалось (см. акт, [1:144]).

Жалобы подсудимого на предвзятость и затягивание следствия были услышаны и вот:

Место отбытия Малиновским определённого ему наказания не установлено, отсутствуют также сведения о его дальнейшей судьбе. Результаты пересмотра его дела прокуратурой Кировоградской области в 1992 году следующие:

Выше мы уже приводили мнение профессора О. Будницкого о том, что сотрудничество с оккупантами стало для многих мирных граждан вынужденным явлением. На наш взгляд, Малиновский очутился в схожей ситуации: сотрудничал он вынужденно, не желая рисковать своей жизнью, свободой и жизнями членов своей семьи. Его действия в период временной немецкой оккупации не подпадают под трактовку понятия измены Родине в её современной интерпретации законодателем.

Отыскать следы самого Малиновского или членов его семьи сейчас крайне проблематично, хотя и не невозможно, однако мы предлагаем пересмотреть фабулу обвинения фигуранта, исключив из неё неубедительно аргументированное положение об измене Родине.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Архивное следственное дело № 3142, ведомственный архив УСБУ в Кировоградской обл.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D1%80%D0%B5%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8
3. <https://juristoff.com/resyrsi/kz/ugolovnyj-kodeks-ukrainy/5896-statya-111-gosudarstvennaya-izmena>
4. Олег Будницкий, <https://postnauka.ru/video/47816>
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D1%83%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%A1%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D0%BE_%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%8F_%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%9E%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B
6. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%92%D1%8B%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%98_%D0%92_%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE_%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BE_3_%D0%B8%D1%8E%D0%BB%D1%8F_1941_%D0%B3
7. <https://www.yadvashem.org/ru/education/educational-materials/learning-environments/families/additional-materials/evacuation.html>
8. п. 66/42: О мобработе (ОБ от 1.X.31 г., пр. № 77, п. 5). Решение — особая папка. <http://istmat.info/node/48776>

**IX історико-краєзнавча конференція
«ЧЕРКАЩИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»,
присвячена 30-річчю утворення Черкаської обласної
організації Національної спілки краєзнавців України,
м. Черкаси, 21 листопада 2019 р.**

**Департамент культури та взаємозв'язків з громадськістю
Черкаської обласної державної адміністрації**

**Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

Черкаський державний технологічний університет

**Черкаська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України**

Державний архів Черкаської області

Олег Бабенко

ЧЕРКАСЬКА СКЛАДОВА БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОЇ ГЕС*

Статтю присвячено окремим аспектам будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції, безпосередньо пов'язаним із територіями, населенням та органами влади Черкаської області Української Радянської Соціалістичної Республіки. Йдеться про Черкащину в контексті вибору місця будівництва КремГЕС, будівництво земляних дамб для захисту Черкас та її лісових масивів від затоплення водами майбутнього водосховища, заходи влади щодо переселення мешканців із майбутньої зони затоплення тощо. Мовиться про діяльність Тясминської експери-

** На час виходу цього видання науковий збірник за матеріалами конференції проходив додрукарську підготовку*

ментальної бази Інституту гідробіології Академії Наук УРСР, що намагалася дослідити шляхи вирішення екологічних проблем Кременчуцького водосховища.

Ключові слова: історія України, Черкаська область, Кременчуцька ГЕС, Кременчуцьке водосховище, захист від затоплення, переселення, екологічні проблеми.

Вступ. У 2019 році минає 65-та річниця від початку спорудження Кременчуцького гідровузла, що займає чільне місце в історії індустріального будівництва в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. КремГЕС стала одним із наймасштабніших із втілених на території Середньої Наддніпрянщини проєктів, що безпосередньо зумовив трансформаційні зміни соціально-економічного, демографічного, екологічного тощо характеру трьох областей: Кіровоградської, Черкаської, Полтавської.

Постановка проблеми. Процес будівництва КремГЕС так чи інакше висвітлювався в радянській науковій і науково-популярній літературі з часу введення ГЕС в промислову експлуатацію, про що йшлося в одній із наших публікацій [24]. У наш час різні аспекти комплексу проблем, пов'язаних із будівництвом гідровузла, зокрема й затоплених рукотворним морем населених пунктів, розглядали О. Бабенко та І. Петренко [Див.: 20; 21], Л. Боса [26; 27], О. Горбовий [28], В. Полтавець [31] та ін. Ціла низка видань [22; 23; 21, с. 342 – 361] та сторінки деяких електронних ресурсів (органів місцевого самоврядування сіл, компактно переселених із зони затоплення Кременчуцьким водосховищем [Див.: 32]), в основу яких покладено наративні джерела, зібрані, передусім, на Черкащині, пройняті сумом, який можна назвати своєрідним реквіємом за «Атлантидою на Дніпрі». Проте роль і місце Черкаської області в тому грандіозному будівництві, на нашу думку, досі комплексно не вивчені.

Метою цієї статті є спроба поглянути, передусім крізь призму архівних документів, на причетність Черкащини до процесів, пов'язаних із будівництвом Кременчуцької ГЕС.

Виклад основного матеріалу. Закономірно, що кожна з трьох областей (Кіровоградська, Черкаська, Полтавська) стосовно будівництва Кременчуцької ГЕС мала власну безпосередню специфіку, з огляду на яку документальні джерела, що відображають різноманітні проблеми, пов'язані з будівництвом, опинилися розпорошеними по державних архівних установах областей, якщо, звісно, не брати до уваги документи загального характеру, що зберігаються в центральних архівних установах України.

Основні документи, які висвітлюють проблеми власне Черкаської

області, зумовлені перебігом будівництва КремГЕС, зосереджені у фондах Державного архіву Черкаської області (документи описів №2 та №3 фонду 80 (Черкаська обласна Рада депутатів трудящих), опису №3 фонду Р-624 (Золотоніський райвиконком), опису №3 фонду Р-539 (Чигиринський райвиконком, опису №2 фонду Р-2038 (Іркліївський райвиконком) тощо [Див.: 10–17], про що вже йшлося раніше [Див.: 25, с. 101]. Та все ж більш потужний масив документів, за якими можна дослідити місце та роль Черкащини в цьому будівництві, а також процес зведення захисних споруд навколо міста Черкаси й об'єктів Черкаської області, міститься у фондах Державного архіву Кіровоградської області.

Так Фонд Р-6713, Опис 4, Справа 3 («Кременчугская гидроэлектростанция на р. Днепр. Проектное задание. Том № 1. Сводная записка») з-поміж іншого подає відомості з історії проектної діяльності, тобто передісторію створення майбутньої ГЕС [6].

Передусім зазначимо, що відповідно до задумів авторів остаточного проекту будівництва КремГЕС, щойно створеній Черкаській області вже в 1954 році відводилась роль одного з чільних постачальників будматеріалів для станції. За попередніми розрахунками проєктантів Черкащина мала дати для гідровузла 300 тис. тонн дефіцитного у повоєнний час цементу та 60 млн. шт. не менш дефіцитної цегли (для цього передбачалося побудувати в Черкасах завод силікатної цегли), 20 тис. тонн арматури та стільки ж сталі, 500 тис. м³ лісоматеріалів [4, арк. 2–7]. Загалом же пристанційні три області повинні були дати 150 млн. шт. цегли, 62 млн. шт. черепиці, 1 млн. 220 тис. м³ лісоматеріалів, 175 тис. тонн вапна [6, арк. 134].

Основним варіантом розташування створу КремГЕС завжди був Табурищанський мис, що давало можливість встановити будівлю на гранітну основу. Та незалежно від варіантів проєктів, у будь-якому з них на розміри майбутнього водосховища суттєво впливали долини річок Тясмину та Сули, що протікали на Черкащині. Так, первісно передбачалося, що води водосховища підуть угору по Тясмину на 84 км і досягнуть окраїн м. Сміли. По річці Сула вода підніметься угору проти течії на відстань 60–64 км. [6, арк. 12, 15].

Щоправда, у 1940-му й 1952-му роках розглядалися дещо інші варіанти побудови КремГЕС. Загалом альтернативних проєктів було три. Один із них передбачав взагалі будувати ГЕС вище на 15 км від м. Черкаси. У цьому випадку під водосховище відійшли б долини річок Ірдинь та Тясмину. Оскільки на той час р. Ірдинь вже фактично перетворилася на величезне болото, то втрати від затоплення земель були б мінімальними. Майбутня новобудова взагалі не торкалася б русла Дніпра, оскільки до-

лина річки від Черкас до Новогеоргіївська виключалася із зони водосховища. Проте це, очевидно, не вписувалися у первісний проект «Великого Дніпра». Тож після обговорення залишилися лише варіанти розташування ГЕС біля с. Табурища або біля м. Новогеоргіївська [6, арк. 32]. Ці проекти передбачали непомірні втрати земельних угідь і ресурсів, пов'язані зі створенням гігантського за розмірами штучного водосховища, яке розташовувалося на території трьох областей. У зону затоплення потрапляли м. Черкаси й м. Сміла частково, Чигирин і Новогеоргіївськ [6, арк. 24–26].

Безпосередньо в Черкасах під водою мали опинитися два невеликі райони, відомі як «Митниця» або «Поділ». Там були розташовані досить великі підприємства, такі як завод № 182, міськпромкомбінат, судноремонтний та деревообробний заводи, цукрово-рафінадний завод та ін. підприємства побудовані безпосередньо на березі Дніпра. Затоплювалися також 762 домоволодіння черкашан, у яких проживали 5258 осіб. Небезпека затоплення значної частини Черкас посилювалася ще й тим, що в місто заходили глибокі (до 20 м) й доволі довгі яри. Високий правий берег міста також зазнавав постійного руйнування шляхом осипання ще задовго до спорудження Кременчуцького водосховища та підняття води [1, арк. 48].

Проте до проекту побудови ГЕС було внесено зміни, зумовлені, очевидно, політичними мотивами: у рік масштабного святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією» було створено Черкаську область і новий обласний центр не повинен був потрапити на дно майбутнього водосховища. Тож для збереження Черкас, Сміли та Чигирини запланували збудувати водозахисні дамби. У результаті на 16,1 тис. осіб зменшувалася кількість жителів, які підлягали переселенню, та на 28,1 тис. га скорочувалася площа затоплюваних земель, серед яких землі сільськогосподарського призначення й лісові масиви.

Також виводилися з зони затоплення долина р. Тясмин, а на Лівобережжі – Золотоніський та Оболонський масиви [6, арк. 31 зв.].

Завдяки спорудженню земляних загат від знищення мали бути збережені майже 30 тис. га родючих земель Лівобережжя, а разом із ними і 757 дворів у 12 селах Оболонського масиву та 1276 дворів у 7 селах на Золотоніському масиві.

У долині р. Тясмин від затоплення вивільнялися 1494 будинки в 24 селах, а також у містах Чигирин і Сміла [6, арк. 83].

Дамбами було вирішено захистити й Золотоніський та Будище-Свидівський масиви, де проживало до 17 тис. осіб.

Загалом запроєктували спорудження 10 дамб 27 різних варіантів. Однак розробники проекту спорудження захисних дамб попередили владу,

що вартість всіх робіт по захисту перевищуватиме затрати на організацію чаші водосховища не менш ніж у 3-10 разів. Тому з 10 захисних дамб запропонували спорудити спочатку тільки дві – для захисту м. Черкас та долини р. Тясмин. Ними захищалися від затоплення 2480 дворів, 10027 мешканців, 16,5 тис. га земель [5, арк. 61].

Для захисту 2033 дворів та 11600 га земель Золотоніського та Оболонського (Полтавщина) масивів проєктанти теж розробили систему земляних дамб.

23 червня 1958 року РМ УРСР затвердила постанову №783, яка передбачала спорудження захисних дамб біля Черкас, довжиною 9,2 км і вартістю 111,8 млн. крб. У тому числі Тясминської дамби довжиною 3,8 км та вартістю 103,2 млн. крб. та Золотоніської у 23,1 км та вартістю в 73,6 млн. крб. Таким чином від затоплення в долині Тясмину та на Золотоніському масиві захищалися землі площею майже в 20 тис. га [7, арк. 3].

Для захисту м. Черкас збудували дамбу довжиною фактично у 9,8 км. Південніше міста її приєднали до берега, створивши витягнутий у довжину своєрідний земляний мішок. Дамбу зміцнили бетонними плитами, а зверху висадили кущі верби.

Захист долини Тясмину вимагав іншого вирішення, ніж побудови власне дамби в гирлі річки. Тясминську дамбу насипали від с. Стецівка до с. Вітове. Вона захистила 24 села й 2 міста (Чигирин і Смілу), 235 підприємств та загалом 13,8 тис. га заплавних земель. Фактична довжина дамби сягала 5 км, максимальна висота – 14 м. Поверх дамби проклали автомобільну дорогу. На насосній станції біля с. Стецівка встановили 7 насосів. Кожен із них був здатен щосекунди перекидати від 5 до 15 м³ води з Тясмину до Дніпра [7, арк. 4].

Лівобережний Золотоніський масив від затоплення рятували завдяки земляним дамбам. Дамба № 1 лівим «плечем» огинає с. Чапаївку та примикає до його західної частини. Потім дамба прямує до с. Чехівка, звідки повертає на північ і з'єднується з берегом Дніпра вище впадання в нього р. Ірклій. Її довжина сягає 20 км, а висота – 8 м. Щоб не виникло заболочення масиву, було встановлено шість потужних насосів, здатних відкачувати по 3 м³ води щосекунди. Долину р. Кропивни перекрили дамбою № 3 довжиною в 400 м, а її води перекидають у р. Сухозгарь. Заплаву р. Сухозгарь перекрили дамбою № 2 довжиною 4 км. Об'єднані води річок Кропивна та Сухозгарь насосами скидають у р. Золотоношку, а з неї – у Дніпро [30, с. 86–87].

Правобережний Будище-Свидовський масив, що вище Черкас, від затоплення та підтоплення водами Дніпра рятують три дамби. Одна з них,

довжиною 5,6 км, захищає села Будище й Лозовок. Інша, протяжністю 6,7 км, розташована між селами Свідовок та Дахнівка. Остання дамба має довжину 3,7 км і захищає села Дахнівку та Василицю. Дамби перевищують рівень води у водосховищі від 2-х до 3-х метрів. Крім власне дамб, будівельникам довелося прокласти десятки кілометрів водовідвідних каналів [30, арк. 88–89].

При проектуванні дамб враховували той факт, що висота хвилі у водосховищі не може перевищувати 2,6 м біля гирла Тясмину та 1,9 м біля м. Черкаси. Цим і зумовлено, що дамби вивершуються над поверхнею водосховища до 3 метрів.

Важливу роль у зведенні захисних гідроспоруд відіграла якість ґрунту, що вкладався у дамби. Тому якість наміву дамб контролювала Науково-дослідницька станція Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. Вкладену в дамби землю перевіряли після кожного ярусу наміву товщиною в 0,8 -1 м та через кожні 50-100 м вздовж греблі. Всього за час із 1955-го по 1957-й р. здійснили взяття майже 29 тис. проб вкладених у загати ґрунтів. Усі ті площі, що не відповідали технічним вимогам, прибиралися і замінювалися відповідними [30, арк. 89].

Іншою проблемою, що торкнулася Черкаської області, стало переселення мешканців зони затоплення. Згідно із завданням на 1959 рік по трьох областях необхідно було збудувати 13830 будинків для переселенців (1418 з них – власне у містах), де 3366 жилих будинків планувалося для населення у Черкаській та Полтавській областях. На нових місцях також потрібно було збудувати 263 колгоспні будівлі, у тому числі 136 тваринницьких приміщень. Крім того, залишалося розібрати 2430 будівель у зоні затоплення й зачистити садиби при них [17, арк. 11, 18].

31 серпня 1955 року Рада Міністрів УРСР ухвалила розпорядження № 984, нагадавши виконкомам Кіровоградської, Полтавської та Черкаської обласних рад про необхідність здійснити в зоні затоплення оцінку будівель і споруд, що належать колгоспам і населенню за нормами свого часу розробленими й застосованими в районі Каховської ГЕС [2, арк. 16].

31 грудня 1955 року до Кіровоградського, Полтавського та Черкаського облвиконкомів надійшла спільна постанова ЦК КПУ та РМ УРСР «Про заходи по переселенню населення і перенесенню на нові місця будівель і споруд у зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС». Насамперед постанова затверджувала завдання з будівництва житлових будинків по районах і колгоспах, завдання на організацію перевезення переселенців, відведення земельних ділянок не пізніше квітня 1956 року, а також виділення землі під переселення на майбутні роки. Облспоживспілки та райвиконкоми

зобов'язувалися організувати виробництво та продаж колгоспам і переселенцям будівельних матеріалів.

Згідно постанови перенесення і будівництво колгоспних будівель здійснювалося силами самих колгоспів. Будівлі державних, кооперативних і громадських організацій переносилися силами відповідних міністерств і відомств. Перенесення жител громадян забезпечувалося силами власників цих будівель. Колгоспи й організації, де працювали громадяни, зобов'язували надати своїм працівникам допомогу. Відповідно до документу обласні виконавчі комітети мали затвердити для кожного району строки переселення й довести до відома кожного господарства за 6 місяців до строку виселення.

Безпосередньо по Черкаській області переселялося 7635 дворів, а по місту Черкаси – 400 будинків [2, арк. 45 – 50].

Зазначеною постановою ЦК КПУ і РМ УРСР також було зобов'язано виконками Кіровоградської, Полтавської та Черкаської обласних рад переселити до Миколаївської та Херсонської областей 5000 тисяч господарств «з метою забезпечення робочою силою колгоспи і радгоспи» відповідних районів Південної України. Переселення мало здійснюватися цілими колгоспами або бригадами.

Для реалізації партійно-урядового документу Миколаївська та Херсонська обласні Ради депутатів трудящих ухвалили відповідні рішення [8, арк. 3, 14 – 15; 9, арк. 33 – 38].

Головним стимулом для заохочення переселення до південних областей був матеріальний. Переселенцям обіцяли збільшену присадибну ділянку, суму «підйомних» грошей на побудову нового житла, придбання великої рогатої худоби та інші заходи з адаптації на новому місці, дефіцитні будівельні матеріали, а також пільги, що передбачали звільнення на 2 роки від оподаткування на новому місці та обов'язкових держпоставок [2, арк. 29].

Держава надавала переселенцям кредити на нове будівництво розміром до 10 тис. крб. строком до 7 років та кредит розміром до 5 тис. крб. на відновлення вже існуючого будинку. У областях попереднього проживання планувалося залишити в кожному переселеному селі тільки ту кількість працездатних, яка потрібна для виконання покладених на них виробничих завдань у колгоспах. Розрахунки, проведені в кабінетах Харкова, вважали надлишковими 14476 дворів колгоспників, у яких проживали 19149 працездатних громадян. [1, арк. 15]

Так, із 18 сілрад Чигиринського району потрібно було переселити 26 сімей у січні 1959 року, 23 сім'ї – у лютому 1959 р. та 9 сімей – у бе-

резні 1959 р. [15, арк. 85]. Слід зазначити, що переселення навіть такої невеликої кількості сімей викликало нові труднощі як із відселенням сімей колгоспників, так і з їхньою адаптацією на місцях нового проживання.

Не менш гостро стояло питання і переселення із зони затоплення на нові місця в межах Черкащини. Окрім відсутності достатньої кількості матеріальних ресурсів, давався взнаки і брак відповідних фахівців. Намагаючись покращити становище з будівництвом помешкань для переселенців, партійно-радянське керівництво районів намагалося самотужки посилити управлінський апарат на місцях, тобто безпосередньо в колгоспах, а ж поки 13 липня 1956 року виконавчий комітет Черкаської обласної Ради з дозволу РМ УРСР дав розпорядження ввести додаткові посади техніків-будівельників по районах області: у Черкаському, Чигиринському та Іркліївському районах вводилися дві посади, а в Золотоніському – одна посада техніків-будівельників. При цьому у Жашківському, Звенигородському, Каніському, Корсунь-Шевченківському, Лисянському, Монастирищенському і Тальнівському районах скорочувалося по одному техніку-будівельнику в районних відділах із будівництва в колгоспах [16, арк. 10].

У квітні 1957 року було підтверджено план забудови нових місць проживання для переселенців по Черкаській області. Мешканців зони затоплення планували розселити по колгоспах ім. Леніна, ім. Ворошилова, ім. 18-го партз'їзду ВКП(б), «Шлях до комунізму», «Сталінський шлях», ім. Сталіна, ім. Шевченка, ім. Сталіна (с. Лящівка) Іркліївського району, у колгоспах ім. Леніна, ім. Сталіна, «Більшовик» та ім. Академіка Баха Золотоніського району, а також ім. Ілліча села Бубнова Слобідка Гельманіського району [16, арк. 3].

Виділення земель для переселенців спочатку відбувалося планомірно, з урахуванням багатьох факторів, які виникали у зв'язку зі змінами. Наприклад, 31 січня 1958 року виконавчий комітет Черкаської обласної Ради дав розпорядження перерозподілити землі між колгоспами ім. Сталіна Лящівської сільради та ім. 18 з'їзду ВКП(б) Сомовицької сільради до початку весняної сівби. Головним мотивом було затоплення чаші водосховища та зміни чисельності колгоспників у зв'язку з переїздом мешканців зони затоплення до колгоспів [3, арк. 1].

Мешканці сіл Дахнівка та Василиця Черкаського району, а також Стецівка й Вітове Чигиринського району звернулися до керівництва УРСР з колективними заявами розселити їх у межах своїх сіл, звісно, з урахуванням зони затоплення. Проте в Держплані їм усім відмовили [20, с. 134].

Більшість затоплених сіл зникли з карти своїх районів назавжди. Зберегли свої назви села Жовнине, Боровиця, Тіньки, Рацеве, Сагунівка. Для

окремих переселених сіл знайшли нові назви. Так, зселені села Мойсинці та Демків дістали назву Придніпровське. Хоча відомий український письменник уродженець с. Мойсинці Іван Ле, справжнє прізвище Мойся, просив керівництво республіки зберегти назву свого рідного села, його прохання проігнорували [20, с. 136].

Певні проблеми виникали з фінансами. Лише 20 березня 1959 року Рада Міністрів УРСР відреагувала на інформацію, надіславши на місця постанову № 346 «Про хід робіт по підготовці водоймища Кременчуцької ГЕС до затоплення». Уряд Української РСР вказав на незрозумілу ситуацію, яка виникла в процесі очищення чаші водосховища й полягала у тому, що кошти на переселення було фактично витрачено, а кількість переселенців ледве перевищувала половину плану. Тобто «освоївши» кошти майже повністю, будівельні організації на весну 1959 року мали величезні об'єми незавершеного та нерозпочатого будівництва [2, арк. 4].

Серед інших, жорсткій критиці було піддано й Черкаський облвиконком. Усі три облвиконкоми РМ УРСР зобов'язала в 1959 році виконати великі об'єми робіт [2, арк. 11].

Проблемним було відселення мешканців так званої «придамбової водойми» Тясминського масиву Черкаської області. Також у Чигиринському районі Черкаської області із 3300 дворів, запланованих до переселення, станом на 20 травня 1959 року переселилися тільки 977, або 29,5% до річного плану. По м. Черкаси до травня переселилися з зони затоплення тільки 48 дворів з 423. Тож, констатували на нараді, «...на 20.05.1959 р. ні один населений пункт усіх трьох областей не підготовлений до затоплення» [2, арк. 40].

Черкаська обласна рада отримала жорсткий графік переселення. Так, села Черкаської області, як Кожарки, Мутихи, Бульки, Дахнівка та ін. (загалом 8), звільнялися від жител, дерев, колгоспних будівель та кладовищ до 30 липня. Інші села цієї області, а таких було 18, зносилися до 1 жовтня 1959 року. Повністю бути готовими до затоплення на 15 червня зобов'язали власників дворів 26 сіл області, що мали бути очищеними й знесеними до 1 вересня [2, арк. 46].

Проте й ці графіки переселення місцевою владою було зірвано. Так, станом на 1 липня 1959 року, тобто за 4 місяці до перекриття Дніпра, з дна майбутнього водосховища переселилися тільки 6114 дворів, або 46,7%, та 916 колгоспних приміщень, що складало 37,8% від необхідного [2, арк. 47].

Також не звільнили свої садиби, визначені для намиву на їхнє місце дамби, мешканці Черкас. Із 423 дворів перейшли звідси на нові місця тільки 279. Усіма силами опиралися переселенню на нові місця жителі сіл

Леськи, Худяки, Сагунівка. Для їхнього переселення хоч і збудували майже 2000 садиб, однак нові села не мали, окрім як річкової з Дніпра. Загалом із 101 населеного пункту, що підлягали очистці перед затопленням Кременчуцьким водосховищем, до відмітки 78 метрів станом на липень 1959 року повністю зруйнували та, відповідно, очистили тільки 10 [2, арк. 49].

Тільки завдяки вжитим адміністративним засобам на початок серпня 1959 року кількість переселенців, порівняно з попереднім місяцем, зросла майже на 20%, однак сягала лише 66,4% до плану відселень. У Черкаській області все ще не переселялися майже 34% жителів сіл, що підлягали ліквідації. Хоча по Полтавській цей показник сягав 54% [2, арк. 53].

Вже після будівництва станції виникла нова проблема – синьо-зелені водорості. В окремі роки, особливо протягом літніх місяців, вони вкривали до 70% площі водосховища шаром від кількох міліметрів до 15 сантиметрів завтовшки. Надзвичайно агресивні й стійкі, водорості отруюють воду в буквальному розумінні цього слова: від них гинуть риби, хворіють тварини та люди. У 60–70 рр. XX ст. центром дослідження причин масового розмноження синьо-зелених водоростей в Кременчуцькому «морі» стала Черкаська область [18, с. 5].

У 1966 р. у Чигиринському районі на базі Інституту гідробіології Академії Наук УРСР було створено експериментальну науково-дослідну базу. Вчені мали знайти методи регулювання біологічного забруднення води у водосховищі та знищення синьо-зелених водоростей. До складу експедиції ввійшли представники кількох інститутів Академії наук УРСР, а також Московського науково-дослідного інституту біологічної техніки, Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни, Одеського технологічного інституту харчової промисловості, Київського медичного інституту та інших наукових закладів. Очолив експедицію Олександр Йосипович Сакевич.

Наприкінці 70-х років XX ст. Інститут гідробіології Академії Наук УРСР координував роботу 45 наукових організацій СРСР, а його «Тясминська» база стала базою всесоюзного значення. До результатів дослідження великий інтерес виявляли й закордонні вчені з США, ФРН, Англії, Чехословаччини. Усі вони відзначали успіх у роботі радянських вчених і висловлювали думку, що розповсюдження синьо-зелених водоростей буде зупинено [18, с. 3]. Проте вчені Тясминської експериментальної бази дійшли висновку, що краще не боротися з синьо-зеленими водоростями, а шукати шляхи їх переробки та використання.

Своєрідною науково-експериментальною базою вчених був теплохід

«Академік Вернадський». А працівниками Інституту гідромеханіки АН УРСР В.К. Карасиком і В.М. Кондаковим було сконструйовано перший промисловий збирач синьо-зелених водоростей «СЗВ-1». Планувалося, що близько сотні таких збирачів зможуть щороку добувати до 100 тисяч тонн біомаси. Зібрану масу намагалися використати в різних галузях переробної промисловості, проте єдиним вдалим способом промислового її використання стала переробка на вітамінні добавки [18, с.4]. Академік Романенко й група вчених Інституту гідробіології АН УРСР зуміли переконати тодішню владу в можливості корисного використання синьо-зелених водоростей. Так, на Чигиринщині розпочалося будівництво Дослідно-експериментального заводу, або заводу «Систон». Але коли будівництво було вже на завершальній стадії, з невідомих причин Інститут гідробіології АН УРСР відмовився від нього. За ініціативою завідувача одного із відділів Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР О. Чуйка його передали Інституту фізичної хімії поверхні АН УРСР. Учений домогся виділення коштів на переобладнання «Систону» на свої дослідницькі потреби. Згодом, відділення О.Чуйка було перетворено в окремий інститут. Вже в кінці 70-х років XX ст. експедиція «Тясмин» і теплохід «Академік Вернадський» залишили Тясминську затоку й перебазувалися в Канівське «море», а дослідно-експериментальний завод із переробки водоростей так і не було пущено в експлуатацію [18, с. 20].

З огляду на зазначене можна зробити такі висновки: історія проектної діяльності щодо зведення Кременчуцької ГЕС свідчить, що роль Черкаської області в будівельних роботах кілька разів переосмислювалася. Різноманітні чинники, зокрема внутрішньополітичні, зумовили зміну попередніх планів робіт, внаслідок чого новоутворена область мала зосередитися на двох основних завданнях: очистці територій, що потрапляли у зону затоплення, та знесенні будівель, що зумовило перенесення значної кількості господарств і, відповідно, переселення людей тощо, та побудові системи дамб, які б захистили від затоплення окремі населені пункти. Усе це передбачало залучення значних трудових та фінансових ресурсів, а також докорінно змінювало життя місцевого населення. Таким чином, жителі Черкащини, а разом із ними й тогочасні органи місцевого самоврядування та органи влади, у повній мірі долучилися як до «трудових перемог заради світлого майбутнього», так і інших, як позитивних, так і негативних, наслідків будівництва, які вплинули у подальшому на соціально-економічний розвиток і Черкаської, і суміжних з нею Кіровоградської та Полтавської областей.

БІБЛІОГРАФІЯ:

1. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд Р-437, Опис 1, Справа 565: Справки, сведения и предложения предприятий, организаций и учреждений по организации переселения в связи со строительством в районе Кременчугской гидроэлектростанции.
2. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд Р-3024, Опис 1д, Справа 1: Розпорядження, постанови, рішення вищестоящих органів, що стосуються діяльності.
3. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд Р-3024, Опис 1д, Справа 21: Оціночна комісія з переселення. 1958 рік. Постанови, рішення, накази вищестоящих органів, що стосуються діяльності комісії.
4. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 13: Краткая справка о Кременчугской гидроэлектростанции на реке Днепре за 1954 год.
5. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд Р-6713, Опис 1, Справа 26: Протоколы технических совещаний по вопросам строительства за 1955 год.
6. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд Р-6713, Опис 4, Справа 3: Кременчугская гидроэлектростанция на р. Днепр. Проектное задание. Том № 1. Сводная записка.
7. Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький. Фонд Р-6713, Опис 4, Справа 39: Приказы Главгидроэнергостроймонтажа, постановления партии и правительства.
8. Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв. Фонд Р-992, Опис 12, Справа 1718: Про заходи по переселенню у зв'язку з будівництвом Кременчуцької гідроелектростанції.
9. Державний архів Херсонської області, м. Херсон. Фонд Р-1979, Опис 6, Справа 323: Про заходи по переселенню у зв'язку з будівництвом Кременчуцької гідроелектростанції.
10. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси. Фонд Р-80: Виконавчий комітет Черкаської обласної Ради депутатів трудящих, Описи 2, 3.
11. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси. Фонд Р-539: Виконавчий комітет Чигиринської районної ради депутатів трудящих, Опис 2.
12. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси. Фонд Р-539, Опис 3, Справа 60: Исполком Чигиринского районного Совета депутатов трудящихся Черкаской области. Распоряжения исполкома районного Совета депутатов трудящихся. 13 января 1958 г.-30 декабря 1958 г.
13. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси. Фонд Р-624: Виконавчий комітет Золотоніської районної Ради депутатів трудящих, Опис 3.
14. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси. Фонд Р-2038: Виконавчий комітет Іркліївської районної ради депутатів трудящих, Опис 2.
15. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси. Фонд Р-2038, Опис 2, Справа 115: Рішення Черкаського облвиконкому, які відносяться до діяльності районної Ради за 1956 рік. Копії.

16. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси. Фонд Р-2038, Опис 2, Справа 142. Рішення Черкаського облвиконкому, які відносяться до діяльності районної Ради за 1958 рік. Копії.
17. Державний архів Черкаської області, м. Черкаси, Фонд Р-4313, Опис 2, Справа 82: Постанова РМ УРСР від 10 березня 1959 р. № 346 «Про хід робіт по підготовці водоймища Кременчуцької гідроелектростанції до затоплення».
18. Фонди НІКЗ «Чигирин». Н.В.Чигирик. З історії діяльності Тясминської експериментальної бази Інституту гідробіології Академії Наук УРСР, рукопис.
19. Фонди Світловодського краєзнавчого музею, Кіровоградська обл.
20. Бабенко О. Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області) / О. Бабенко. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 210 с.
21. Бабенко О., Петренко І. Нове наше море... Сторінками історії будівництва Кременчуцької ГЕС. / Олег Бабенко, Іван Петренко. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. – 380 с. – (Серія «Архівні документи свідчать»).
22. Корнієнко П. Реквієм по втраченій батьківщині [Історія с. Панського (Червоного), затопленого водами Кременчуцького водосховища у 1960 р.] / П. Корнієнко. – Черкаси : Черкас. ЦНТЕІ, 2008. – 185 с.
23. Костюкова О. М. Незатоплена пам'ять [Черкаський, Чигиринський, Золотоніський, Чорнобаївський райони – затоплені села, 1959–1961] / О.М. Костюкова, М. І. Євтушенко. – Черкаси : Вертикаль, 2010. – 83 с.: іл.
24. Бабенко Олег. Будівництво Кременчуцької ГЕС у радянській науковій і науково-популярній літературі 1960-1989-х рр. / Олег Бабенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – 2017. – № 1 (43). – С. 107-115.
25. Бабенко Олег. Документи центральних та обласних архівних установ України про будівництво КремГЕС / Олег Бабенко // Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 24-25 травня 2019 р., м. Дніпро / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. – С. 100–102.
26. Боса Любов. Зміни ландшафту Подніпров'я у ХХ столітті як соціокультурна проблема // Народна творчість та етнологія. – №4, 2012. – Київ. – 2012. – С.53–63.
27. Боса Любов. Особливості традиційного природокористування в ландшафтах Південної Наддніпрянщини: трансформаційні та деформаційні процеси // Народна творчість та етнологія. – №2, 2014. – Київ. – 2014. – С.46–55.
28. Горбовий Олександр. Кременчуцький гідровузол (1954–1960 рр.): проектування та будівництво // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2016. – Вип. 33. – с.53–59.
29. Дослідження екологічного стану Кременчуцького водосховища в ме-

- жах Черкаської області методами ДЗЗ / С.А. Загородня та ін. // «Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского, серия «География», т.23, 2010 г. №2, с.5
30. Хвощевский Н.В. Инженерная защита в зоне водохранилища / Н. Хвощевский, Н. Губина // Энергетическое строительство. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции. – Москва – Ленинград: Государственное энергетическое издательство, 1961. – №23. – С.86 – 96.
31. Полтавець В. Археологія Кременчуцького «моря» / В.І. Полтавець // Пам'ятки України. – 2003 р. – № 4. – С. 51–61.
32. Історія с. Ленінське. Колектив авторів Сенько М.Н., Завалко С.М., Лут П.П., Сенько В.Я. Інтернет-ресурс: samovica.at.ua

Анотація

Першим випуском серії «Студії з історії Центральної України» є збірник статей і матеріалів, присвячених окремим аспектам історії області, опублікованих раніше науковцями-співробітниками Державного архіву Кіровоградської області (іноді у співавторстві) за підсумками їхньої участі у міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

У ньому – праці, присвячені проблемам висвітлення: історії освітнього руху в Єлисавет(град) і; голодів і Голодомору на Кіровоградщині, різним аспектам перебігу масових політичних репресій; історії Другої світової війни на теренах краю; істинної картини будівництва Кременчуцької гідроелектричної станції та викликаних ним трансформаційних процесів у суспільному та соціально-економічному житті області тощо. Їхньою джерельною базою є переважно документи Державного архіву Кіровоградської області, які до цього практично перебували поза науковим осмисленням.

Автори та упорядники збірника сподіваються, що їхня праця не залишиться без уваги й широкого кола читачів, залюблених в історію рідного краю.

Annotation

The first edition in the series of “Studies in the History of Central Ukraine” is a collection of articles and materials, dedicated to particular aspects of the history of the region. They have been published earlier by the research staff of the SAKR (as authors and, sometimes, co-authors) following their participation in international and all-Ukrainian scientific conferences.

It contains works, dedicated to shedding some light on the: the history of educational movement in the town of Elisavet(grad); famines and the Great Famine (The Golodomor) in the Kirovograd region; various aspects of mass political repressions; history of WWII in the region; true picture of the construction of the Kremenchug HPS and transformational processes in social and socio-economical life of the region it originated, etc. Their source base is mainly the documents of SAKR, heretofore exempt from scientific consideration.

Both authors and compilers hope, that their work will not miss attention of the wide circle of readers, attracted to the history of the native land.

**State Archives of Kirovograd region (SAKR)
Municipal institution “Kirovograd regional office of the “Book of
Memory of Ukraine” research and publishing agency
Kirovograd regional organization of the National Ethnographers’ Union
of Ukraine**

**“Central Ukrainian Orthodox Spiritual and
Social Academy” charity organization**

STUDIES IN THE HISTORY OF CENTRAL UKRAINE. Edition #1:

State Archives of Kirovograd region in international and all-Ukrainian
scientific conferences

(2013-2019).

Collection of articles and materials.

Compiled by:

Oksana Babenko, Oleg Babenko, Tatiana Goncharov, Vadim Kolehkin

Collective of authors:

Oksana Babenko, Oleg Babenko, Roman Bazaka, Victor Belous, Marina Grach, Vadim Kolehkin, Liliia Marenets, Lyudmila Mikhida, Ivan Petrenko

Про авторів

Оксана Анатоліївна Бабенко, керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам’яті України», член Національної спілки краєзнавців України (НСКУ).

Олег Олександрович Бабенко, директор Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), голова Кіровоградської обласної організації НСКУ.

Роман Вікторович Базака, кандидат наук із соціальних комунікацій, провідний науковий співробітник ДАКО, старший викладач кафедри журналістики, видавничої справи та редагування Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Віктор Борисович Білоус, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник ДАКО, член НСКУ.

Марина Валеріївна Грач, констультант-експерт управління СБУ по Кіровоградській області.

Лілія Володимирівна Маренець, заступник директора, начальник відділу – головний зберігач фондів ДАКО.

Людмила Миколаївна Михида, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської обл.

Вадим Петрович Колєчкін, кандидат історичних наук, головний археограф ДАКО, член НСКУ.

Іван Данилович Петренко, головний архівіст ДАКО, заслужений працівник культури України, член НСКУ.

** Посади співробітників ДАКО вказані на час участі у конференціях.*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Оксана Анатоліївна Бабенко, Олег Олександрович Бабенко,
Роман Вікторович Базака, Віктор Борисович Білоус, Марина Валеріївна Грач,
Лілія Володимирівна Маренець, Людмила Миколаївна Михіда,
Вадим Петрович Колєчкін, Іван Данилович Петренко

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Випуск I

Збірник статей та матеріалів

Державний архів Кіровоградської області
у міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях
(2013 – 2019)

українською, російською
та англійською мовами

Головний редактор видання, що продовжується, «Між Бугом і Дніпром.
Науково-краєзнавчий вісник Центральної України»:

Олег Бабенко

Редактор: *Оксана Бабенко*

Коректор: *Дарина Третяк*

Верстка: *Вячеслав Сорокін*

Видання здійснене за фінансового сприяння

Великого Пріорства Наддніпрянщини

Міжнародної громадської організації

«Міжнародний орден

«Пріорат лицарів Архангела Михаїла»

Оригінал-макет: ТОВ «Центрально-Українське видавництво»

Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Т. Карпи, 69

Тел.: (0522) 24-25-96, email: zuv2@ukr.net

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції від 15.12.2011 р.
серія ДК №4234

Підписано до друку 25.02.2020. Формат 45х64 1/16

Папір офсет. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,3

Зам. № 012. Наклад 300 прим.

Державний архів Кіровоградської області
Україна, 25030, м. Кропивницький, вул. Ак. Корольова, 3
public@dakiro.kr-admin.gov.ua
www.dakiro.kr-admin.gov.ua